

ISSN Print 2708-0366
ISSN Online 2708-0374

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний аграрно-економічний університет

Таврійський науковий вісник

Серія: Економіка

Випуск 15

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

УДК 63(05)

*Затверджено до друку та поширення через мережу Інтернет
відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного аграрно-економічного університету.
(від 31 березня 2023 року протокол № 6).*

Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка: Науковий журнал. Вип. 15. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. – 306 с.

Свідоцтво про Державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації серія КВ № 24813-14753ПР,
видане Міністерством юстиції України 31.05.2021 р.

Журнал включено до міжнародних каталогів
наукових видань і наукометричних баз:
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського,
CrossRef, Index Copernicus.

Фахова реєстрація (категорія «Б»):
Наказ МОН України від 24 вересня 2020 року № 1188 (Додаток № 5)

Галузь науки: економічні.

Спеціальності: 051 – Економіка; 071 – Облік і оподаткування;

072 – Фінанси, банківська справа та страхування; 073 – Менеджмент; 075 – Маркетинг;
076 – Підприємництво, торгівля та біржова діяльність; 241 – Готельно-ресторанна справа;
242 – Туризм; 281 – Публічне управління та адміністрування;
292 – Міжнародні економічні відносини.

Редакційна колегія:

Кирилов Юрій Євгенович – доктор економічних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, ректор Херсонського державного аграрно-економічного університету (*головний редактор*).

Грановська Вікторія Григорівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу й іноземних мов, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Херсонського державного аграрно-економічного університету (*заступник головного редактора*).

Жосан Ганна Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та інформаційних технологій Херсонського державного аграрно-економічного університету (*технічний редактор*).

Аверчев Олександр Володимирович – доктор сільськогосподарських наук, професор, професор кафедри економіки та фінансів Херсонського державного аграрно-економічного університету.

Бойко Вікторія Олександрівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу й іноземних мов Херсонського державного аграрно-економічного університету.

Вольська Олена Михайлівна – доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та інноваційної педагогіки Херсонської державної морської академії.

Крикунова Вікторія Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу й іноземних мов, декан економічного факультету Херсонського державного аграрно-економічного університету.

Мармуль Лариса Олександрівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку і оподаткування Херсонського державного аграрно-економічного університету.

Потравка Лариса Олександрівна – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник, професор кафедри екології та сталого розвитку імені професора Ю.В. Пилипенка Херсонського державного аграрно-економічного університету.

Пристемський Олександр Станіславович – доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку і оподаткування Херсонського державного аграрно-економічного університету.

Скрипник Світлана Валентинівна – доктор економічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри обліку і оподаткування Херсонського державного аграрно-економічного університету.

Stanley R. Thompson – Ph.D., Professor, The Ohio State University (Columbus, USA).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

© Херсонський державний аграрно-економічний університет, 2023

ЗМІСТ

**ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ
ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ****Варнавська І.В.**ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ САМООЦІНКИ
ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ 9**Orlyk Mykhailo**THE FEATURES OF CREDITING DEVELOPMENT
OF THE URBAN PUBLIC BANKS IN NADDNIEPER UKRAINE
IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY 17**СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО
І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ****Дубель М.В.**ОСОБЛИВОСТІ БІЗНЕС-МОДЕЛЕЙ МІЖНАРОДНИХ КОМПАНІЙ
СФЕРИ ЦИФРОВОЇ ДИСТРИБУЦІЇ 26**Ivanov Yevhen**UKRAINE'S FOREIGN TRADE IN A YEAR OF WAR:
A CLOSER LOOK AT THE RESULTS OF 2022 36**Лапчук Б.Ю.**

ДЕПОЗИТНА ДОЛАРИЗАЦІЯ В УКРАЇНІ У 2006–2022 РОКАХ 43

Shevchenko IrynaCATEGORICAL BASIS OF GLOBAL MARKETS:
FORMATION AND FUNCTIONING 49**Фенюк Я.К.**РОЗВИТОК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ 57**ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ
НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ****Ільченко С.В., Грищенко В.Ф., Грищенко І.В.**

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ СУДНОПЛАВНИХ КОМПАНІЙ В УКРАЇНІ 66

Луцик Ю.О.ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ
ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ 74**Мазур К.В., Гонтарук Я.В.**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА БІОДИЗЕЛЮ
ЯК НАПРЯМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ 84**Matiichuk Liubomir**STRUCTURAL FEATURES AND POTENTIAL RISKS FOR THE
FUNCTIONING OF THE ENERGY SECURITY SYSTEM OF UKRAINE 91**Мірзюєва Т.В., Томашевський В.Ю.**АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ВИРОБНИЦТВА
НІШЕВИХ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР 99

Савченко В.М., Кононенко Л.В.

РОЗВИТОК І ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО
КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ 109

Степаненко С.В., Дяченко О.П.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ
ІНКЛЮЗИВНОГО АГРАРНОГО БІЗНЕСУ 116

Франко Л.С.

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ВІДПОВІДНОСТІ
ДЕРЖАВНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ МІЖНАРОДНИМ
СТАНДАРТАМ СТВОРЕННЯ СПРИЯТЛИВОГО БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА 123

Фурман І.В., Дмитрик О.В., Лисогор І.О.

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ БІОЕНЕРГЕТИЧНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ ІЛІНЕЦЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ..... 134

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ

Варганова О.В.

ОНТОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНОЇ СФЕРИ ДИСКУРСУ
«РЕЗІЛЬЄНТНІСТЬ ПЕРСОНАЛУ»..... 144

Вольська О.М.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ
ПІДПРИЄМСТВАМИ МОРСЬКОЇ І РІЧКОВОЇ ГАЛУЗІ..... 151

Гарафонов О.І., Жосан Г.В.

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ ТА АВТОМАТИЗАЦІЯ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ:
ВІДМІННІСТЬ ДЕФІНІЦІЙ ТА МІСЦЕ В МЕНЕДЖМЕНТІ ПІДПРИЄМСТВА.. 161

Дем'янчук О.І., Хохонік К.В.

МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА 167

Лобода О.М., Кириченко Н.В.

АНАЛІЗ БІЗНЕС-МОДЕЛЕЙ В ЦИФРОВІЙ ЕКОНОМІЦІ 172

Огренич Ю.О., Діброва В.О.

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ:
СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМКИ ПОКРАЩЕННЯ 180

Посаднева О.М., Повод Т.М.

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ У ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ . 192

Сазонова С.В., Новиков Д.М.

КОНТРОЛІНГ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ
В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ 201

Сало Я.В.

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЛОГІСТИКИ..... 209

Сеник Ю.І.

МЕТОД «SMED», ЯК ОДИН З ЕЛЕМЕНТІВ
ОЩАДЛИВОГО ВИРОБНИЦТВА 216

Сподар К.В., Карбівнича Т.В., Пенкіна Н.М.

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ МАКАРОННОЇ ФАБРИКИ ТА РОЗРОБКА ШЛЯХІВ
УДОСКОНАЛЕННЯ ЛОГІСТИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ СПОЖИВАЧІВ..... 225

Шаповал О.А.

СУТНІСТЬ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА ЙОГО РОЛЬ
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФІНАНСОВОЇ СТАБІЛЬНОСТІ231

Шорнікова С.В.

РОЛЬ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕРСОНАЛУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКОСТІ
РОБІТ ТЕХНІЧНИХ ВИПРОБУВАЛЬНИХ ЛАБОРАТОРІЙ.....237

**РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА****Антоненко І.Я., Курбацький І.Ю.**

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ
ЗА ВИДАМИ В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ244

Гаврилюк І.І., Булик О.Б.

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ252

Нікітенко К.С.

РОЗВИТОК ЕКОТУРИЗМУ В УКРАЇНІ: ПОТЕНЦІАЛ ТА ПРОБЛЕМИ259

ГРОШІ, ФІНАНСИ І КРЕДИТ**Шубін В.Д.**

ФІНАНСУВАННЯ СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ
В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ264

БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК, АНАЛІЗ ТА АУДИТ**Гавриленко Н.В., Грищенко О.В., Козицька Н.О.**

ДЕЯКІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОБЛІКУ БУХГАЛТЕРСЬКИХ РИЗИКІВ.....271

Даценко Г.В., Кудирко О.М., Лобачева І.Ф.

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛІКУ ТА ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ ОПЕРАЦІЙ
З ОСНОВНИМИ ЗАСОБАМИ ПІДПРИЄМСТВА278

**МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ, МОДЕЛІ
ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ЕКОНОМІЦІ****Дебела І.М.**

СТАТИСТИЧНІ ОЦІНКИ ПАРАМЕТРІВ МОДЕЛЕЙ
З АДАПТИВНОЮ СТРУКТУРОЮ288

МАРКЕТИНГ**Довбуш О.С.**

МЕТОДИ ТА ПІДХОДИ ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ
СТВОРЕННЯ РЕКЛАМНИХ ВІДЕОКРЕАТИВІВ.....294

Купрієнко А.А.

СТРАТЕГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА АКТУАЛЬНІСТЬ РОЗРОБКИ
ТЕЛЕВІЗІЙНОЇ РЕКЛАМИ ДЛЯ АУДИТОРІЇ 55+.....299

CONTENTS

ECONOMIC THEORY AND HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT**Varnavska Inna**

FORMATION OF PERSONAL AND PROFESSIONAL SELF-ESTEEM OF SPECIALISTS IN THE ECONOMIC SPHERE.....9

Orlyk Mykhailo

THE FEATURES OF CREDITING DEVELOPMENT OF THE URBAN PUBLIC BANKS IN NADDNIEPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY 17

WORLD ECONOMY AND INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS**Dubel Mikhailo**

FEATURES OF BUSINESS MODELS OF INTERNATIONAL DIGITAL DISTRIBUTION COMPANIES.....26

Ivanov Yevhen

UKRAINE'S FOREIGN TRADE IN A YEAR OF WAR: A CLOSER LOOK AT THE RESULTS OF 202236

Lapchuk Bohdan

DEPOSIT DOLLARIZATION IN UKRAINE IN 2006–2022.....43

Shevchenko Iryna

CATEGORICAL BASIS OF GLOBAL MARKETS: FORMATION AND FUNCTIONING49

Feniuk Iana

DEVELOPMENT OF THE TAX SYSTEM NORMATIVE AND LEGAL REGULATION IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL COMPETITION..... 57

ECONOMY AND OPERATION OF NATIONAL ECONOMY**Ilichenko Svitlana, Gryshchenko Vadym, Gryshchenko Iryna**

ANALYSIS OF THE SHIPPING COMPANIES' ACTIVITY IN UKRAINE66

Lutsyk Yulia

ECONOMIC SECURITY IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES AND THREATS 74

Mazur Kateryna, Gontaruk Yaroslav

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF BIODIESEL PRODUCTION AS A DIRECTION FOR ENSURING ENERGY SECURITY OF THE STATE84

Matiichuk Liubomur

STRUCTURAL FEATURES AND POTENTIAL RISKS FOR THE FUNCTIONING OF THE ENERGY SECURITY SYSTEM OF UKRAINE.....91

Mirzoieva Tetiana, Tomashevskiy Vladyslav

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE PRODUCTION OF NICHE CEREAL CROPS99

Savchenko Vera, Kononenko Lesia

DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE AS A SOCIO-ECONOMIC SYSTEM..... 109

Stepanenko Sergii, Diachenko Oleksii INFORMATION TECHNOLOGIES AS A TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE AGRICULTURAL BUSINESS	116
Franko Liudmyla MATHEMATICAL MODELING OF UKRAINE'S STATE INNOVATION POLICY COMPLIANCE WITH GLOBAL STANDARDS FOR CREATING A FAVORABLE BUSINESS ENVIRONMENT	123
Furman Irina, Dmytryk Oleg, Lysohor Inna STRATEGIC DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE BIO-ENERGY POTENTIAL OF THE ILLINETSK TERRITORIAL COMMUNITY.....	134
ECONOMY AND ENTERPRISE MANAGEMENT	
Vartanova Olena ONTOLOGY OF THE GENERAL SPHERE OF DISCOURSE "PERSONNEL RESILIENCE"	144
Volska Olena THEORETICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF THE MANAGEMENT PROCESS OF MARITIME AND RIVER INDUSTRY ENTERPRISES.....	151
Garafonova Olga, Zhosan Hanna DIGITALIZATION AND AUTOMATION OF BUSINESS PROCESSES: DIFFERENCE IN DEFINITIONS AND PLACE IN ENTERPRISE MANAGEMENT	161
Demianchuk Olha, Khokhonik Karina MECHANISM OF MANAGEMENT OF THE FINANCIAL SECURITY OF THE ENTERPRISE	167
Loboda Olena, Kyrychenko Natalia ANALYSIS OF BUSINESS MODELS IN THE DIGITAL ECONOMY	172
Ohrenych Yuliia, Dibrova Viktoriia ECONOMIC SECURITY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN UKRAINE: STATE, PROBLEMS AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT	180
Posadnieva Oksana, Povod Tetiana THE ROLE OF STATE ENTERPRISES IN THE ECONOMIC SYSTEM OF UKRAINE	192
Sazonova Svitlana, Novykov Dmytro CONTROL OF STRATEGIC MANAGEMENT AT ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF THE DIGITAL ECONOMY.....	201
Salo Yana ENVIRONMENTAL ASPECTS OF MODERN LOGISTICS.....	209
Senyk Yurii THE "SMED" METHOD AS ONE OF THE ELEMENTS OF LEAN PRODUCTION.....	216
Spodar Kateryna, Karbivnycha Tetiana, Penkina Nataliya ANALYSIS OF THE ACTIVITY OF THE PASTA FACTORY AND THE DEVELOPMENT OF WAYS TO IMPROVE LOGISTICS SERVICE FOR CONSUMERS.....	225

Shapoval Olena

THE ESSENCE OF PERSONNEL POTENTIAL AND ITS ROLE
IN ENSURING FINANCIAL STABILITY231

Shornikova Svitlana

THE ROLE OF STAFF COMPETENCE IN ENSURING THE QUALITY
OF WORK OF TECHNICAL TESTING LABORATORIES237

**DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE POTENTIAL
AND REGIONAL ECONOMY****Antonenko Iryna, Kurbatskyi Illia**

STATE AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF TOURISM
BY TYPE IN THE KHMELNYTSKYI REGION244

Havrylyuk Ivanna, Bulyk Oksana

FEATURES OF THE FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF THE LVIV REGION
UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL252

Nikitenko Katerina

DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN UKRAINE:
POTENTIAL AND CHALLENGES259

MONEY, FINANCES AND CREDIT**Shubin Vadym**

FINANCING OF NATIONAL SECURITY AND DEFENSE SECTOR
IN UKRAINE: CHALLENGES DURING THE WAR264

ACCOUNTING, ANALYSIS AND AUDIT**Havrilenko Nataliia, Hryshchenko Olena, Kozitska Natalia**

SOME CONCEPTUAL PRINCIPLES OF ACCOUNTING RISKS271

Datsenko Anna, Kudirko Olena, Lobacheva Iryna

FEATURES OF ACCOUNTING AND INTERNAL CONTROL
OF OPERATIONS WITH FIXED ASSETS OF THE ENTERPRISE278

**MATHEMATICAL METHODS, MODELS
AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN ECONOMY****Debela Iryna**

STATISTICAL ESTIMATES OF PARAMETERS OF MODELS
WITH ADAPTIVE STRUCTURE288

MARKETING**Dovbush Oleksii**

METHODS AND APPROACHES TO THE PSYCHOLOGICAL COMPONENT
CREATION OF ADVERTISING VIDEO CREATIVES294

Kupriienko Andrii

STRATEGIC FEATURES AND RELEVANCE OF THE DEVELOPMENT
OF TELEVISION ADVERTISING FOR THE 55+ AUDIENCE299

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 378.1:330

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.1>

Варнавська І.В.

кандидат педагогічних наук, доцент,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3061-0665>

Varnavska Inna

Kherson State Agrarian and Economic University

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ САМООЦІНКИ ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

FORMATION OF PERSONAL AND PROFESSIONAL SELF-ESTEEM OF SPECIALISTS IN THE ECONOMIC SPHERE

У статті розглянуто основну роль професійної компетентності у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців економічної сфери; статус особистості, що має важливе значення для визначення її соціальних функцій-ролей. Проаналізовано поняття «самооцінка» як процес породження оцінок, система психічних явищ, що у реалізації оціночної функції, як місце і роль «штампованих» оцінок у процесі мислення, самореалізації діяльності, формуванні та функціонуванні самооцінки як особистісної властивості чи риси. Встановлено, що із урахуванням цього, наразі відсутні цілісні уявлення про сутність і механізми оціночного процесу, про структуру оціночного акту, про специфіку оцінок різного виду і їх класифікацію, про умови формування самооцінки. Зазначено, що самооцінка є особливою оцінкою особистості самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Вона є важливою складовою особистості, від самооцінки залежать взаємовідносини фахівця економічного напрямку із колегами, клієнтами, його критичність, вимовність до себе, ставлення до успіхів і невдач. Тим самооцінка впливає на ефективність діяльності спеціаліста та його розвиток як особистості.

Ключові слова: фахівці економічної сфери, самооцінка, професійна компетентність, особистість, компетентнісний підхід, Я-концепція.

The article examines the main role of professional competence in the process of professional training of future specialists in the economic sphere; the status of an individual, which is important for determining his social functions-roles. The concept of "self-esteem" is analyzed as a process of generation of assessments, a system of mental phenomena that is involved in the implementation of the assessment function, as the place and role of "stamped" assessments in the process of thinking, self-realization of activities, formation and functioning of self-esteem as a personal property or trait. It was established that, taking this into account, there are currently no comprehensive ideas about the essence and mechanisms of the evaluation process, about the structure of the evaluation act, about the specificity of evaluations of various types and their classification, about the conditions for the formation of self-evaluation. The purpose of the article is to reveal the essence of the main components of the system of formation of personal and professional self-evaluation of specialists in the economic profile, which is based on a competence approach and is aimed at ensuring the professional readiness of the economist for professional activity. It is noted that self-esteem is a special assessment of the individual himself, his capabilities,

qualities and place among other people. It is an important component of personality, self-esteem depends on the relationship of an economic expert with colleagues, clients, his criticality, self-demandingness, attitude to successes and failures. It is emphasized that self-esteem affects the efficiency of a specialist's activity and his development as an individual. Self-esteem can be general and private (or specific): general self-esteem reflects a person's holistic attitude towards himself, his self-acceptance. With the normal development of the personality of an economic specialist, the general self-esteem should always be positive. This gives the specialist self-confidence and self-respect. Negative overall self-esteem leads to self-rejection, an inferiority complex, passive, inhibited behavior or, on the contrary, aggressiveness and bitterness; private self-esteem reflects a person's attitude to the results of any professional activity. Discrepancies between a specialist's real capabilities and his self-assessment can lead to serious personal problems. When self-esteem is high, failure in economic activity leads to emotional outbursts, resentment, and refusal of activity. Low self-esteem leads to anxiety, self-doubt, passivity. Self-esteem is also reflected in the assessment of the capabilities and results of other people's activities. With overestimated self-esteem, the specialist belittles the achievements of others, and with underestimation, on the contrary, he excessively exceeds them.

Key words: *experts in the economic sphere, self-assessment, professional competence, personality, competence approach, self-concept.*

Постановка проблеми. Професійна освіта – особливий тип професійної діяльності, якій має відповідати певна модель формування особистості спеціаліста з її специфічними інтересами, здібностями, певним поєднанням індивідуально-особистісних, психофізіологічних і фізичних властивостей. Найбільшу професійну значущість для майбутнього фахівця економічної сфери мають особисті якості, пов'язані з розумінням внутрішнього світу людей і гуманного до них ставлення.

З урахуванням практики, що склалася, побудована єдина інтегральна модель освіти в умовах системи підвищення кваліфікації, яка передбачає, що вибір змісту, технології освіти повинен ґрунтуватися на індивідуально-психологічних і особистісних властивостях, особливостях майбутньої професійної діяльності фахівця. Реалізація зазначеної освітньої моделі виключає ізоляцію або абсолютизацію професійної чи гуманітарної складової освіти; припускаючи гармонійне формування особистості і професійної самооцінки фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізувавши наукові роботи вітчизняних і зарубіжних учених щодо особливостей формування особистісної та професійної самооцінки фахівців, варто відзначити, що окремі аспекти застосування відображено в наукових працях Н. Ничкало, П. Лузан, Т. Герлянд, Л. Несторова, В. Манько, О. Слатвінської та ін.; підготовку фахівців економічного профілю до професійної діяльності вивчали дослідники Н. Волкова, А. Горкуненко, Г. Курдюмов, М. Левочко та ін.; аспекти професійних якостей майбутніх економістів розглядали І. Горностаєва, Т. Степанова та інші.

Люди, які мають високу потребу досягнення, віддають перевагу достатньо складним, індивідуальним завданням середнього рівня ризику із швидким отриманням ясного, відчутного результату. При цьому якість результату і роботи взагалі можуть бути найвищими. Для мотивації таких робітників бажано використовувати постійний зворотний зв'язок, ставити перед ними напружені складні завдання, допомогти реально оцінювати свої якості, тому що самооцінка таких робітників надто висока [1].

Формулювання цілей статті. Розкриття сутності основних складових системи формування особистісної та професійної самооцінки фахівців економічного профілю, яка ґрунтується на компетентнісному підході і спрямована на забезпечення фахової готовності економіста до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Роль професійної компетентності у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців економічної сфери визначається дослідженням статусу особистості та має важливе значення для визначення її соціальних функцій-ролей, які розглядаються взагалі як динамічний аспект статусу, реалізація зв'язків, заданих позиціями особистості у суспільстві. На це особливість поєднання в людській

особистості властивостей об'єкта та суб'єкта звернено увагу в педагогіці, соціології, психології. Професійна позиція і професійна компетентність особистості розглядається як характерна риса особистості щодо формування життєвих планів.

Управління людськими ресурсами, якщо розглядати цей термін як родове поняття щодо управління персоналом, є найважливішим професійним обов'язком всіх менеджерів компанії і є особливою сферою менеджменту, яка вирішує такі важливі завдання: уводить в дію і пов'язує всі бізнес-процеси підприємства; сприяє розвитку компанії за допомогою забезпечення успішності та стійкості організаційних змін; гармонізує взаємодію основних підсистем організації: технологічної, формальної, позаформальної і неформальної.

Сучасна економіка орієнтована на кадри, які набагато перевершують показники освіти більшості випускників як середньої, так і вищої школи. Доведено і те, що більш важливими та ефективними для успішної професійної діяльності є нерозрізнені знання, а узагальнені вміння, що виявляються у вмінні вирішувати життєві та професійні проблеми, здатності до спілкування, підготовка в галузі інформаційних технологій та ін.

Тому компетентнісний підхід є затребуваний, адже сучасна освіта потребує суттєвої модернізації. Рівень сформованості професійної позиції безпосередньо залежить від поєднання теоретичної і практичної діяльності слухачів у процесі навчання. Необхідно виділити такі стадії розвитку професійної позиції:

- формальна стадія (слухач є об'єктом навчальної діяльності);
- репродуктивна (як об'єкт майбутньої професійної діяльності, слухач намагається сформуванати професійну компетентність та індивідуальний стиль своєї діяльності);
- репродуктивно-творчий (слухач, виходячи з позиції суб'єкта професійної діяльності, активно внутрішньо перетворюється, опосередковуючи всі зовнішні впливи та, цим, визначаючи, які із зовнішніх причин беруть участь у процесі детермінації життя суб'єкта.);
- творча (характеризується активною суб'єктивною позицією, де індивід, як член суспільства, впливає нього).

Щодо фахівця економічної сфери одним із можливих конструктивних шляхів вирішення цього питання вважаємо: дослідження особливостей формування самооцінки особистості в системі міжособистісних відносин та умов її формування. І хоча термін «самооцінка» є одним з найбільш вживаних у роботах з психології і педагогіки особистості, – зміст цього поняття настільки невизначений, що в різних дослідженнях має концептуальний зміст, що зовсім не перетинається. Поняття «самооцінка», зазвичай, розглядається не як процес породження оцінок, не система психічних явищ, що у реалізації оціночної функції, а місце і роль «штампованих» оцінок у процесі мислення, самореалізації діяльності, формуванні та функціонуванні самооцінки як особистісного властивості чи риси. Із урахуванням цього, наразі відсутні цілісні уявлення про сутність і механізми оціночного процесу, про структуру оціночного акту, про специфіку оцінок різного виду і їх класифікацію, про умови формування самооцінки.

Так, у теорії особистості Карл Роджерс розгорнув певну систему понять, у яких люди можуть створювати і змінювати свої уявлення про себе, про своїх близьких. Він вважає, що той досвід, який виникає в людини у процесі життя і який він назвав «феноменальним полем», індивідуальний і унікальний. Аналізуючи структуру Я, Роджерс особливого значення надавав самооцінці, в якій виражається сутність людини, її унікальність. Роджерс наполягав на тому, що самооцінка має бути не тільки адекватною, а й гнучкою, яка змінюється залежно від ситуації. Ця постійна зміна, вибірковість щодо навколишнього і творчий підхід до нього при відборі фактів для усвідомлення, доводить зв'язок його теорії з концепцією «творчого Я» Адлера. У цьому Роджерс зазначав, як вплив досвіду на самооцінку, а й підкреслював необхідність відкритості для отримання досвіду, підкреслював значення сьогодення. Фахівці повинні навчи-

тися жити в ньому, усвідомлювати і цінувати кожний момент свого життя. Тільки тоді життя розкриється у своєму істинному значенні і лише тоді можна говорити про повну реалізацію, або як назвав це Роджерс, про повне функціонування особистості.

Я-концепція є визначальною у підході Роджерса. Деякі психологи навіть називають теорію Роджерса «теорією Я». Нам відомо, що Я-концепція означає концепцію людини про те, якою вона є. Роджерс визначає це поняття так: організований, послідовний, концептуальний гештальт (цілісність), складений з сприйняття властивостей «Я», або «мене» і сприйнятті взаємин «Я», або «мене» з іншими людьми та з різними аспектами життя, і навіть цінності, пов'язані з цими сприйняттями. Це гештальт, який доступний усвідомленню, хоча не обов'язково усвідомлений.

Під час вирішення проблеми формування професійної компетентності потрібно виявити можливості активної діяльності фахівця залежно від сформованої самооцінки, тобто, як оцінка індивіда іншими людьми сприяє розвитку позитивного чи негативного образу себе. Відповідно до теорії К. Роджерса, для будь-якої людини важливо, щоб її любили і приймали інші. Потреба в позитивній увазі, за Роджерсом, вперше з'являється як потреба немовляти в любові та турботі, а згодом вона виражає себе в задоволенні людини, коли її схвалюють інші, і фрустрації, коли нею незадоволені.

Згідно з Я-концепцією, осмислення людиною себе, або її Я-концепція («унікальність»), відображають ті характеристики, які людина сприймає як частину себе, як вона бачить себе у зв'язку з різними ролями, які відіграє в житті. Я-концепція включає як наше сприйняття того, які ми є («реальне-Я»), але й те, яким, ми вважаємо, мали бути зацікавленими, і хотіли б у результаті реалізації своїх можливостей. Тобто, «Ідеальне-Я», що відображає ті атрибути, які людина хотіла б мати, але поки не має, це «Я», яке людина найбільше цінує і до якого прагне наблизитися «Я-реальне».

Звідси випливає: уявлення індивіда про себе, тобто, концепція власного «Я», еволюціонуватиме відповідно до тих, що виникають перед ним ситуаціями і його власними діями; воно фактично формується, спираючись на різноманітний досвід, який йому доведеться пережити у спілкуванні з іншими людьми, та їх поведінки щодо нього. За Роджерсом, ця система уявлень і є «реальним-Я».

Звичайно, переробка інформації, що відноситься до нашого Я, включає схильність: індивід охоче пробачає свої невдачі, приймає похвалу за власні успіхи і багато в чому вважає себе вищим за середній. Така підвищена думка про себе дозволяє більшості насолоджуватися перевагами високої самооцінки.

Існує досить поширена думка, що багато людей мають низьку самооцінку (Б.Г. Ананьев, Р. Берне та ін.). Більшість людей зневажають себе, вважаючи, що вони ні на що не здатні, і їх не можна любити. Багато психологів погоджуються з цим і зазначають, що у всіх є комплекси неповноцінності, ті, у кого, здається, немає такого комплексу, лише вдають.

На підставі цього можна стверджувати: більшість людей мають гарну репутацію у самих себе. Дослідження самооцінки показали, що навіть відповіді людей із низькими показниками досягнень не виходять за межі середнього. І можна виділити умови, важливі у розвиток Я-концепції:

По-перше, для будь-якої людини важливо, щоб її любили та приймали інші – ця потреба у позитивній увазі розвивається як усвідомлення виникнення «Я»;

По-друге, людям необхідно позитивно розглядати себе – ця потреба у позитивній увазі до себе гарантує, що людина прагнучиме діяти так, щоб й інші, і вона сама схвально відгукувалися про її вчинки, тобто людина навряд чи поведеться не відповідно до Я-концепції, оскільки це не задовольнить потребу в позитивній увазі до себе. Зазвичай поведінка людини узгоджується з її Я-концепцією.

По-третє, людина, схильна до впливу авторитетних осіб, а оскільки такі особи позитивно ставляться лише до бажаної поведінки людини, виявляючи тоді увагу, любов, повагу (за принципом: «Я поважатиму, любитиму і прийматиму тебе тільки

в тому, якщо ти будеш таким, яким я хочу тебе бачити»), то індивід намагається відповідати стандартам, очікуванням і вимогам інших, поводить так, як потрібно, щоб отримати схвалення і визнання людей, і приховувати все те, що може не сподобатися цим авторитетним особам. Таким чином, створюються обумовлена позитивна увага чи умови цінності, які змушують людину обмежувати свою поведінку, спотворювати реальність, приховувати, пригнічувати власні бажання, думки, дії, бо навіть просто усвідомлені думки про заборонену поведінку можуть бути такими ж загрозливими, як і його прояви. Чим ширша ця ділянка прихованого, пригнічуваного, тим сильніше виражається «удаваність» у поведінці людини, тим більше наростає розрив між «Реальним-Я» і реальною поведінкою, а також між «Реальним-Я» та «Ідеальним-Я», тим більше утрудняється процес актуалізації і розвитку особистості.

По-четверте, єдиний спосіб не заважати тенденції актуалізації і розвитку особистості людини – це дати йому безумовну позитивну увагу, тобто людину люблять, приймають без критики і застережень.

Отже, індивід здатний до самооцінки і може самостійно знаходити шлях до розвитку своєї особистості. Описову складову Я-концепції найчастіше називають образом «Я» або уявленням про себе. У позначенні аспекту, що з ставленням себе, має місце набагато менша термінологічна визначеність. Це, насамперед, самооцінка, далі, самоповагу, саме прийняття, емоційно-ціннісне ставлення себе, і, просто, безпосереднє ставлення.

Розуміння Я-концепції як сукупності настанов «на себе» чітко зафіксовано особливо для фахівців економічного напрямку. Необхідно виділити три традиційні елементи установки (когнітивний, емоційний і поведінковий) щодо Я-концепції конкретизуються: образ «Я» – уявлення індивіда про себе; самооцінка – ефективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу «Я» можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або засудженням; потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані «Я» і самооцінкою.

Спираючись на психолого-педагогічні дослідження щодо Я-концепцію, можна дати повне, чітке визначення Я-концепції:

По-перше, спроба людини себе охарактеризувати містить тією чи тією мірою оціночний елемент, який визначається загальноприйнятими нормами, критеріями і цілями, уявленнями про рівень досягнень, моральними принципами, правилами поведінки тощо. Я-концепція окреслюється сукупність всіх уявлень індивіда себе, пов'язана зі своїми оцінкою.

По-друге, Я-концепція – відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, що переживається як неповторна система уявлень індивіда про себе. Я-концепція – цілісний, хоч і не позбавлений внутрішніх суперечностей, образ власного Я, що виступає як установка щодо самого себе і включає компоненти:

- когнітивний – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо (самосвідомість);
- емоційний – самоповагу, самознищення тощо;
- оціночно-вольовий – прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо.

Можемо констатувати, що Я-концепція – передумова і наслідок соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. Її складові: реальне Я (уявлення себе у теперішньому часі), ідеальне Я (те, яким суб'єкт, на його думку, мав би стати, орієнтуючись на моральні норми), динамічне Я (те, яким суб'єкт має намір стати), фантастичне Я (те, яким суб'єкт хотів би стати, якби це виявилось можливим) та ін. Я-концепція – важливий структурний елемент психологічного вигляду особистості, що формується у спілкуванні та діяльності, ідеальне уявлення індивіда про себе.

Предметом самооцінки індивіда може бути його тіло, його здібності, його соціальні і професійні відносини, безліч інших особистісних проявів. Відповідно до цього

можна виділити систему приватних самооцінок. Однак, припустимо, що ці приватні самооцінки, взяті в їх динамічній сукупності, інтегруються в деяке узагальнене переживання, пов'язане з цілісним чином «Я».

Аналізуючи специфіку роботи фахівців економічного напрямку, визначаємо самооцінку як ставлення індивіда до себе, яке складається поступово і набуває звичного характеру; воно виявляється як схвалення чи несхвалення, ступінь якого визначає переконаність індивіда у своїй самоцінності, значущості.

Так, самооцінка відбиває ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності та позитивного ставлення до всього, що входить у сферу його «Я». Тому низька самооцінка передбачає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до особистості. Оскільки узагальнена самооцінка є похідна від окремих (приватних) самооцінок, то в нас виникає питання, як індивід бере цю похідну, які особливості функціонування та будови оціночної системи уможлиблюють інтеграцію приватних самооцінок у загальне почуття позитивності чи негативності ставлення індивіда до власної особистості. Різні спроби відповіді ці питання виявилися тісно пов'язані з уявленнями про будову системи саме відносини у роботі фахівця економічного спрямування.

Вирішення цих питань виходить з того, що система саме відносини є певним конгломератом приватних самооцінок; відповідно до цього глобальна самооцінка може бути зрозуміла та операціоналізована як прості складові приватних самооцінок. Набагато більш поширеною точкою зору є уявлення про те, що різні сфери та особливості особистості, які можуть виступати як об'єкти самооцінок, нерівнозначні, і самооцінки відіграють тим більшу роль, чим більш значущим є аспект, що оцінюється.

Відповідних уявлень дотримувалися багато дослідників. Вони вказують на узагальнену самооцінку, яка складається приватних самооцінок, «зважених» за суб'єктивним значенням. Принцип простого підсумовування приватних самооцінок, що застосовується при побудові діагностичних процедур, є нічим іншим, як проявом теоретичного невігластва, і, що мають бути зроблені кроки для врахування значущості пунктів та їх внеску в узагальнену самооцінку.

Нам імпонує інтерактивна гіпотеза, яку доречно використовувати для фахівців економічного напрямку, згідно з якою вплив специфічного аспекту «Я» на самооцінку варіює залежно від рівня самооцінки з цього аспекту та його значення для певних аспектів: їх високі рівні сильно збільшують загальну самооцінку, тоді як низькі рівні приватних самооцінок значно знижують.

Існують погляди, що приватні самооцінки особистісних якостей не безпосередньо пов'язані із загальною самоповагою, а організовуються у проміжний рівень, що задається сферами життєдіяльності суб'єкта чи його особистісних проявів. Одна з найпоширеніших моделей такого спрямування спирається на аналіз так званої «номологічної мережі» змінних самооцінки. Відповідно до цієї моделі, узагальнена самооцінка знаходиться на вершині ієрархії і може бути розділена на академічну та неакадемічну (пов'язану або непов'язану з успіхами у навчанні), остання ж поділяється на фізичні, емоційні та соціальні аспекти.

Можна, в такий спосіб, стверджувати Я-концепція і узагальнена самооцінка – це одне й теж. У розумінні самооцінки щодо компетентності акцент робиться на оцінюванні, тобто. порівнянні об'єкта чи події з деякими еталонами, і суттєвою характеристикою є переживання успіху чи невдачі. При цьому основою переживання є почуття впевненості у собі чи у своїх силах.

Ми згодні з думкою К. Роджерса, який поділяє загальне ставлення себе на самооцінку (ставлення себе як носію певних властивостей і гідностей) і саме прийняття – прийняття себе загалом, незалежно від своїх якостей і переваг. Розвести ці дві характеристики дуже складно, оскільки в самооцінці за будь-якою характеристикою обов'язково присутній і загальний рівень прийняття чи неприйняття себе. Проте

механізм формування цих двох сторін ставлення себе абсолютно різних. Самооцінка, за певною якістю, ґрунтується найчастіше на порівнянні своїх досягнень із досягненнями інших людей. Саме прийняття ж є не так оцінкою, як стилем ставлення до себе, загальною життєвою установкою, що формується у процесі онтогенезу, а також шляхом свідомих зусиль.

Так, позитивна Я-концепція визначається трьома факторами: твердою переконаністю в імпонуванні іншим людям, впевненістю в здатності до того чи того виду діяльності і почуттям власної значущості. Почуття власної значущості (або протилежне йому відчуття своєї нікчемності) – є похідними від загальної оцінки, яку індивід інтуїтивно вносить собі, оцінюючи два перші моменти: наскільки він імпонує та яка його компетентність. Таким чином, глобальна самооцінка не просто відображає деяке узагальнене почуття «за» або «проти» власного «Я» індивіда, а сама має складну будову, що визначається різними факторами і процесами. Самооцінка є емоційна реакція знання себе, і узагальнення цих емоційних реакцій відбувається з урахуванням узагальнення окремих аспектів образу «Я» в цілісну Я-концепцію. Варто переглянути тісний взаємозв'язок самооцінки і рівня домагання особистості.

Рівень домагань – це:

– рівень проблеми, досягнення якого є спільною метою серії майбутніх процесів (ідеальна мета);

– вибір суб'єктом мети чергової дії, що формується в результаті переживання успіху або неуспіху низки минулих дій (рівень домагань у певний момент);

– бажаний рівень самооцінки особистості (рівень Я).

Зрозуміло, що прагнення підвищення самооцінки в умовах, коли людина вільна у виборі ступеня складності чергової дії, призводить до конфлікту двох тенденцій – тенденції підвищити претензії, щоб отримати максимальний успіх, і тенденції знизити їх, щоб уникнути невдачі. Переживання успіху (чи неуспіху), що виникає внаслідок досягнення (або досягнення) рівня домагань, несе у собі зміщення рівня домагань у сфері складніших завдань (чи простіших). Зниження труднощі обраної мети після успіху або її підвищення після невдач (атипова зміна рівня домагань) вказують на нереалістичний рівень домагань або неадекватну самооцінку. Люди, які мають реалістичний рівень домагань, відрізняються впевненістю у своїх силах, наполегливістю у досягненні мети, більшою продуктивністю, критичністю в оцінці досягнутого. Неадекватність самооцінки може призвести до вкрай нереалістичних (завищених чи занижених) домагань. У поведінці це виявляється у виборі занадто складних чи занадто простих цілей, у підвищеній тривожності, невпевненості у своїх силах, тенденції уникати ситуацій змагання, не критичності в оцінці досягнутого, помилковості прогнозу тощо.

Висновки. Отже, самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Вона є важливою складовою особистості, тому самооцінка є важливим регулятором її поведінки. Від самооцінки залежать взаємовідносини фахівця економічного напрямку із колегами, клієнтами, його критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Тим самооцінка впливає на ефективність діяльності спеціаліста та його розвиток як особистості.

Самооцінка тісно пов'язані з рівнем претензії фахівця, тобто ступенем труднощів цілей, що він ставить перед собою. Розбіжність між домаганнями і реальними можливостями, особливо у професійній діяльності прозводить до того, що спеціаліст починає неправильно себе оцінювати, внаслідок чого його поведінка стає неадекватною (виникають емоційні зриви, підвищена тривожність тощо). Самооцінка отримує об'єктивне вираження у тому, як фахівець оцінює можливості та результати діяльності інших (наприклад, принижує їх при завищеній самооцінці).

Також самооцінка може бути загальною і приватною (або конкретною): загальна самооцінка відображає цілісне ставлення людини до себе, її прийняття себе. За нормального розвитку особистості фахівця економічного напрямку загальна самооцінка

завжди має бути позитивною. Це надає спеціалістові впевненість у своїх силах, повагу до себе. Негативна загальна самооцінка призводить до неприйняття себе, до комплексу неповноцінності, до пасивної, загальмованої поведінки або, навпаки, до агресивності та озлобленості; приватна самооцінка відбиває ставлення людини до результатів своєї будь-якої конкретної діяльності. Приватна самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань, тобто зі ступенем труднощі завдань, які спеціаліст обирає для себе в тій чи тій галузі: чим вище він оцінює свої можливості, тим складніші завдання фахівець перед собою ставить. Приватна самооцінка може по-різному співвідноситися реальними досягненнями спеціаліста. Вона може бути заниженою, завищеною та адекватною.

Розбіжності між реальними можливостями фахівця та його самооцінкою можуть призводити до серйозних особистих проблем. У разі підвищеної самооцінки неуспіх в економічній діяльності призводить до емоційних спалахів, образ, відмови від діяльності. Занижена самооцінка призводить до тривожності, невпевненості в собі, пасивності. Самооцінка відбивається і на оцінці можливостей і результатів діяльності інших людей. При завищеній самооцінці спеціаліст принижує досягнення інших, а заниженою, навпаки, надмірно перевищує їх.

Отже, важливою умовою досягнення професійної компетенції майбутнього фахівця економічного спрямування є формування особистісної та професійної самооцінки. У свою чергу її формування неможливо розглядати без включення до практичної діяльності на аналізі певної теоретичної підготовки. Перспективи подальшого дослідження передбачають вивчення педагогічних умов, які сприятимуть підвищенню рівня професіоналізму у майбутніх спеціалістів економічного профілю.

Список використаних джерел:

1. Басва О.В., Басва Новальська Н.І., Згала-Лозинська Л.О. Менеджмент і адміністрування : в 2 ч. Ч. II. Менеджмент : навч. посіб. / за ред. О.В. Басвої, Н.І. Новальської. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 326 с.
2. Варнавська І.В. Саморозкриття і самопрезентація особистості у спілкуванні : *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку», 25-26 листопада 2022 р., м. Одеса. Ч. I.* Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С.180–183.
3. Шахова О.Г. Соціальна психологія особистості : навчальний посібник. Харків : Контраст, 2019. 116 с.

References:

1. Bayeva O.V., Noval's'koyi N.I. (2017) *Menedzhment i administruvannya* [Management and administration]. Kyiv: DP "Vyd. dim "Personal", 2 ch.
2. Varnavs'ka I. V. (2022) Samorozkryttya i samoprezentatsiya osobystosti u spilkuванні [Self-disclosure and self-presentation of personality in communication]: *II Mizhnarodnoyi nauko-vo-praktychnoyi konferentsiyi "Mizhkul'turna komunikatsiya v konteksti hlobalizatsiynoho dialohu: stratehiyi rozvytku" (25-26 lystopada 2022 r., m. Odesa. Ch. I).* L'viv-Torun': Liha-Pres, pp.180–183.
3. Shakhova O.H. (2019) *Sotsial'na psykholohiya osobystosti* [Social psychology of personality]. Kharkiv: Kontrast.

UDC 336.773:338.22

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.2>**Orlyk Mykhailo**

PhD of Economics,

Senior Lecturer at Department of Economics and Finance,

Kherson State Agrarian and Economic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3394-1731>**Орлик М.В.**

Херсонський державний аграрно-економічний університет

THE FEATURES OF CREDITING DEVELOPMENT OF THE URBAN PUBLIC BANKS IN NADDNIEPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРЕДИТУВАННЯ МІСЬКИМИ ГРОМАДСЬКИМИ БАНКАМИ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

The article analyses the peculiarities of crediting in urban public banks in Naddnieper Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries. The scientific heritage of scientists who were contemporaries of these processes was investigated. The aim of the work is to study the evolutionary development of lending in urban public banks in Naddnieper Ukraine. The results of this study contribute to a more complete and comprehensive understanding of the credit system that operated on the territory of Naddnieper Ukraine and the definition of the role of urban public banks in this system.

Key words: urban public banks, municipal finances, public finances, credit, loan, corruption.

У статті було здійснено аналіз особливостей кредитування в міських громадських банках в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Досліджено наукову спадщину вчених, що були сучасниками цих процесів. На основі проведеного нами дослідження було встановлено, що одною із фундаментальних проблем, з якими зіткнулося підприємницьке середовище, на зорі зародження ринкових взаємин в Російській імперії була слабка кредитна система. Що значним чином могло уповільнювати підприємницьку активність, в різних регіонах імперії. Місцеві органи влади розпочали вирішувати цю проблему самотужки шляхом створення прообразів міських громадських банків (далі МГБ), засновниками яких були місцеві купці. Метою роботи є дослідження еволюційного розвитку кредитування МГБ у Наддніпрянської України. Результати проведеного дають змогу нам зробити висновок, що МГБ за період своєї діяльності пройшли процес від поодинокі ініціативи окремих купців, до важливого елементу кредитної системи у містах Наддніпрянської України. В першу чергу, формуванню МГБ сприяв значний дефіцит як короткострокових так і довгострокових кредитів для купецтва та міщан. В основу кредитування МГБ покладено принцип забезпеченості здебільшого міською нерухомістю, як комерційною так і житловою, а також землею. Розмір та терміни позики залежали від виду заставленого майна та встановленого відсотку до оціночної вартості заставного майна. Проте, значний рівень корумпованості та жаги швидких прибутків привів до банкрутства низки банків, та створив атмосферу недовіри до МГБ з боку центральних органів влади та потенційних клієнтів. Усі вище зазначені проблеми призвели до значного сповільнення видачі кредитів малому підприємництву та міщанам. Уряд був змушений запроваджувати суттєві обмеження, що на деякий припиняло процес відкриття нових МГБ. На прикладі розвитку кредитування МГБ яскраво прослідковується динамічна зміна принципів, підходів та умов кредитування які сублімувалися у остаточні редакції закону 1912 р. Цей законодавчий акт більш детально встановлював порядок за основними установчими та операційними напрямками банківської діяльності міських банків та сприяв відновленню їхньої засновницької активності та підвищенню довіри до їхньої діяльності.

Ключові слова: міські громадські банки, місцеві фінанси, публічні фінанси, кредит, позика, корупція.

The analysis of research and publications. The problem of creating and functioning urban public banks in the Russian Empire, was considered by the number of scientists of 19th century, they are: Gur'yev O. [2], Kolychev O. [5], Ososov V. [14], Sudieikin V. and others. All of them were the spectators of the than financial and economic processes, that took place in the Russian Empire, and they were criticizing existing legislation, that regulated urban public banks activities, scholars were analysing their financial and economic and pointed at the shortcomings and miscalculations, they also were to presenting proposals for improvements it is work. At the same time, they noticed the importance of credit development by functioning urban public banks, as the institutions that would be contribute to economic development not only governorate cities, but also small uyezds towns.

The creation of the urban public banks the Russian Empire and Naddnieper Ukraine generally were studied by the few domestic scientists like Yesiunin S. [23], Kolomiitseva V. [4], Tykhenko S. [21], Khodchenko O. [3] and others. Scientists have been investigated the activity of urban public banks and settled on the problems of their creating and regional particularities of the work.

Problem statement. The weak credit system was the one of the fundamental problems the entrepreneurial environment confronted with at the dawn of the market relations in the Russian Empire. That could significantly slow down entrepreneurial activity in various regions of the Empire. Local authorities began to solve this problem on their own by creating prototypes of urban public banks (hereinafter UPB), the founders of which were local merchants.

The main research material. The first UPB was founded by the merchant Anfylatov in 1809 in the town Slobidske of Vyatka Governorate. Due to the lack of a clear legal framework for their existence, they did not have much popularity and often became an instrument of various kinds of financial irregularities. The first steps for solving the problem of UPB was passage Statute of UPB in 1857 [16, p. 524–527]. The basis for the creation of the UPB was the decision of the City Duma, and the presence of more than 10 thousand rubles of fixed assets, which could consist of from unused funds of the city budget and contributions from citizens. The Director of the bank could be the City Mayor (if his candidacy has been supported by the City Duma), and the Board Members were elected by the City Duma from entrepreneurs and merchants of the city.

By this Statement were legally entrench scope of activities such financial institutions and their principles of work. UPB were allowed to provide loans to the inhabitants of the cities, where were operated this bank, charged upon condition the charged property (movable property and immovable property) would be insured from fire and other natural Disasters. The only exception was jewellery from the precious metals, gems and pearls, because such items were estimated for the scrap prices. Crediting on the pledge of goods was also allowed if these goods were manufactured on the territory of the empire.

The loan rate being established in 1857 consisted of 4% annual interest rate [18, p. 604–608]. In parallel with the merely systemic banks' crediting restrictions, there were also special restrictions that directly concerning the UPB, as the amount of the loan depended on the type of collateralized property and on the affiliation of the bourgeoisie to the merchant guild. In the case, when the pledge consisted of the bill guarantee, then the loan was paid in an amount of [16, p. 526]:

- For the merchants of the I guild it consisted of 4 thousand silver rubles;
- For the merchants of the II guild, it consisted of 3 thousand silver rubles;
- For the merchants of the III guild, it consisted of 2 thousand silver rubles;

In the case when loan was on the pledge of movable or immovable property, so the maximum amount of the loan per person were depending on the measurement of the bank's fixed capital [16, p. 526]:

- the loan of 1000 rub. if the bank's fixed capital consisted of 10-20 thousand rubles;
 - the loan of 1500 rub. if the bank's fixed capital consisted of 20-30 thousand rubles;
-

– the loan was increasing by 500 rubles per every 10 thousand rubles over 30 thousand rubles of the fixed capital.

According to the terms for which loans were provided, they depended on the type of charged property, it was provided loans: on the pledge of stone and wooden houses or small trader's shop over a period of up to 3 years, with the option for stone buildings to carry out deferrals up to 8 years, on the pledge of land up to 12 years, on the pledge of goods depending on the nature of the merchandise, its expiration date and price – from 3 to 6 months, on the pledge of gold silver pearl and other items – from 6 to 12 months, on the pledge of security papers from 6 to 12 months. A significant limitation in the amount of loans was that it should not exceed a half of the assessed value of the pledged property.

By this statement, it was limited the maximum amount of deposits to 5 thousand rubles and it was fixed highest deposit rate in 3% percent per annum. An important innovation of this law can be considered compulsory yearly reporting of UPB to the Ministry of Internal Affairs and City Duma. Based on this law, it was functioning 21 UPB in 1858 [15, p. 83] mostly in the Russian Governorates and none in the Ukrainian Governorates.

The new version of the Statement of UPB was passed in 1862 [17, p. 111–125]. The changes were mainly related to regulatory activity in the structure of the bank, rights and duties of its management, it has been delegated larger authorities to City Duma, it was detailed procedure for banking operations (taking and giving deposits, bills discounting, providing loans with different kinds of pledge).

Procedure for the charging of interest on the deposits incurred some deregulations (on-demand deposit and time deposits from 3 to 12 years), their maximum amounts were defined by the City Duma. Interest have been charged on demand deposits only in case when they stayed in the bank more than 6 months. The determination the amount of the loan and deposit rates was delegated to the Members of Board and the Mayor, and it should be published in the local governmental news. From the received net profit should have been carried out allowances for replenish the capital in the amount of 10-20%. The period, to which have been provided loans on the pledge of different kinds of movable and immovable property, does not change.

Thus, the improvement of legislation contributed, to some degree, to the opening of new UPB. The first bank institutions of this type were established in 1862 in the cities Sevastopol and Kerch, they had small, fixed capital 30 and 15 thousand rubles (Appendix 2A). The appendix demonstrates that in the Ukrainian provinces the founding activity of the UPB lasted until 1874, and then stopped altogether. It is worse to notice, that reverse process happened in the whole empire, it means that 55 UPB ceased to exist its activities, and only a few were created in the period of 1887–1895 years. As of 1 December 1895, there were 239 UPB in the whole empire, and on the territory of the Naddnieper Ukraine were acting 40 banks of this kind. As of 1 December 1895, there were only 2 UPB in the whole Right-bank Ukraine, they located in the Kyiv Governorate (cities Cherkasy and Chyhyryn). The most popular were the UPB in the governorates of the Left-bank Ukraine: Chernihiv (9), Kharkiv (8), Poltava (5) and South Ukrainian Governorates Kherson (8), Tavria (6), Katerynoslav (4). Almost all (except Kupiansk and Bilopolskiy UPB of Kharkiv Governorate) had positive (profitable) results of activity in 1892-1895 years. Especially significant (more than 50 thousand rubles) profits reached Kharkiv Merchant UPB (106,2 thousand rubles) and Yelysavethrad UPB (81,1 thousand rubles), Klyntsivsk UPB (61,1 thousand rubles), and Chernihiv UPB (56,2 thousand rubles) (Appendix 2A).

It should be noted that the statistical reports of the Central Statistical Committee (hereinafter CSK) of the Ministry of Internal Affairs (until 1904) does not mention the registration and functioning of UPB in Podolia and Volhynian Ukrainian Governorates. Due to the numerous irregularities of the UPB already existing in the empire, the opening of such banks was artificially slowed down in these governorates, despite the numerous petitions of City Dumas to the Ministry of Finance. The Vinnytsia City Duma, that "petition for the

need to establish the urban bank with the opening capital 10000 rubles in 1881", get the necessary permit only in 1904 and bank started its activity in May of this year, it was the first UPB in Podilia [23, p. 116]. Except Vinnytsia UPB, it was opened 5 more UPB in Podilia Governorate in 1914. They were in Proskuriv (now Khmelnytskyi), Bratslav and Balta in 1905-1907 and in towns Letychiv and Lityn in 1913-1914 [23, p. 116].

The Boards of UPB have been criticized for not fulfil its functions, but they got into profits rush and "avoided their direct duties to provide credits, that are necessary for the development of trade and manufacturing" of cities and regions in the difficult period of the financial crisis of the late 70s-80s of the 20th century. The attention was drawn to the trends noted in the work of the UPB, when one of them were taking part in financial risk-taking affairs in investment of capital that highly exceed their estimated opportunities, other "because of the lack of control, became institutions, that were crediting only influential people in the city, from whom depended on holding the posts in the management of the bank, during the elections for these positions" [2, p. 199]. Particular complaints in the activities of the provincial UPB were related to inadequate bookkeeping and accounts, the lack of professional workers with experience in banking, and the like. According to the opinion of imperial researcher V. Ososov, who analysed the activities of the 164 UPB throughout the empire (including 20 UPB which were in the Ukrainian governorates) as of January 1, 1871, there were incredible "mess, and the main, that catch the eye is the permanent violation of the rights of depositors and the UPB itself, who exposed themselves to all the consequences of this phenomenon", bookkeeping in this banks maintained poorly, that afforded an opportunities for improprieties, and reporting was carried out inappropriate and disordered, to the post of Director were appointed incompetent in banking industry governorates or uyezd representatives of the merchants, who often resorted to reckless and risky operations, which inevitably led to unprofitable activities [2, p. 105-108].

A significant negative response committed abuses revealed detected in October 1882 in the Skopinsky bank of the Ryazan province, where was built Ponzi scheme: they were attracting high-cost deposits (that reached 11 million rubles), while it was carried out record-keeping unsecured bill of the Director and people close to him. Besides, it was disclosed of fictive collateral securities of the non-existent stock company [1, p. 60]. The cronyism in the UPB became a common phenomenon, somewhere "in some banks Mayors and City Duma combined the Director's and members of their Board's posts or were their relatives or godfathers", what inevitably led to irregularities and inaction [15, p. 85].

To correct the negative trends that took place in the UPB in 1912, the Statement of their activities has been amended repeatedly to the version of the Law of 1862 (in 1866 [8], 1870 [10], 1879 [11], 1883 [9]). More significant can be considered the changes in April 1883, which represented following:

- the prohibition on holding the posts of Director of the UPB with other positions in City Duma, Mayor, City Administration, Urban Public Board of a city, and so on;
- the prohibition to deploy relatives and affiliate persons in the Board of the Bank;
- it was strengthened control over the work of the UPB (there were introduced governmental audits, which were carried out by commissions created under the Credit part of the Ministry of Finance, at the same time, financial reporting was strengthened);
- the limitations were set on the amount of liability of the UPB, as in terms of deposits (fixed deposit and demand deposits) at the current account, and also in rediscount of bills they could not exceed more than 5 times the capital base of the bank (fixed and reserve capital);
- limitation have been imposed on the size of loans per borrower – no more than 1/10 of capital base of the bank;
- cash in the cash desk of the bank together with the amounts deposited on the current account in the branch of the State Bank could not be less than 10% of all liabilities of the bank [9].

A large number of changes to the Statement of Urban Public Banks, amended in 1862, forced Directing Senate to pass legislation of the new codified amended law "The Normal State About Urban Public Banks" [6]. In order to strengthen control over the activities of the UPB, the Ministry of Finance in October 1883 adopted the Instruction for Senior Bankers during governmental audits implementation of the urban banks. And also it was approved the Instruction for Senior Bankers during inspections of annual reports by the committee, that were elected by the City Dumas.

The first audits were carried out in June 1883. For the period from 1883 to October 1894, it was carried out audits of 76 UPB throughout the empire, (including 7 in governorate cities and 69 in uyezd towns, 4 banks were checked twice) [12, p. 273].

The adoption of the new Statement of Urban Public Banks in 1912 [7] significantly improved the regulatory and legal framework of the UPB, which was reflected in the increasing in their number (In 1994 it numbered 319 in the empire with the general balance in 282,6 thousand rubles and total capital over 50 million rubles, and there were 64 UPB with the general balance in 61,2 million rubles in Ukrainian) [25, p. 6] and their lending activity. This Law set out in detail the regulations for the main organizational and operational areas of banking activities of the UPB, in particular:

- the position of the limitations the overall amount of bank liabilities (which should not have exceeded 5 lump sum of the fixed capital and reserve capital) it was allowed to be increased up to 10 times limit with the approval of City Duma.

- banks are allowed, with the approval of City Duma, to open temporary agencies at fairs in neighbouring industrial cities and cities, where their own UPB was not created;

- it was allowed to provide credits in virtue of special checking account for promissory note on a pledge of immovable property (not only immovable urban property, and estates, that located on the territory of uyezd, where the bank located or the nearby uyezd), that helped to expand client base of affluent borrowers with liquidity ratio.

Besides, for signature loan in a manner of promissory note on the pledge of immovable property the amount of credit should not exceed 60% of asset valuation (previously 50%):

- the procedure for calculating interest on loans has been adjusted "collect interest on a loan for periods up to one year – in advance for the entire loan term, and on loans for a period of more than one year (but not more than three years) it was further for every six months with payment of interest only on the remaining sum of the debt. On long-term loans, interest is charged together with semi-annual payments to repay the principal on debt" [7, p. 58];

- expanded and specified, namely: short-term loans provided from one to three years, with the right of deferral of up to 9 years; long-term for wooden buildings were set for no more than 15 years, and for stone and land plots provided loans up to 30 years (previously the maximum period of 12 years) – this contributed to the strengthening of the UPB in the mortgage lending market;

- the total amount of the long-term loans could not exceed the total amount of the fixed capital and lifelong deposits;

- it was detailed and clarified: the procedure for evaluating collateralized real estate of all types of apartment building, commercial, factory, etc.), since "the loan is provided for an amount not exceeding 60% of the estimated value of the property", the procedure and conditions of taking this property as collateral and the procedure and conditions of taking this property on pledge and the and the procedure for the furthcoming in case of the non-settlement of debts to the bank;

- the procedure for granting loans to the city and zemstvo by the UPB has been established "loans to the local city and zemstvo can be provided without collateral" [7, p. 65].

In order to strengthen the financial position of the UPB and counter competition in the banking services market, they had the idea of creating a Central Public Bank, which was planned to be considered in October 1917 at the all-imperial congress of UPB representatives in St. Petersburg, but the Bolshevik coup prevented it [4, p. 129–130].

Analysing the main figures of the consolidated balance in all UPB of the empire as of 1 January 1913–1916 (Table 1), we can conclude the growth in all rates of the balance assets as well as liabilities.

The balance growth (in 1916) to the basic balance (1913) consisted of 33%.

Besides, it should be noted that the number of UPB increased from 305 to 343, and inflationary tendency caused by the entry of the Russian Empire into the First World War influenced the growth in all rates of the balance, especially concerning the growth of the items of assets related to delay in debt repayment by the clients.

Loans that were provided by the bank directly to cities and zemstvos to solve their financial problems had special growth, which took place in connection with a decrease in taxes and fees during the difficult years of the war [13, p. 617].

Table 1

**Consolidated balance of the Urban Public Banks (UPB)
of the empire as of 1 January 1913–1916 (thous. rub.)**

Balance items	As of January 1, of the year				gain/loss, %
	1913	1914	1915	1916	
Number of UPB	305	319	337	343	12,4%
ASSETS					
Cash in hand	5549,2	4629,4	6531,5	7802,9	40,6
Current accounts, deposit	19967,8	18362,5	27278,1	44716,5	123,9
% papers	17740,8	17811,1	22223,1	43150,1	143,2
Fixed term debts on loans of client	201555,4	221971,2	229631,0	220422,3	9,3
Defaulted debt of clients	4234,0	5310,3	7282,8	8206,5	93,8
Loans/credits to cities and zemstvos	4972,5	5248,4	6632,1	10958,7	120,4
Immovable property of the bank	259,7	267,6	303,5	667,9	157,2
Correspondent bank nostro	1336,9 1930,5	2567,6 1622,8	3811,3 2101,0	1617,9 3338,2	21,1 72,9
Other asset items	3753,8	4821,2	5365,3	6749,5	79,8
LIABILITIES					
Fixed capital	44921,3	46194,7	47794,0	49227,5	9,6
Reserve capital	12060,1	12745,7	13512,9	14198,0	17,7
Special capital/ earmarked capital	837,2	797,7	863,1	1003,6	19,9
Lifetime deposits	12421,5	12423,3	12411,0	12781,0	2,9
Deposits: time deposit	83630,4	91718,3	96596,6	91853,5	9,8
On-demand deposit	25739,4	26030,3	25844,2	27355,0	6,3
Current account	61854,9	68286,0	89152,0	130001,6	110,2
Secured loan	5124,7	8018,5	6270,0	2776,9	-45,8
Correspondents loro nostro	682,3 768,3	590,1 1392,1	538,4 959,5	873,2 1276,2	27,8 66,1
Other liability items	13260,5	14415,4	15218,0	16284,0	22,8
BALANCE	261300,6	282612,1	309159,7	347630,5	33,0

Source: [12, p. 122] calculation ours

Conclusion. Urban Public Banks for the period of their existence passed the process from single initiative of individual merchants to an important element of the credit system in the cities of Naddnieper Ukraine.

First of all, the formation of the UPB was facilitated by a substantial deficit of both short-term and long-term loans for the merchants and the bourgeoisie.

UPB crediting is based on the principle of collateralization, mainly, by the urban real estate, just as commercial so residential estate and land.

The size and terms of the loan depended on the type of pledged property and the fixed interest to the estimated value of the collateralized property.

However, a significant level of corruption and profit motive led to the bankruptcy of several banks, and it created an atmosphere of mistrust towards the UPB on the part of the central authorities and potential clients.

All the above problems have led to a significant slowdown in the issuance of loans to small businesses and the bourgeoisie. The government was forced to introduce significant restrictions, for some time it stopped the process of opening new UPB.

On the example of the crediting development of UPB, a dynamic change in the principles, approaches and conditions of lending can be clearly traced, which were sublimated in the final Editions of the Law of 1912.

This legislative act established in more detail the procedure for the main organizational and operational directions of banking activities of city banks and helped restore their constituent activity and increase credibility of their work.

References:

1. Gruziczkiy, Yu. L. (2002). Gorodskie obshhestvenny'e banki dorevolyucionnoj Rossii (istoriya vzniknoveniya i razvitiya) [City public banks in pre-revolutionary Russia (history of origin and development)]. *Finansy' i kredit – Finance and credit*, 11, pp. 58–62.
2. Gur'ev, A.N. (1904). *Ocherki razvitiya kreditny'kh uchrezhdenij v Rossii* [Essays on the development of credit institutions in Russia]. Sankt-Peterburg: "Yakor"
3. Khodchenko, O.V. (2008). Z istoriyi rozvytku mis'kykh hromads'kykh bankiv v Rosiys'kij imperiyi ta Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [From the history of the development of city public banks in the Russian Empire and Ukraine (second half of XIX – early XX century)]. *Istoriya narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoyi dumky Ukrainy – History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 41, pp. 136–144
4. Kolomijczeva, V.O. (2010). *Istoriya finansov Tavridy'. Khroniki (1783–1917)* [History of Taurida's finances. Chronicles (1783–1917)]. Simferopol: OAO "Simferopol'skaya gorodskaya tipografija" (SGT).
5. Koly'chev, A.A. (2012). *Polozhenie o gorodskikh obshhestvenny'kh bankakh 13 yanvarya 1912 goda* [Regulations on City Public Banks January 13, 1912]. Sankt-Peterburg: Izd-e yuridicheskogo knizhnogo magazina V.P.Anisimova.
6. Normal'noe Polozhenie o Gorodskikh Obshhestvenny'kh bankakh Zakon Rossiyskoy imperii ot 19 iyulya 1883 g. № 1674 [Normal Regulation on City Public Banks: Law of the Republic of Ingushetia dated July 19, 1883, № 1674]. *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii – PSZ RI* [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1886, 3(III), pp. 321–338.
7. Ob izdaniy novogo Polozheniya o gorodskikh obshhestvenny'kh bankakh: Zakon RI ot 13 yanvarya 1912 g. № 36437 [On the publication of a new Regulation on urban public banks: Law of the Republic of Ingushetia dated January 13, 1912, № 36437]. *PSZ RI* [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1915, 32 (III), pp. 48–67.
8. Ob izmeneniy i dopolneniy nekotorykh statey normal'nogo polozheniya o gorodskikh bankakh: Zakon RI ot 16 maya 1866 g., № 43311 [On amendments and additions to some articles of the normal regulation on urban banks: Law of the Republic of Ingushetia dated May 16, 1866, № 43311]. *PSZ RI* [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 54 (1, II), pp. 560–562.
9. Ob izmeneniy i dopolneniy normal'nogo Polozheniya o gorodskikh obshchestvennykh bankakh: Zakon RI ot 26 aprelya 1883 g. № 1526 [On amendments and additions to the normal regulations on urban public banks: Law of the Republic of Ingushetia dated April 26, 1883. № 1526]. *PSZ RI* [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1886, 3 (III), pp. 207–211.

10. Ob ogranichenii razmera operatsiy gorodskikh obshchestvennykh bankov: Zakon RI ot 30 noyabrya 1870 g. № 48964 [On limiting the size of operations of city public banks: Law of the Republic of Ingushetia dated November 30, 1870 № 48964]. PSZ RI [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1874, 45 (1, II), pp. 537–538.
11. Ob uchrezhdenii pri gorodskom obshchestvennykh bankakh uchetykh komitetov: Zakon RI ot 22 maya 1879 g. № 59676 [On the establishment of accounting committees at the city public banks: Law of the Republic of Ingushetia dated May 22, 1879. № 59676]. PSZ RI [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1881, 54 (1, II), pp. 442–443.
12. Obzor deyatelnosti Ministerstva finansov v tsarstvovaniye Aleksandra III (1881–1894 gg.) [Review of the activities of the Ministry of Finance during the reign of Alexander III (1881–1894).] Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma, 1902.
13. Orlyk, S.V. (2018). *Finansova polityka rosiys'koho uryadu na okupovanykh terytoriyakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoyi svitovoyi viyny (1914–1917 rr.)* [Financial policy of the Russian government in the occupied territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917)]. Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskiy O.V.
14. Ososov, V.Ya. (1872). *Gorodskiy obshchestvennyye banki Rossii. Obzor ikh deyatelnosti po 1-ye yanvarya 1871 goda* [City public banks of Russia. An overview of their activities up to January 1, 1871]. Sankt-Peterburg: Tip-ya Majkova, v dome Ministerstva Finansov.
15. Pechorin, Ya.I. (1904). *Istoricheskiy obzor pravitel'stvennykh, obshchestvennykh i chastnykh kreditnykh ustanovleniy v Rossii* [Historical overview of government, public and private lending institutions in Russia]. Sankt-Peterburg: Tip. V.O. Kirshbukha, M-va Finansov, na Dvortsovoy ploshchadi.
16. Polozheniye o gorodskikh obshchestvennykh bankakh: Zakon RI ot 10 Iyunya 1857 g. № 31967 [Regulations on urban public banks: Law of the Republic of Ingushetia dated June 10, 1857. № 31967]. PSZ RI [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1858, 32 (1, II), pp. 524–527.
17. Polozheniye o gorodskikh obshchestvennykh bankakh: Zakon RI ot 6 fevralya 1862 g. № 37950 [Regulations on urban public banks: Law of the Republic of Ingushetia dated February 6, 1862. № 37950]. PSZ RI [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1865, 37 (1, II), pp. 111–125.
18. Pravilo o vydachi ssud v Bankovskikh Ustanovleniyakh: Zakon RI ot 20 iyulya 1857 g. № 32082 [Rule on the issuance of loans in Banking Institutions: Law of the Republic of Ingushetia dated July 20, 1857 № 32082]. PSZ RI [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1858, 32 (1, II), pp. 604–608.
19. Statisticheskiy sbornik za 1913–1917 gg [Statistical collection for 1913–1917]. Trudy tsentral'nogo statisticheskogo upravleniya [Proceedings of the Central Statistical Office]. Moscow, vol. 7, iss. 2.
20. Sudeykin, V.T. (1884). Nashi obshchestvennyye gorodskiy banki i ikh znacheniye [Our public city banks and their meaning]. Sankt-Peterburg.
21. Tykhenka, S.V. (Eds.) (2013). *Rozvytok bankivskoyi spravy na Sumshchyni (seredyna 19th – pochatok 20th st.)* [Development of banking in Sumy region (mid-nineteenth – early twentieth century)]. Sumy: DVNZ "UABS NBU".
22. Yasnopol'skiy, L.N. (1925). Kreditnyye uchrezhdeniya Ukrainy [Credit institutions of Ukraine]. *Tekhnika, ekonomika i parvo – Engineering, economics, and law*, 1(6), 3–80. Kyiv.
23. Yesiunin, S.M. (2008). Stanovlennia bankivsko-kredytnoi systemy u mistakh podilskoi hubernii v druhii polovyni 19th – na pochatku 20th st. [Formation of the banking and credit system in the cities of Podolsk province in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho] – Scientific notes [Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky]*, 13, pp. 212–216.
24. Yesiunin, S.M. (2011). Podilskoi hubernii u druhii polovyni 19th – na pochatku 20th st. [Podolsk province in the second half of the nineteenth – early twentieth century]. *Candidate's thesis*. Kamenets-Podolsky.
25. Tanklevska, N. (2020). Teoretychni bazys formuvannya finansovoi polityky ekonomichnoho zrostantia rehionu [Theoretical basis for the formation of the financial policy of economic growth of the region]. *Taurian Scientific Bulletin. Series: Economy*, (1), pp. 226–232.

Список використаних джерел:

1. Грузицкий Ю. Л. Городские общественные банки дореволюционной России (история возникновения и развития). *Финансы и кредит*. 2002. № 11. С. 58–62.
2. Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. Санкт-Петербург : «Якорь», 1904. 250 с.
3. Ходченко О. В. З історії розвитку міських громадських банків в Російській імперії та Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 136–144.
4. Коломийцева В. О. История финансов Тавриды. Хроники (1783–1917). Симферополь : ОАО «Симферопольская городская типография» (СГТ), 2010. 412 с.
5. Кольчев А. А. Положение о городских общественных банках 13 января 1912 года. Санкт-Петербург : Изд-е юридич. книжного магазина В. П. Анисимова, 1912. 119 с.
6. Нормальное Положение о Городских Общественных банках : Закон РИ от 19 июля 1883 г. № 1674. ПСЗ РИ. Т. 3. Отд. 1. Собр. 3. С. 321–338.
7. Об издании нового Положения о городских общественных банках : Закон РИ от 13 января 1912 г. № 36437. ПСЗ РИ. Т. 32. Собр. 3. С. 48–67.
8. Об изменении и дополнении некоторых статей нормального положения о городских банках : Закон РИ от 16 мая 1866 г. № 43311. ПСЗ РИ. Т. 54. Отд. 1. Собр. 2. С. 560–562.
9. Об изменении и дополнении нормального Положения о городских общественных банках : Закон РИ от 26 апреля 1883 г. № 1526. ПСЗ РИ. Т. 3. Отд. 1. Собр. 3. С. 207–211.
10. Об ограничении размера операций городских общественных банков : Закон РИ от 30 ноября 1870 г. № 48964. ПСЗ РИ. Т. 45. Отд. 1. Собр. 2. С. 537–538.
11. Об учреждении при городских общественных банках учетных комитетов : Закон РИ от 22 мая 1879 г. № 59676. ПСЗ РИ. Т. 54. Отд. 1. Собр. 2. С. 442–443.
12. Обзор деятельности Министерства финансов в царствование Александра III (1881–1894 гг.). Санкт-Петербург : тип. В. Киршбаума, 1902. 673 с.
13. Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). Біла Церква : Видавць Пшонківський О. В., 2018. 617 с.
14. Ососов В. Я. Городские общественные банки России. Обзор их деятельности по 1-е января 1871 года. Санкт-Петербург : Тип-я Майкова, в доме Министерства Финансов, 1872. 192 с.
15. Печёрин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. Санкт-Петербург, 1904. 142 с.
16. Положение о городских общественных банках : Закон РИ от 10 июня 1857 г. № 31967. ПСЗ РИ. Т. 32. Отд. 1. Собр. 2. С. 524–527.
17. Положение о городских общественных банках : Закон РИ от 6 февраля 1862 г. № 37950. ПСЗ РИ. Т. 37. Отд. 1. Собр. 2. С. 111–125.
18. Правила о вкладах и ссудах в Банковских Установлениях : Указ от 20 июля 1857 г. № 32082. ПСЗ РИ. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1858. Т. 32. Собр. 2. Отд. 1. С. 604–608.
19. Статистический сборник за 1913–1917 гг. / Труды центрального статистического управления. Москва, 1922. Т. 7. Вып. 2. С. 122.
20. Судейкин В. Т. Наши общественные городские банки и их значение. Санкт-Петербург, 1884. 50 с.
21. Тихенка С. В. Розвиток банківської справи на Сумщині (середина XIX – початок XX ст. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2013. 166 с.
22. Танклевська, Н.С. Теоретичний базис формування фінансової політики економічного зростання регіону. *Таврійський науковий вісник. Серія : Економіка*. 2020. (1). С. 226–232.
23. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Хмельницький, 2015. 336 с
24. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2011. 180 с.
25. Яснопольский Л. Н. Кредитные учреждения Украины. *Техника, экономика и право*. Київ, 1925. № 1(6). С. 3–80.

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

I МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 316.422:338.4

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.3>

Дубель М.В.

доктор філософії, асистент кафедри
політології та державного управління,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2229-0419>

Dubel Mikhailo

Vasyl' Stus Donetsk National University

ОСОБЛИВОСТІ БІЗНЕС-МОДЕЛЕЙ МІЖНАРОДНИХ КОМПАНІЙ СФЕРИ ЦИФРОВОЇ ДИСТРИБУЦІЇ

FEATURES OF BUSINESS MODELS OF INTERNATIONAL DIGITAL DISTRIBUTION COMPANIES

Статтю присвячено дослідженню особливостей бізнес-моделей міжнародних компаній сфери цифрової дистрибуції. У якості успішних прикладів міжнародних компаній наведено Amazon, Spotify та Netflix. У основі бізнес-моделі цифрової дистрибуції Amazon, в першу чергу, слід вважати Amazon Prime (відео) та Amazon Kindle (книги). Стримінговий сервіс Netflix заробляє гроші за продаж передплат на пакети своїх послуг за допомогою контенту, зростання обсягу якого поступово підвищує привабливість сервісу для потенційних клієнтів (при цьому витрати на кампанії із залучення аудиторії скорочуються). Бізнес-модель Spotify має назву Freemium та пов'язана з великими витратами, оскільки за кожну композицію потрібно виплачувати виконавцю гонорар. Spotify отримує дохід від платних передплат, а також від реклами, яка розміщується у безкоштовних облікових записках. Узагальнення імперативів формування бізнес-моделей міжнародних компаній у галузі цифрової дистрибуції дало можливість визначити такі: стратегії впровадження тимчасового абонементу (доступу) до переліку товарів та послуг, створення дистрибуційною власної цифрової платформи, на якій можуть реалізовувати свої цифрові товари та послуги інші компанії або незалежні розробники.

Ключові слова: цифрова дистрибуція, бізнес-модель, цифрова платформа, цифрова інфраструктура, діджиталізація.

The purpose of the article is to determine the features of business models of international companies in the field of digital distribution. In the conditions of dynamically changing markets, companies need to demonstrate a very high ability to adapt to new conditions. One of the ways of adaptation is the improvement of business models. In order for companies to be able to implement or improve their business models in the context of digitalization, they need to adequately restructure their business processes and information systems. Let's consider examples of business models of leading representatives of digital distribution. In accordance with the set goal, the following methods of scientific research were used: system-structural, analysis and synthesis, comparative analysis, graphic. Amazon, Spotify and Netflix are cited as successful examples of international companies. Amazon Prime (video) and Amazon Kindle (books) should be considered the basis of Amazon's digital distribution business model. The streaming service Netflix earns money by selling subscriptions to its service packages with the help of content, the

growth of which gradually increases the attractiveness of the service to potential customers (at the same time, the costs of campaigns to attract the audience are reduced). Spotify's business model is called Freemium and earns revenue from paid subscriptions, as well as ads placed on free accounts. Therefore, the combination of own large-scale production of a digital product and innovative marketing practices based on the analysis of large sets of data on customer preferences allows to create a new effective business model in which the offer will be directly oriented to the demand formed by consumers. This business model allows you to take advantage of the economic advantages of vertical integration, since all stages of the chain – from the decision on the production of the service to the end consumer – are controlled by one owner. The generalization of the imperatives of the formation of business models of international companies in the field of digital distribution made it possible to determine the following: strategies for the introduction of a temporary subscription (access) to the list of goods and services, the creation by the distributor of its own digital platform on which other companies can sell their digital goods and services or independent developers.

Key words: digital distribution, business model, digital platform, digital infrastructure, digitalization.

Постановка проблеми. Процеси діджиталізації торкнулися усіх сторін розвитку суспільства. В сучасних умовах вміння використовувати переваги від володіння інформацією надають можливість компаніям здобувати конкурентні переваги та затверджуватися на ринку.

Початок ХХІ століття ознаменувався небувалими раніше темпами розвитку інформаційних технологій. Діджиталізація та глобалізація стали символами нової епохи. Безперечно, процеси діджиталізації знайшли відображення у процесах трансформації бізнес-моделей міжнародних компаній у сфері дистрибуції.

В умовах ринків, що динамічно змінюються, компаніям необхідно демонструвати дуже високу здатність адаптації до нових умов. Одним із шляхів адаптації є вдосконалення бізнес-моделей. Щоб компанії могли впроваджувати або вдосконалювати бізнес-моделі в умовах діджиталізації, їм потрібно адекватно реструктурувати свої бізнес-процеси та інформаційні системи. Розглянемо приклади бізнес-моделей провідних представників цифрової дистрибуції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика цифрової дистрибуції є недостатньо розкритою серед вітчизняних вчених. Серед науковців, що займалися дослідженнями теми, можна назвати М.І. Женченко [1, с. 251–259], Ю.І. Когута [2, с. 154–167], Ю.Б. Поповського [3, с. 199–205]. Відповідно, якщо розглядати бізнес-моделі компаній цифрової дистрибуції, то можна визначити лише працю О.М. Дзюбу, О.С. Левіщенко, В.С. Білоуса [4, с. 47–51]. Відповідно, недостатній рівень поширення у вітчизняній науковій літературі особливостей бізнес-моделей компаній цифрової дистрибуції посприяв підвищенню актуальності проведеного дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення особливостей бізнес-моделей міжнародних компаній сфери цифрової дистрибуції.

Виклад основного матеріалу. Цифрова дистрибуція – послідовність взаємопов'язаних заходів (операцій, процедур, дій), що полягає у доведенні цифрових товарів та послуг від виробника до споживача шляхом використання цифрових каналів збуту [5].

Amazon – компанія, яку часто називають найбільшим інтернет-магазином у світі, використовує бізнес-модель зі значною кількістю частин. Для дослідження впливу процесу діджиталізації на трансформацію системи дистрибуції приклад компанії є актуальним через технологічні особливості діяльності та розвинутий аспект цифрової дистрибуції.

Під сервісами цифрової дистрибуції Amazon, в першу чергу, слід вважати Amazon Prime та Amazon Kindle.

Amazon Kindle – це платформа цифрової дистрибуції, що являє собою пристрій для читання текстових документів. Amazon Kindle дозволяє користувачам переглядати, купувати, завантажувати та читати електронні книги, газети, журнали та інші

цифрові засоби масової інформації через бездротову мережу в Kindle Store. Апаратна платформа, розроблена дочірньою компанією Amazon Lab126, розпочиналася як єдиний пристрій і наразі включає у своєму складі ряд пристроїв, у тому числі електронні читальні книжки з електронними паперовими дисплеями E-Ink і програми Kindle на всіх основних обчислювальних платформах.

В рамках облікового запису Amazon Prime клієнти платять річну плату за безкоштовну дводенну або в той же день доставку товарів, що відповідають певним критеріям та отримують доступ до потокових медіа, таких як цифрова музика або фільми. Amazon Prime продовжує розширювати перелік послуг, що надаються: доставка, відеоконтент, музичні треки, відеоігри, зберігання фотографій, одяг, книги, журнали та інше. На сторінці сервісу вказано 28 різних груп товарів.

Значна кількість клієнтів дізнаються про більшість доступних товарів тільки після того, як стають передплатниками. Amazon може надавати інформацію про переваги власних електронних книг, наприклад, користувачам сервісу Amazon Music. Таким чином, компанія спонукає клієнта залишатися з Amazon шляхом запропонування якомога більшого вибору товарів та послуг.

Бізнес-модель Amazon Prime передбачає більш низький дохід від підписки, ніж прибуток від використання клієнтами сайту amazon.com. За даними 2015 року, клієнти Prime витрачали на Amazon у середньому 1500 доларів на рік порівняно з 625 доларами від клієнтів, які не є передплатниками Prime. У 2020 році фахівці eMarketer провели дослідження, згідно з яким 80% передплатників Amazon Prime розпочинають пошук товарів саме на Amazon, і лише 12% – через Google. Щодо тих, хто не підписаний на Prime, це співвідношення становить 50% / 50% [6].

Зважаючи на це, просте утримання передплатників Amazon Prime – найвигідніша стратегія Amazon. Цим пояснюється прагнення постійно розширювати функціонал сервісу.

Amazon Kindle зазвичай описують як гаджет Amazon, який в основному генерує дохід за рахунок власного продажу та продажу електронних книг. Але Kindle – це щось більше, ніж просто фізичний продукт. У основі бізнес-моделі Kindle лежить синергія декількох факторів, що призвела до популярності цієї платформи. Один з факторів – встановлення певного контролю за вартістю книг. Одним з найважливіших критеріїв є ціновий. Платформа слідкує, щоб ціни на електронні книги не перевищували 9,99 долара. Стратегія Amazon полягає в тому, щоб володіти ринком, каналом продажів, встановлювати умови, використовувати потужні (прямі та непрямі) мережеві ефекти серед учасників та сильні мережеві ефекти передачі даних для себе.

Іншою стратегією Amazon у розвитку власної книжкової платформи було впровадження Kindle Direct Publishing (KDP). Kindle Direct Publishing – це рішення Amazon для додавання електронних книг у свою систему. Таким чином, Amazon «передав на аутсорсинг» роботу з перетворення книг на формат електронних книг видавцям та авторам. Завдяки цьому видавці та автори можуть завантажувати книги, дотримуючись певних правил форматування. Для авторів це надає перевагу тим, що вони можуть самостійно публікувати свої електронні книги, оминаючи традиційні видавництва. Видавці також використовують KDP для перенесення своїх книг у систему Kindle. Авторі можуть публікувати матеріали більш ніж 30 мовами та продавати їх по всьому світу. У квітні 2017 року Amazon випустила Kindle Create, додаток для перетворення файлів Word і PDF у файли, сумісні з Kindle. До цього випуску було кілька програм Amazon для конвертації різних типів файлів.

Слід більш детально зупинитися на умовах платформи Kindle Direct Publishing, що визначають обсяг грошей, які автор отримує за продану книгу [7]:

– роялті за електронні книги, вартість яких 9,99 доларів США (або нижче 2,99 доларів США), становлять 35% (тобто Amazon зберігає 65% виторгу від продажу).

– за книги, вартість яких від 2,99 до 9,99 доларів, автор може отримати 70% гонорару, хоча до нього додається безліч додаткових умов. Зокрема, стягується плата у

розмірі 0,15 доларів за мегабайт даних. Відповідно, у книг із зображеннями високої якості буде менше роялті.

Слід відзначити, що гонорари за традиційні друковані книги набагато нижче, починаючи з 10% і доходючи до 15% за книги, що продаються. Звичайно, є всі витрати, пов'язані з паперовою книгою, але знову ж таки можна стверджувати, що (принаймні до існування конкуренції електронних книг) друковані книги могли продаватися за вищими цінами. Таким чином, за галузевими стандартами варіант роялті у розмірі 70% – це вигідні умови для автора. І це також дає потужний імпульс для збільшення цін на електронні книги в діапазоні, що є привабливим для клієнтів, що ще більше посилює непрямий мережевий ефект.

Отже, доречним буде привести динаміку доходів, що були отримані компанією Amazon від надання послуг за передплатою, що представлено на рисунку 1.

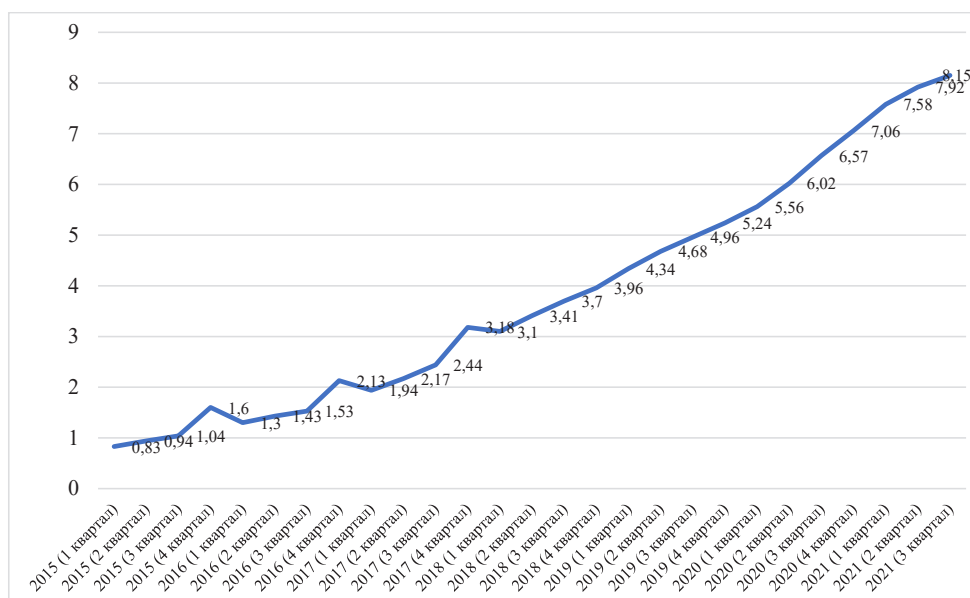

Рис. 1. Продаж послуг з передплати Amazon протягом 2015–2021 рр., млрд дол. США

Джерело: розроблено автором на основі [8]

Amazon включає в показник доходів річну та щомісячну плату за членство в Amazon Prime, а також продаж аудіокниг, електронних книг, цифрових відео, цифрової музики та інші послуги з передплати. З 19,21 мільярда доларів у 2019 році показник збільшився на 31% до 25,21 мільярда доларів у 2020 році. В останньому звітному кварталі 2021 року він становив 8,15 мільярда доларів, що на 24% більше, ніж за аналогічний період минулого року з 6,57 мільярда доларів. Тобто, можна стверджувати, що бізнес-модель цифрової дистрибуції Amazon є успішною, та може використовуватися у якості прикладу іншим компаніям.

Один із лідерів світової індустрії розваг компанія Netflix була створена у 1997 р. і спочатку спеціалізувалася на прокаті DVD-дисків. У 2007 р. Netflix запустила власний сервіс відео на запит (video on demand). Передплатники Netflix за щомісячну абонентську плату мають можливість переглядати вибраний контент через Інтернет на комп'ютері або мобільному пристрої. Сервіс Netflix, який пропонує свій контент передплатникам із будь-якої точки світу, є наочним прикладом діджиталізації та глобалізації у культурних індустріях, а також прикладом того, як сучасні технології спри-

ють глобалізації. Це всесвітня цифрова платформа, на якій кожен житель планети потенційно може подивитися фільми чи серіали різними мовами та з різних країн. [9]

Для кращого розуміння масштабів охоплення аудиторії сервісу Netflix слід навести показники кількості користувачів протягом десятиріччя на рисунку 2.

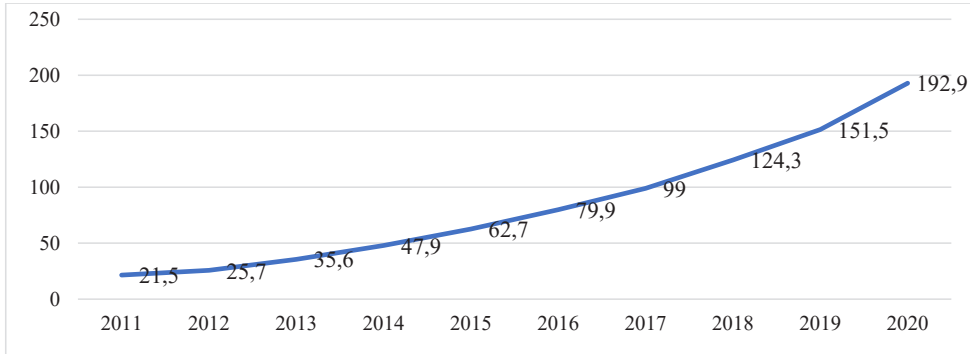

Рис. 2. Динаміка чисельності користувачів Netflix протягом 2011–2020 рр., млн осіб
Джерело: розроблено автором на основі [10]

Отже, згідно зі статистичними даними, кількість користувачів сервісу протягом десятиріччя постійно збільшувалася з 21,5 млн осіб у 2011 році до 192,9 млн осіб у 2020 році. Але найбільші зміни чисельності користувачів відбулися у 2020 році на тлі карантину та закриття традиційних кінотеатрів.

Проаналізуємо особливості бізнес-моделі Netflix задля кращого розуміння успішності діяльності компанії.

Перш за все потрібно розібратися у чому полягає перевага технологій компанії. До появи стрімінгу були умови, коли обмеження на перегляд відео були обумовлені часом показу та наявністю/відсутністю кабелю або супутникової антени. Бандл (пакет послуг), що виник, був набором незалежних мереж, здатних показувати різний контент одночасно. Цей контент транслюється через платні канали дистриб'юторів, яким належать згадані кабель або супутникова антена.

Потокове передавання даних усуває тимчасові обмеження. Таким чином, єдина мережа (в даному випадку Netflix) може принаймні теоретично містити весь контент. Тому Netflix не розділений на окремі канали або мережі та пропонує величезну кількість шоу: створені самотужки, куплені або взяті напрокат у традиційних мереж мовлення.

Як уже було сказано раніше, бандл Netflix є способом реорганізації ланцюжка створення цінності для телебачення за рахунок усунення обмежень у часі показу шоу. Розглянемо бізнес-модель, яку використовує Netflix.

Стрімінговий сервіс заробляє гроші за продаж передплат на пакети своїх послуг. Зрозуміло, реалізувати цю стратегію непросто. Наприклад, Netflix використовує так званий «вічнозелений контент», зростання обсягу якого поступово підвищує привабливість сервісу для потенційних клієнтів (при цьому витрати на кампанії із залучення аудиторії скорочуються). Netflix також орієнтований, насамперед, на кількість, а не на якість. Це зроблено з метою забезпечити широкий вибір доступних шоу (вибір за замовчуванням має цінність сам по собі).

Якщо спочатку каталог Netflix включав лише фільми та серіали, створені іншими виробниками, то на сучасному етапі розвитку компанія активно нарощує виробництво оригінального контенту. У таблиці 1 наведено дані про дохід компанії та її витрати на створення контенту.

Таблиця 1

**Показники витрат на контент та доходів Netflix протягом 2016–2020 рр.,
млрд дол. США**

Показник	2016	2017	2018	2019	2020
Річний дохід	8,8	11,6	15,7	20,1	24,9
Витрати на контент	6,88	8,91	12	13,9	11,8
Прибуток	0,379	0,839	1,6	2,6	4,5

Джерело: розроблено автором на основі [10]

Поєднання власного масштабного виробництва фільмів та інноваційних маркетингових практик, заснованих на аналізі великих масивів даних про переваги клієнтів, дозволяє створити нову ефективну бізнес-модель для індустрії кіно, в якій пропозиція індустрії негайно орієнтуватиметься на попит, що пред'являється клієнтами. Аналізуючи дані про своїх клієнтів, компанія може в короткі терміни планувати виробництво різного розважального контенту, у тому числі фільмів, на наступні періоди часу, виробляти контент власними силами та розповсюджувати його через Інтернет серед своїх передплатників. Дана бізнес-модель дозволяє також скористатися економічними перевагами вертикальної інтеграції, тому що при ній усі етапи ланцюжка – від рішення про виробництво послуги до кінцевого споживача – контролюються одним власником.

Spotify було засновано у 2006 році, а перша версія платформи була запущена у жовтні 2008 року. На той момент розвитку цифрової дистрибуції перешкоджало піратство, яке переслідувало музичну індустрію. Крім того, хмарні обчислення знаходилися в зародковому стані, і концепція «поточної передачі» не могла бути реалізована раніше, ніж за кілька років [11].

У перші дні (кінець 2008 року) Spotify був доступний лише на запрошення. А це означало, що хтось повинен був запросити вас на платформу, щоб отримати доступ. Компанія була заснована у Стокгольмі (Швеція) і відкрите використання платформи було недоступне до запуску компанії у Великобританії у 2009 році. Однак, Spotify повернулася до використання запрошення того ж року, оскільки попит був дуже високий. Після швидкої експансії в Європі у 2010 році Spotify знову використовували правила гри лише на запрошення для свого запуску в США у 2011 році. Ця стратегія допомогла компанії створити свого роду підпільний бренд і використовувати сарафанний маркетинг, щоб стимулювати зростання числа користувачів за експонентою. Крім того, обліковий запис з підтримкою реклами був обмежений 20 годинами прослуховування на місяць, що стимулювало користувачів підписуватись на Premium. Ця, орієнтована на спільноту стратегія, допомогла Spotify досягти одного мільйона користувачів до березня 2011 року (тільки з Європи), а до серпня 2012 року вони мали 15 мільйонів MAU і 4 мільйони користувачів Premium.

Проте все це зростання відбувалося на тлі «проблеми піратства». Перед запуском у США Spotify уклали угоди з великими лейблами звукозапису, щоб гарантувати дотримання законів про авторське право. Один із перших засновників Napster, Шон Паркер, вклав кошти і увійшов до ради директорів Spotify у 2010 році, щоб допомогти з укладанням подібних угод та налагодженням інших партнерських відносин з такими компаніями, як Facebook. Інтеграція з Facebook допомогла Spotify швидко зростати, а угода із Record Labels проклала юридичний шлях до прибутковості. Так почалася фаза стратегії, коли компанія використовувала комерційне партнерство, щоб вийти на рівень, на якому вона могла стати самодостатньою.

Зростання популярності Spotify не обійшлося без суперечок. Багато артистів голосно заявляли про свій спротив сходження Spotify до того, щоб стати відомою платформою для прослуховування музики, оскільки саме Spotify, а не самі артисти, захопила переважну більшість запитів користувачів і, у свою чергу, поклала її в основу

бізнес-моделі лейбл звукозапису. Таким чином, ми бачимо, що гібридна стратегія між спільнотою та рекламою допомогла Spotify стати багатомільярдним брендом, яким він є наразі.

Spotify – це двосторонній маркетплейс, де з одного боку беруть участь виконавці, а з іншого – слухачі. Сервіс дозволяє прослуховувати не лише музичні треки, а й аудіокниги та подкасти.

У Spotify діє бізнес-модель Freemium. Ключова особливість даної бізнес-моделі – співіснування безкоштовної та повнофункціональної версії продукту. Що стосується сфери музики, то модель Freemium тут не просто механізм скорочення ринку – вона має суттєвий потенціал зростання. Дана бізнес-модель може виступати як своєрідний міст між піратством і легальним способом придбання музичного контенту. До появи Spotify люди могли лише платити за кожен трек, придбати CD або неліцензійну копію альбому, що сподобався. Завдяки Spotify у користувачів з'явився інший спосіб слухати музику легально. Цей сервіс мав унікальну модель ціноутворення, яка приваблювала нових і нових слухачів. Спочатку в компанії було три рівні ціноутворення, тепер їх залишилося лише два:

1) Безкоштовна версія – у ній є реклама, а функціонал дещо обмежений. Вже створені плейлисти доступні на мобільних пристроях. Користувачі мають можливість вибрати будь-яку пісню в будь-який час, використовуючи смартфон, планшет або комп'ютер.

2) Преміум-версія – як і у безкоштовній версії, передплатники можуть прослухати будь-яку пісню у будь-який зручний для них час. Однак, тут користувачі можуть збільшити бітрейт на своїх мобільних пристроях в офлайн-режимі. У цій версії відсутня реклама. Spotify пропонує також безкоштовний 30-денний тестовий період та знижку для студентів.

Модель Freemium пов'язана з великими витратами, оскільки за кожен композицію потрібно виплачувати виконавцю гонорар. Щоб зрозуміти, наскільки важко дотримуватися такої бізнес-моделі у цій сфері, необхідно поглянути на структуру оплати, що існує у Spotify. Компанія зберігає за собою близько 30% усіх доходів, у той час як 70% розподіляється між правовласниками відповідно до того, наскільки популярна їхня музика серед користувачів сервісу. Spotify не передбачає фіксованої оплати за кожен трек. Натомість існує система гонорарів, яка розраховується залежно від таких чинників: країни, в якій програвся трек, кількості платних передплатників, рейтингу виконавця. Бізнес-модель Freemium є важливим фактором, завдяки якому Spotify вдалося досягти успіху. Spotify отримує дохід від платних передплат, а також від реклами, яка розміщується у безкоштовних облікових записах. Однак платні передплати, як і раніше, залишаються головним пріоритетом музичного сервісу. І компанія докладала всіх зусиль для того, щоб ті, хто користується сервісом безкоштовно, оплачували передплату преміум. За даними компанії, близько 80% преміум-передплатників раніше використовували безкоштовну версію. В безкоштовних облікових записах, то в них представлено шість типів реклами: аудіо, банери, білборди, брендування головної сторінки та плейлистів, а також окремі сторінки для рекламодавців.

Spotify купує ліцензію у лейблів, видавців, акторів та інших правовласників для потокової передачі музики на своїй платформі. Але він використовує дуже складний алгоритм для визначення роялті (вид ліцензованої винагороди за право користування предметом угоди/франшизою) за потік, що виплачуватиметься цим виконавцям. Не всі правовласники та виконавці отримують однакові ліцензійні відрахування. Це залежить від контрактів, країни, в якій було відтворено пісню, та вартості валюти в цій країні. Згідно з деякими джерелами, середня виплата «за потік» правовласникам становить десь між 0,006 та 0,0084 доларів [12].

Цінність бізнес-моделі Spotify для клієнтів полягає у наданні користувачам музичної платформи на базі спільноти, де користувачі можуть:

– знайти необмежену кількість музики, яка є легальною, миттєвою, завжди та легко доступною, а також безкоштовною (оплачується рекламою);

– створювати спільноти та ділитися власним контентом, що згенерований. У цих спільнотах користувачі Spotify можуть надсилати повідомлення, ділитися, співпрацювати та пропонувати іншим користувачам, а також контактувати з виконавцями.

Одним із елементів, що роблять бізнес-модель Spotify такою привабливою, є глобальний характер аудиторії. На рисунку 3 відображено динаміку кількості користувачів та передплатників сервісу Spotify.

Рис. 3. Динаміка кількості користувачів та передплатників Spotify протягом 2015–2020 рр., млн осіб

Джерело: розроблено автором на основі [13]

Аналіз даних свідчить про те, що кількість передплатників суттєво менша, ніж кількість користувачів. Однак, обидва показники мають тенденцію щодо збільшення. Більш за те, кількість передплатників зростає швидше, ніж кількість користувачів.

Уявлення про темпи розвитку та успішність бізнес-моделі представника цифрової дистрибуції може надати інформація про річний дохід. Річний дохід Spotify наведено на рисунку 4.

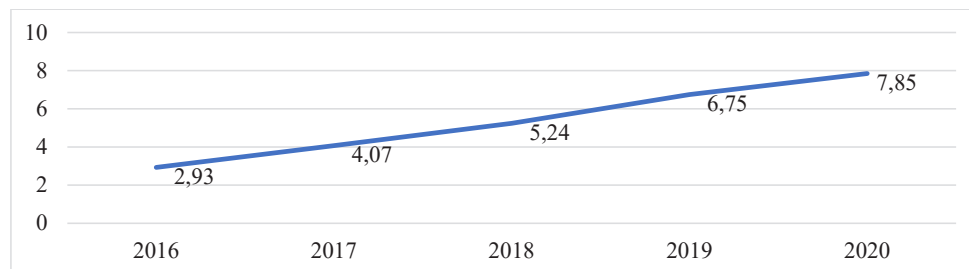

Рис. 4. Річний дохід Spotify протягом 2016–2020 рр., млрд, євро

Джерело: розроблено автором на основі [13]

Протягом періоду дослідження річний дохід Spotify зріс з 2,93 млрд євро до 7,85 млрд євро. Таким чином, за п'ять років темпи зростання склали 267%. Якщо порівнювати це з доходами підприємств у традиційних галузях економіки, то стане зрозуміло, чому цифрова дистрибуція останніми роками викликає стільки уваги з боку фахівців-економістів, вчених, політичних та громадських діячів. Можна стверджувати, що цифрова дистрибуція – це економіка майбутнього.

Висновки. Отже, поєднання власного масштабного виробництва цифрового продукту та інноваційних маркетингових практик, заснованих на аналізі великих масивів даних про переваги клієнтів, дозволяє створити нову ефективну бізнес-модель, в якій пропозиція буде безпосередньо орієнтуватися на попит, що формується споживачами.

Дана бізнес-модель дозволяє скористатися економічними перевагами вертикальної інтеграції, оскільки усі етапи ланцюжка – від рішення про виробництво послуги до кінцевого споживача – контролюються одним власником [14].

Узагальнення імперативів формування бізнес-моделей міжнародних компаній у галузі цифрової дистрибуції дало можливість визначити такі: стратегії впровадження тимчасового абонементу (доступу) до переліку товарів та послуг, створення дистрибутором власної цифрової платформи, на якій можуть реалізовувати свої цифрові товари та послуги інші компанії або незалежні розробники [15].

Список використаних джерел:

1. Женченко М. І. Цифрові трансформації видавничої галузі : монографія. Вид. 2-ге, виправл. Київ : Жнець, 2018. 436 с.
2. Когут Ю. І. Цифрова трансформація економіки та проблеми кібербезпеки. Київ : Консалтингова компанія Сідкон, 2021. 368 с.
3. Поповський Ю. Б. Інструменти діджиталізації дистрибуції. *Економіка і організація управління*. 2021. № 1. С. 199–205.
4. Дзюба О., Левіщенко О., Білоус В. Аналіз інновацій бізнес-моделі «підписка» на прикладі Netflix. *Підприємництво та інновації*. 2022. № 23. С. 47–51.
5. Dubel M. Transformation of the distribution field under the digitalization process. *Business Management*. 2020. Т. 32. № 1. Р. 86–100. URL: <https://bm.uni-svishtov.bg/title.asp?title=1484#> (дата звернення: 15.03.2023).
6. Do Most Searches Really Start on Amazon? URL: <https://www.emarketer.com/content/do-most-searchers-really-start-on-amazon> (дата звернення: 15.03.2023).
7. Amazon business model [part 3]: the Kindle system and its 10 business models. URL: <https://innovationtactics.com/amazon-business-model-canvas/#kindle> (дата звернення: 15.03.2023).
8. Amazon Subscription Services Sales 2015–2021. URL: <https://www.marketplacepulse.com/stats/amazon-subscription-services-sales> (дата звернення: 15.03.2023).
9. Дубель М. В. Моделювання бізнес-процесу діяльності сервісу цифрової дистрибуції Netflix. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2022. № 42. С. 159–166.
10. Netflix Revenue and Usage Statistics. 2023. URL: <https://www.businessofapps.com/data/netflix-statistics/> (дата звернення: 15.03.2023).
11. Spotify–Strategy & Innovation – Business Model Canvas. URL: <http://lumosbusiness.com/business-model-canvas-spotify/> (дата звернення: 15.03.2023).
12. Spotify's Year in Music shows just how little we pay artists for their music. URL: <https://www.theverge.com/2015/12/7/9861372/spotify-year-in-review-artist-payment-royalties> (дата звернення: 15.03.2023).
13. Spotify Revenue and Usage Statistics. 2023. URL: <https://www.businessofapps.com/data/spotify-statistics/> (дата звернення: 15.03.2023).
14. Дубель М. В. Трансформація бізнес-процесу дистрибуції під впливом глобальної діджиталізації : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 29 «Міжнародні відносини» за спеціальністю 292 «Міжнародні економічні відносини». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2022. 250 с.
15. Дубель М. В. Особливості розвитку цифрових платформ та їх вплив на світову економіку. *Гаврійський науковий вісник. Серія : Економіка*. 2021. № 7. С. 17–26.

References:

1. Zhenchenko M.I. (2018) *Tsyfrovі transformatsii vydavnychoi haluzi: monohrafiia* [Digital transformations of the publishing industry: monograph]. Vyd. 2-he, vypravl. Kyiv: Zhnets, 436 p.
2. Kohut YU.I. (2021) *Tsyfrova transformatsiya ekonomiky ta problemy kiberbezpeky* [Digital transformation of the economy and cyber security issues]. Kyiv: Konsaltnyhova kompaniya Sidkon. 368 p.
3. Popovs'kyu YU.B. (2021) *Instrumenty didzhitalizatsiyi dystyrbutsiyi* [Digitalization tools distribution]. *Ekonomika i orhanizatsiya upravlinnya*, 1, pp. 199–205.
4. Dzyuba, O., Levishchenko, O., & Bilous, O. (2022) *Analiz innovatsiy biznes-modeli "pidpyska" na prykladi Netflix* [Analysis of innovations in the "subscription" business model, using Netflix as an example]. *Pidpryyemnytstvo ta innovatsiyi*, (23), pp. 47–51.

5. Dubel M. (2020) Transformation of the distribution field under the digitalization process. *Business Management*, 32, 1, pp. 86–100. Available at: <https://bm.uni-svishtov.bg/title.asp?title=1484#> (accessed 15 March 2023).
 6. Do Most Searches Really Start on Amazon? Available at: <https://www.emarketer.com/content/do-most-searchers-really-start-on-amazon> (accessed 15 March 2023).
 7. Amazon business model [part 3]: the Kindle system and its 10 business models. Available at: <https://innovationtactics.com/amazon-business-model-canvas/#kindle> (accessed 15 March 2023).
 8. Amazon Subscription Services Sales 2015–2021. Available at: <https://www.marketplacepulse.com/stats/amazon-subscription-services-sales> (accessed 15 March 2023).
 9. Dubel M.V. (2022) Modelyuvannya biznes-protsesu diyal'nosti servisu tsyfrovoyi dystributsiyi Netflix [Business process modeling of Netflix digital distribution service]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, 42, 159–166.
 10. Netflix Revenue and Usage Statistics (2023). Available at: <https://www.businessofapps.com/data/netflix-statistics/> (accessed 15 March 2023).
 11. Spotify – Strategy & Innovation – Business Model Canvas Available at: <http://lumosbusiness.com/business-model-canvas-spotify/> (accessed 15 March 2023).
 12. Spotify's Year in Music shows just how little we pay artists for their music. Available at: <https://www.theverge.com/2015/12/7/9861372/spotify-year-in-review-artist-payment-royalties> (accessed 15 March 2023).
 13. Spotify Revenue and Usage Statistics (2023). Available at: <https://www.businessofapps.com/data/spotify-statistics/> (accessed 15 March 2023).
 14. Dubel, M.V. (2022) *Transformatsiya biznes-protsesu dystributsiyi pid vplyvom hlobal'noyi didzhitalizatsiyi* [Transformation of the distribution business process under the influence of global digitalization]: Thesis for a PhD Degree by Field of study 29 "International Relations" by Program Subject Area 292 "International Economic Relations". Vasyl' Stus Donetsk National University. Vinnytsia, 250 p.
 15. Dubel M.V. (2021) Osoblyvosti rozvytku tsyfrovyykh platform ta yikh vplyv na svitovu ekonomiku [Features of the development of digital platforms and their impact on the world economy]. *Tavriys'kyi naukovyy visnyk. Seriya: Ekonomika*, 7, 17–26.
-

UDC 339.56.055

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.4>

Ivanov Yevhen

Candidate of Economic Sciences,
State Research Institute of Informatization and Modeling of Economy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8076-4374>

Іванов Є.І.

Державний науково-дослідний інститут
інформатизації та моделювання економіки

UKRAINE'S FOREIGN TRADE IN A YEAR OF WAR: A CLOSER LOOK AT THE RESULTS OF 2022

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ У РІК ВІЙНИ: ДЕТАЛЬНИЙ РОЗГЛЯД ПІДСУМКІВ 2022 РОКУ

The article looks into the impact of Russian full-scale military aggression on Ukraine's foreign trade in goods in 2022. Key trends, geographical and structural shifts in Ukrainian exports and imports are analyzed. The most resilient and the most vulnerable foreign trade flows are identified. The effects of global supply chain disruptions due to Russian blockade of Ukraine's food exports in the Black Sea are assessed. The outcomes of establishing solidarity lanes and "grain corridor" are outlined. The results of suspension by the EU of all remaining tariffs on industrial products, tariff rate quotas for food and agricultural products, contingent trade-protective measures against Ukrainian goods are explored. Anti-crisis measures taken by Ukrainian government in the sphere of import liberalization are analyzed.

Key words: export, import, merchandise trade, supply chains, grain corridor, Ukraine.

У статті розглянуто наслідки російської широкомасштабної військової агресії для зовнішньої торгівлі України товарами у 2022 році. Стаття має на меті дослідити специфіку функціонування зовнішнього сектора вітчизняної економіки за безпрецедентного в новітній історії України руйнівного впливу військових дій та терористичних ракетних обстрілів об'єктів енергетичної та іншої інфраструктури, а також часткової блокади традиційних торгових шляхів. У дослідженні використано низку загальнонаукових методів пізнання, методи компаративного і статистичного аналізу. Проаналізовано ключові тенденції, зміни у географічній і товарній структурі вітчизняного експорту та імпорту. Визначено товарні групи, за якими відбулося найбільше падіння експортних поставок у вартісному та фізичному обсягах, а також ті групи товарів, експорт яких вдалося збільшити, незважаючи на пов'язані з війною економічні труднощі. У загальних рисах окреслено причини падіння/зростання експортних поставок за відповідними товарними групами. Охарактеризовано наслідки перебоїв у функціонуванні міжнародних ланцюгів поставок харчових продуктів через російську блокаду українського експорту морськими шляхами. Узагальнено основні результати реалізації європейської ініціативи «Смуги солідарності для України», а також ініціативи безпечного транспортування зернових культур і продуктів харчування з українських портів (Чорноморської зернової ініціативи). Досліджено ефекти від призупинення з боку Євросоюзу залишкових ввізних мит на промислові товари, безмитних тарифних квот на продукти харчування та сільськогосподарську продукцію, антидемпінгових і спеціальних заходів щодо продукції походженням з України. Проаналізовано основні зміни у товаропотоках між Україною та її ключовими партнерами по торгівлі. Оцінено результати антикризових заходів уряду України у сфері скасування бар'єрів для імпорту низки товарів, зокрема тих, що стосуються спрощення процедури митного оформлення та звільнення від сплати податку на додану вартість, акцизного податку і ввізного мита на автотранспортні засоби.

Ключові слова: експорт, імпорт, торгівля товарами, зерновий коридор, ланцюги поставок, Україна.

Introduction. Russia's large-scale military invasion had a disastrous impact on Ukraine's economy that has shrunk more than 30% due to the war. Destruction of industrial sites, terrific infrastructure damage, millions of refugees, maritime routes blocking led to an unprecedented production collapse and supply chain disruptions. Despite the insignificant share of Ukraine in world trade, turmoil caused by the threat of food supply shortages had global economic implications. Obviously, Ukraine's foreign trade has undergone significant changes both in structure and geography, which is quite challenging considering that Ukraine is largely integrated in world markets, as its trade-to-GDP ratio exceeds 80%. In such dramatic circumstances, it is crucial to investigate how war shocks reshaped Ukraine's production and export potential, and what further steps might be taken to mitigate the consequences of these shocks.

Recent literature review. The acute topicality of the issue prompted many to examine Ukraine's foreign trade in 2022. For instance, WTO paid close attention to the impact of war on global trade and development, and assessed the response of multilateral trading system to this challenge [1]. The World Bank made an effort to simulate the effects of trade disruptions on logistics, global value chains, and foreign direct investments [2]. UNCTAD explored the reaction of world commodity prices and their impact on global food security [3]. Center for Eastern Studies in Warsaw summarized Ukraine's trade statistics for 2022 in general terms [4]. Giving credit to these investigations, it is necessary to stress that they rely either on mirror estimates (obtained from importers reporting trade with Ukraine) or preliminary data. Thus, it is essential to scrutinize detailed statistics to obtain in-depth insights on recent developments in Ukraine's foreign trade.

The purpose of the article is to give a thorough understanding of dynamics, geographical and structural changes of Ukraine's merchandise exports and imports in 2022.

The main results of the research. Ukraine's trade turnover declined by 29.4% in 2022. Merchandise exports decreased by 35.1% in value terms and by 40,1% in volume. The value of imports fell by 24.1%, while the volume – by 44.7%. This indicates an increase in world prices for leading goods in foreign trade of Ukraine although prices for imports in general increased more than for exports. As a result, terms of trade index dropped to 78.9 points indicating the worst terms of foreign trade since 2009 Great Recession [5]. Trade deficit soared from 4.8 billion in 2021 to 11.1 billion USD in 2022. It should be taken into account that annual statistics include two pre-war months (January and most of February) when Ukraine's exports grew by 33.9% compared to the same period of 2021. Hence, the impact of hostilities on Ukraine's foreign trade is even more detrimental.

The Russian invasion has curtailed Ukraine's exports in all key product groups. The iron and steel industry suffered the most: exports decreased by 67.5% in value and by 70.8% in volume. The largest production facilities – Azovstal and Ilyich Iron and Steel Works – had been completely destroyed. They produced a third of ferrous metals in the country. A lot of metallurgical plants suspended production due to the close proximity to hostilities. Rest of iron and steel companies were forced to look for new trade routes due to blockade of the Black Sea ports (the share of maritime transport in the pre-war Ukraine's exports of iron and steel reached about 80%). As Ukrainian steel industry is export-oriented at large extent, its output plummeted by 70.1% from 21.4 million to 6.3 million tons. In the list of major steel-producing countries, Ukraine slipped from 14th to 25th place [6].

Exports of iron ores and concentrates decreased by 45.9% from 44.4 million to 24.0 million tons. In 2021, China accounted for 42.9% of Ukraine's iron ore exports; Ukraine has provided China with 19.3 million tons of iron ores and concentrates that year. In 2022, the EU became the main importer of iron ore and concentrates from Ukraine, having purchased over 12.9 million tons of this commodity from Ukrainian suppliers, while China accounted for imports of 4.4 million tons only. Exports fell primarily due to the impact of two negative factors: maritime logistics constraints and drop in world prices. For Ukraine, average annual export price of a ton of iron ore decreased by 21.9% from 155.5 to 121.5 USD. Regarding

trade with China, drop in exports prices was even sharper: Ukraine shipped iron ore to this country at an average price of 85.5 dollars per ton in 2022.

Exports of fertilizers plunged 86.6% in volume terms and 72.7% in value. A shutdown of “Azot” plant (the third largest producer of ammonia and the biggest manufacturer of nitrogen fertilizers in Ukraine) in occupied city of Severodonetsk contributed to these dynamics greatly. Along with this, several plants in the industry stopped production due to high natural gas prices and power outages. Moreover, the Government introduced a number of temporary restrictions on export of Ukrainian fertilizers (lasted from March to the beginning of summer). Still, the key factor of exports drop was reorientation of chemical industry to the domestic market. Before 2022, Ukrainian agricultural sector heavily relied on imported fertilizers. But ban on imports from Russia and Belarus, abruptly interrupted deliveries from the EU, as well as logistics constraints led to a decrease in imports of fertilizers by 73.7%, and put Ukrainian manufacturers in unexpectedly favorable conditions in the domestic market.

A decrease in Ukraine’s food exports was less substantial. Exports of cereals reduced by 24.1% in volume and by 26.2% in value; exports of sunflower oil – by 16.4% in volume and by 15,5% in value terms. Exports of soya-bean oil decreased only by 1.7% in volume and increased by 3.2% in value. Since the beginning of the Russian invasion of Ukraine, Ukrainian exports of cereals, oil seeds and vegetable oils have been disrupted at the same extent as exports of other commodities that heavily rely on maritime transport. However, thanks to the establishment of the “grain corridor” under Black Sea Grain Initiative after over four months of blockade, the fall of annual exports of the most important food products wasn’t too painful, and exports of maize even increased slightly (table 1).

Table 1

Monthly exports of some food products from Ukraine in 2022, thousand tons

Periods	Maize	Wheat	Barley	Sunflower oil
January	4 503,5	1 148,9	285,6	611,8
February	4 913,0	1 511,3	155,0	418,0
March	176,6	33,2	6,6	29,1
April	601,0	9,2	11,8	129,6
May	959,3	43,5	11,6	202,7
June	1 013,8	138,4	26,0	267,5
July	1 098,6	411,8	183,1	306,9
August	1 850,7	899,6	206,8	390,6
September	2 260,0	1 906,5	397,4	566,8
October	2 316,6	1 979,5	383,5	433,2
November	2 024,0	1 581,4	296,1	466,4
December	3 261,4	1 554,6	179,0	467,8
Jan.–Dec. 2022	24 978,5	11 218,0	2 142,4	4 290,3
Jan.–Dec. 2021	24 674,9	20 071,3	5 656,3	5 132,1
Annual growth, %	1,2	-44,1	-62,1	-16,4

Source: [7]

The extreme gravity of Black Sea Grain Initiative is determined by Ukraine’s crucial role in global food trade: in 2021/22 marketing year its exports comprised 46% of all sunflower oil, 17% of all barley, 12% of all maize, 9% of all wheat in the world trade [8]. Data in table 1 clearly demonstrate how much the “grain corridor” helped to resume Ukraine’s

food exports starting in August. Undoubtedly, switching to rail transport in order to supply grains through the ports of EU countries (so called solidarity lanes) also helped to avoid the Black Sea blockade to some extent. But it was the opening of the “grain corridor” through the Black Sea that proved to be a decisive step towards relieving supply shortage on the global food market. Dynamics of international food prices explicitly indicate this causation: in March 2022, price of a ton of wheat increased from 390.5 to 486.3 USD, and reached 522.3 USD in May, then went down to 382.9 USD in August; at the same time, price of a ton of maize rose from 292.6 to 348.2 USD, then reduced to 289.8 USD [9].

In addition to maize and soya-bean oil, Ukraine managed to increase exports of a number of other agricultural and food products in 2022. Decline in sunflower oil output prompted manufacturers to sell off unprocessed sunflower seeds, so exports of these seeds reached historical high of 2.75 million tons. Thanks to the fact that the cost of road transport does not undermine the profitability of oil crops exports, Ukraine also increased exports of soya beans by 81.6% up to 2.0 million tons (ranked 8th in global market) and rape seeds by 16.6% up to 444.6 thousand tons. Generous harvest and prioritization of the EU market led to an increase in Ukraine’s exports of fresh apples and pears by 64.0% up to 46.8 thousand tons. There was also an insignificant increase in exports of nuts, potatoes, and grain sorghum.

Worth noting that the EU introduced temporary trade liberalization measures suspending remaining barriers on import from Ukraine, including residual tariffs on manufactured products, all tariff quotas for food and agricultural products, all anti-dumping and safeguard measures against some articles of steel. While suspension of tariffs, anti-dumping and safeguard measures didn’t have tangible effect, removal of tariff quotas stimulated some Ukrainian producers, especially those who used to suffer from high duty rates on imports exceeding the quotas. For instance, Ukraine has exported to the EU 152.5 thousand tons of sugar though annual sugar export to the EU never exceeded tariff quota of 20.7 thousand tons before. Ukraine’s overall exports of sugar increased more than seven times up to 181.0 thousand tons. The same way, tariff quotas suspension prompted Ukrainian producers to surge exports of apple juice, butter and dairy spreads, and ethanol.

After the collapse of the steel industry, there was a sharp increase in Ukraine’s coal exports that grew up to 708.5 thousand tons compared to less than 5 thousand tons in 2021. Due to favorable prices, Ukraine’s export of electricity increased by 129.3% in value, although it decreased by 1.7% in volume to 3.27 gWh. Owing to this, the overall Ukraine’s exports of energy resources rose by 32.6% in 2022. Also, woodworking manufacturers managed to increase exports of plywood by 7.8% up to 111.8 thousand tons and box pallets by 46.7% up to 529.3 thousand tons. Alas, woodworking industry as a whole decreased its exports by 6.0% in value and by 26.4% in volume terms.

Exports of machinery and transport equipment were halved both in value and volume terms, while exports of electrical equipment turned out to be more resilient, and decreased by 18.5% in value and by 22.2% in volume. Nevertheless, exports of electrical equipment were largely concentrated on narrow range of product groups, including HS 854430 “Ignition wiring sets and other wiring sets for vehicles”, HS 851671 “Electro-thermic coffee or tea makers, for domestic use”, and HS 853110 “Burglar or fire alarms and similar apparatus”. These 3 product groups accounted for 60.9% of Ukraine’s exports of electrical equipment in 2022. Ukraine exported 48.1 thousand tons of wiring sets (10.9% less than the previous year), 5.2 million units of electro-thermic coffee/tea makers (13.6% less than the previous year), and more than 5.0 million units of burglar and fire alarms (by 30.7% more than in 2021). The same way, product group HS 860719 “Wheels and parts thereof for railway or tramway locomotives or rolling stock” dominated Ukraine’s exports of transport equipment with the share of 34.5% [10].

All in all, the structure of Ukraine’s merchandise exports was reshaped towards an increase in share of food and agricultural products from around 40% in previous years up to 53% in 2022. The share of another major category – base metals and articles of base metal –

decreased from 23.5% in 2021 to 13.6% in 2022; share of mineral products – from 12.4% to 9.8%. Roughly estimating, in 2022, Ukraine’s exports of primary commodities dropped by 8.4 billion USD, whereas exports of manufactured goods – by 15.4 billion USD (table 2).

Table 2

Structure of Ukraine’s merchandise exports in 2021–2022

Product groups	2021		2022	
	million USD	%	million USD	%
TOTAL	68 072,3	100,0	44 148,8	100,0
Live animals; animal products	1 345,2	2,0	1 472,4	3,3
Vegetable products	15 538,1	22,8	13 478,5	30,5
Animal and vegetable fats and oils	7 037,2	10,3	5 949,4	13,5
Prepared foodstuff	3 788,5	5,6	2 497,0	5,7
Mineral products	8 414,4	12,4	4 323,5	9,8
Products of the chemical and allied industries	2 815,6	4,1	1 287,2	2,9
Plastics and articles thereof	1 104,2	1,6	470,2	1,1
Wood and articles of wood; pulp of wood	2 539,8	3,7	2 162,9	4,9
Textiles and textile articles; skins, leather, fur skins and articles thereof; footwear	1 220,4	1,8	951,1	2,2
Base metals and articles of base metal	15 991,0	23,5	6 004,1	13,6
Machinery and mechanical appliances; electrical equipment	5 260,2	7,7	3 736,0	8,5
Vehicles, aircraft vessels and associated transport equipment	676,4	1,0	359,4	0,8
Optical, measuring instruments and apparatus	171,0	0,3	121,5	0,3
Miscellaneous manufactured articles	1 250,0	1,8	972,5	2,2
Other	920,3	1,4	363,1	0,8

Source: [5]

Seeking for new trade routes and enjoying liberalization initiatives from the side of EU, Ukrainian producers increased their exports to EU members by 4.2% in 2022. Given the overall decline in Ukraine’s merchandise exports, the share of the EU in it skyrocketed from 39.4% to 63.2%. Leading export destinations among EU countries (and all countries in general) were Poland with the share of 15.1% in total exports and Romania with the share of 8.7%. Other Ukraine’s major trade partners in the EU were Hungary (5.2%), Germany (5.1%), Italy (3.7%), Spain (3.7%), the Netherlands (3.5%), Slovakia (3.4%), Bulgaria (3.2%). For the first time in Ukraine–EU bilateral trade, merchandise exports (27.9 billion USD) exceeded imports (27.4 billion USD), trade surplus reached 513.3 million USD. The biggest suppliers of goods to Ukraine amongst the EU countries were Poland (9.3% in total imports), Germany (7.5%), Bulgaria (3.5%), and Italy (3.0%) [11].

The share of CIS countries in Ukraine’s exports shrunk from 10.7% to 5.4%. While trade with Russia and Belarus predominantly collapsed, exports to Moldova increased by 6.8%, and its share in total exports – up to 2.1%. The biggest Ukraine’s trade partners in the MENA region in 2022 were Türkiye (6.7%) and Egypt (1.8%). However, merchandise exports to these countries decreased by 28.9% and 58.8% respectively. Türkiye’s share in Ukraine’s imports rose up to 5.7% in 2022. For the first time, Ukraine imported from this

country more goods (3.4 billion USD) than exported to it (2.9 billion USD), trade deficit amounted for 418.3 million USD.

Ukraine suffered the biggest losses in trade with Asian countries, primarily China and India. Exports to China declined by 69.2% from 8.0 billion to 2.5 billion USD in 2022; China's share in Ukrainian merchandise exports dropped from 11.8% to 5.6%. This happened because Ukraine supplied to China mostly iron ore, maize, sunflower oil and oil-cake, exports of which plunged dramatically. As mentioned above, exports of iron ore and concentrates to China decreased by 77.0% from 19.3 million to 4.4 million tons. At the same time, China retained its position as the largest supplier of goods to Ukraine, its share in Ukrainian imports reached 14.6% in 2022. Ukraine's exports to India dropped by 64.3%, from 2.5 billion to less than 0.9 billion USD. India's share in Ukraine's exports decreased from 3.7% to 2.1%. In previous years, sunflower oil accounted for three quarters of Ukrainian exports to India; in 2022, exports of sunflower oil from Ukraine to India decreased from 1.57 million to 0.63 million tons.

Exports to North and Latin America decreased by 59.6% from 23.8 billion to 9.6 billion USD. In 2022, there were barely any exports to Argentina, Dominican Republic, Brazil, Colombia, Mexico, Costa-Rika, Peru, Guatemala, although these countries have been Ukraine's important trading partners in the region in previous years. Exports to the USA dropped by 46.8% from 1.6 billion to 0.86 billion USD. Ukraine supplied to the USA mostly pig iron, pipes of iron and steel, iron ore, and some navigational apparatus. In 2022, pig iron exports dropped by 69.7% in volume, exports of iron ore and apparatus completely stopped. A 20.7% increase in exports of pipes slightly mitigated the overall negative dynamics.

As for imports, falls were recorded in all of the major product groups, with few exceptions directly linked to the war and government's response to it. First, imports of fuels (HS 2710) increased in value by 59.9% up to 8.66 billion USD, although decreased in volume by 17.0% and amounted for 7.3 million tons in 2022. Formerly, Ukraine kept importing oil products for the most part from Belarus and Russia. In 2021, Belarus accounted for 44.1% of Ukraine's imports of fuels, Russia accounted for 24.0%. Abrupt cessation of fuel imports from these countries, and destruction of Ukraine's only working refinery led to petrol shortages and pushed the increase of oil products imports from the EU (imports almost doubled in volume compared to the previous year up to 3.75 million tons, and increased by 3.3 times in value up to 4.8 billion USD), India (imports tripled in volume up to 767.4 thousand tons, and increased almost seven times in value up to 1.0 billion USD), and Israel (imports amounted to 150.1 thousand tons and 175.6 million USD, which is three times more than in 2021 in volume and five times – in value) [10].

Second, at the beginning of the large-scale invasion, the Ukrainian government responded to economic shock with radical imports liberalization, which came into force in April 2022. The government facilitated merchandise imports by simplifying customs procedures, suspending VAT, excise taxes, and import duties, withdrawing customs inspection, phytosanitary control, and other non-tariff measures [12]. This stimulated mainly those imports that used to be highly restricted, especially imports of motor vehicles (customs clearance increases the price of imported motor cars by more than 50% in Ukraine). So, imports under HS 8703 code "Motor cars and other motor vehicles; principally designed for the transport of persons" rapidly reached pre-invasion level of 32.8 thousand units in April, then escalated up to 95.5 thousand units in May and 103.0 thousand units in June. For comparison, Ukraine imported 48.8 thousand motor vehicles in May and 55.0 thousand cars in June of 2021. The Government reacted to this trend by abandoning its liberalization policy swiftly and reestablishing all the restrictions on imports to mitigate rising balance-of-payment difficulties. As a result, imports of motor vehicles dropped to 14.4 thousand units in July, and ranged 17.0–20.7 thousand units in the following months of 2022 [10]. Ukraine's annual imports of passenger vehicles decreased by 37.0% in volume and by 32.8% in value.

Third, massive rocket fire campaigns targeting Ukrainian electricity generation infrastructure have caused a rapid increase in the import of electric generating sets. During January–September 2022, Ukraine imported an average of 14.0 thousand electric generating sets with petrol engines (HS 8502 11–20) per month. This import increased up to 71.8 thousand units in October, to 155.3 thousand units in November, and to 290.0 thousand units in December. Overall, Ukraine imported 643.1 thousand power generators in 2022, which is ten times more than in previous year.

Statistics also recorded boost in import volumes of helmets, menswear, candles, some fruits and vegetables (onions, garlic, white cabbage, carrots, beetroot, and watermelons).

Conclusions. The large-scale invasion undermined Ukraine's export potential significantly and destroyed it completely in some sectors of economy. Exporters of natural resources and base metals suffered the most, while exporters of agricultural products were saved for global food security reasons. Exporters of chemical goods reoriented to domestic market. Woodworking industry and producers of electronic apparatus proved to be the most resilient to war shocks, and managed to maintain or even increase their exports. In general, Ukraine's chronic problem of specializing in export of primary commodities has only worsened. And no major changes in foreign trade patterns are expected without postwar economic recovery and massive capital investment into manufacturing.

References:

1. WTO (2022). *One year of war in Ukraine: Assessing the impact on global trade and development*. Geneva: WTO.
2. Ruta M. (ed.) (2022). *The Impact of the War in Ukraine on Global Trade and Investment*. Washington, D.C.: The World Bank Group.
3. UNCTAD (2023). *Trade and Development Report 2022: Development prospects in a fractured world: Global disorder and regional responses*. Geneva: United Nations Publication.
4. Matuszak S. (2023). *A year of war in Ukraine's foreign trade*. Warsaw: Center for Eastern Studies.
5. State Statistics Service of Ukraine (2023). *Volume, price and terms of trade indices for merchandise trade of Ukraine*. Available at: <https://ukrstat.gov.ua/>
6. Kolisnichenko V. (2023). *Global steel output decreased by 10.8% y/y in December 2022*. Available at: <https://gmk.center/en/news/global-steel-output-decreased-by-10-8-y-y-in-december-2022/>
7. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine (2023). *Foreign trade in agricultural products since Russian large-scale invasion of Ukraine*. Available at: <https://public.tableau.com/app/profile/fsuw/viz/ENGExportofAgriproducts/Dashboard1>
8. US Department of Agriculture (2022). *Ukraine Agricultural Production and Trade*. Available at: <https://www.fas.usda.gov/sites/default/files/2022-04/Ukraine-Factsheet-April2022.pdf>
9. European Council (2023). *Infographic – Ukrainian grain exports explained*. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/ukrainian-grain-exports-explained/>
10. UN COMTRADE (2023). *Free access to detailed global trade data*. Available at: <https://comtradeplus.un.org/>
11. State Customs Service of Ukraine (2023). *Statistical export and import of goods: 12 months_2022_country*. Available at: <https://customs.gov.ua/en/statistika-ta-reiestri>
12. Skrypnyk S., Protseviat O., Voronova O. (2022). *Osoblyvosti rehuliuвання zovnishnoekonomichnoi diialnosti v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of foreign economic activity regulation in the conditions of wartime]*. *Economy and Society*, vol. 38. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1308/1262>

УДК 336.74+339.743

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.5>**Лапчук Б.Ю.**

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного економічного аналізу і фінансів,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0210-2804>

Lapchuk Bohdan

Ivan Franko National University of Lviv

ДЕПОЗИТНА ДОЛАРИЗАЦІЯ В УКРАЇНІ У 2006–2022 РОКАХ

DEPOSIT DOLLARIZATION IN UKRAINE IN 2006–2022

Стаття присвячена емпіричному аналізу тенденцій депозитної доларизації в Україні у 2006–2022 роках. На основі статистичних даних Національного банку України обчислено та здійснено порівняння показників депозитної доларизації в розрізі суб'єктів, зокрема, резидентів та нерезидентів, інших фінансових, депозитних та нефінансових корпорацій, домашніх господарств та корпоративного сектору. Зроблено висновки про традиційно високі рівні доларизації за депозитами різних економічних суб'єктів в Україні, про їх значне зростання під час валютно-фінансових криз та схожу динаміку. Оскільки початок повномасштабної російської агресії в Україні призвів до різкого зростання показників доларизації, тому доцільними є подальше вивчення цієї проблеми в Україні та пошук шляхів її подолання.

Ключові слова: доларизація, неофіційна доларизація, фінансова доларизація, доларизація за депозитами, доларизація за МЗ.

The article is dedicated to the empirical analysis of deposit dollarization trends in Ukraine in 2006–2022. One of the ways to determine the level of unofficial dollarization of the economy, especially financial dollarization, is to estimate the dollarization of deposits in a certain country. For a comprehensive analysis of deposit dollarization, it is necessary to calculate not only its general indicators, but also to analyze the ratio of deposits of various economic agents, for example, residents and non-residents, households and the corporate sector, financial companies, etc. Such an analysis is especially relevant for Ukraine in the time of the Russian aggressive war. In most cases the deposit dollarization is estimated through the ratio of deposits of the residents to all deposits in the country, as well to M3 («broad money» aggregate). These indicators give just a general idea of the level of unofficial dollarization and its trends over a certain period of time. For a more detailed coverage of this problem in Ukraine, the article proposes an estimation of the deposit dollarization of residents and non-residents in 2006–2022, based on the official statistical data of the National bank of Ukraine. The indicators of deposit dollarization of other financial, non-financial and depository corporations in Ukraine were also calculated. The analysis of the trends of dollarization of deposits of the residents and the households in Ukraine and comparison of indicators of dollarization of deposits of the households and the corporate sector were also proposed in the article. This analysis of the dollarization of deposits in Ukraine in terms of economic entities allowed to make conclusions that the deposit dollarization in Ukraine is traditionally very high and always increases significantly during currency and financial crises. Before the war the dollarization of deposits in Ukraine decreased constantly, but now the war has a significant negative impact on all indicators of deposit dollarization, so further research of this problem and the ways to solve it is very necessary.

Key words: dollarization, unofficial dollarization, financial dollarization, deposit dollarization, dollarization of broad money.

Постановка проблеми. Одним із способів визначення масштабів неофіційної доларизації економіки країни, а саме фінансової доларизації, є оцінка доларизації депозитів у досліджуваній країні. Депозитна доларизація є дуже чутливою до зміни економічної та політичної ситуації в країні, оскільки економічні суб'єкти швидко реагують на негативні

шоки вилученням депозитів у національній валюті з банківської системи, що у свою чергу впливає на співвідношення депозитів у національній та іноземній валютах. Хоча Міжнародний валютний фонд рекомендує оцінювати неофіційну доларизацію шляхом обчислення співвідношення депозитів у іноземних валютах до грошового агрегату М3 («широких грошей»), визначення депозитної доларизації, а саме частки депозитів у іноземних валютах до усіх депозитів, є також досить поширеним в економічній літературі.

Для всебічної оцінки депозитної доларизації доцільно обчислювати не лише її загальні показники, а проаналізувати співвідношення депозитів різних економічних суб'єктів. Такий аналіз є особливо актуальним для України в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емпіричні дослідження неофіційної доларизації зазвичай охоплюють аналіз доларизації депозитів, однак у світовій економічній науці є окремі праці, присвячені саме цій проблематиці. Серед них, зокрема, роботи Крістіана Броди і Едуардо Леві Єяті [1], Ренгіфо Еріка, Едуардо Корта, Емре Ошоца, Алі Кутана [2; 3], Франческо Ферранте та Нільса Горнеманна [4].

Також є чимало емпіричних досліджень доларизації депозитів окремих країн – наприклад, Туреччини [5], Йорданії [6], М'янми [7], країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи [8], а також африканських країн [9].

Серед праць українських вчених-економістів слід згадати роботу О. В. Радченка, у якій розглянуто вплив доларизації на кон'юнктуру депозитного ринку та визначено, що обов'язковим етапом аналізу загального рівня доларизації економіки є визначення рівня доларизації на депозитному ринку [10], а також Н. І. Версаля та А. В. Ставицького, у якій авторами запропоновано нову методику обчислення депозитної доларизації та розроблено модель оцінки швидкості прийняття рішень фізичними особами щодо валютних депозитів [11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В економічній літературі при визначенні тенденцій неофіційної доларизації використовують різні показники (депозитів, кредитів, «широких грошей» тощо), однак в Україні все ще необхідним залишається більш детальне вивчення особливостей саме депозитної доларизації, особливо в розрізі економічних суб'єктів, що і зумовлює актуальність обраної теми статті.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз доларизації депозитів різних економічних суб'єктів в Україні, що дасть змогу визначити основні тенденції зміни динаміки цих показників протягом тривалого часу та у період війни.

Виклад основного матеріалу. Для обчислення та аналізу депозитної доларизації в Україні скористаємося офіційними статистичними даними Національного банку України. Найчастіше депозитну доларизацію оцінюють через співвідношення депозитів резидентів до всіх депозитів у країні, а також до М3 (агрегат «широкі гроші») (рис. 1). Ці показники дають загальне уявлення про величину доларизації та її тенденції протягом певного часу. Помітною є схожа траєкторія обох показників, однак зрозуміло, що доларизація за депозитами є вищою, ніж за М3. За методикою визначення доларизації Міжнародного валютного фонду бажано, щоб показник доларизації за широкими грошми не перевищував порогове значення у 30%, у протилежному випадку така економіка вважатиметься високодоларизованою. Як видно з результатів обчислення, українська економіка деякий час була високодоларизованою і зараз також наближається до цього рівня.

Для більш детального висвітлення цієї проблеми в Україні оцінимо інші показники депозитної доларизації. Насамперед доцільно порівняти доларизацію депозитів резидентів та нерезидентів (рис. 2). Обчислення показали, що доларизація депозитів нерезидентів є значно вищою і волатильнішою, ніж резидентів, що очікувано. Можна простежити пікові значення цих показників під час валютно-фінансових криз 2009 та 2015 років (що пов'язано зі стрімким знеціненням національної валюти), однак війна 2022 року призвела до зростання доларизації депозитів резидентів та зниження доларизації депозитів нерезидентів.

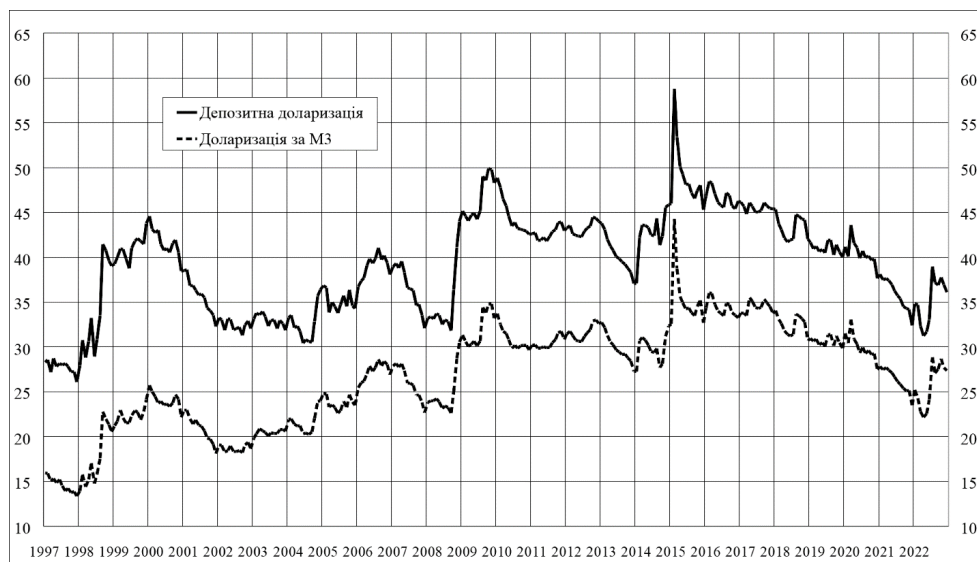

Рис. 1. Доларизація за депозитами та грошовим агрегатом М3 в Україні у 1997–2022 роках (%)

Джерело: розраховано автором за статистичними даними НБУ [12]

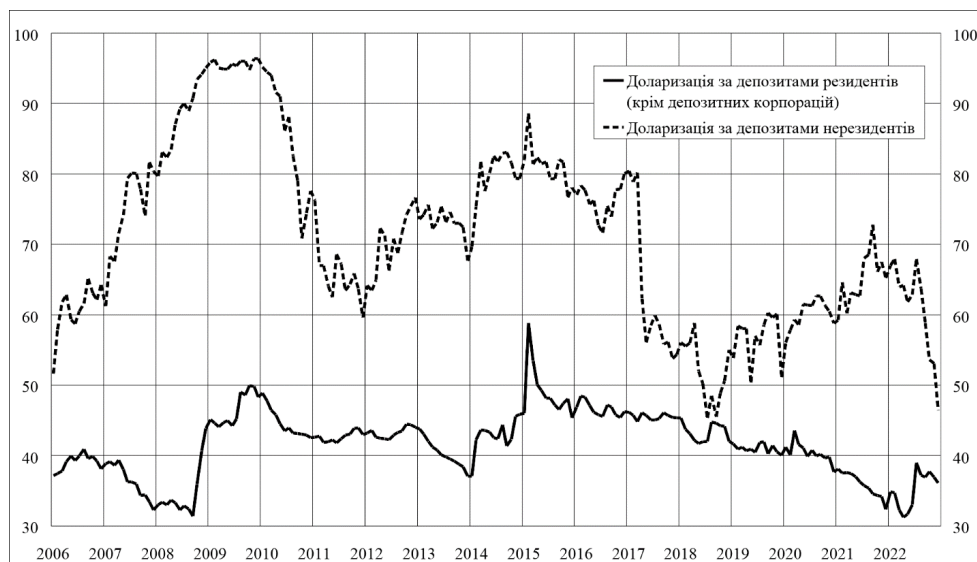

Рис. 2. Доларизація за депозитами резидентів та нерезидентів в Україні у 2006–2022 роках (%)

Джерело: розраховано автором за статистичними даними НБУ [12]

Нами також обчислено доларизацію за депозитами інших фінансових, нефінансових та депозитних корпорацій в Україні (рис. 3). Доларизація за депозитами інших депозитних корпорацій є дуже високою – вона значно зросла у 2014–2015 роках і зараз перебуває на рівні 80-90%. Доларизація за депозитами нефінансових корпорацій за

досліджуваний період є більш-менш стабільною і перебуває в межах 30-40%. Для інших фінансових корпорацій цей показник є найнижчим і зараз складає близько 20%.

Тенденції доларизації депозитів резидентів та домашніх господарств в Україні демонструють подібну динаміку (рис. 4). Помітні значні стрибки доларизації депозитів резидентів

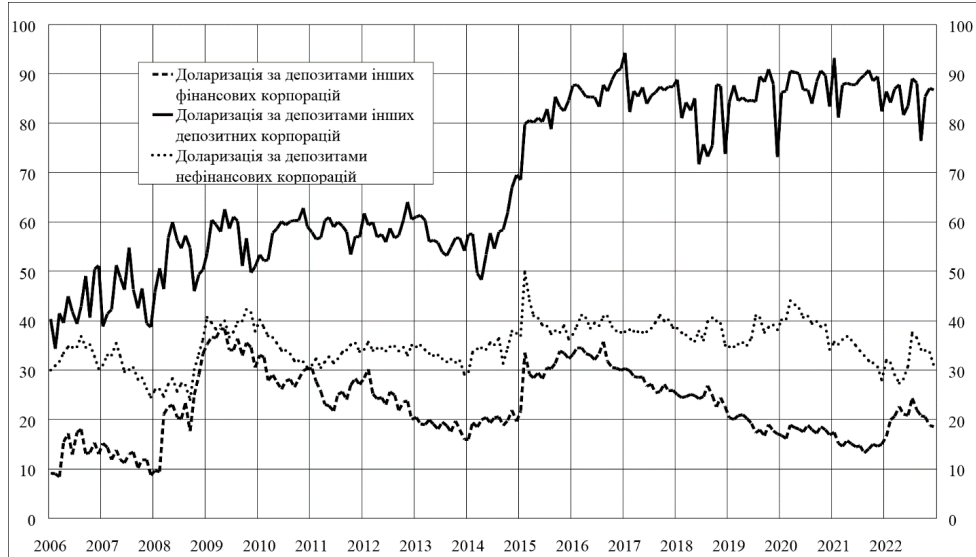

Рис. 3. Доларизація за депозитами інших фінансових, депозитних та нефінансових корпорацій в Україні у 2006–2022 роках (%)

Джерело: розраховано автором за статистичними даними НБУ [12]

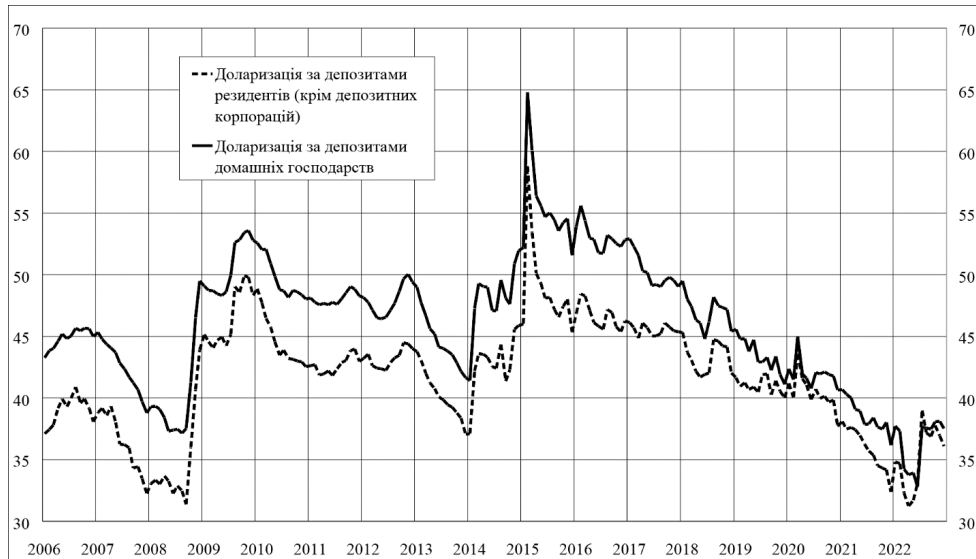

Рис. 4. Доларизація за депозитами резидентів (крім депозитних корпорацій) та домашніх господарств в Україні у 2006–2022 роках (%)

Джерело: розраховано автором за статистичними даними НБУ [12]

та домашніх господарств під час валютно-фінансових криз. Війна у 2022 році призвела до чергового стрибка депозитної доларизації, крім того, рівні доларизації депозитів резидентів та домашніх господарств практично зрівнялися і зараз перебувають в межах 36-38%.

Доцільно також порівняти показники доларизації депозитів домашніх господарств та корпоративного сектору (рис. 5). Починаючи з 2015 року, доларизація депозитів домашніх господарств поступово знижувалася з 65% до 31%, зараз становить близько 36%. Натомість доларизація депозитів корпоративного сектору протягом тривалого періоду часу коливається навколо значення у 35%. Цікаво, що під час війни доларизація депозитів корпоративного сектору деякий час була навіть вищою, ніж домогосподарств.

Висновки. Отже, аналіз доларизації депозитів в Україні в розрізі економічних суб'єктів дає змогу зробити такі висновки:

1) доларизація депозитів в Україні є традиційно високою, що пов'язано з періодичними валютно-фінансовими кризами та тривалими негативними очікуваннями економічних суб'єктів;

2) під час валютно-фінансових криз її показники значно зростають (що пов'язано зі знеціненням гривні та переорієнтацією економічних суб'єктів на більш стабільні валюти);

3) доларизація за депозитами нерезидентів є вищою, ніж за депозитами резидентів;

4) доларизація за депозитами інших фінансових та нефінансових корпорацій в Україні перебуває на рівні 18% та 30%, натомість депозитна доларизація інших депозитних корпорацій є дуже високою (понад 80%);

5) динаміка доларизації за депозитами резидентів та домашніх господарств в Україні є дуже подібною, ці показники під час війни практично зрівнялися;

6) доларизація за депозитами домашніх господарств за період з 2015 року до початку війни демонструвала постійне зниження, натомість доларизація депозитів корпоративного сектору перебувала в межах навколо 35%;

7) війна має і матиме надалі значний негативний вплив на всі показники депозитної доларизації, тому доцільними є подальші дослідження цієї проблеми та пошук шляхів її вирішення.

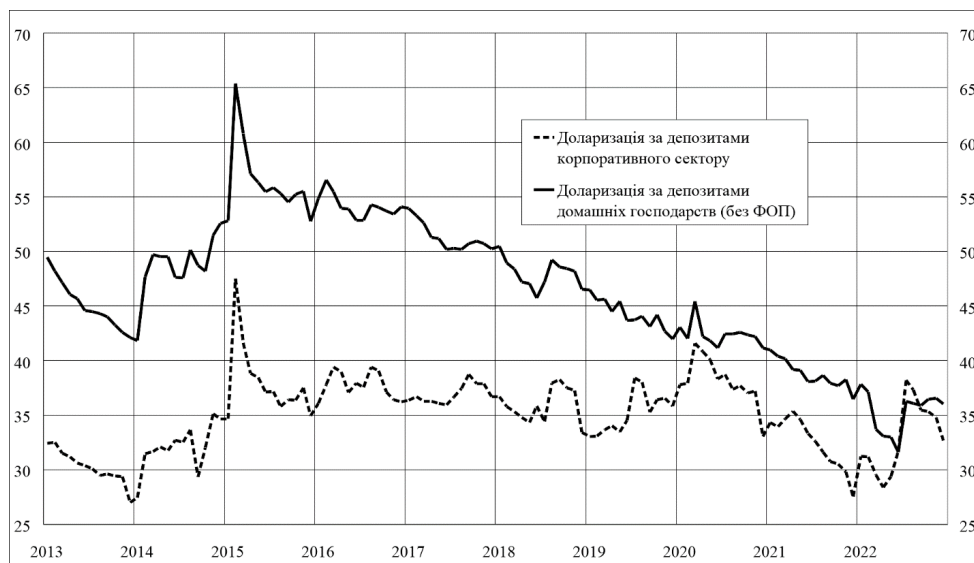

Рис. 5. Доларизація за депозитами корпоративного сектору та домашніх господарств (без фізичних осіб-підприємців) в Україні у 2013–2022 роках (%)
Джерело: розраховано автором за статистичними даними НБУ [12]

Список використаних джерел:

1. Broda, Christian and Levy Yeyati, Eduardo. Endogenous deposit dollarization. Staff Reports 160, Federal Reserve Bank of New York. 2003.
2. Erick, Rengifo and Court, Eduardo and Ozsoz, Emre. Deposit Dollarization and its Impact on Financial Deepening in the Developing World. Fordham Economics Discussion Paper Series dp2010-08. Fordham University, Department of Economics. 2010.
3. Kutan, Ali and Erick, Rengifo and Ozsoz, Emre. Evaluating the Effects of Deposit Dollarization in Bank Profitability. Fordham Economics Discussion Paper Series. Fordham University, Department of Economics. 2010.
4. Ferrante, Francesco and Gornemann, Nils M. Devaluations, Deposit Dollarization, and Household Heterogeneity. International Finance Discussion Papers 1336. Board of Governors of the Federal Reserve System (U.S.). 2022.
5. Yalta, A. Yasemin and Yalta, A. Talha. Deposit Dollarization in Turkey: A Rolling Window Analysis. ERF 28th Annual Conference Papers. 2022.
6. Omet, Ghassan and Hadhoud, Muthana and Abdel-Halim, Morad. Deposit Dollarization and Bank Performance: The Jordanian Case. *International Journal of Business and Social Science*. 2015. № 6.
7. Kubo, Koji. Deposit dollarization in Myanmar. IDE Discussion Papers 473. Institute of Developing Economies, Japan External Trade Organization (JETRO). 2014.
8. Urošević, Branko and Rajkovic, Ivana. Dollarization of Deposits in the Short and Long Run: Evidence from CESE Countries. CESifo Working Paper Series 5745. CESifo, 2016.
9. Yinusa, Olalekan. Macroeconomic Fluctuations and Deposit Dollarization in Sub-Saharan Africa: Evidence from Panel Data. MPRA Paper. University Library of Munich. 2009.
10. Радченко О. В. Вплив доларизації на кон'юнктуру депозитного ринку. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Випуск 12. С. 472–474.
11. Версаль Н. І., Ставицький А. В. Тенденції доларизації банківського сектора України. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 4. С. 106–117.
12. Офіційні статистичні дані Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua>

References:

1. Broda, Christian and Levy Yeyati, Eduardo (2003). Endogenous deposit dollarization. Staff Reports 160, Federal Reserve Bank of New York.
2. Erick, Rengifo and Court, Eduardo and Ozsoz, Emre (2010). Deposit Dollarization and its Impact on Financial Deepening in the Developing World. Fordham Economics Discussion Paper Series dp2010-08, Fordham University, Department of Economics.
3. Kutan, Ali and Erick, Rengifo and Ozsoz, Emre (2010). Evaluating the Effects of Deposit Dollarization in Bank Profitability. Fordham Economics Discussion Paper Series. Fordham University, Department of Economics.
4. Ferrante, Francesco and Gornemann, Nils M. (2022). Devaluations, Deposit Dollarization, and Household Heterogeneity. International Finance Discussion Papers 1336, Board of Governors of the Federal Reserve System (U.S.).
5. Yalta, A. Yasemin and Yalta, A. Talha (2022). Deposit Dollarization in Turkey: A Rolling Window Analysis. ERF 28th Annual Conference Papers.
6. Omet, Ghassan and Hadhoud, Muthana and Abdel-Halim, Morad (2015). Deposit Dollarization and Bank Performance: The Jordanian Case. *International Journal of Business and Social Science*, 6.
7. Kubo, Koji (2014). Deposit dollarization in Myanmar. IDE Discussion Papers 473. Institute of Developing Economies, Japan External Trade Organization (JETRO).
8. Urošević, Branko and Rajkovic, Ivana (2016). Dollarization of Deposits in the Short and Long Run: Evidence from CESE Countries. CESifo Working Paper Series 5745, CESifo.
9. Yinusa, Olalekan (2009). Macroeconomic Fluctuations and Deposit Dollarization in Sub-Saharan Africa: Evidence from Panel Data. MPRA Paper. University Library of Munich.
10. Radchenko O. V. (2016). Vplyv dolaryzatsii na konjunkturu depozytnoho rynku [The impact of dollarization on the deposit market]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky* [Global and national problems of economics], vol. 12, pp. 472–474.
11. Versal N. I., Stavytskyi A. V. (2016). Tendencii dolaryzatsii bankivskoho sektora Ukrainy [Dollarization trends of the banking sector of Ukraine]. *Ekonomika i prognosuvannia* [Economics and forecasting], no. 4, pp. 106–117.
12. Official statistic data of the National bank of Ukraine. Available at: <https://bank.gov.ua>

UDC 339

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.6>**Shevchenko Iryna**

PhD, Associate Professor,

Doctoral Student of the Department of International Economics,

Western Ukrainian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8188-3551>**Шевченко І.О.**

Західноукраїнський національний університет

**CATEGORICAL BASIS OF GLOBAL MARKETS:
FORMATION AND FUNCTIONING****КАТЕГОРІАЛЬНИЙ БАЗИС ГЛОБАЛЬНИХ РИНКІВ:
ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ**

The paper examines the categorical basis of global markets and examines the formation and functioning of global markets. In the conditions of economic reform, markets need to change the conditions and principles of functioning, due to the fact that old markets are oversaturated and new ones need to be sought. This leads to the transition of international markets to global ones. Due to the rapid development of economic aspects in the modern world, globalization plays an important role. It reconstructs a large number of economic spheres for itself. Thanks to global processes, the transformation and transition of the international system into the global one, in this case, the transformation of the international market into the global market, takes place. The globalization of markets has been impressive in recent years. The work examines the stages of the evolution of globalization; the theoretical background of the global market is disclosed; a system of formation and functioning of the global market has been formed.

Key words: digitization, transformation, digital economy, globalization, digital model, intellectual capital, inclusiveness.

В роботі розглядається категоріальний базис глобальних ринків та досліджено формування та функціонування глобальних ринків. В умовах економічної реформи, ринкам необхідно змінювати умови та принципи функціонування, через те, що старі ринки перенасичуються і потрібно шукати нові. Цим їм зумовлюється перехід міжнародних ринків на глобальні. Через швидкий розвиток економічних аспектів в сучасному світі, глобалізація відіграє важливу роль. Вона перекоструює під себе велику кількість економічних сфер. Завдяки глобальним процесам і відбуваються трансформація та перехід міжнародної системи у глобальну, в даному випадку, трансформація міжнародного ринку у глобальний ринок. Глобалізація ринків за останні роки зазначала вражаючих масштабів. Багатонаціональний комерційний світ наближається до трансформації у глобальні та транснаціональні корпорації. Глобалізація робить бізнес у глобальному масштабі можливим, а розмір глобального ринку робить його привабливим. Глобальний ринковий виокремлюються надзвичайною різноманітністю своїх підсистем, окремих елементів та суб'єктів. Його можна розглядати як сукупність національних ринків окремих країн, що пов'язані між собою міжнародними економічними відносинами. Глобальні ринки є домінуючими структурами сучасної світової, тобто глобальної економічної системи. Варто зазначити, що для країн, які прагнуть якнайшвидшої інтеграції у світовий господарський комплекс, вкрай необхідним є вивчення та аналіз особливостей розвитку світового ринку в сучасних умовах, тобто в умовах глобалізації. В роботі розглянуто й систематизовано етапи еволюції глобалізації як результат переходу від внутрішньої до планетарної господарської системи; розкрито теоретичне підґрунтя глобального ринку; сформовано систему формування та функціонування глобального ринку: від створення до розширення, за допомогою цього виділені основні елементи кожного етапу глобального ринку. Мета дослідження полягає у визначенні етапів еволюції глобального ринку та визначенні понятійного апарату з урахуванням його системи формування та функціонування.

Ключові слова: діджиталізація, трансформація, цифрова економіка, глобалізація, цифрова модель, інтелектуальний капітал, інклюзивність.

Formulation of the problem. Many companies have become disillusioned with international sales, as old markets become saturated and new ones need to be sought. Well-managed companies have moved from an emphasis on product personalization to offering globally standardized products that are advanced, functional, reliable, and inexpensive. Only global companies will achieve long-term success by focusing on demand. A powerful force is driving the world toward a convergent community, and that force is technology. The emergence of global markets for standardized consumer goods on a previously unforeseeable scale is a new commercial reality. Corporations focused on this new reality benefit from enormous economies of scale in manufacturing, distribution, marketing and management. By translating these advantages into lower world prices, they can destroy competitors who still live in the contemptuous grip of old ideas about how the world works. The globalization of markets has been impressive in recent years. The multinational commercial world is approaching transformation into global and transnational corporations. A multinational corporation operates in several countries and adjusts its products and practices in each one at high relative costs.

Analysis of recent research and publications. The paper considered the works of such scientists as: Biletska L., Savych V., Biletskyi O. [1], Zavydivska O. I. [2], Oshurkova T. H. [3], which revealed global markets, international trade and market theories. Also, in order to achieve the goal of the study, the authors studied the works of scientists: Grimsley S. [7], Hanson G. [8], Roca C. [9], which revealed the theoretical essence of global markets, revealed the role, importance and advantages of the global market and global trade.

The analysis of the sources allowed the authors to verify that there are currently no additions that would explore the stages of the evolution of global markets.

Formulation of the goals of the article. A global corporation operates with resolute constancy. Globalization makes doing business on a global scale possible, and the size of the global market makes it attractive. By using their absolute and comparative advantages, countries and companies can use their resources to produce and trade what benefits them the most. The purpose of the study is to determine the stages of the evolution of the global market and to define the conceptual apparatus taking into account its system of formation and functioning.

Presentation of the main research material. Today, the global economy and its dominant functional component – the global market (global markets) – constitute one of the most complex organic systems of our time, the adequate theoretical reflection of which is universal, positive economic knowledge about world economic evolution, that is, the evolution and transformation of the world economy and the world market into the global economy and the global market, which are distinguished by the extraordinary diversity of their subsystems, individual elements and subjects. It can be considered as a set of national markets of individual countries connected by international economic relations. Global markets are the dominant structures of the modern world, that is, the global economic system. The global market is a commodity production phenomenon that has outgrown national borders. Globalization of the market as a result of the transition from the global to the planetary economic system is systematized in Figure 1.

As can be seen from Figure 1, the evolution of the market from domestic to global went through 5 stages. The internal market was formed gradually from the twelfth century. The national market was created as a result of the national economy in the 16th century. The world market was formed at the end of the 13th century. as a result of increased trade between countries. The formation of the world market began in the XV–XVII centuries and ended in the XIX–XX centuries.

The global market (global markets), as well as the global economy, at the beginning of the 21st century. already represent integral (and not fragmentary, as at the beginning of the 20th century), diversified, multi-level hierarchical systems, encompassing a set of international forms of science, technology and production, circulation of various goods and services, capital and labor.

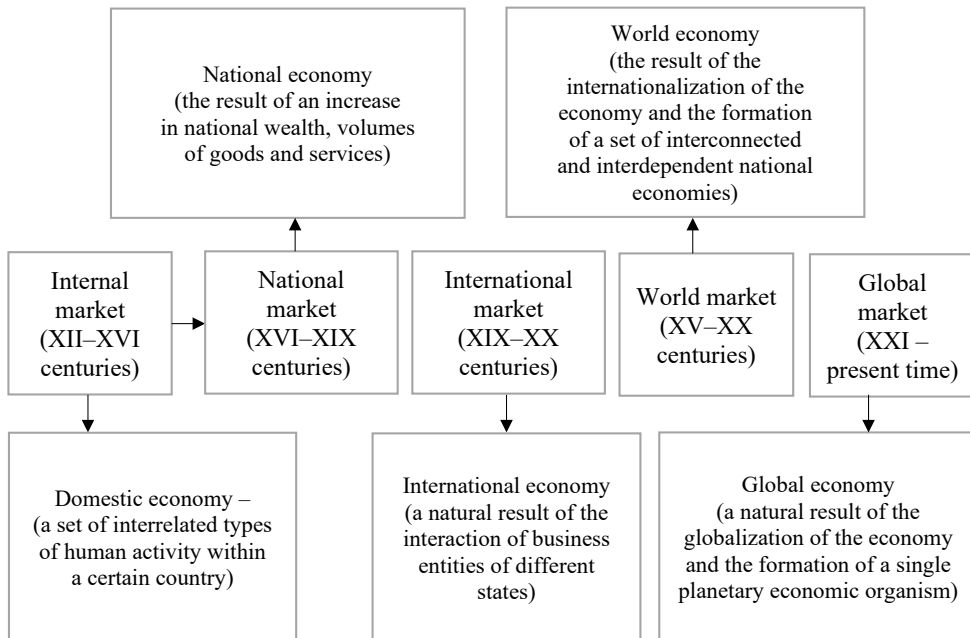

Figure 1. Stages of the evolution of market globalization as a result of the transition from the domestic to the planetary economic system

Source: systematized by the author

For a more detailed understanding of the research topic, the author considers it necessary to reveal the categorical apparatus of the concept of "global market" (Table 1)

As can be seen from Table 1, today there are many different definitions of "global market", which indicates theoretical confusion. That is why, in the opinion of the author, it is considered appropriate to provide one's own definition of the global market. The global market is a system of trade and economic relations between countries with the aim of exchanging economic benefits and increasing the efficiency of production, supply of investments and consumer goods. The proposed definition more fully reveals the content of the global market by taking into account its purpose.

Stage 1: Creation of the domestic market. The domestic market is often an appropriate place to test products and fine-tune performance before tackling the complexities of international trade. It can also give a good performance indicator. However, in some cases this stage of the export process serves no purpose at all. This may apply, for example, to a Canadian software development company that has developed a product specifically for a foreign market. Since international market development requires resources of time and money on the part of the exporter, it is important to ensure that a solid foundation is established in the domestic market on which to base future export market expansion activities in order for international operations to be successful. not endanger the company's core business.

Stage 2: Research and export planning. When companies start trading abroad, they often target a country similar to their own. For example, countries that are similar in language, financial structures, legal and economic systems or culture. For example, Canadians entering the international market usually look to the US market first. Before entering an unfamiliar market, companies must prepare well. By analyzing how successful the proposed product or service can be in the potential market, the exporter can narrow down the target markets to three or four. A well thought out marketing plan can give a potential exporter the

Table 1

Modern definitions of the concept of "global market"

Source	Definition
Claudia Roca [9]	Global market – the system that allows commercial, financial and labor exchange between different countries without any type of restriction.
Gregory Hanson [8]	A global market is an exchange for goods or services that spans national boundaries to encompass the entire world or nearly the entire world. The term may be used to refer to the sum total of all of the market activity that takes place in the world. It may also refer to the market in a specific commodity product or currency, as in "the global market in oil".
Shawn Grimsley [7]	Global market is an integrated market for global trade where buyers and sellers 'meet' from all over the globe to trade with little barriers to trading. Of course, a pure global market doesn't exist yet, but globalization is bringing it closer to a reality.
Cambridge Business English Dictionary [11]	Global market is all the people in all areas of the world who buy or might want to buy something.
Longman Business Dictionary [12]	Global market – the activity of buying or selling goods and services in all the countries of the world, or the value of the goods and services sold.
Browse dictionary [10]	Global market refers the worldwide economic market place in which business operates today, buying and selling both finished products and labor, material, and energy resources.
Biletska L., Savych V., Biletskyi O. [1]	The global market is a system of international commodity-monetary relations associated with the exchange of results and factors of production. The global market contributes to increasing the efficiency of production, national economies, is a source of supply of investment, raw and fuel goods, and consumer goods.
Zavidivska O.I. [2]	The global market is a method or mechanism of exchange of economic benefits between individual national economies and their associations, which conditions the emergence and reproduction of economic relations between them.
Oshurkova T.G. [3]	Global market – it is a system for the exchange of goods and services at the international level. It consists of the national markets of individual states, which are interconnected by relations of a trade and economic nature.
Margarita Yaroshenko [13]	The global market is the sphere of stable commodity and money relations between countries, the basis of which is the international division of labor and other factors of production.

confidence to export. Such a focused effort is better than the common and expensive mistake of "chasing orders around the world." Another benefit of doing proper international market research and planning is that by creating a written document, it is easier to identify potential problems and weaknesses. This enables exporters to anticipate potential challenges before investing the time and money needed to successfully develop their export market.

Stage 3: Initial export sales. When implementing an export plan, it is advisable to start modestly with market testing. A differentiated strategy allows a novice exporter to gain practical market experience without incurring unnecessary or unmanageable risk. The development of markets in stages allows the exporter to monitor his progress and make any necessary changes on the way to export success. At this stage, the exporter should use initial shipments to familiarize themselves with the mechanics of exporting. These mechanisms include documentation, distribution channels, transportation and fees, and knowledge of regulations that may affect the business. The exporter must also know the target customer

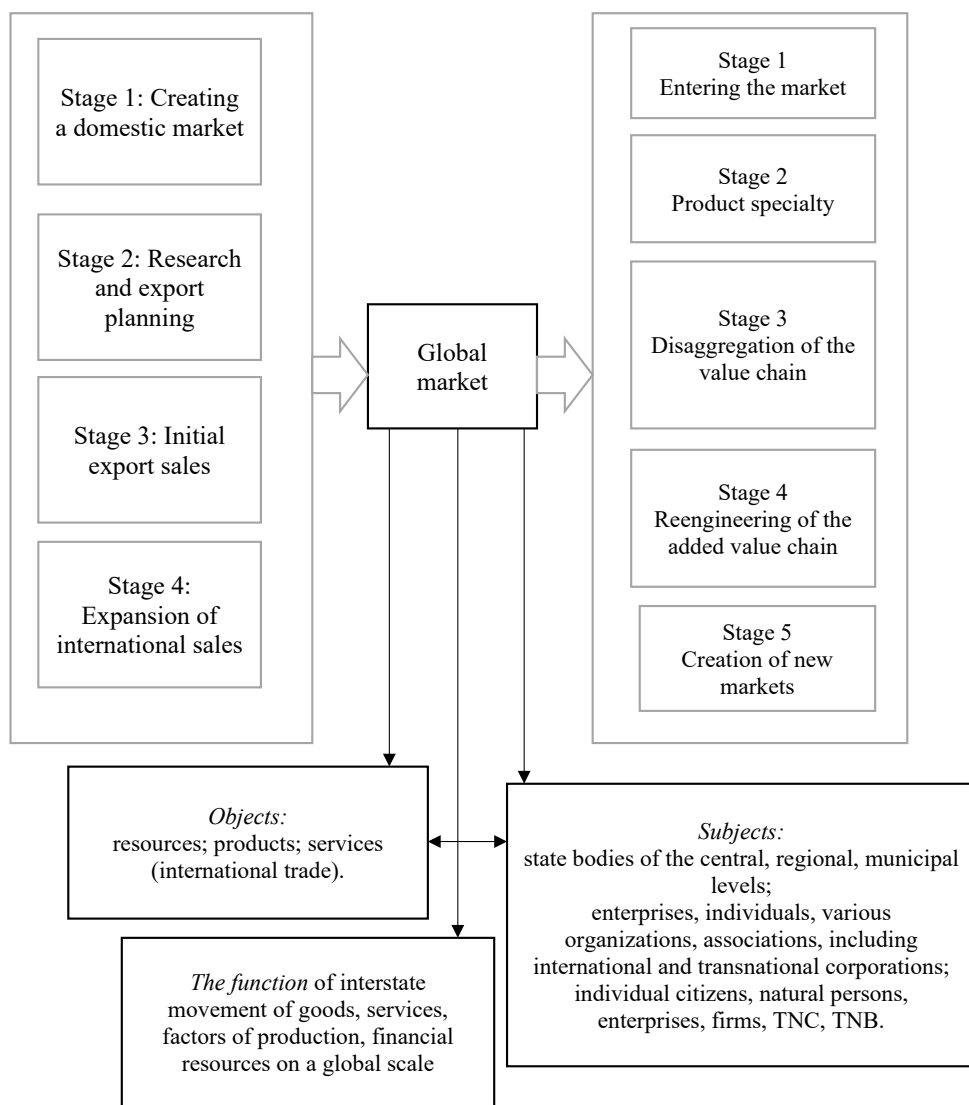

Figure 2. The system of formation and functioning of the global market: from creation to expansion

Source: systematized by the author

group to determine what product modifications may be needed. This is also the stage where the original plan needs to be revised.

Stage 4: Expansion of international sales. If initial sales were good, larger orders and expansion should be planned. This stage is usually accompanied by increased market research, more aggressive participation in international exhibitions and other marketing events, and a greater emphasis on strengthening networks and contacts in the target market. A firm can start negotiations with potential local partners to strengthen its market position in mutually beneficial business relationships. When exporters reach this stage, they learn a lot about the export market. This will help them make adjustments to their strategy as they

continue to strengthen their position in the market. Stage 5: Investments abroad. If sales are brisk, profits are encouraging, and opportunities are promising, the company may decide to expand its presence in the target market. It can, for example, open a local office, build relationships with local partners, buy an existing local company, create a joint venture, or invest in research and production facilities. A target market can serve as a stepping stone to adjacent markets and become the focus of a larger trading strategy. This last step carries additional implications and responsibilities beyond those of a company based elsewhere simply operating remotely in a foreign market. New challenges arise as a company's footprint expands as it adopts a permanent physical presence in the market.

In the first stage (market entry), companies typically enter new countries using business models very similar to those they use in their domestic markets. However, in order to gain access to local customers, they often need to establish a manufacturing presence, either because of the nature of their business (as in service industries such as food retailing or banking) or because of local country legal restrictions (as in the automotive industry).

In the second stage (product specialization), companies transfer the entire production process of a particular product to one place with low costs and export goods to different consumer markets. In this scenario, different locations start to specialize in different products or components and trade in finished products.

The third stage (disaggregation of the value chain) represents the next step in the globalization of the company's supply chain infrastructure. At this stage, companies begin to disaggregate the production process and concentrate each activity in the most profitable place. Individual components of one product may be manufactured in several different locations and assembled into final products elsewhere. Examples include the PC industry market and companies' decisions to offshore some of their business processes and information technology services.

In the fourth stage (value chain reengineering), companies seek to further increase cost savings by reengineering their processes to suit local market conditions, in particular by replacing capital with cheaper labor. The medical equipment division of General Electric (GE), for example, adapted its manufacturing processes overseas to take advantage of low labor costs. Not only does it use more labor-intensive manufacturing processes, but it also designs and manufactures capital equipment for its factories on-site.

Finally, in the fifth stage (creating new markets), the emphasis is on market expansion. The McKinsey Global Institute estimates that the third and fourth phases together have the potential to reduce costs by more than 50% in many industries, giving companies the opportunity to significantly lower sticker prices in both old and new markets and increase demand. Importantly, the value of new revenues generated in this last phase often exceeds the cost of savings in other phases.

It should be noted that the five stages described above do not define a rigid sequence followed by all industries. As the McKinsey study points out, companies can skip or combine steps. For example, in consumer electronics, product specialization and value chain disaggregation (second and third stages) occurred together as different locations began to specialize in the production of different components (Taiwanese manufacturers focused on semiconductors, while Chinese companies focused on computer keyboards and other components).

In the conditions of deepening and expansion of global economic ties, commodity markets are losing national and territorial boundaries, turning into global commodity markets, where merchants of all countries come to participate. Large groups of raw materials, food products, machinery and equipment, other finished products, as well as markets for construction, tourism and other services, currency, credit, freight, etc. stand out among the multitude of commodity markets. Market activity is regulated by international commodity agreements. Each commodity market has its own trade centers, the so-called "main markets", the prices of which are recognized as basic in the trade of the corresponding goods. There are special types of markets: commodity exchanges, auctions, trades, international exhibitions and fairs. The current state of the world market is primarily characterized by the fact that, on the one hand, the

specific weight of traditional commercial trade is decreasing, on the other hand, the volume of exchange of technologies serving stable industrial and technical relations is increasing.

Conclusions. This study examined and systematized the stages of the evolution of globalization as a result of the transition from an internal to a planetary economic system; the theoretical background of the global market is disclosed; a system of formation and functioning of the global market was formed: from creation to expansion. The work revealed 5 main stages of the evolution of market globalization: domestic market, national market, international market, world market, global market. It should be added that the author agreed on the main stages of the system of formation and functioning of the global market. These main stages were investigated in the work and the main information about these elements was revealed. The author defined a conceptual apparatus taking into account the system of formation and functioning of the global market. The global market represents a higher stage of development and transformation of the market global economy. We can conclude that the global market is a commodity production phenomenon that has outgrown national borders. In the author's opinion, the direction of further research should be the disclosure of the characteristics of global markets and the construction of their mechanisms.

References:

1. Biletska, L., Savych, V., & Biletskyi, O. (2019). Svitovyi rynek. Mizhnarodna torhivlia. Teorii rynku [Global market. International trade. Market theories] *Ekonomichna teoriia. Politekonomiia, mikroekonomika, makroekonomika*. Available at: https://pidru4niki.com/1584072038038/politekonomiia/ekonomichna_teoriya
2. Zavydivska, O.I. (2020) Svitovyi rynek tovariv i posluh [Global market of goods and services]. *Lvivskiy derzhavnyi universytet fizychnoi kultury imeni Ivana Boberskoho*. Available at: https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/28118/1/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%E2%84%964_%D0%9C%D0%95%D0%92%20_2020.pdf
3. Oshurkova, T. H. (2019). Svitovyi rynek [Global market]. *Tsentr upravlinnia finansamy*. Available at: <https://center-yf.ru/data/economy/mirovoy-rynok.php>
4. Shevchenko, I.O. (2022). Formuvannya metodolohichnoho pidkhodu do vyznachenia rozvytku tsyfrovoi torhivli na hlobalnykh rynekakh [Formation of a methodological approach to determining the development of digital trade in global markets]. *Tsyfrova ekonomika ta ekonomichna bezpeka*, 3(03). Available at: <http://dees.ici.od.ua/index.php/journal/article/view/111> DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.3-12>
5. Shevchenko, I.O. (2022). Hlobalni problemy yak skladova systemy hlobalnoi ekonomiky [Global problems as a component of the global economy system]. *Problemy ta perspektyvy rozvytku pidpriemnytstva: Materialy KhVI Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii*. P.162–164.
6. Shevchenko, I.O. (2022). Adaptatsiia biznes-modeli pidpriemstv Ukrainy do tsyfrovoy torhivli na hlobalnykh rynekakh [Adaptation of the business model of Ukrainian enterprises to digital trade on global markets]: *VII Mizhnarodna naukovy-praktychna konferentsiia "Theoretical methods and improvement of science"*, pp. 68–72.
7. Grimsley, S. (2021). The Importance of the Global Market and Global Trade: Role & Advantages. *Academy Study.com*. Available at: <https://study.com/academy/lesson/the-importance-of-the-global-market-and-global-trade.html>
8. Hanson, G. (2022, December 23). What is a Global Market? *SmartCapitalMind*. Available at: <https://www.smartcapitalmind.com/what-is-a-global-market.htm>
9. Roca, C. (2022). Global market definition | Digital Marketing. *The Power, business school*. Available at: <https://www.thepowermba.com/en/blog/global-market-definition-digital-marketing>
10. The Browse dictionary. *Global market*. Available at: <https://the-definition.com/term/global-market>
11. The Cambridge Business English Dictionary. *Global market*. Available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/global-market>
12. The Longman Dictionary of Contemporary English. *Global market*. Available at: <https://www.ldoceonline.com/dictionary/global-market>
13. Yaroshenko, M. (2020). The global market of investments and finance. *MindMeister*. Available at: <https://www.mindmeister.com/1441095149/>

Список використаних джерел:

1. Білецька Л., Савич В., Білецький О. Світовий ринок. Міжнародна торгівля. Теорії ринку. *Економічна теорія. Політекономія, мікроекономіка, макроекономіка*. 2019. URL: https://pidru4niki.com/1584072038038/politekonomiya/ekonomichna_teoriya
2. Завидівська О.І. Світовий ринок товарів і послуг. *Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського*. 2020. URL: https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/28118/1/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%E2%84%964_%D0%9C%D0%95%D0%92%20_2020.pdf
3. Ошуркова Т.Г. Світовий ринок. *Центр управління фінансами*. 2019. URL: <https://center-yf.ru/data/economy/mirovoy-rynok.php>
4. Шевченко І.О. Формування методологічного підходу до визначення розвитку цифрової торгівлі на глобальних ринках. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2022. Випуск 3(03). URL: <http://dees.ici.od.ua/index.php/journal/article/view/111> DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.3-12>
5. Шевченко І.О. Глобальні проблеми як складова системи глобальної економіки. Проблеми та перспективи розвитку підприємництва : Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 25 листопада 2022 року). Харків : ХНАДУ, 2022. С. 162–164
6. Шевченко І.О. Адаптація бізнес-моделі підприємств України до цифрової торгівлі на глобальних ринках : VII Міжнародна науково-практична конференція «*Theoretical methods and improvement of science*», 12-14 грудня 2022 р., Бордо, Франція. С. 68–72.
7. Grimsley, S. The Importance of the Global Market and Global Trade: Role & Advantages. *Academy Study.com*. 2021. URL: <https://study.com/academy/lesson/the-importance-of-the-global-market-and-global-trade.html>
8. Hanson G. What is a Global Market? *SmartCapitalMind*. 2022. URL: <https://www.smart-capitalmind.com/what-is-a-global-market.htm>
9. Roca C. Global market definition | Digital Marketing. *The Power, business school*. 2020. URL: <https://www.thepowermba.com/en/blog/global-market-definition-digital-marketing>
10. The Browse dictionary. *Global market*. URL: <https://the-definition.com/term/global-market>
11. The Cambridge Business English Dictionary. *Global market*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/global-market>
12. The Longman Dictionary of Contemporary English. *Global market*. URL: <https://www.ldoceonline.com/dictionary/global-market>
13. Yaroshenko M. The global market of investments and finance. 2020. *MindMeister*. URL: <https://www.mindmeister.com/1441095149/>

УДК 351.72(100):336.025

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.7>**Фенюк Я.К.**

аспірант кафедри регіональної політики,
Навчально-науковий інститут
публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2219-9378>

Feniuk Iana

Taras Shevchenko National University of Kyiv

РОЗВИТОК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

DEVELOPMENT OF THE TAX SYSTEM NORMATIVE AND LEGAL REGULATION IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL COMPETITION

У статті розглянуто сутність та напрями застосування механізмів регулювання та нагляду податкової системи при взаємодії з міжнародними організаціями. Визначено основні шляхи ефективного впровадження механізмів в систему державного регулювання, враховуючи особливості міжнародної конкуренції, якій притаманна боротьба за капітал та інвестиції. Податкова конкуренція визначає основні напрямки та шляхи розробки механізмів регулювання фіскальної сфери, що передбачають впровадження заходів протидії розвитку офшорної діяльності. Зосереджено увагу на нормативно-правових механізмах регулювання, які відіграють важливу роль та супроводжують процес виконання узгоджених кроків, що передбачають внесення змін та відображають ефективність взаємодії усіх суб'єктів ринку на законодавчому рівні. Зазначено, що використання різноманітних незаконних схем щодо ухилення та мінімізації оподаткування призводить до низьких економічних рейтингів привабливості економіки та, як наслідок, «чутливого» податкового суверенітету. Зроблено висновки та пропозиції, що саме практичне застосування та імплементація останніх світових рекомендацій щодо протидії розширенню податкової бази здатне знизити об'єми виведення капіталів за межі країни, важливим фактором є паралельне становлення інституційної незалежності регуляторних органів від політичних рішень.

Ключові слова: система оподаткування, податкова гавань, податковий суверенітет, план BEPS, механізми регулювання, обмін податковою інформацією, загальний стандарт автоматичного обміну інформацією.

The article is aimed to conduct an analysis based on international practices and recommendations of world organizations in the development of control and revision mechanisms of the Ukraine tax system, where the countermeasure plan BEPS is currently the fundamental document. The relevance of this issue is confirmed by the results of analytical reports and the ranking of the index of economic freedom, which includes tax burdens and the functioning of open markets, taking into account tax freedom, where Ukraine ranks last in the European region. In general, today, the world community needs to transform the role of financial secrecy, Russian invasion of Ukraine undermined the principles of democracy, capitalism and basic human freedoms. The author claims that one of the prerequisites for the formation of stable tax sovereignty of the country and ensuring international tax competitiveness is the effective functioning of regulatory mechanisms in fiscal policy. Considered and classified the mechanisms for regulation of the taxation system by spheres of influence. Attention is focused on the importance of the interaction of the legislative component of the country in accordance with international standards, where one of the basic tools of cooperation between the state and its tax authorities is the exchange of tax information, the use of such tools as FATCA, Multilateral Instrument, Common Reporting Standards (CRS). In addition, it is stated that the instruments that will allow more effective countering of tax evasion, such as GAAR and other hybrid instruments are played an important role for formation of an independent tax system. It was concluded that the relevance of the issue of tax

sovereignty and competitiveness of the state lies at the global level, therefore it is necessary as a system component of the formation of economic freedom to make harmonization of the tax system and the system of sanctions to reduce the outflow of capital from the country. It was noted that the current economic situation and the invasion of Russia led to the strengthening of the institutional dependence of regulatory bodies on political will and desire, which complicates the independent process of economic integration.

Key words: *taxation system, tax haven, tax sovereignty, plan BEPS, regulatory mechanisms, report with tax information, common reporting standards (CRS).*

Постановка проблеми. В умовах постійно трансформуючої податкової середі, країни все більше висловлюють стурбованість щодо співіснування в міжнародному нормативно-правовому полі, особливо системи оподаткування. Однією із передумов формування податкового суверенітету країни та забезпечення міжнародної податкової конкурентоспроможності є дієве функціонування механізмів регулювання в площині фіскальної політики. Сьогодні відношення до поняття «фінансова таємниця» зазнає значних змін, що ставить виклики перед світовою спільнотою про подальшу економічну інтеграцію та глобальні процеси, що стосуються мобільності та міжнародного руху капіталу. Система оподаткування кожної країни окремо, не може лишатися осторонь від тенденцій глобалізації у фіскальній сфері та проводити внутрішню незалежну самостійну політику, необхідно формувати важелі та шляхи спільної кооперації. Функціонування міжнародних податкових гаваней, це наслідок недосконалої співпраці відповідальних та регулюючих органів публічного управління та, в той же час, використання цієї можливості іншими, які мають на меті формування спрощеної системи оподаткування та привабливого інвестиційного клімату, для притоку капіталу в країну. Тому запровадження заходів з протидії агресивним податковим практикам, що націлені на трансформацію у податковій сфері, мають імплементуватися на транснаціональному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти міжнародної податкової конкуренції, проблематика реформування податкової сфери знайшли своє відображення у працях багатьох науковців. Вагомий внесок у дослідження цього питання здійснили такі вчені, як Бозуленко О.Я. [2], Бодров В., Варналій З.С., Власюк О.С., Геець В., Жаліло Я.А. [4], Іванов Ю.Б. [5], Педь І.В., Тищук Т.А., Тучак Т.В. та багато інших. Закордонними науковцями, що займалися цією проблематикою є А.М. Венардос, Дж.Е. Віннем, М.А. Янг [15] та інші.

Відаючи належне науковим досягненням та дослідженням, варто відзначити, що проблематика, яка знаходиться під впливом глобалізаційних процесів, зазнає швидкої трансформації та приймає оновлені характеристики і тенденції, і потребує подальшого аналізу та дослідження особливостей міжнародної податкової конкуренції, її розвитку та впливу на економіку України.

Формулювання цілей статті. Глобалізація визначає, що внутрішня політика, що включає податкову, не може формуватися окремо від зовнішньої. Таким чином, податкова політика є не тільки проявом національного суверенітету, а знаходиться в його центрі, тому кожна країна незалежно від інших розробляє свої «правили гри», але, вбачаючи, динамічно зростаючу економічну інтеграцію, мобільність капіталу, необхідно оновлювати та впроваджувати більш систематизовані механізми контролю та нагляду, що будуть направлені на забезпечення міжнародних домовленостей в податковій сфері. Чисельними науковими дослідженнями у сфері державного управління доведено, що у країнах з трансформаційною економікою необхідність державного регулювання проявляється більшою мірою, оскільки самоорганізація (а ринок є класичним зразком самоорганізації) властива досить стійким системам і малоефективна в період переходу від однієї системи до іншої, що відповідає реаліям сьогодення економічно-політичної ситуації в Україні. Макроекономічна нестабільність, недосконалість системи оподаткування, волатильність та низька ліквідність ринку, відсутність

функціонуючого фондового ринку і як результат, близько 80% інвестицій в Україну зроблено резидентами України через офшорні юрисдикції. Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, актуальними залишаються визначення механізмів та інструментів реформування системи оподаткування, як базової складової податкової конкурентоспроможності країни.

Виклад основного матеріалу. Для країн з перехідною економікою, масштаби офшоризації економіки вказують на ефективність державної політики, що проводить держава в економічному та фінансовому секторах. Відомо, що система публічного управління залежить від наявності успішно функціонуючих механізмів, які дозволяють забезпечити цілеспрямоване та дієве керівництво суспільними процесами держави, належний організаційно-управлінський вплив на суспільний розвиток держави, ефективну реалізацію цілей та завдань публічного управління. В зв'язку з цим, на державу покладену функцію політичного та економічного регулятора, вона має право та можливість впливати на потоки капіталу, в тому числі сприяти перерозподілу цих потоків, на свій розсуд, у межах своїх прав та зобов'язань для раціонального управління економічними процесами. Однією з необхідних причин потреби втручання держави в ринкові процеси є наявність та підтримка міжнародної податкової конкуренції країни, що безпосередньо стосується функціонування офшорних центрів та податкових гаваней. І на цьому етапі ступінь втручання уряду в економіку визначає рівень податкового навантаження, зокрема ставки податку на прибуток та ставки оподаткування заробітної плати, разом з тим податки на зовнішню торгівлю є важливим чинником впливу на показник свободи зовнішньої торгівлі. Глобалізаційні процеси з розвитку офшорних юрисдикцій та центрів є етапом розвитку міжнародної конкуренції у податковій сфері і явище міжнародної податкової конкуренції обумовлює необхідність реформування національних податкових систем в напрямку створення найбільш сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій та розвитку бізнесу.

Важливо відмітити, що, з одного боку, офшорна діяльність не сприяє ефективно виконанню державою своїх функцій, з іншого, вона є наслідком глобалізації та активізує міжнародний рух капіталу, трудових ресурсів, та промислових центрів. За таких реалій, глобальна економіка вимагає від країн співробітництва в податковій сфері в цілях захисту власного податкового суверенітету та злагодженого втручання в процес регулювання та контролю офшорної діяльності. Основним міжнародним документом у площині розширення оподаткованої бази та ухилення від сплати податків на сьогодні є План протидії BEPS, що був затверджений Організацією економічного співробітництва і розвитку (далі – ОЕСР) в 2013 році [12]. Це експертно-аналітичний документ, що був розроблений під впливом процесів глобалізації на режими оподаткування країн, де визначено, що податкова система є стрижнем суверенітету країни, в той час, коли основні розбіжності виникають саме в площині податкового суверенітету. Відповідно до переліку заходів, що визначені в документі, необхідно ввести кардинальні зміни до діючих механізмів та прийняття нових підходів, що базуються на світовому консенсусі щодо протидії мінімізації оподаткування та виведення прибутків, затвердження та імплементація нових міжнародних стандартів. Враховуючи останні тенденції ринків, та розвиток податкових гаваней, специфіка податкового регулювання, лежить в міжнародній площині, тому залежить від наднаціональної кооперації та співробітництва, таким чином, автор розглядає механізми податкового регулювання через призму документу міжнародного статусу – Плану протидії BEPS.

Україна офіційно приєдналася до Програми розширеного співробітництва з питань імплементації плану протидії практикам BEPS, ще на початку 2017 року. Приєднання до угоди, поставило перед Україною виконання чотирьох мінімальних стандартів, та на сьогодні на законодавчому рівні, передбачено втілення восьми найбільш критичних для країни кроків:

– імплементація інструментів з розкриття фізичними особами-резидентами України своєї участі в іноземних компаніях, які вони контролюють (КІК), і правила оподаткування таких компаній;

– обмеження витрат на фінансові операції з пов'язаними особами;

– запобігання зловживанням у зв'язку із застосуванням договорів про уникнення подвійного оподаткування, протидія шкідливим податковим практикам з урахуванням принципу прозорості та сутності;

– запобігання штучному уникненню визнання статусу постійного представництва, зміна відношення на законодавчому рівні до терміну «постійне представництво» (ПП), через які здійснюється вивід капіталу з країни, в якій створюється додаткова вартість, тобто продаж товару або послуги;

– удосконалення контролю за трансфертним ціноутворенням;

– заходи спрямовані на узгодження правил звітності в розрізі країн для міжнародних груп компаній (МГК), передбачено, затвердження правил-вимог (документації) щодо надання МГК всім відповідним державам інформації щодо розподілу їх доходів, економічної діяльності та сплати податків в розрізі країн;

– механізм досягнення взаємної домовленості (ДВД), відповідно до якого компетентні органи договірних сторін можуть розв'язувати розбіжності чи труднощі щодо тлумачення чи застосування механізмів регулювання за взаємною згодою, підписання багатосторонньої конвенції (MLI – Multilateral Instrument) – договір, розроблений ОЕСР у цілях боротьби з розмиванням бази оподаткування і виведенням прибутку з-під оподаткування, який дозволяє одночасно внести зміни до всіх або деяких чинних міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування.

Кожен із мінімальних стандартів BEPS підлягає експертній оцінці для забезпечення своєчасної та точної реалізації, а отже, захисту рівного ігрового поля. Експертну оцінку мінімального стандарту заходу з протидії шкідливим податковим практикам проводить ФНТР (Форум з питань шкідливих податкових практик). В цілому, всі мінімальні стандарти, розподілені на чотири групи, що передбачають планову поступову імплементацію: узгодження > сутність > прозорість > аналіз.

Враховуючи вищевикладене, термін «механізм регулювання», в даній статті трактується, як використання сукупності форм, методів, інструментів і важелів впливу на економічний розвиток суспільства, їхнє інформаційне та нормативно-правове забезпечення в процесі формування та реалізації податкової політики. Автор пропонує систематизувати та класифікувати механізми регулювання системи оподаткування, акцентуючи увагу на процесах протидії ухиленню сплати податків за сферами впливу і виокремити наступні:

– нормативно-правові (закони з питань оподаткування та виведення капіталу закордон, постанови, підписання міжнародних угод);

– адміністративні (державні та міжнародні стандарти, штрафні санкції, фінансовий моніторинг, банківські нормативи);

– економічні (звільнення оподаткування в розрізі окремих статей, податкова амністія, трансфертне ціноутворення, податкове резидентство);

– інституційно-організаційні (програми контролю та звітності для міжнародних груп компаній, інститути регулювання та сприяння легкості ведення бізнесу);

– міжнародне співробітництво (приєднання до системи CRS (Common Reporting Standards) загальний стандарт автоматичного обміну інформацією).

Глобалізаційні виклики сьогодення визначають агресивну податкову конкуренцію, розвиток офшорних юрисдикцій, всесвітньою загрозою економікам багатьох країн. Тому, міжнародна співпраця в поєднанні з нормативно-правовим механізмом, функціонуючи в єдиному напрямку, стає основою захисту податкового суверенітету країни, за умови координації та кооперації на наднаціональному рівні можливе досягнення певних позитивних наслідків податкових реформ. Односторонні спроби країни захи-

стити свої податкові бази, з одного боку створювали зайвий адміністративний тягар для бізнесу, а з другого – стимулювали інші країни створювати нові можливості для ухилення від оподаткування. Саме тому, держави почали укладати двосторонні угоди з конкретними умовами і об'єднувати зусилля, використовуючи досвід таких міжнародних структур, як ОЕСР. Роль нормативно-правового механізму визначає можливість та інструментарій учасників та суб'єктів ринку, і надає їм право вибору, експортувати капітали за кордон чи ні.

Вектор руху України сьогодні очевидний, це шлях до демократичних та стійких міжнародних стандартів та принципів у всіх сферах, включаючи податкову систему. В той же час, 8 лютого 2023 року, міжнародна аналітична організація Global Financial Integrity, проводила конференцію, присвячену питанням фінансової таємниці та ризикам, що виникають та пов'язані з непрозорістю глобальної фінансової системи. Підкрив демократії, капіталізму та основних свобод людини, як наслідок вторгнення Росії в Україну, потребує трансформації ролі фінансової таємниці у цій системі. Державний департамент США визнав Україну «основною юрисдикцією для відмивання грошей». Гроші, які відмиваються в українській системі, в основному складаються з доходів, отриманих від державної корупції. Розслідування Pandora Papers пов'язало з Україною 504 офшорні організації та 2860 офіцерів, а також виявило значні офшорні володіння політичної еліти України. Державна податкова служба України повідомила, що через ухилення від сплати податків Україна щорічно втрачає близько 7,7 млрд доларів. Найпоширенішими схемами були ухилення від сплати податку на додану вартість, готівкова заробітна плата та інституційно слабкий фінансовий нагляд [14].

Важливо відмітити, що за індексом економічної свободи, показник, який розраховується щорічно у 184-х країнах світу на основі 12 кількісних і якісних факторів, згрупованих у чотири стовпи економічної свободи, Україна в європейському регіоні, посідає останнє місце, за останні 5 років найвищий рейтинг був у 2021, це було 127 місце з загальним рейтингом 56.2, що означає «в більшій мірі економічно не вільний ринок». Цей індекс розраховується на рік вперед, і у звіті за 2023 рік в Україні не розраховувався, в зв'язку з вторгненням росії. Індекс вимірює економічну свободу включаючи наступні складові: верховенство права (права власності, добросовісність уряду, ефективність судочинства), розмір уряду (державні витрати, податковий тягар, фінансовий стан), ефективність регулювання (свобода бізнесу, свобода праці, монетарна свобода), відкриті ринки (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода). Загальна оцінка країни виходить шляхом усереднення цих дванадцяти економічних свобод, причому кожній надається однакова вага [17]. Дана статистика та аналітика свідчить, що індекс податкової свободи, що включає такі напрями, як свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода, податковий тягар та фінансовий стан, не створює підґрунтя для залучення інвестицій та ведення прозорого бізнесу, в тому числі, через недоліки системи оподаткування.

Політика європейського співтовариства складається з двох компонентів: прямого оподаткування, яке залишається виключною відповідальністю держав-членів, і непрямого оподаткування, яке впливає на вільний рух товарів і свободу надання послуг на єдиному ринку, таким чином, необхідність імплементації міжнародних стандартів визначено не лише внутрішньодержавними програмними документами, а й міжнародними зобов'язаннями, які Україна взяла на себе і як член Глобального форуму з прозорості та обміну інформацією, і в контексті активізації євроінтеграційних процесів.

Акцентуючи увагу на останніх тенденціях, автор, зазначає, що для належної трансформації податкової системи в світовій кооперації та взаємній домовленості, основними механізмами є імплементація Багатосторонніх конвенцій. Наразі Україна ратифікувала угоду між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки для покращення виконання податкових правил і застосування положень закону США «Про податкові вимоги до іноземних рахунків» (Foreign Account Tax Compliance Act,

далі – FATCA), це один із базових документів, що необхідний для приведення законодавства у відповідність міжнародним стандартам, яке регулює правовідносини у сфері обміну податковою інформацією.

Наступним кроком, що передбачає виконання переліку заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню податкової бази і виведенню прибутку з-під оподаткування, була ратифікація Багатосторонньої конвенції щодо виконання заходів Multilateral Instrument (MLI, набрала чинності 01.12.2019). На часі, вже внесено зміни та синтезовано тексти щодо застосування міжнародних договорів України про уникнення подвійного оподаткування з урахуванням змін, внесених відповідно до MLI, з десятьма країнами, Ісландією, Індією, Ірландією, Сербією, Японією, Люксембургом, Польщею, Словаччиною, Канадою та Фінляндією. Ці зміни стосуються статей, щодо запобігання неправомірному застосуванню угод в розрізі питань доходів від відчуження акцій або прав з нерухомого майна, протидії зловживанню статусу постійних представництв, його штучне уникнення та визначення осіб, що тісно пов'язані з іноземною компанією (правила КІК).

Як систематизація та узагальнення впровадження механізмів щодо трансформації ролі фінансової таємниці, необхідне впровадження в національне законодавство вимог Загального стандарту звітності CRS, яке забезпечить приєднання України до міжнародної системи обміну інформацією з учасниками Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки. Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information (CRS) або Загальний стандарт звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки – це міжнародний стандарт, схвалений Радою Організації економічного співробітництва та розвитку ще в 2014 році, що вимагає від країн, які його імплементують, здійснювати збір інформації про фінансові рахунки у фінансових установах та щорічно обмінюватись такою інформацією з юрисдикціями – партнерами з обміну в автоматичному порядку. Для того, щоб обмін інформацією почав працювати, повинні бути імплементовані відповідні норми в національне законодавство та створена певна інфраструктура для збору, шифрування та відправки інформації. В Україні встановлено строк для збирання інформації з 01.01.2023 року, а початок обміну інформації з 2024 року. Імплементация Загального стандарту звітності CRS координується Секретаріатом ОЕСР. Станом на січень 2023 року понад 110 юрисдикцій є учасниками міжнародного багатостороннього автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки, включаючи усі держави-члени Європейського Союзу.

Додатково, варто зосередити увагу на впровадженні інструментів, які дозволять більш ефективно протидіяти ухиленню від сплати податків в Україні. Слід виділити наступні, General Anti-Avoidance or Abuse Clause (далі – GAAR), Загальна стаття/правило про ухилення або зловживання шляхами агресивного податкового планування. Дане положення розроблене громадською некомерційною міжнародною організацією CIAT та передбачає наділення повноваженнями податкової адміністрації застосовувати податкове законодавство до суті бізнесу, залишаючи осторонь невідповідні форми, які використовують платники податків, за допомогою яких вони отримали неправомірну податкову перевагу [13]. GAAR цікавий як з точки зору необхідності забезпечення належного рівня істотності (substance) для компаній, так і з точки зору загальних цілей, які компанії ставлять під час планування своєї корпоративної структури або торговельних операцій. Нагадаємо, що це положення передбачає звільнення від оподаткування вихідних і вхідних дивідендів за умови, що дивіденди виплачуються й отримуються компаніями – резидентами країн – членів ЄС. Таким чином, стандартна ситуація передбачає 0% податку на репатріацію при виплаті дивідендів у країні-джерелі й 0% корпоративного податку в країні-отримувачі, що повністю відповідає принципам ЄС про вільний ринок і відсутність бар'єрів під час руху капіталу [9].

Автор наголошує, що для подальшого успішного трансформування системи оподаткування, необхідно віддавати належну роль і економічним механізмам регулювання, таким як трансфертне ціноутворення, податкова амністія та податок на виведений капітал. Паралельно, на законодавчому рівні уточнити визначення термінів «фінансовий рахунок», «підзвітний рахунок», «фінансовий агент», «контролююча особа», «власник рахунка»; встановити пряму вимогу для фінансових агентів здійснення належної комплексної перевірки (due diligence) фінансових рахунків; розподілити та уточнити обов'язки фінансових агентів під час здійснення ними належної комплексної перевірки фінансових рахунків; упровадити диференційовану систему фінансових (штрафних) санкцій для фінансових агентів та власників фінансових рахунків, що передбачає відповідальність за різні види правопорушень, враховуючи істотність правопорушення.

Висновки. З урахуванням вказаного, можна зробити наступні висновки, що актуальність питання податкового суверенітету лежить в площині глобального рівня, та лише за рахунок об'єднання інших країн, міжнародних організацій, можливо створення та гармонізація спільної законодавчої бази податкової системи та системи санкцій для зменшення відпливу капіталу з країни. Окрім створення відповідної національної та міжнародної податкової бази, необхідно, щоб законодавство постійно вдосконалювалося в темпах розвитку та з появою нових схем мінімізації податкових зобов'язань. Тоді офшорні юрисдикції використовуватимуть у вигляді законного інструменту мінімізації оподаткування шляхом його планування, що визначатиметься як зменшення розміру податкових зобов'язань шляхом цілеспрямованих правомірних дій платника податку, до яких відносяться користування законодавчими пільгами, податковими звільненнями тощо.

На даний час в багатьох інших країнах діє Загальний стандарт звітності CRS, Україна активно діє з метою приєднання до такого стандарту, зокрема, на стадії прийняття та введення в дію є проєкту закону, але в той же час, для введення в дію такого стандарту обов'язковим є прийняття численних підзаконно-правових актів, які ще навіть не розроблені). Наприклад, аналогічний закон про імплементацію міжнародного стандарту CRS в Грузії був прийнятий в 2020 році, але обмін інформації почнеться з 2024 року; в Казахстані акт про приєднання прийнятий в 2018 році, а обмін інформацією почався з 2021 року. Тобто, прийняття такого закону є «першим кроком» для приєднання до стандарту CRS, але є застереження, що таке переноситься на більш пізню дату, яка не може передувати даті припинення або скасування строку дії правового режиму воєнного стану. Форма збору такої інформації на даний час не визначена.

Безумовно, нормативно-правові механізми, що базуються на міжнародній співпраці, являються основоположними в трансформації податкової системи, але без взаємозв'язку та обміну інформацією з реальним функціонуючим ринком, їх ефективність викликає питання. Тому результативність правових важелів, без поєднання з економічними механізмами впливу на систему контролю та нагляду в частині податкового планування, акумуляції спекулятивного капіталу закордоном, захисту власності, створення компаній-оболонки та інших прямих і опосередкованих цілей унеможливує високий ефект та досягнення поставленої мети.

Недостатність інституційної незалежності, під якою розуміють відокремленість регуляторного органу від впливу виконавчої та законодавчої гілок влади, відсутність або недостатність фінансової незалежності, органи нагляду та регулювання не можуть забезпечити стабільність фінансового сектору. Дієве функціонування механізмів в різних площинах публічного управління, їх синтез та взаємодія, дотримання міжнародних стандартів є основою для досягнення мети, що передбачає зміцнення податкового суверенітету та, як наслідок, підвищення рівня міжнародної податкової конкурентоспроможності.

Список використаних джерел:

1. Акіншина О.В., Третякова Л.І. Міжнародне податкове планування в умовах світової глобалізації економіки. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. 2013. № 767. С. 249–256.
2. Бозуленко О.Я. Сутність міжнародної податкової конкуренції. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2011. № 3. С. 52–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchetei_2011_3_11 (дата звернення: 15.02.2023).
3. Бураковський І.В., Плотніков О.В. Глобальна фінансова криза : уроки для світу та України. Харків : Фоліо, 2009. 299 с.
4. Жаліло Я.А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави : монографія. Київ : НІСД, 2009. 335 с.
5. Податкова система : навчальний посібник / Ю.Б. Іванов та ін. Харків : Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, 2018. 407 с.
6. Косе Д.Д. Місце правового режиму оподаткування офшорної території у сфері регулювання економічних відносин. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 18–23.
7. Податковий Кодекс України : Закон України, Кодекс від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1031> (дата звернення: 20.02.2023).
8. Розпочато активну роботу над підготовкою законодавчої та адміністративної бази України у сфері оподаткування і податкового адміністрування для вступу до Європейського Союзу. *Міністерство фінансів України*. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/rozpochato_aktivnu_robotu_nad_pidgotovkoju_zakonodavchoi_ta_administrativnoi_bazi_ukraini_u_sferi_opodatkovannia_ta_podatkovogo_administruvannia_dlia_vstupu_do_ievropeiskogo_soizuzu-3877 (дата звернення: 11.03.2023).
9. Ходаковський П. Впровадження GAAR як спосіб боротьби зі штучними структурами в ЄС: вплив на структури з українським корінням. *Юрист і Закон : електронне видання інформаційного агентства «ЛІГА:ЗАКОН»*. 2023. № 10. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA009085 (дата звернення: 03.03.2023).
10. Цимбалюк І.О., Підцерковний Б.В. Розвиток національних податкових систем в умовах посилення міжнародної податкової конкуренції. *Економічний вісник Національного гірничого університету : науковий журнал*. 2013. № 1. С.113–118. URL: <https://core.ac.uk/reader/153578401> (дата звернення: 20.02.2023).
11. Ящук С.П. Напрями трансформації національних податкових систем в процесі створення світової інфраструктури податкового регулювання. *Інвестиції: практика та досвід: науково-практичний журнал*. Київ : ДКС Центр, 2015. № 17. С. 74–78.
12. Action plan on base erosion and profit shifting. OECD. 2013. URL: <https://www.oecd.org/ctp/BEPSActionPlan.pdf> (дата звернення: 11.02.2023).
13. Gonzalez D. General Anti-Avoidance or Abuse Clause (GAAR): its genesis and evolution in Tax Law. Legal certainty. *CIAT Inter-American Center of Tax Administrations*. 2021. URL: <https://www.ciat.org/ciatblog-general-anti-avoidance-or-abuse-clause-gaar-its-genesis-and-evolution-in-tax-law-legal-certainty/?lang=en> (дата звернення: 10.02.2023).
14. Map of Secrecy Jurisdictions. *Global Financial Integrity: DC Forum*. URL: <https://gfintegrity.org/dc-forum/map-of-secrecy-jurisdictions/> (дата звернення: 11.03.2023).
15. Young M.A. Banking Secrecy and Offshore Financial Centers: Money Laundering and Offshore Banking. Oxon : Routledge, 2013. 178 p.
16. Zucman G. Global Wealth Inequality. *Annual Review of Economics*. 2019. Vol. 11. № 109–38. URL: <https://gabriel-zucman.eu/files/Zucman2019.pdf> DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080218-025852> (дата звернення: 11.12.2022).
17. 2023 Index of economic freedom. Country rankings. *The Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/ranking> (дата звернення: 11.02.2023).

References:

1. Akinshyna O.V., Tretyakova L.I. (2013) Mizhnarodne podatkovye planuvannya v umovax svi-tovoyi globalizatsiyi ekonomiky [International tax planning under global economic globalization]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu "Lvivska Politekhnikha"*, no. 767, pp. 249–256.

2. Bozulenko O.Y. (2011) Sutnist mizhnarodnoyi podatkovoyi konkurenciyi [The essence of international tax competition]. *Visnyk Chernivets'kogo torgovello-ekonomichnogo instytutu. Ekonomichni nauky*, no. 3, pp. 52–57. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchtei_2011_3_11 (accessed 15 February 2023).
3. Burakovskiy I.V., Plotnikov O.V. (2009) *Globalna finansova kryza: uroky dlya svitu ta Ukrainy* [Global financial crisis: lessons for the world and Ukraine]. Kharkiv: Folio.
4. Zhalilo Y.A. (2009) *Teoriya ta praktyka formuvannya efektyvnoyi ekonomichnoyi strategiyi derzhavy: monografiya* [Theory and practice of forming an effective economic strategy of the state]. Kyiv: NIDS.
5. Ivanov Y.B. ta in. (2018) *Podatkova systema: navchalnyy posibnyk* [Tax system]. Kharkiv: Kharkiv National Economic University S. Kuznetsya.
6. Kose D.D. (2017) Mistce pravovogo rezhymu opodatkovannya ofshornoji terytoriyi u sferi reguluvannya ekonomichnyx vidnosyn [The place of the legal regime of taxation of the offshore territory in the sphere of regulation of economic relations]. *Chasopys Kyivskogo universytetu prava*, no. 1, pp. 18–23.
7. Podatkovyj Kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy, Kodeks vid 02.12.2010 № 2755-VI [Tax Codex of Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1031> (accessed 20 February 2023).
8. Rozpochato aktivnu robotu nad pidhotovkoju zakonodavchoi ta administratyvnoi bazy Ukrainy u sferi opodatkovannya i podatkovoho administruvannya dlia vstupu do Yevropeiskoho Soiuzu (2023) [Active work has begun on the preparation of the legislative and administrative framework of Ukraine in the field of taxation and tax administration for accession to the European Union]. *Ministerstvo finansiv Ukrainy*. Available at: https://www.mof.gov.ua/uk/news/rozpochato_aktivnu_robotu_nad_pidgotovkoju_zakonodavchoi_ta_administrativnoi_bazi_ukraini_u_sferi_opodatkovannya_ta_podatkovogo_administruvannya_dlia_vstupu_do_ievropeiskoho_soiuzu-3877 (accessed 11 March 2023).
9. Khodakovskiy P. (2023) Vprovadzhennia GAAR yak sposib borotby zi shtuchnyimi strukturamy v YeS: vplyv na struktury z ukraïnskym korinniam [Implementation of GAAR as a way of combating artificial structures in the EU: impact on structures with Ukrainian roots]. *Yuryst i Zakon: elektronne vydannia informatsiinoho ahentstvo "LIHA:ZAKON"*, no. 10. Available at: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA009085 (accessed 03 March 2023).
10. Tsymbaliuk I.O., Pidserkovnyi B.V. (2013) Rozvytok natsionalnykh podatkovykh system v umovakh posylennia mizhnarodnoipodatkovoi konkurencii [Development of national tax systems in the conditions of increased international tax competition]. *Ekonomichniy visnyk Natsionalnoho hirnychoho universytetu: naukovyi zhurnal*, no. 1, pp. 113–118. Available at: <https://core.ac.uk/reader/153578401> (accessed 20 February 2023).
11. Yashchuk S.P. (2015) Napriamy transformatsii natsionalnykh podatkovykh system v protsesi stvorennia svitovoi infrastruktury podatkovoho rehuliuвання [Directions of transformation of national tax systems in the process of creating the global infrastructure of tax regulation]. *Investytsii: praktyka ta dosvid: naukovovo-praktychnyi zhurnal*. Kyiv: DKS Center, no. 17, pp. 74–78.
12. Action plan on base erosion and profit shifting. OECD (2013). Available at: <https://www.oecd.org/ctp/BEPSActionPlan.pdf> (accessed 11 February 2023).
13. Gonzalez D. (2021) General Anti-Avoidance or Abuse Clause (GAAR): its genesis and evolution in Tax Law. Legal certainty. *CIAT Inter-American Center of Tax Administrations*. Available at: <https://www.ciat.org/ciatblog-general-anti-avoidance-or-abuse-clause-gaar-its-genesis-and-evolution-in-tax-law-legal-certainty/?lang=en> (accessed 10 February 2023).
14. Map of Secrecy Jurisdictions. *Global Financial Integrity: DC Forum*. Available at: <https://gfintegrity.org/dc-forum/map-of-secrecy-jurisdictions/> (accessed 11 February 2023).
15. Young M.A. (2013) *Banking Secrecy and Offshore Financial Centers: Money Laundering and Offshore Banking*. Oxon: Routledge.
16. Zucman G. (2019) Global Wealth Inequality. *Annual Review of Economics*, vol. 11, no. 109–38. Available at: <https://gabriel-zucman.eu/files/Zucman2019.pdf> DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080218-025852> (accessed 11 December 2022).
17. 2023 Index of economic freedom. Country rankings. *The Heritage Foundation*. Available at: <https://www.heritage.org/index/ranking> (accessed 11 February 2023).

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

УДК 338.47:338.31

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.8>

Ільченко С.В.

доктор економічних наук, професор,
Державна установа «Інститут ринку і економіко-екологічних
досліджень Національної академії наук України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8052-8678>

Грищенко В.Ф.

кандидат економічних наук, доцент,
Державна установа «Інститут ринку і економіко-екологічних
досліджень Національної академії наук України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0009-605X>

Грищенко І.В.

кандидат економічних наук,
Державна установа «Інститут ринку і економіко-екологічних
досліджень Національної академії наук України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8801-3217>

Ilchenko Svitlana, Gryshchenko Vadym, Gryshchenko Iryna
State Institution «Institute of Market and Economic&Ecological
Research of the National Academy of Sciences of Ukraine»

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ СУДНОПЛАВНИХ КОМПАНІЙ В УКРАЇНІ¹

ANALYSIS OF THE SHIPPING COMPANIES' ACTIVITY IN UKRAINE

Судноплавна галузь України змогла встояти у період пандемії COVID-19, але у лютому 2022 року для морського транспорту України вибухнула безпрецедентна криза, пов'язана з повномасштабним вторгненням російських військ в Україну. Мета роботи полягає у проведенні аналізу особливостей функціонування судноплавних компаній в Україні. Для вирішення поставлених завдань використовувались такі методи: порівняльний аналіз і групування – при дослідженні діяльності судноплавних компаній України; системно структурний аналіз та розрахунково-аналітичний метод – при дослідженні ефективності діяльності українських судноплавних компаній. Досліджено діяльність судноплавних компаній України як частини багатofункціональної морської транспортної системи. Проведено аналіз ефективності діяльності українських судноплавних компаній, рівень їх технічної та технологічної оснащеності з точки зору впливу на конкурентоспроможність морського транспорту України на міжнародному транспортному ринку. Судноплавна галузь України потребує модернізації. Її поточні потужності значно обмежені через нерозвиненість систем інформаційного та технологічного забезпечення, а також застарілий флот суден, відсутність найсучасніших портів терміналів. На жаль, у повоєнний час водний транспорт України потребуватиме комплексного підходу до його відновлення.

Ключові слова: морський транспорт, водний транспорт, судноплавна компанія, рентабельність, конкурентоспроможність, післявоєнне відновлення.

¹ Стаття містить результати дослідження, проведеного в рамках науково-дослідної теми НАН України «Інституційно-економічні механізми забезпечення конкурентоспроможності водного транспорту в Україні» (0121U108151).

It was challenging to adapt to the conditions of the COVID-19 pandemic. Still, at the beginning of 2022, one could get the impression that Ukrainian shipping companies generally managed to mitigate the consequences of disruptions and shocks. The shipping industry of Ukraine was able to withstand the period of the COVID-19 pandemic, but in February 2022, an unprecedented crisis erupted for the maritime transport of Ukraine due to the full-scale invasion of Russian troops into Ukraine. The work aims to analyze the peculiarities of the functioning of shipping companies in Ukraine. The following methods were used to solve the tasks: comparative analysis and grouping – when studying the activities of shipping companies of Ukraine, systematic structural analysis, and calculation-analytical strategy – when analyzing the efficiency of Ukrainian shipping companies. The activity of shipping companies of Ukraine as a part of the multi-functional maritime transport system was studied. An analysis of the effectiveness of the activities of Ukrainian shipping companies and the level of their technical and technological equipment from the point of view of the impact on the competitiveness of Ukrainian maritime transport on the international transport market was carried out. The analysis of the shipping industry of Ukraine shows the gradual moral aging of its main assets, which are becoming incompatible with modern requirements in terms of technical and technological characteristics. This leads to insufficient use of water transport potential in Ukraine. In addition, the technological procedure of fleet renewal takes more time than a similar process in other transport industry sectors. The results of our research allowed us to conclude that water transport integrates Ukraine's economy into a vast global system that moves more than 90% of world trade by tonnage, including consumer goods, agricultural products, energy, and raw materials. Ukraine's water transport business sector, vessels, infrastructure, and personnel that ensure their operation plays a crucial role in economic prosperity and the protection of national financial security. The shipping industry of Ukraine needs modernization. Its current capacities are significantly limited due to the underdevelopment of information and technological support systems, an outdated fleet of ships, and the lack of the most modern port terminals. Unfortunately, in the post-war period, the water transport of Ukraine will require a comprehensive approach to its restoration.

Key words: maritime transport, water transport, shipping company, profitability, competitiveness, post-war recovery.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлена тим, що з початком пандемії COVID-19 через значні ризики для стану здоров'я та пов'язані з цим безпрецедентні обмеження на пересування між різними регіонами сотні тисяч моряків не мали можливості повернутися додому по закінченню контрактів і стільки ж були не в змозі дістатися своїх суден і почати працювати, щоб прогодувати свої сім'ї. Оскільки пандемія COVID-19 викликала небачену раніше глобальну кризу зміни екіпажів, судноплавна галузь опинилася під ударом. Портові оператори та берегові служби також зіштовхнулися зі значними труднощами. У 2021 році тиск на ланцюги поставок продовжився і був викликаний сплеском електронної торгівлі, нестачею вільних контейнерів та суден, перевантаженістю поргової інфраструктури, та відновленням вірусних інфекцій у деяких частинах світу. Адаптуватися до умов пандемії COVID-19 було складно, та вже на початку 2022 року могло скластися враження, що судноплавним компаніям України загалом вдалося пом'якшити наслідки збоїв та потрясінь. Судноплавна галузь України змогла встояти у період пандемії COVID-19, але у лютому 2022 року для морського транспорту України вибухнула безпрецедентна криза, пов'язана з повномасштабним вторгненням російських військ в Україну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При проведенні дослідження нами було проаналізовано наукові результати, викладені в працях провідних вчених, які присвячені актуальним проблемам діяльності судноплавних компаній (J. Monios, G. Wilmsmeier [1], M. Lind, R. Ward, M. Bergmann, S. Haraldson, A. Zerem, J. Hoffmann, E. Eklund [2], M. Afenyo, L. D. Caesar [3], K. Pujats, M. Golias, D. Konur [4], I. Pereverzeva [5], I. Sadlovska [6], N. Valiavska [7]). Разом з тим, подальших досліджень потребують питання, що стосуються аналізу діяльності підприємств водного транспорту України, який матиме особливо важливе значення для післявоєнного відновлення її економіки.

Формулювання цілей статті. Мета роботи полягає у проведенні аналізу особливостей функціонування судноплавних компаній в Україні. Відповідно до поставленої мети були визначені такі завдання: 1) надати характеристику морського торгового

флоту України, як складової світового флоту; 2) дослідити основні фінансово-економічні показники діяльності морського торгового флоту України.

Виклад основного матеріалу. Судноплавні компанії України є частиною багатофункціональної морської транспортної системи. Вони здатні надавати всі необхідні транспортні послуги як бізнесу, так і державі.

За даними Міністерства інфраструктури [8], судноплавна галузь України у довоєнний період володіла одним з найпотужніших потенціалів серед провідних країн світу. Налічувалось 38 державних підприємств з оборотом близько 10 млрд. грн. на рік, близько 5000 галузевих суб'єктів господарювання та майже 100 000 моряків-громадян України. Тобто 1 робоче місце в судноплавній галузі України стимулює створення приблизно 4-5 робочих місць в суміжних галузях народного господарства.

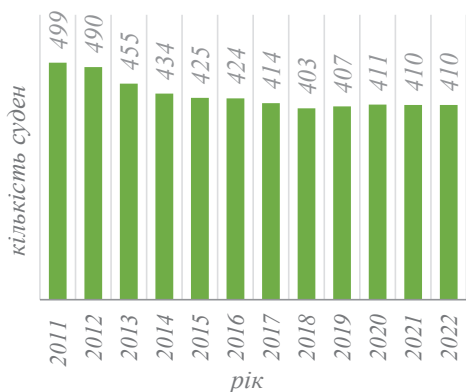
До переліку найбільших судноплавних компаній України можна включити такі компанії, як: Державна судноплавна компанія «Укртанкер» [9], Судноплавна компанія «Укррічфлот» [10; 11], Судноплавна компанія ТОВ СП «НІБУЛОН» [12], Судноплавна компанія «Укрферрі» [13; 14], ПрАТ «Українське Дунайське пароплавання» [15; 16], Судноплавна Компанія «АРГО» [17; 18] тощо. Під прапором України ходять 410 суден, що складає 0,018% світового флоту водотоннажністю 405 тис. реєстрових тон і дедвейтом 394 тис. тон (рис. 1).

Ефективність діяльності українських судноплавних компаній, рівень їх технічної та технологічної оснащеності, відповідність їх систем управління та розвитку сучасним міжнародним вимогам безпосередньо впливають на конкурентоспроможність морського транспорту України на міжнародному транспортному ринку.

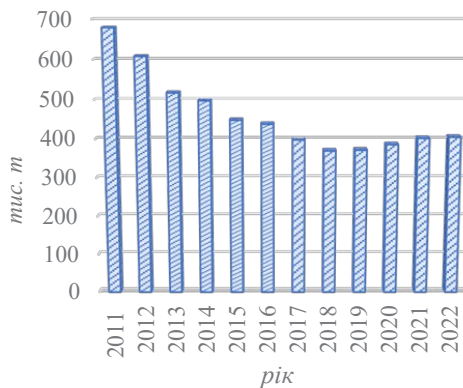
До числа факторів, які суттєво впливають на конкурентоспроможність судноплавної галузі України можна віднести: недосконалість національної законодавчої бази; непрозору систему встановлення тарифів портових зборів, які здійснюються під час заходу і виходу суден та інших послуг з обслуговування суден та операцій з вантажами, як регульованих державою, так і вільних; застарілі транспортні технології, що застосовуються у сфері інтермодальних перевезень; малоефективні логістичні підходи до управління вантажопотоками; надзвичайно низький рівень контейнеризації; низький ступінь використання переваг вигідного географічного розташування та транзитного потенціалу; низьку кількість морських суден, які ходять під прапором України. Аналіз судноплавної галузі України свідчить про поступове моральне старіння її основних активів, які стають невідповідними сучасним вимогам за техніко-технологічними характеристиками. Зношеність флоту в Україні наближається до 80%. Середній вік суден становить 40 років. (рис. 1). Навіть у довоєнний період, попри наявність понад 2782 кілометри [20] чорноморського та азовського узбережжя, 18 морських портів (5 портів знаходиться на тимчасово окупованій території АР Крим) [8], близько 95% українських вантажів перевозилося іноземними суднами, а більш ніж 30 000 з 76 442 українських моряків [19] ходили під іноземними прапорами. Про критичний стан і необхідність реконструкції також свідчить той факт, що більше 90% суден були введені в експлуатацію понад 20 років тому. Українським судноплавним компаніям не вистачає коштів, необхідних для підтримки процесу оновлення свого флоту. А отже, це призводить до недостатнього використання потенціалу водного транспорту в Україні. Закупівля нових суден потребує значних інвестицій. Технологічна процедура оновлення флоту займає більше часу, ніж аналогічний процес в інших секторах транспортної галузі.

За даними Державної служби статистики України [21], у 2020 році 43,5% підприємств водного транспорту були збитковими і не мали коштів на покриття амортизаційних відрахувань (рис. 2).

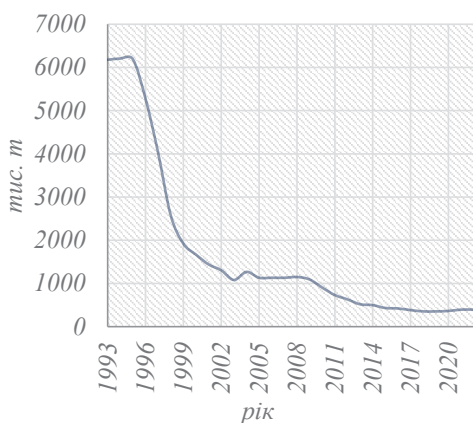
У 2020 році Україна залучила 304 млн. грн. як інвестиції у розвиток вантажного морського транспорту. Цього недостатньо, щоб покрити навіть амортизацію (1164 млн. грн) не говорячи вже про переоснащення судноплавних компаній.

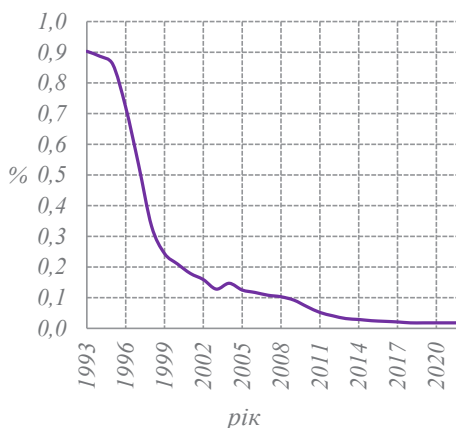
а) кількість суден

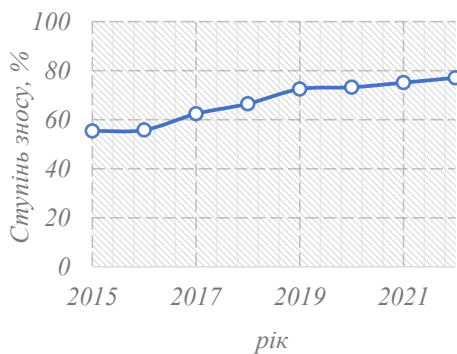
б) бруто-реєстровий тоннаж суден

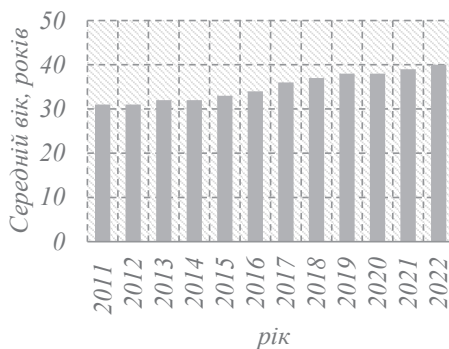
в) дедвейт суден

г) частка у структурі світового флоту

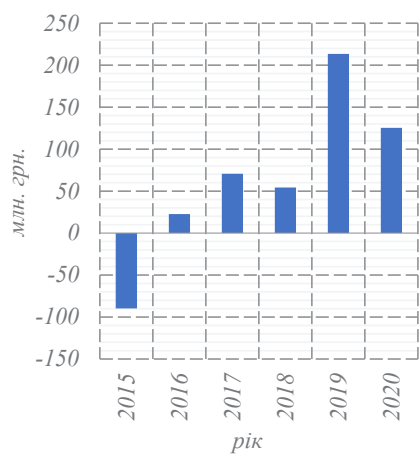

д) ступінь зносу суден

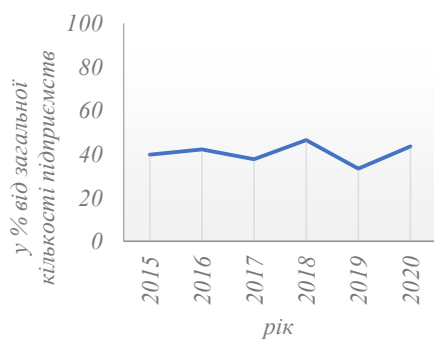

е) середній вік суден

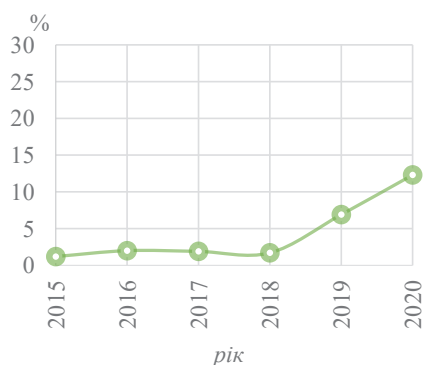
Рис. 1. Характеристика морського торгового флоту України
Джерело: побудовано автором на основі даних UNCTAD [19]

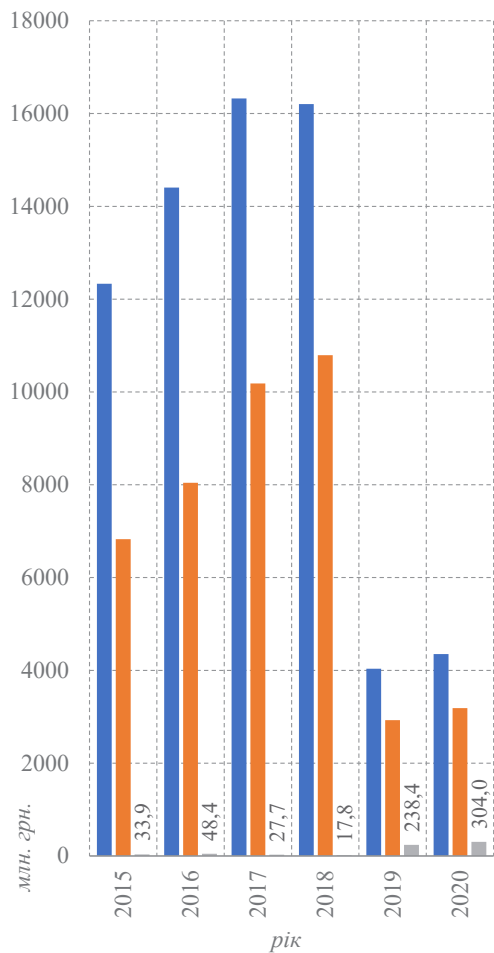
а) чистий прибуток

б) підприємства, які отримали збиток

в) рівень рентабельності

- Первісна (переоцінена) вартість основних засобів
- Залишкова вартість основних засобів
- Капітальні інвестиції у вантажний морський транспорт

г) первісна (переоцінена), залишкова вартість основних засобів та капітальні інвестиції

Рис. 2. Фінансово-економічні показники діяльності морського торгового флоту України

Джерело: побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України [21]

Ми вважаємо, що частка морського торгового флоту України у структурі світового флоту постійно знижується з таких основних причин, як незадовільний стан та неефективне використання внутрішніх водних шляхів; порушення цілісності морської та річкової водотранспортних систем України внаслідок окупації російською федерацією частини східних і південних областей, а також півострова Крим, що значною мірою перешкоджає вільному судноплавству в Чорному та Азовському морях; відсутність безпеки судноплавства через окупацію російською федерацією частини східних і південних областей України, Азовського моря, Кримського півострова, та більшої частини Чорного моря.

Висновки. Збройна агресія Російської Федерації проти України та пандемія COVID-19 викликали низку потрясінь та хвиль, які у свою чергу спричиняли побічні наслідки. Однак масштаби та наслідки цих порушень суттєво відрізнялися у різних регіонах, секторах економіки та сегментах ринку морських перевезень. Дезорганізація, викликана збройною агресією Російської Федерації проти України та пандемією COVID-19, також прискорила розвиток геополітичних, технологічних та екологічних мегатенденцій, що вже існували. Ці тенденції почали формуватися впродовж минулого десятиліття, але під час пандемії COVID-19 та збройної агресії Російської Федерації проти України їхній розвиток прискорився. Вони продовжують трансформувати ринок морських вантажних перевезень. У сукупності ці тенденції призведуть до зміни відстаней та маршрутів, збільшуючи потребу у більш гнучких перевезеннях. Вони також не обійдуться без наслідків для типів та розмірів суден, портів заходу та протяжності маршрутів. Судноплавна галузь України потребує модернізації. Її поточні потужності значно обмежені через нерозвиненість систем інформаційного та технологічного забезпечення, а також застарілий флот суден, відсутність найсучасніших портових терміналів. На жаль, у повоєнний час водний транспорт України потребуватиме комплексного підходу до його відновлення. Збройна агресія Російської Федерації проти України та пандемія COVID-19 виявили для перспективи післявоєнного відновлення стимули до цифровізації та автоматизації митних процедур, безпаперових формальностей та організації обслуговування за принципом «єдиного вікна». Подібне впровадження нових технологій під час здійснення адміністративних процедур у сфері перевезення вантажів морськими шляхами підвищить ефективність логістичних ланцюжків постачання. Подальші дослідження в цьому напрямку дозволять виявити основні тенденції розвитку основних сегментів ринку морських вантажних перевезень в Україні.

Список використаних джерел:

1. Monios J., Wilmsmeier G. Maritime governance after COVID-19: how responses to market developments and environmental challenges lead towards degrowth. *Maritime Economics & Logistics*. 2022. 24(4). P. 699–722. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41278-022-00226-w>
2. Lind M., Ward R., Bergmann M., Haraldson S., Zerem A., Hoffmann J., Eklund E. Maritime informatics for increased collaboration. *Maritime informatics*. Cham : Springer International Publishing, 2020. P. 113–136. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-50892-0_8
3. Afenyo M., Caesar L. D. Maritime cybersecurity threats: Gaps and directions for future research. *Ocean & Coastal Management*. 2023. 236 p. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2023.106493>
4. Pujats K., Goliias M., Konur D. A Review of Game Theory Applications for Seaport Cooperation and Competition. *Journal of Marine Science and Engineering*. 2020. 8(2). P. 100. DOI: <https://doi.org/10.3390/jmse8020100>
5. Pereverzeva I. An analysis of development issues and ways to improve the competitiveness of water transport enterprises of Ukraine Danube, Water Transport. 2015. № 2. P. 191–199. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vodt_2015_2_29
6. Sadlovska I. Prerequisites for the formation of strategic directions for the development of inland water transport of Ukraine : Collection of scientific works of the State Economic and Technological University of Transport: Economics and Management. 25 (2013). 169–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpdetut_eiu_2013_25_25

7. Valiavska N. Organizational and economic mechanism of river ports development of Ukraine, *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*. 2016. 4. P.58–61. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/4_2016/14.pdf
8. Інформація про водний транспорт України / Міністерство інфраструктури України. 2022. URL: <https://mtu.gov.ua/content/informaciya-pro-vodniy-transport-ukraini.html>
9. Досьє ДСК «УКРТАНКЕР» / YouControl. 2022. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/company_details/20959963/
10. UKRRICHFLOT сьогодні / ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО СУДНОПЛАВНА КОМПАНІЯ УКРРІЧФЛОТ. 2022. URL: <https://urf.ua/#today>
11. Досьє АСК «УКРРІЧФЛОТ» / YouControl. 2022. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/00017733/
12. Філії: Судноплавна компанія ТОВ СП «НІБУЛОН» / ТОВ СП «НІБУЛОН». 2022. URL: <https://www.nibulon.com/data/filii/sudnoplavna-kompaniya.html>
13. Про компанію / ТОВ Судноплавна компанія «Укрферрі». 2022. URL: <https://www.ukrferry.com/uk/about>
14. Досьє ТОВ «УКРФЕРРІ» / YouControl. 2022. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/20957025/
15. Досьє ПАТ «УДП» / YouControl. 2022. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/01125821/
16. Фінансова звітність / ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКЕ ДУНАЙСЬКЕ ПАРОПЛАВСТВО. 2022. URL: <https://udp.one/ua/informaciya1/finansovaya-otchetnost>
17. Досьє ТОВ «СК «АРГО» / YouControl. 2022. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/31319944/
18. Our fleet / Argo Shipping Group. 2018. URL: <https://skargo.com.ua/en/our-fleet/>
19. Maritime Profile: Ukraine / UNCTADStat. 2022. URL: <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/MaritimeProfile/en-GB/804/index.html>
20. State Border of Ukraine / Wikipedia, the free encyclopedia. 2022. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/State_Border_of_Ukraine
21. Транспорт України 2020: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. 2021. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/10/zb_Transpot.pdf

References:

1. Monios, J. & Wilmsmeier, G. (2022). Maritime governance after COVID-19: how responses to market developments and environmental challenges lead towards degrowth. *Maritime Economics & Logistics*, 24(4), pp. 699–722. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41278-022-00226-w>
2. Lind, M., Ward, R., Bergmann, M., Haraldson, S., Zerem, A., Hoffmann, J., & Eklund, E. (2020). Maritime informatics for increased collaboration. *Maritime informatics*. Cham: Springer International Publishing, 113–136. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-50892-0_8
3. Afenyo, M. Caesar, L. D. (2023). Maritime cybersecurity threats: Gaps and directions for future research. *Ocean & Coastal Management*, 236 p. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2023.106493>
4. Pujats, K., Golias, M. & Konur, D. (2020). A Review of Game Theory Applications for Seaport Cooperation and Competition. *Journal of Marine Science and Engineering*, 8(2), 100. DOI: <https://doi.org/10.3390/jmse8020100>
5. Pereverzeva, I. (2015). An analysis of development issues and ways to improve the competitiveness of water transport enterprises of Ukraine Danube. *Water Transport*, 2, 191–199. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vodt_2015_2_29
6. Sadlovska, I. (2013). Prerequisites for the formation of strategic directions for the development of inland water transport of Ukraine: *Collection of scientific works of the State Economic and Technological University of Transport: Economics and Management*, 25, 169–173. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpdetut_eiu_2013_25_25
7. Valiavska, N. (2016). Organizational and economic mechanism of river ports development of Ukraine. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, 4, 58–61. Available at: http://www.investplan.com.ua/pdf/4_2016/14.pdf
8. Ministry of Infrastructure of Ukraine (2022). General information about water transport of Ukraine. Available at: <https://mtu.gov.ua/content/informaciya-pro-vodniy-transport-ukraini.html>

9. YouControl (2022). Company profile DERZHAVNA SUDNOPLAVNA KOMPANIYA UKRTANKER. Available at: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/company_details/20959963/
 10. UKRRICHFLOT (2022). UKRRICHFLOT today. Available at: <https://urf.ua/en/#today>
 11. YouControl (2022). Company profile UKRRICHFLOT. Available at: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/00017733/
 12. NIBULON Ltd (2022). Branches: NIBULON's shipping company. Available at: <https://www.nibulon.com/data/filii/sudnoplavna-kompaniya.html>
 13. Shipping Company "UKRFERRY" LLC. (2022). About Company. Available at: <https://www.ukrferry.com/uk/about>
 14. YouControl (2022). Company profile Shipping Company "UKRFERRY" LLC. Available at: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/20957025/
 15. YouControl (2022). Company profile PRIVATE JOINT-STOCK COMPANY UKRAINIAN DANUBE SHIPPING COMPANY (PJSC UDP). Available at: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/01125821/
 16. UKRAINIAN DANUBE SHIPPING COMPANY (2022). Financial Statements. Available at: <https://udp.one/ua/informaciya1/finansovaya-otchetnost>
 17. YouControl (2022). Company profile SUDNOPLAVNA KOMPANIYA ARHO. Available at: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/31319944/
 18. Argo Shipping Group (2018). Our fleet. Available at: <https://skargo.com.ua/en/our-fleet/>
 19. UNCTADStat (2022). Maritime Profile: Ukraine. Available at: <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/MaritimeProfile/en-GB/804/index.html>
 20. Wikipedia, the free encyclopedia (2022). State Border of Ukraine. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/State_Border_of_Ukraine
 21. State Statistics Service of Ukraine (2021). Transport of Ukraine 2020: Statistical publication. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/10/zb_Transpot.pdf (in Ukrainian)
-

УДК 330.338

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.9>**Луцик Ю.О.**

кандидат економічних наук, доцент,
начальник кафедри економіки та фінансового забезпечення,
Інститут забезпечення військ (сил) та інформаційних технологій
Національного університету України імені Івана Черняхівського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1486-2336>

Lutsyk Yulia

Institute of the Troops (Forces) Support and Information Technologies
of National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ

ECONOMIC SECURITY IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES AND THREATS

У статті обґрунтовано пріоритетність «економічної безпеки», як однієї із інтегральних складових «національної безпеки», яка в силу сучасних трансформаційних процесів у безпековому середовищі, піддається впливу великої кількості загроз, що не може не позначитися на еволюції сутності і змісту її понятійного апарату. Надано стислий аналіз наукових поглядів та нормативних установок на ключовий понятійний апарат у сфері безпеки держави, з метою усвідомлення та формування вектору подальших перспективних досліджень. Особлива увага автора спрямована на формування сучасної концепції економічної безпеки. Становлення та подальшого розвитку набувають нові категорії: «національна стійкість», «економічна стійкість», як сучасний напрям у сфері безпеки, який буде спроможний адаптуватися до впливу загроз та сформувати механізм протидії, відновлення і забезпечення функціонування системи на належному рівні. Інструментом становлення і функціонування системи економічної безпеки має стати державна політика економічної безпеки, реалізація якої покладатиметься на державу, у особі уповноважених органів, з метою впорядкування економічних відносин, забезпечення стійкості економіки та набуття прогнозованої ситуації в країні.

Ключові слова: національна безпека, економічна безпека, складові економічної безпеки, національна стійкість, економічна стійкість.

Ukraine faced a number of threats of both external and internal origin. Threats of the hybrid type cause considerable concern. Countering these threats requires significant resources, which is possible only if there is a stable system of national security of the state and its important component – economic security. The article substantiates the priority of "economic security" as one of the integral components of "national security", which, due to modern transformational processes in the security environment, is exposed to a large number of threats, which cannot but affect the evolution of the essence and content of its conceptual apparatus. A concise analysis of scientific views and normative attitudes to the key conceptual apparatus in the field of state security is provided, with the aim of understanding and forming a vector of further perspective research. Author have focused particular attention on the formation of the concept of new economic security. The points out that while developing this concept it is necessary to consider countering the new challenges and threats. It is also important to renew the research methodology of the "economic resilience" itself. The new categories, such as "national resilience", "economic resilience" have emerged and continue to be developed. It is expected that the new research area will adapt to the threats the mechanism for countering them as well as to restoring and sustaining the functioning of the system. The policy of economic security, the implementation of which is entrusted to the state, in the person of authorized bodies, should become an instrument for the establishment and functioning of the economic security system. The goal of the state policy in the field of economic security should be the formation of a mechanism to prevent the imbalance of the economy, as a

result of the impact of challenges and threats on the economy of the state, to create conditions for ensuring the stability of the economy and the acquisition of the predicted situation in the country, in order to ensure the realization of national interests. It becomes obvious that there is a need to develop a new methodology as a tool (or means) of maintaining and strengthening economic security, including as a way of assessing the level of economic security.

Key words: *national security, economic security, components of economic security, national stability, economic stability.*

Постановка проблеми. Існування та розвиток людини, суспільства, держави залежить від досягнутого рівня національної безпеки та можливостей щодо її забезпечення, підтримання та зміцнення. Визначальне місце серед різних понять «безпеки» безальтернативно належить «національній безпеці», яка захищає національні інтереси України, які залишаються незмінними і фундаментальними [1]:

- державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

В свою чергу, необхідно зазначити, що національні інтереси України можуть бути захищеними лише за умови наявності стійкої системи національної безпеки держави. Водночас, розуміння національної безпеки України, як комплексу взаємопов'язаних складових, дає змогу винести на порядок денний її економічну складову як одну із головних з поміж інших: воєнної, енергетичної, інформаційної, демографічної, політичної.

Саме за умови стійкого розвитку економіки можливе створення і забезпечення усіх інших складових (видів) національної безпеки. В свою чергу, необхідно зазначити, що стан економічної безпеки на сьогоднішній день є незадовільним і проблемним, потребують перегляду існуючі теоретичні підходи до розуміння значення, сутності і пріоритетів складових економічної безпеки.

Питання економічної безпеки постає як одне із найбільш пріоритетних. На особливу увагу заслуговує питання формування нової концепції економічної безпеки, яка має бути побудована, в першу чергу, з врахуванням протидії новим викликам і загрозам. Відповідно, це спонукає до пошуку нових ідей і дієвих механізмів розв'язання назрілих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна безпека, як одна із найважливіших ланок національної безпеки, в силу сучасних трансформаційних процесів у безпековому середовищі, піддається впливу великої кількості загроз, що не може не позначатися на еволюції сутності і змісту її понятійного апарату.

Аналіз наукових робіт провідних вітчизняних вчених, таких як В.І. Мунтіян, Я.А. Жаліло, О.М. Сундук, Л.С. Шевченко, В.О. Ткачук, Т.В. Цвігун [2; 3; 4; 5; 6; 7], показує на існування різних підходів у науковому середовищі до визначення поняття «економічна безпека», як складової національної безпеки.

В залежності від обраного підходу, економічну безпеку науковці і дослідники пов'язують із станом економіки, при якому:

- забезпечується її стійкість відносно зовнішніх та внутрішніх загроз безпекового середовища;
- забезпечується її розвиток для задоволення потреб людини, суспільства і держави;
- забезпечується захист задекларованих національних інтересів;
- застосовуються механізми збалансування та захисту економіки від можливої системи ризиків і загроз.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз та узагальнення:

– напряму руху вітчизняної наукової думки, виокремлення найбільш актуальних аспектів економічної безпеки,

– трансформаційних змін у нормативно-правовому полі безпекового середовища, у тому числі – у ключовому понятійному апараті, як відправної бази для подальших досліджень категорії «економічна безпека».

Виклад основного матеріалу. З початком другої фази агресії російської федерації (з 24 лютого 2022 року) – відкритим застосуванням збройної сили, змінюється архітектура глобальної безпеки. Середовище безпеки стає надзвичайно динамічним: поширюється кількість нестабільних регіонів, розпалюються вогнища нових воєнних конфліктів, турбулентність світових геополітичних процесів впливає і ускладнює міжнародні відносини. Відповідно, особлива увага спрямована на формування сучасної концепції національної та економічної безпеки.

Законом України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII, «Стратегією національної безпеки України», затвердженої Указом Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020 [8, 9] та іншими документами, розробленими на підставі базових нормативно-правових актів для планування стратегій у специфічних сферах національної безпеки як складових національної безпеки, економічній безпеці було надано непропорційно мало уваги: відносно її значення на загально-державному рівні та її пріоритетності, як інтегральної складової національної безпеки держави. Детальний аналіз подано в таблиці 1.

Тобто, є всі підстави вважати, що на законодавчо-нормативному рівні економічна безпека, як складова національної безпеки, залишається недооціненою і потребує вивчення, уточнення в частині категорійного апарату і перегляду стосовної її без альтернативної пріоритетності, особливо що стосується сучасних реалій існування держави в умовах посилення економічної невизначеності, починаючи із 24 лютого 2022 року.

На законодавчому рівні структурний категорійний апарат і компоненти економічної безпеки України не визначені, натомість їх доволі повний опис можна знайти у підзаконних нормативних актах профільних центральних органів виконавчої влади.

Так, відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, що затверджені наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277, дано наступне визначення: «економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання» [25].

У Методичних рекомендаціях визначено дев'ять складових економічної безпеки: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки.

У нормуванні економічної безпеки, як інтегральної складової національної безпеки, останнім цільовим документом є «Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року» розроблена і затверджена Указом Президента України від 11.08.2021 р. № 347/2021 відповідно до частини п'ятої статті 3 Закону України «Про національну безпеку України» [14].

Метою Стратегії економічної безпеки України є визначення стратегічного курсу у сфері забезпечення економічної безпеки, спрямованого на реалізацію Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни».

У Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року проголошений «Стратегічний курс у сфері економічної безпеки», згідно якому до основних завдань забезпечення економічної безпеки віднесено забезпечення стійкості від зовнішніх і внутрішніх викликів та загроз національним економічним інтересам держави та інтересам її громадян. До основних викликів та загроз було віднесено: загальносвіто-

вий тренд на загострення боротьби за ринки, технології, кваліфікованих працівників і фінансові ресурси.

Стратегія затвердила пріоритетність проактивного підходу до відповіді на виклики та загрози, який повинен будуватися на розгляді та поєднанні двох груп напрямів дій (завдань) у сфері забезпечення економічної безпеки: безпекового напрямку та напрямку розвитку.

Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року визначила шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів національних інтересів у сфері забезпечення економічної безпеки через призму показників «основних» складових економічної безпеки. В якості основних складових економічної безпеки розглядаються не дев'ять складових, які перелічені у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, а лише п'ять із них і у такій послідовності: фінансова безпека, виробнича безпека, зовнішньоекономічна безпека, інвестиційно-інноваційна безпека, макроекономічна безпека. Це, на нашу думку, свідчить, по-перше, про надання даним складовим на державному рівні саме такої пріоритетності, по-друге, про відсутність єдиних підходів до питання економічної безпеки і її складових на законодавчому рівні.

В контексті проведеного аналізу «Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року», підтверджується висновок, що всі положення та завдання, які були визначені в Стратегії відповідають умовам існування держави до сумнозвісних подій 24 лютого 2022 року. На сьогоднішній день суттєво змінилися виклики і загрози, відповідно потребують перегляду і уточнення складові економічної безпеки, зазначені у Стратегії, потребує розгляду питання визначення пріоритетності «складових економічної безпеки» та «індикаторів економічної безпеки», механізм реалізації завдань у сфері забезпечення економічної безпеки через систему стійкості.

В Стратегії національної безпеки України вперше у нормативний обіг введено нові поняття – поняття «стійкість», як здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стає функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей. Сстійкість визначено однією з основних засад, на яких ґрунтується зазначена Стратегія.

В «Концепції забезпечення національної системи стійкості», яка введена в дію Указом Президента України від 27.09.2021 р. № 479/2021 вперше надані, як нормативні, визначення ключових категорій стійкості:

– національна стійкість – здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стає функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій;

– національна система стійкості – комплекс цілеспрямованих дій, методів та механізмів взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, інститутів громадянського суспільства, які гарантують збереження безпеки і безперервності функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства і держави до, під час і після настання кризової ситуації [26].

У загальному розумінні під стійкість розглядають заданість системи (об'єкта управління) витримувати суттєві збурення за допустимого рівня погіршення проектних параметрів системи і відновлюватися за прийнятний період часу, рівень ризиків і втрат [27].

Окреслена проблема викликана необхідністю створення та розвитку національної системи стійкості. На відміну від національної безпеки, яка більше концентрується на військовій складовій, національна стійкість є ширшим поняттям і охоплює протидію загрозам у всіх сферах – політичній, економічній, військово-політичній, інформаційній, етнокультурній, соціальній, екологічній. Головний акцент робиться на застосуванні стратегій випередження їх появи, формування у державі та суспільстві стійкого імунітету до них за допомогою створення несприятливого середовища для реалізації гібридних загроз і викликів [28].

Інструментом досягнення функціонування системи економічної безпеки є – державна політика економічної безпеки. Метою державної політики у сфері економічної

безпеки має стати формування механізму упередження розбалансування економіки, визначення основних викликів та загроз економічній безпеці держави, які мають враховуватися під час вироблення рішень економічної політики та створення умов для забезпечення досягнення національних економічних інтересів.

Відповідно держава, у особі уповноважених органів, повинна взяти всю відповідальність відносно формування державної політики економічної безпеки та визначення стратегічних орієнтирів та перспектив розвитку, з метою впорядкування економічних відносин, забезпечення стійкості економіки та набуття прогнозованої ситуації в країні. Держава є не тільки об'єктом, а й основним суб'єктом національної економічної безпеки і здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Враховуючи вищенаведені підходи, щодо формування державної політики з питань економічної безпеки, можемо сказати, що сферу економічної безпеки доцільно розвивати в наступних аспектах:

– як певний напрям і інтегральну складову національної безпеки, який визначений урядом держави та реалізується державними суб'єктами, іншими словами – гарантими економічної безпеки, на глобальному, загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях з метою посилення традиційних безпекових механізмів і заходів в сфері побудови системи національної економічної стійкості.

Реалізація відбувається, в тому числі, і за рахунок підготовки і ухвалення законодавчих актів або управлінських рішень в сфері економічної безпеки. До даного напрямку можемо віднести розробку нормативно-правових актів, які становлять основу державної політики в сфері економіки та економічної безпеки держави;

– як певну систему суб'єктів, відповідальних за формування сфери економічної безпеки. Суб'єкти економічної безпеки чітко визначені в Конституції України (ст. 17). Забезпечення економічної безпеки країни має підтримуватись системою державних органів, ланками і структурами економіки.

При цьому, на нашу думку, доцільно виокремити декілька основних груп державних суб'єктів, які мають бути гарантими економічної безпеки.

До суб'єктів першої групи слід віднести органи законодавчої влади, які формують державну політику, стратегічний курс і правові засади в сфері забезпечення економічної безпеки. Так, даним питанням займається Верховна рада України, Президент України, Кабінет міністрів України, Рада національної безпеки і оборони.

Суб'єкти другої групи – це органи виконавчої влади, Міністерства і центральні відомства, які в межах своєї компетентності формують принципи і правила створення і розвитку складових економічної безпеки: виробничої, демографічної, енергетичної, зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної, макроекономічної, продовольчої, соціальної та фінансової безпеки.

Відповідно до даної категорії суб'єктів відносимо Національний банк України, Міністерство економіки України, Міністерство фінансів України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство енергетики України та інші відповідні міністерства і відомства. Лідуючі позиції в питанні формування політики в сфері економічної безпеки належить і новим державним органам, на які покладено функцію аналітичної роботи, контролю за дотриманням чинного законодавства України і протидію економічним злочинам, які становлять загрозу національній безпеці України: Бюро економічної безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України.

До суб'єктів третьої групи, слід віднести, відповідно, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, а також – громадські організації, які допомагають реалізувати політику в сфері забезпечення економічної безпеки на місцях.

Узагальнений опис розподілу заходів із забезпечення економічної безпеки за рівнями та суб'єктами наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіл заходів із забезпечення економічної безпеки за рівнями та суб'єктами

Рівні забезпечення економічної безпеки	Заходи забезпечення економічної безпеки	Суб'єкти – гаранті економічної безпеки
Загально-державний рівень (стратегічний)	Політичні заходи: – керівництво органами і структурами виконавчої гілки влади; – формування законодавчої бази в сфері економічної безпеки; – організація стратегічного планування в межах галузей національної економіки; – контроль виконання стратегічних планів виконавчою гілкою влади	Президент України Верховна рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України
Функціональний державний рівень (оперативний)	Економіка, ресурси, технології: – заходи з управління економікою, ресурсами, технологіями тощо; – формування державних стратегій та доктрин за складовими (аспектами) державної політики національної економічної безпеки	Національний банк України, функціональні галузеві (відомчі) та міжгалузеві (міжвідомчі) органи управління
Регіональний	Ресурси: – формування відповідної системи адміністративних актів і нормативно-правових документів (статутів, декларацій, програм) регіональних об'єднань підприємств, установ, організацій	Регіональні органи виконавчої влади
Місцевий	Ресурси: – формування системи адміністративних актів і нормативно-правових документів (статутів, декларацій, програм) підприємств, установ, організацій	Органи місцевого самоврядування

Джерело: розроблено автором на основі аналізу нормативно-правової бази [1; 9–22; 29–31]

Проведений аналіз свідчить про поступове подолання неузгодженостей, розмитості відповідальності в системі економічної безпеки країни, появу ряду концептуальних і доктринальних нормативно-правових актів та нових органів виконавчої ланки, які займаються формуванням і упорядкуванням державної політики в сфері економіки та економічної безпеки.

Висновки. За результатами проведеного дослідження, можна зробити наступні висновки:

1. Досліджено категорію «економічна безпека», яка розглядається як фундамент створення та забезпечення національної та інших видів безпеки. Саме за умови стійкого розвитку економіки, можливе створення і забезпечення усіх інших видів національної безпеки;

2. Доведено, що характер сучасних викликів та загроз, вплинув на становлення та подальший розвиток у науковому фаховому середовищі нових категорій: «національна стійкість», «економічна стійкість», як нового напрямку політики держави у сфері безпеки.

3. За результатами дослідження виявлено, що у законодавчій базі не визначений остаточний перелік видів безпеки України та ієрархія важливості видів безпеки для суспільства і держави. Аналіз нормативно-правової бази свідчить про брак системності та стратегічного розуміння економічної безпеки на законодавчому рівні.

Стає очевидним, що існує необхідність у продовженні наукових досліджень в даному напрямку.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Мунтян В. І. Економічна безпека України. Київ : КВШ, 1998. 462 с.
3. Жаліло Я. А. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. Київ : Сатсанга, 2001. 224 с.
4. Сундук А. М. Економічна безпека України в регіональному вимірі : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.10.01. Київ, 2006. 20 с.
5. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. Харків : Право, 2009. 312 с.
6. Ткачук В. О. Економічна безпека в умовах ринкових трансформації. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2011. № 1. С. 228–234.
7. Цвігун Т. В. Економічна безпека в системі національної безпеки України. *Економіка та суспільство*. 2017. Вип. 11. С. 150–156.
8. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
9. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
10. Стратегія людського розвитку : Указ Президента України від 14 травня 2021 р. № 225/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0036525-21#Text>
11. Стратегія воєнної безпеки України : Указ Президента України від 25 березня 2021 р. № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>
12. Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України : Указ Президента України від 29 червня 2021 р. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/ministry/normativna-baza-mvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatver>
13. Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України : Указ Президента України від 18 червня 2021 р. № 372/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2021#Text>
14. Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року : Указ Президента України від 11 серпня 2021 р. № 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0048525-21#Text>
15. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-2017-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text>
16. Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>
17. Стратегія біобезпеки та біологічного захисту : Указ Президента України від 17 грудня 2021 р. № 668/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0079525-21#Text>
18. Стратегія інформаційної безпеки : Указ Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>
19. Стратегія кібербезпеки України : Указ Президента України від 26 серпня 2021 р. № 447/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013>
20. Стратегія зовнішньополітичної діяльності України : Указ Президента України від 26 серпня 2021 р. № 448/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>
21. Стратегія забезпечення державної безпеки : Указ Президента України від 16 лютого 2022 р. № 56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377>
22. Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. № 687-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-%D1%80#Text>
23. Проект Стратегії продовольчої безпеки до 2030 року. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=33eec8aa-b768-4234-8f5d-7014601cf6e7&title=>
24. Національна розвідувальна програма. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>
25. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>
26. Концепція забезпечення національної системи стійкості : Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 479/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#n11>

27. Суходоля О. Для перемоги потрібна управлінська революція: функціонально-орієнтований підхід має замінити галузевий феодалізм. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/dlya-peremohy-potribna-upravlinska-revolyuetsiya-funktsionalno>

28. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.

29. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січня 2021 р. № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>

30. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text>

31. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>

References:

1. Constitution of Ukraine (2020). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80#Text>.

2. Muntiyani, V. I. (1998) *Ekonomichna bezpeka Ukrayiny* [Economic security of Ukraine]. Kyiv.

3. Zhalilo, Ya. A. (2001) *Stratehiya natsional'noyi bezpeky Ukrayiny v konteksti dosvidu svitovoyi spil'noty* [National security strategy of Ukraine in the context of the experience of the world community]. Kyiv.

4. Sunduk, A. M. (2006) Economic security of Ukraine in the regional dimension, Ph.D. Thesis. Kyiv.

5. Shevchenko, L. S. Hrytsenko, O. A. Makuha, S. M. and others (2009) *Ekonomichna bezpeka derzhavy: sutnist' ta napryamy formuvannya* [Economic security of the state: essence and directions of formation]. Kharkiv: Pravo.

6. Tkachuk, V. O. (2011, Economic security in conditions of market transformation. European vector of economic development. *Economic Analysis*, vol. 1, pp. 228–234.

7. Tzvihun, T. V. (2017) Economic security in the system of national security of Ukraine. *Ekonomika ta suspil'stvo*, vol. 11, pp. 150–156.

8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2018) The Law of Ukraine "On the national security of Ukraine". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>

9. Decree of the President of Ukraine (2020) On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine. "On the National Security Strategy of Ukraine". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text>

10. Decree of the President of Ukraine (2021) Strategy of human development. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0036525-21#Text>

11. Decree of the President of Ukraine (2021) Military security strategy of Ukraine. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>

12. Decree of the President of Ukraine (2021) Strategy of public security and civil defense of Ukraine. Available at: <https://mvs.gov.ua/uk/ministry/normativna-baza-mvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatver>

13. Decree of the President of Ukraine (2021) Strategy for the development of the defense-industrial complex of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2021#Text>

14. Decree of the President of Ukraine (2021) Strategy of economic security of Ukraine for the period until 2025. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0048525-21#Text>

15. Cabinet of Ministers of Ukraine (2017) Decree "Energy strategy of Ukraine for the period until 2035 "Security, energy efficiency, competitiveness. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text>

16. Cabinet of Ministers of Ukraine (2021) Decree "Strategies for environmental security and adaptation to climate change for the period up to 2030". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>

17. Decree of the President of Ukraine (2021) Biosafety and biological defense strategy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0079525-21#Text>

18. Decree of the President of Ukraine (2021) Information security strategy. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>

19. Decree of the President of Ukraine (2021) Cybersecurity Strategy of Ukraine. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013>
20. Decree of the President of Ukraine (2021) Strategy of foreign policy activity of Ukraine. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>
21. Decree of the President of Ukraine (2022) Strategy for ensuring state security. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377>
22. Cabinet of Ministers of Ukraine (2019) Decree "Strategy of integrated border management for the period until 2025. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-%D1%80#Text>
23. Cabinet of Ministers of Ukraine (2020) Draft order "On approval of the Food Security Strategy for the period until 2030". Available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=33eec8aa-b768-4234-8f5d-7014601cf6e7&title=>
24. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022) The Law of Ukraine "National intelligence program". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>
25. Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine (2013) Order "On the approval of Methodological recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>
26. Decree of the President of Ukraine (2021) Concept of ensuring the national stability system. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#n11>
27. Sukhodolya, O. A. (2022) Management revolution is needed for victory: a functionally oriented approach should replace industry feudalism. *National snststution for strategic studies*. Available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/dlya-peremohy-potribna-upravlinska-revolyu-tsiya-funktsionalno>
28. Pirozhkov, S. I., Maiboroda, O. M., Khamitov, N. V., Holovakha, E. I., Dembitskyi, S. S., Smolii, V. A., Skrypniuk, O. V., and Stoetsky S. V. (2022) National stability of Ukraine: strategy for responding to challenges and anticipating hybrid threats. *National report*, pp. 552.
29. The Verkhovna Rada of Ukraine (2021) The Law of Ukraine "About the Bureau of Economic Security of Ukraine". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>
30. The Verkhovna Rada of Ukraine (2015) The Law of Ukraine "About the State Bureau of Investigation". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>
31. The Verkhovna Rada of Ukraine (2016) The Law of Ukraine "About the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>

УДК 65.012.32:631.1.027

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.10>**Мазур К.В.**

кандидат економічних наук, доцент,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1137-3422>

Гонтарук Я.В.

кандидат економічних наук, доцент,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7616-9422>

Mazur Kateryna, Gontaruk Yaroslav

Vinnytsia National Agrarian University

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА БІОДИЗЕЛЮ ЯК НАПРЯМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF BIODIESEL PRODUCTION AS A DIRECTION FOR ENSURING ENERGY SECURITY OF THE STATE

В статті досліджено обсяги споживання газойлів в державі та наукові підходи до стимулювання розвитку виробництва біодизелю. Досліджено обсяги виробництва ріпаку та визначено недоцільність експорту в повному обсязі даної культури та олійної продукції. Досліджено провідні технології виробництва біодизелю та обґрунтовано їх економічну доцільність. Констатовано, що організація біодизельних виробництв на базі середніх сільськогосподарських підприємств дасть можливість: максимально задовольнити потреби даного сектору економіки в паливі для техніки; забезпечити розвиток суміжних галузей в тому числі тваринництва. Визначено, що виходячи із сьогоденних економічних та соціальних реалій, найбільш раціональним є створення малих переробних підприємств з частковою компенсацією вартості відповідного обладнання вітчизняного виробництва для виробництва біодизеля. Визначені напрями розвитку виробництва біодизеля як напряму забезпечення продовольчої безпеки України, які полягають в обмеженні експорту ріпаку, розвитку моделі державно-приватного партнерства в сфері удосконалення технологій виробництва ріпаку та його подальшої переробки.

Ключові слова: біодизель, ріпак, експорт, енергетична незалежність, удосконалення, дотації, метанол.

The article examines gas oil consumption in the state and scientific approaches to stimulating the development of biodiesel production. The volume of rapeseed production was studied and the inexpediency of exporting this crop and oil products in full was determined. The purpose of the study is to determine the priority directions for stimulating the production of biodiesel as a direction for ensuring the energy security of the state. The relevance of the article lies in the need to research available technologies and the potential for biodiesel production in the short term. In the research process, a set of general scientific and special methods was used: economic analysis – when determining the volumes of rapeseed production and gas oil consumption; analysis and synthesis – when combining the constituent economic phenomena in a single process; graphic – with visual display of individual indicators; deductive – during the theoretical understanding of the problem and clarification of individual concepts; inductive – when collecting, systematizing and processing information. The leading technologies of biodiesel production were studied and their economic feasibility was substantiated. It was established that the organization of biodiesel production on the basis of medium-sized agricultural enterprises will provide an opportunity to: maximally satisfy the needs of this sector of the economy in fuel for machinery; ensure the development of related industries, including animal husbandry. It was determined that, based on today's economic and social realities, the most rational is the creation of small processing enterprises with partial compensation for the cost of appropriate domestically produced equipment for the production of biodiesel. The directions for the development of biodiesel production

as a way to ensure food security of Ukraine are defined, which consist in limiting the export of rapeseed, developing a model of public-private partnership in the field of improving the technologies of rapeseed cultivation and its further processing. The practical value of the work consists in substantiating the economic feasibility of the development of biodiesel production as a means of ensuring the energy security of the state and determining measures aimed at activating the creation of small processing enterprises based on agrarian formations.

Key words: *biodiesel, rapeseed, export, energy independence, improvement, subsidies, methanol.*

Постановка проблеми. На сьогодні в умовах військового стану та відмови від імпорту енергоносіїв з Білорусії та РФ, що створює перепони для експорту аграрної продукції та забезпечення газойлями економіку України реалізація дієвих напрямів розвитку виробництва біодизелю є необхідним в короткостроковій перспективі. Найбільш швидким рішенням є використання наявного потенціалу ріпаку та створення відповідних виробництв на базі сільськогосподарських та переробних формувань. Адже розвиток власного видобутку викопних ресурсів є більш затратним ніж створення малих переробних підприємств орієнтованих на виробництво біодизелю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема забезпечення розвитку АПК та виробництва альтернативних джерел енергії з сировини АПК присвячені наукові праці Калетніка Г.М. [1], Жука Г.В. [2], Шевчук Г.В. [3], Купчука І.М. [4], Фурман І.В. [6–7] та ін. Проте дослідження перспектив розвитку виробництва біодизелю як напрямку забезпечення енергетичної безпеки держави є надзвичайно необхідним, що зумовлює актуальність даного дослідження.

Формулювання цілей статті. Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, та проведені дослідження провідними вченими в сфері виробництва альтернативних джерел енергії, актуальним залишається розвиток виробництва біодизелю як напрямку забезпечення енергетичної безпеки держави.

Виклад основного матеріалу. Ціни на традиційне дизельне паливо зростають щороку, що водночас підвищує вартість виробленої сільськогосподарської продукції. Водночас, запаси нафти, що є похідною сировиною для виробництва дизельного палива обмежені, а в зв'язку з відмовою від постачання енергоносіїв з РФ та Білорусії в державі виник дефіцит енергоносіїв. Також слід зауважити, що використання нафтових палив негативно впливає на навколишнє природне середовище.

Г.М. Калетнік стверджує, що з низки об'єктивних та історичних причин Україна належить до категорії енергодефіцитних держав, тому що споживає майже в чотири рази більше енергії, ніж розвинуті країни світу. У сучасних умовах процес зменшення постачання традиційних енергоресурсів виходить за рамки економічної площини й постає питанням політичного спрямування. Спираючись на світовий та досвід ЄС, слід відзначити перспективність та економічну доцільність розвитку й масового впровадження у виробництво біоенергетичних технологій. Тому актуальними питаннями сьогодення для України є надійне енергозабезпечення та наявність достатньої кількості енергоносіїв на довгострокову перспективу із поступовим зменшенням традиційних видів палива у структурі енергоспоживання. З огляду на це основними завданнями є визначення пріоритетів економічного розвитку під час упровадження сучасних енергоефективних технологій із малим терміном окупності у сфері альтернативної енергетики, а також відкриття й упорядкування в державі біоенергетичного ринку [1, с. 128].

Як зазначає Г.В. Жук, виробництво біодизельного палива у статистичних даних в Україні не зафіксовано, хоча потенціал оцінюють на рівні 2 млн т/рік, оскільки сировиною для отримання біодизелю є технічна олія, а також ріпак і соя, тобто культури, які ми вирощуємо та активно експортуємо. Цей обсяг, до речі, міг би замінити 20% імпортованого Україною дизелю [2, с. 23].

На базі Науково-дослідної лабораторії біоенергетики Навчально-наукового центру НАУА проводиться вивчення та практична реалізація передового досвіду з виробництва

біодизелю, також надаються консультації з питань виробництва та використання біопалива навчальним та науково-дослідним закладам регіону. Найвну лабораторію доцільно модернізувати, включивши у виробничий цикл обладнання для переробки насіння олійних культур. Нині фахівцями розроблений та обрахований ланцюг переробки олійних культур на шрот та біодизель для власних потреб фермерських господарств [3].

Використання науково-практичного досвіду Вінницького національного аграрного університету у сфері виробництва біодизеля планується використати для розробки універсальних бізнес-планів із створення енергокооперативів, а також створення малого переробного підприємства, яке буде забезпечувати біодизелем сільськогосподарські підприємства, які будуть об'єднані в межах партнерської моделі. Відповідно до наших розрахунків, бізнес уникне до 23% витрат.

Для запуску відповідних виробництв необхідний розвиток взаємодії між сільськогосподарськими виробниками продукції, науковими установами та виробниками відповідного обладнання для виробництва біодизеля. Що дасть можливість налагодити проектування та виробництво обладнання під необхідні потужності замовників та здійснити навчання персоналу на місцях. Ведення в експлуатацію біодизельних установок дасть можливість аграрним формуванням забезпечити часткову енергонезалежність та зменшити витрати на паливно-мастильні матеріали.

Згідно досліджень Купчука І.М., при вартості ріпаку 14160 грн/т (ціна закупівлі в с.г. підприємств), транспортних витрат на рівні 40 грн/т км, вартість переробки становитиме 900 грн/т. Загальні виробничі витрати становитимуть 16260 грн при плановому виході біодизеля в 450 кг на виробництво якого додатково буде вкладено 2050 грн. Вартість реалізації побічної продукції становитиме 5900 грн при собівартості біодизеля становитиме 33 грн/кг або 28,44 грн/л. [4, с. 52].

Враховуючи ціни на дизельне паливо та постійний дефіцит його на ринку відповідна ціна є надзвичайно конкурентоспроможною.

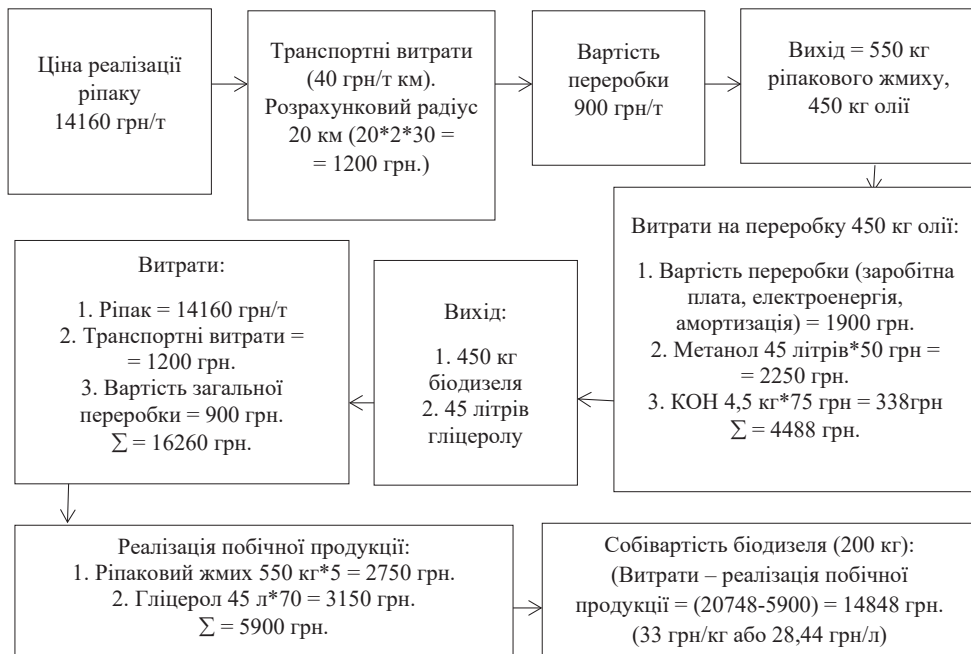

Рис. 1. Розрахунок економічної доцільності переробки ріпаку на біодизель
Джерело: [4, с. 152]

При виробництві біопалива з ріпаку слід віддавати перевагу гібриду «Персей», оскільки його метиловий ефір має вищу теплоту згоряння на 9,11% вище аналогічного показника для гібриду «Лагонда», що забезпечує більш ефективне використання біопалива [4, с. 153].

Для поліпшення властивостей біопалива можна насичувати його воднем, оскільки більша кількість молекул водню у сполуці дає більшу теплоту згоряння. Для покращення властивостей біопалива можна використовувати різні технології обробки, наприклад, каталітичну переробку, гідрогенізацію, водневе відновлення та інші, що дозволяють підвищити теплоту згоряння та зменшити вміст шкідливих речовин

Потенційними виробниками біодизеля можуть стати 2134 середніх сільськогосподарських підприємств та понад 89 тисячами малих та мікропідприємствами аграрної галузі (табл. 1).

Провівши систематизацію досліджень Купчука І.М. [4] та даних Державної служби статистики України [5] встановлено, що переробка ріпаку в обсязі експорту 2021 року даної культури дасть можливість отримати понад 1,2 млн т біодизелю загальною собівартістю понад 39,6 млрд грн. Та побічної продукції у вигляді ріпакового жмиху в обсязі 1,47 млн т вартістю понад 8,8 млрд грн. та технічного гліцерину – 120 тис. т на 9,6 млрд грн. Загальний обсяг можливого виробництва продукції становитиме понад 58 млрд грн. що на 20,2 млрд грн. більше ніж вартість реалізації ріпаку за цінами 2022 року.

Таблиця 1

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства у 2022 році

Всього, од	великі підприємства		середні підприємства		малі підприємства		з них мікропідприємства	
	%	(%) від загальної кількості діючих підприємств	%	(%) від загальної кількості діючих підприємств	%	(%) від загальної кількості діючих підприємств	%	(%) від загальної кількості діючих підприємств
49452	36	0,1	2134	4,3	47282	95,6	42042	85,0

Джерело: сформовано авторами на основі [5]

Використання дизельного палива у 2022 р. в Україні становило понад 6,1 млн т, з них у секторі сільського господарства – 1,77 млн т. Без зміни до конструкції двигуна можна додавати до 10% біодизельного палива до традиційного нафтового дизелю. Таким чином, попит на біодизельне паливо в Україні більш ніж високий, а пропозиції на ринку – відсутні (рис. 2).

Потенційний обсяг виробництва біодизелю виходячи з споживання газойлів в Україні становитиме понад 1 млн тон. Зокрема у Вінницькій області понад 120 тис. тон.

Планові показники є досить привабливими для зважаючи на високі ціни на дизельне паливо та сезонні коливання ціни та проблеми з експортом зумовлені військовим станом. Окрім того при переробці ріпаку у вигляді побічної продукції аграрні формування отримуватимуть ріпаківий жмих, який дасть можливість частково забезпечити тваринництва концентрованими кормами. А також технічний гліцерин на який теж присутні попит на ринку серед виробників косметики та фармацевтичної галузі. Основними виробниками біодизелю мають стати сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства, що складають понад 70% від загальної кількості аграр-

них формувань та мають потреби в заміні традиційних газойлів на біодизель. Значна кількість підприємств та їх географічна різноманітність позитивно вплинуть на розвиток виробництва біодизеля навіть при запуску виробництв на 20-30% від загальної кількості підприємств.

Слід зазначити що вартість реалізації сільськогосподарськими підприємствами ріпаку є набагато нижчою від експортної, а перспективи переробки в рамках виробничих кооперативів на біодизель та макух дадуть можливість підвищити ВВП держави та забезпечити енергонезалежність сільського господарства, що особливо актуально в умовах військового стану.

Основна неринкова конкурентна перевага виробництва біодизелю це можливість забезпечити енергетичний, екологічний та соціальний ефекти. Непрямими конкурентами для потенційних виробників біодизеля можуть бути автозаправні станції проте відповідно до обрахунків продукція виготовлена за рахунок спроектованих виробництв матиме цінову перевагу.

На думку Фурман І.В., покращення інвестиційно-інноваційної діяльності в аграрному секторі потребує удосконалення діючих механізмів залучення інвестицій [6, с. 46].

Слід зауважити, що дослідження Токарчук Д.М. свідчать, що Україна володіє достатніми земельними площами, щоб гарантувати енергетичну безпеку при використанні сільськогосподарської сировини на виробництво біопалива, не загрожуючи безпеці продовольчій [7, с. 171].

Отже, основними напрямками розвитку виробництва біодизеля як напряму забезпечення продовольчої безпеки держави мають стати:

- запровадження системи стимулювання сільськогосподарських виробників орієнтованої на компенсацію 40% вартості обладнання придбаного в українських виробників для виробництва біодизеля;
- встановлення квот на експорт ріпаку та ріпакової олії на рівні 30-40% від загального збору;

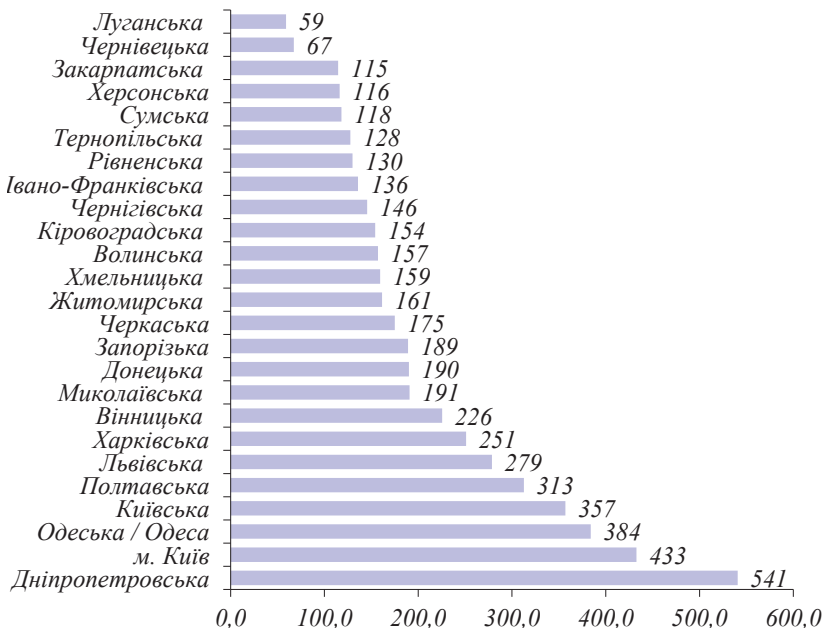

Рис. 2. Використання газойлів (дизельного палива) в 2022 році, тис. т
Джерело: сформовано авторами на основі [5]

– розвиток державно-приватного партнерства між науковими установами та приватними інвесторами спрямованого на розробку прогресивних технологій вирощування ріпаку та виробництва біодизеля;

– розвиток виробництва метанолу на спиртових заводах з метою забезпечення біодизельних виробництв.

Реалізація відповідних напрямів дасть можливість значно підвищити енергетичну незалежність економіки держави та дати поштовх розвитку суміжних галузей орієнтованих на забезпечення відповідних виробництв.

Висновки. У результаті реалізації запропонованих заходів в середньостроковому періоді можливі наступні ефекти для енергетичної безпеки України:

- збільшити ВВП держави за рахунок переробки ріпаку на біодизель;
- створити додаткові робочі місця в сільській місцевості;
- забезпечити тваринницьку галузь концентрованими кормами (ріпаковий макух);
- наростити потужності спиртових заводів за рахунок виробництва метанолу (компонент для виробництва біодизеля);
- знизити собівартість вирощування основних сільськогосподарських культур за рахунок використання більш дешевого біодизельного пального;
- частково задовольнити потреби суміжних галузей в альтернативному пальному у вигляді біодизеля;
- забезпечити промисловість технічним гліцерином.

Список використаних джерел:

1. Калетник Г.М. Соціально-економічне значення розвитку ринку біопалива в Україні. *Міжнародний науково-виробничий Журнал «Економіка АПК»*. 2008. № 6. С. 128–132.
2. Жук Г.В. Перспективи виробництва альтернативного автомобільного палива в Україні: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 8 червня 2022 року. *Вісник НАН України*. 2022. № (8). С. 19–24. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2022.08.019>
3. Гонтарук Я.В., Шевчук Г.В. Напрями вдосконалення виробництва та переробки продукції АПК на біопаливо. *Економіка та суспільство*. 2022. № 36. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-36-8>
4. Телекало Н.В., Купчук І.М., Гонтарук Я.В. Ефективність вирощування та переробки озимого ріпаку на біодизель. *Аграрні інновації*. 2022. № 13. С. 149–154. DOI: <https://doi.org/10.32848/agrar.innov.2022.13.23>
5. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Фурман І. В. Система фінансового регулювання аграрного сектору України: оцінка сучасного стану та активізація функціонування. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 5. С. 35–50.
7. Фурман І. В., Токарчук Д. М. Продовольча безпека та економічні засади виробництва біопалива. *Економічний аналіз*. 2018. № 1. С. 168–174.

References:

1. Kaletnik G.M. (2008) Sotsialno-ekonomichne znachennia rozvytku rynku biopalyva v Ukraini [Socio-economic significance of biofuel market development in Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovy-vyrobnychiy Zhurnal "Ekonomika APK"*, 6, pp. 128–132.
2. Zhuk H.V. (2022) Perspektyvy vyrobnytstva alternatyvnoho avtomobilnoho palyva v Ukraini: Stenohrama dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 8 chervnia 2022 roku [Prospects for the production of alternative automotive fuel in Ukraine: transcript of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on June 8, 2022]. *Visnyk NAN Ukrainy*, (8), pp. 19–24. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2022.08.019>
3. Hontaruk Y.V., Shevchuk H.V. (2022) Napriamy vdoskonalennia vyrobnytstva ta pererobky produktsii APK na biopalyvo [Directions for improving the production and processing of agricultural products for biofuels]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 36. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-36-8>
4. Telekalo, N.V., Kupchuk, I.M., & Hontaruk, Ya.V. (2022) Efektyvnist vyroshchuvannia ta pererobky ozymoho ripaku na biodyzel [Efficiency of cultivation and processing of winter rapeseed

for biodiesel]. *Ahrarni innovatsii – Agrarian innovations*, 13, 149–154. DOI: <https://doi.org/10.32848/agrar.innov.2022.13.23>

5. Furman I.V. (2017) Systema finansovoho rehuliuвання ahrarnoho sektoru Ukrainy: otsinka suchasnoho stanu ta aktyvizatsiia funktsionuvannia [The system of financial regulation of the agricultural sector of Ukraine: assessment of the current state and intensification of functioning]. *Ekonomika, finansy, menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, no. 5, pp. 35–50.

6. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [The State Statistics Service of Ukraine]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>

7. Furman I.V., Tokarchuk D.M. (2018) Prodovolcha bezpeka ta ekonomichni zasady vyrobnytstva biopalyva [Food security and economic principles of biofuel production]. *Ekonomichnyi analiz*, vol. 1, pp. 168–174.

UDC 351:349.6

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.11>**Matichuk Liubomur**

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Computer Science,
Ternopil Ivan Puluj National Technical University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6701-4683>

Матійчук Л.П.

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

STRUCTURAL FEATURES AND POTENTIAL RISKS FOR THE FUNCTIONING OF THE ENERGY SECURITY SYSTEM OF UKRAINE

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПОТЕНЦІЙНІ РИЗИКИ ДЛЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Energy security is one of the essential foundations for the formation of the national energy security system of Ukraine. At the same time, it should also be noted that each state is characterized by a different range of features, needs and prospects in the energy sector, including the specifics of implementation mechanisms, institutional structure, and ways of guaranteeing and implementing them. This diversity is caused by the need to consider a significant number of mandatory needs of the state and its society. Energy security, in essence, involves protecting the state's interests in terms of constant provision of free access to energy resources on the conditions of stability, reliability, economic efficiency, environmental friendliness, and safety. In its turn, the energy security system summarizes these aspects. It systematizes them regarding their overall practical functioning, the role of their participants and management entities, and practical implementation. Taking into account the fact that today Ukraine and the world are undergoing quite intensive changes in terms of economic, technological, social development, political planes, models of formation, and further existence of energy markets of regional, national, and European importance, energy security requires consideration through the prism of systematicity. Thus, the systemic vision of the Strategy of ensuring the energy security of the state allows studying energy security directly as an object for management. According to the study results, it can be concluded that to prevent possible risks to the SSE (security system energy) resulting from the impact of potential threats, it is necessary to organize and ensure the possibility of timely detection of several potential threats. There is a need for an objective risk assessment to prevent deterioration or, if necessary, to restore the energy security system's proper state and the trajectory to improve its condition. From the point of view of the actors of the energy security system, which is an integral part of national security, it is worth focusing on potential threats in general. At the same time, at the level of state authorities, the national policy in the energy and fuel complex should be formed, and attention should be focused on the systemic components of the SSE while identifying potential risks and threats to the processes taking place in the SSE.

Key words: security, energy security, features of energy security, risks to energy security, the energy crisis in Ukraine.

Енергетична безпека являє собою одну з найбільш значущих підвалин для формування національної системи енергетичної безпеки України. В цей же час, також слід зауважити і те, що кожна з держав, характеризується різним спектром особливостей, потреб та перспектив в енергетичній сфері. Дане різноманіття, на самперед викликане потребою взяття до уваги значної кількості обов'язкових потреб як самої держави, так і її суспільства загалом. Відомо, що енергетична безпека за своїм змістом передбачає в першу чергу захист інтересів держави в частині постійного забезпечення вільного доступу до енергетичних ресурсів на умовах стабільності, надійності, економічної ефективності, екологічності та безпеки. В свою чергу система енергетичної безпеки (СЕБ) – узагальнює зазначені аспекти та систематизує їх в частині сукупного практичного функціонування, ролі її учасників та суб'єктів управління, практичної реалізації. Взяти до уваги, той

факт, що на сьогодні в Україні та світі перетікають досить інтенсивні зміни в частині економічного, технологічного, соціального розвитку, в політичних площинах, моделях формування та подальшого існування енергетичних ринків як регіонального, національного та загальноєвропейського значення енергетична безпека вимагає реалізації розгляду крізь призму системності. За результатами дослідження, можна зробити висновок що з метою попередження можливих ризиків для СЕБ, що є слідством впливу потенційних загроз слід організувати та забезпечити можливість для вчасного виявлення ряду потенційних загроз. Є потреба в об'єктивній оцінці ризиків, для недопущення погіршення, або ж за потреби відновлення належного стану системи енергетичної безпеки, а також траєкторії до покращення її стану. Загалом, вважаємо, що з позиції суб'єктів системи енергетичної безпеки, що є невід'ємною складовою загальнодержавної безпеки, варто акцентувати свою увагу та потенційних загрозах в цілому. В цей же час, на рівні державних владних органів слід формувати національну політику в енергетичному та паливному комплексі, варто акцентувати увагу на системоутворюючих складових СЕБ ідентифікуючи при цьому потенційні ризики, загрози відносно процесів, що відбуваються в СЕБ.

Ключові слова: безпека, енергетична безпека, особливості енергетичної безпеки, ризики для енергетичної безпеки, енергетична криза в Україні.

Introduction. Analyzing the figure above, one can see that the prism of "systemic" in implementing energy security creates the proper conditions for harmonizing the foundations of its integrity and level of security.

Let us talk about the security of the energy security system. We should also mention the state of its security, which in its content determines a particular set of characteristics that, in their total volume, clearly outline the links with the external environment in which the energy security system of the state functions [6].

Thus, in our opinion, the energy security system should be viewed as a management object independent of external factors which directly affect the position of national security and sustainability [9].

Analysis of modern foreign and domestic research and publications. Many studies at both the theoretical and practical levels were devoted to the study of issues related to energy policy.

In a certain way, most of them reveal the main provisions that have already been highlighted in the Ukrainian Energy Strategy. Among the research scientists in this field, it is worth noting Sukhodolia O.M., Kharazishvili Y.M., Bobro D.G., Ryabtsev G.L. and others [6; 7].

Among the scientists who support the opinion regarding the consolidation and socialization of energy security goals, it is worth highlighting Pavlova O.M., Pavlov K.V., Pysanko S.V., Romaniuk R.V., Shabala O., and others [2; 4; 5; 9].

This article aims to identify structural features and potential risks for the functioning of the energy security system of Ukraine.

Coverage of the primary material. It is worth remembering that energy security entities, the totality of which forms the national energy security system, including local governments, state authorities, enterprises, and organizations of the energy and fuel complexes, practically implement their professional activities in the related energy and economic spheres aimed at preventing risks arising in the course of the energy sector [6].

In implementing this study, among the various points of view of the authors who paid attention to the study of the concepts of "challenge" and "threat" in the energy sector, we chose the formulation of O. Sukhodola [7].

Thus, a challenge is a set of circumstances that, in their content, form challenges about the operating conditions of a particular management object. Today, the challenge for our country is the implementation of the so-called "energy" transition, which is focused on a full-scale approach to the use of distributed energy capacities, infrastructure regulation, and the creation of regional energy markets operating based on competition and decentralization [3].

In turn, a challenge to energy security is a set of circumstances that, in their entirety, create specific requirements for implementing the conditions for the functioning and further deve-

lopment of the energy sector, which may, in the future, cause threats to it. At the same time, by its very nature, a threat implies events that occur spontaneously (including inaction on the part of relevant regulators). Threats to the energy security system can be potential and current, long-term and instantaneous. They can directly affect the uninterrupted functioning of the state energy security system and lead to emergency disconnections from energy distribution systems. Sukhodola O.M. is correct in his opinion that the threat, by its very definition, affects both the system of energy security of the state and the sources of its management [7].

In general, the threat is a precursor to a crisis in the energy security system because any failure in the process (sequence) of functioning of the state energy security system inevitably entails a failure or even a complete cessation of energy supply to the consumer sector. Below is a list of threats most likely affecting the national energy security system.

Terrorism (including military actions) – the use of weapons, arson, and explosions (including the threat of their occurrence), which together form a possible danger to critical energy infrastructure, which in one way or another affects the processes of managing human life and social order.

Cyber hazards are deliberate and targeted hostile actions implemented in cyber networks to violate the principles of stable operation and integrity and gain unauthorized access to energy systems and their information space.

Technological hazards – a complete disruption of the normal functioning of energy (including industrial) facilities caused by explosions, fires, and radioactive impact, which in combination creates obstacles to the proper functioning of the state's energy sector and poses threats to the environment and the lives of its citizens.

Crisis in the resource potential – a shortage of investment, financial, energy, water, food resources, etc., necessary to properly function the state's energy security system. The politicization of state processes in terms of its strategic capabilities – monopolies (in any form), restrictions by third countries on the proper functioning of the state energy security system in terms of free movement of resources, goods, services, scientific and technological achievements, which are characterized by their critical importance for the population in order to achieve advantages in the geopolitical plane. The shadow economy is the illegal extraction (generation) of energy resources, illegal activities in the state's energy sector, and evasion of duties, rents, and taxes.

Human resources and migration processes – forced migration abroad of professional and able-bodied populations whose knowledge is indispensable (valuable) for the functioning of the state's energy security and the possible threat of political persecution. In determining the level of energy security of an industry, sector, region, etc., it is essential to choose an approach to determine its state at a certain time. We consider the following components to be essential aspects characterizing the state of energy security: ongoing processes; components that form these processes; elements that form the energy security system; role and functions of participants (components) of the energy security system [2].

At the same time, it should be noted that threats can be internal, caused by internal processes in the energy sector, as well as external, caused by forces that directly affect national interests (Figure 1).

In practical application to the energy security system, the factors of influence shown in Figure 1, because of their consistent combination together with the areas of implementation, form the procedure for regulating the ES.

No less attention should be paid to the sensitivity of the energy security system elements to internal and external threats. In its turn, the sensitivity of the energy security system (ESS) elements determines what kind of challenges (attacks) and their power can be withstood by a single element, area of operation, and processes (including process components) of the state energy security system.

In its turn, if we consider the sensitivity of the state's energy security system elements from the point of view of a systemic approach, sensitivity to external and internal factors

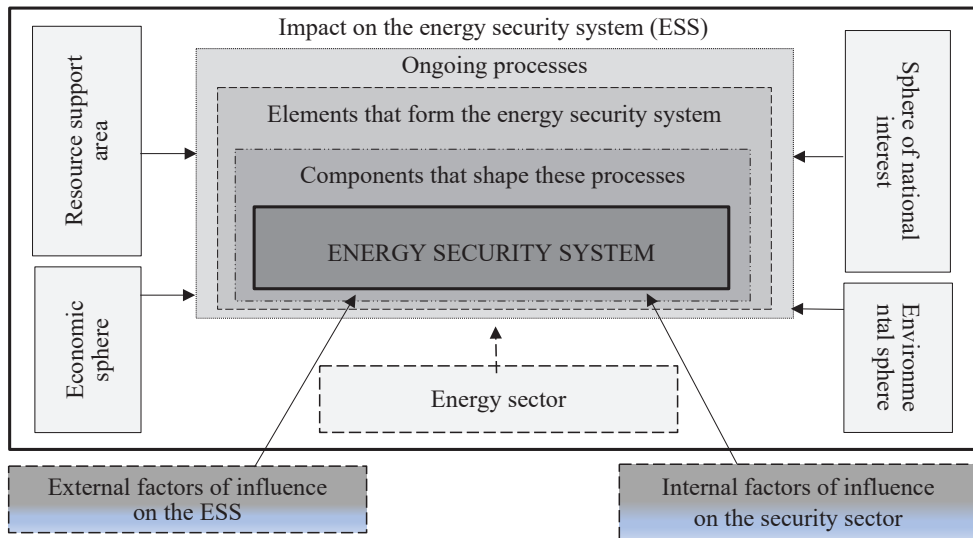

Figure 1. Processes, elements, and components of factors of influence on the state energy security system

that influence any of the state's energy security system elements worsens the level of quality of its functioning (energy resource, quality of service for the consumer sector, quality of functioning of the energy security system in general) (Figure 2).

To assess the level of security of the state's energy security system, the already known trends that negatively affect it can be noted and subsequently calculated. The calculation should compare the predefined threshold values of the indicators that best characterize the level of energy security about a particular area of the state's energy security (electricity, gas, renewable energy, etc.) [1; 6].

For example, a "power generation facility" may be exposed to threats of "attacks" that violate the sustainability principles of its operation, which may be caused by cyber-attacks on professional software, physical armed attacks, armed seizure, etc. The level of influence of threats (attacks) can be determined by assessing production losses, as well

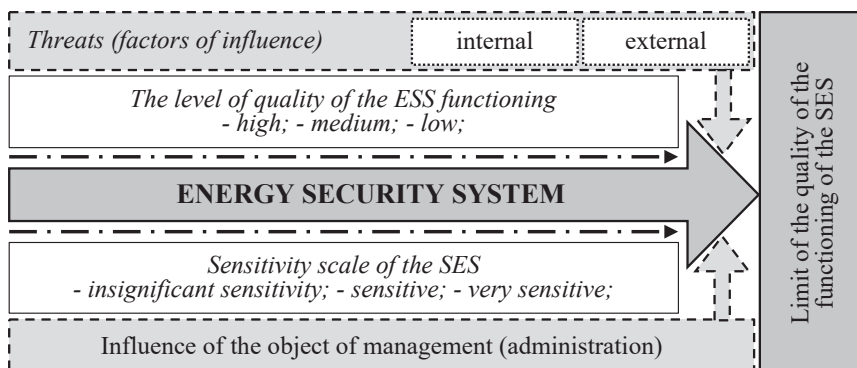

Figure 2. Sensitivity of elements of the state energy security system to external and internal factors that directly affect the quality of its functioning

as consequences (losses) resulting from external negative impacts and causing a stop of a stable production process at the facilities of the energy security system of the state or region (administrative area) [4].

In any case, violating the principles of balanced and stable functioning of the state energy security system is a consequence of the negative influence of external forces. In turn, we consider the consequence of the impact of possible threats on the goal of functioning the state energy security system. Usually, the value of this indicator is calculated by assessing the number of losses from the damage caused, including physical damage, monetary losses, property losses, reduced efficiency of energy generation, reduced GDP, shortage of energy resources for the consumer sector, and obstacles to the functioning of the state at all possible levels.

It should also be understood that a potential threat may sometimes be realized or fully realized. It is possible to prevent the probability of threats by implementing measures to prevent them. The probability of occurrence of threats to the energy security system, as well as their significance, can be determined by calculating the risks of the probability of occurrence. Thus, risks are an uncertain amount of impact (negative) on the objects of the energy security system or the probability that a potential threat may be realized, resulting in disruption of stability and full functioning of the state's energy security objects [8].

Risks retain their upward trend if the probability of a potential threat occurring, and the consequences caused by its impact are significantly increased. In other words, the volume of risks and the probability of their realization make it possible to calculate the level of hazards to record the significance of their direct impact on the state's energy security facilities.

Thus, in our opinion, risks in the energy security system of the state are the probability of transformation of the challenges faced by the energy security system into possible potential threats or the emergence of other circumstances that, by their nature, can potentially negatively affect the state's energy security system.

Risk management is the realization of establishing, changing, or preventing the possibility of risks and acceptable limits of risks that the energy security system or its objects (elements) can "withstand."

When risks arise, they should be assessed to change or prevent them. We have already identified the main types of threats that are most likely to affect Ukraine's national energy security system. In turn, as already noted, the risk determines the probability of specific threats. Their main features are outlined below:

- the risk of the possibility of using weapons, committing arson, and explosions, which together pose a threat to critical energy infrastructure, which is an integral part of the state's energy security system, and affects the management of human life and social order (terrorism, including military actions)

- the risk of targeted hostile actions carried out in cyber networks aimed at disrupting the principles of stable functioning, the state energy security system, and its information space (Cyber threat);

- the risk of possible disruption of the balanced functioning of the state energy security system (including its facilities) as a result of explosions, fires, and radioactive impact, which in their entirety impedes its proper functioning and poses threats to the environment and the population (Technological hazards);

- the risk of a possible shortage of resources (including energy, water, and food) that ensure the proper functioning of the state's energy security system (Crisis in Resource Potential);

- the risk of emergence of new and functioning of existing monopolies (in any form) of sectoral energy markets, which together form the state energy security system, restrictions by third countries on the proper functioning of the state energy security system in terms of free movement of resources, goods, services, scientific and technological achievements, which are characterized by their critical importance for the population in order to achieve advantages in the geopolitical plane (Politicization of state processes in terms of its strategic capabilities) [5];

- the risk of illegal extraction (generation) of energy resources, illegal activities in the state's energy security structure, and evasion of duties, rents, and taxes (Shadow economy).
- the risk of migration processes in terms of the outflow of industry professionals whose knowledge is indispensable for the state's energy security system (Migration processes).

If we are talking about identifying possible threats arising from unanticipated risks to the functioning of the state energy security system, we consider it necessary to define the following content areas: the risk of failure in the system of implementation of processes in the ES; the risk of failure and substitution of the elements and links of the ES; the risk of violation of the integrity of the NSS; the risk of loss of the intellectual and material basis for the functioning of the ESS; the risk of violating the functional and role positions of the components of the ESS.

To ensure the proper level of functioning of the state energy security system, it is necessary to control the prevention of the occurrence and realization of these risks. Also, for greater specificity of various potential threats to the functioning of the energy security system, the following are distinguished: threat by origin and nature of appearance; threat by the scale of implementation; threat by type of impact; threat by the environment of occurrence; threat by objects of influence; threat by the degree of impact; threat by the sphere of influence; threat by the principle of implementation; threat by the nature of implementation; threat by forms of identification [6].

Conclusions. Thus, analyzing the figure, we can conclude the following. To prevent possible risks to energy security resulting from the impact of potential threats, it is necessary to organize and ensure the possibility of timely detection of several potential threats. There is a need for an objective risk assessment to prevent deterioration or, if necessary, to restore the energy security system's proper state and the trajectory to improve its condition [2].

In general, we believe that the energy security system, which is an integral part of the national security, should be focused on potential threats in general. At the same time, at the level of state authorities, the national policy in the energy and fuel complex should be formed, attention should be focused on the systemic components of the SSE, while identifying potential risks and threats to the processes taking place in the SSE. In turn, the following main components of the ESS can be outlined in the process of identifying potential risks and threats: 1. Supply of energy services: electricity supply; supply of oil products; gas supply; heat supply; 2. Technical regulation; 3. Regulatory support; 4. Regulatory support; 5. Technical regulation of processes in the ESS; 6. Training of personnel; 7. Technological and scientific support of initiatives.

References:

1. Sukhodoli O. M. (ed.) (2020) *Enerhetychna bezpeka Ukrainy: metodolohiia systemnoho analizu ta stratehichnoho planuvannia* [Energy security of Ukraine: methodology of system analysis and strategic planning]. Kyiv: NISD.
2. Matiichuk L., Pavlova O., Pavlov K. (2022) Methodology for ensuring, regulating, and monitoring compliance with the appropriate level of efficiency of the energy security system in Ukraine. *Modeling the development of the economic systems*, no. 3, pp. 49–58.
3. Matijchuk L. P. (2022) Model' rehuliuвання dotrymannia efektyvnosti systemy enerhetychnoi bezpeky v sferi zastosuvannia vidnovliual'nykh dzherel enerhii v Ukraini [Model of regulation of compliance with the efficiency of the energy security system in the field of application of renewable energy sources in Ukraine]. *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu*, no. 6 (1), pp. 259–270.
4. Pavlov K. V., Pavlova O. M., Romaniuk R. V. (2022) *Orhanizatsijno-ekonomichnyj mekhanizm reformuvannia elektroenerhetychnoho rynku v rehionakh Ukraini* [Organizational and economic mechanism of reforming the electricity market in the regions of Ukraine]. Lutsk: SPD Hadiak Zhanna Volodymyrivna, drukarnia "Volyn'polihraf".
5. Pavlova O. M., Pavlov K. V., Pysanko S. V., Matijchuk L. P. (2023) *Rehuliuвання investytsijno-innovatsijnoi aktyvnosti v elektroenerhetychnij haluzi Ukrainy* [Regulation of investment and innovation activity in the electric power industry of Ukraine]. Lutsk: FOP Mazhula Yu. M.

6. Sukhodoli O.M. (ed.) (2022) *Otsiniuvannia zahroz enerhetychnij bezpetsi* [Assessment of threats to energy security]. Kyiv: NISD.
7. Sukhodolia O. M., Kharazishvili Yu. M., Bobro D. H. (2020) *Metodolohichni zasady identyfikatsii ta stratehuvannia rivnia enerhetychnoi bezpeky Ukrainy* [Methodological principles of identification and strategizing the level of energy security of Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy*, no. 6 (703), pp. 20–42.
8. Standard ISO 31000. Risk management. Available at: <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management.html> (accessed 21 February 2023).
9. Matiichuk L., Pavlova O., Pavlov K., Shabala O. (2022) Regulation of the efficiency of the energy security system in the industry of renewable energy. *Modeling the development of the economic systems*, no. 4, pp. 39–48.
10. Nitsenko V. S., Rudenko S. V. (2017) Upravlinnia ryzykamy na pidpriemstvakh ahropodovol'choi sfery [Risk management at agro-food enterprises]. *Aktual'ni problemy innovatsijnoi ekonomiky*, no. 3, pp. 12–21.
11. Hridin O. V., Dudnyk O. V., Rudenko S. V. (2018) Sutnist', mistse ta suchasne znachennia ryzyk-menedzhmentu v upravlins'kij paradyhmi orhanizatsii [The essence, place and modern meaning of risk management in the management paradigm of the organization]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu sil's'koho hospodarstva imeni Petra Vasylenka*, vol. 191, pp. 188–201.
12. Kupchak V. R., Pavlova O. M., Pavlov K. V., Lahodiienko V. V. (2019) *Formuvannia ta rehuliuвання rehional'nykh enerhetychnykh system: teoriia, metodolohiia ta praktyka* [Formation and regulation of regional energy systems: theory, methodology and practice]. Lutsk: SPD Hadiak Zhanna Volodymyrivna, drukarnia "Volyn'polihraf".
13. Lahodiienko V. V. (2013) Osoblyvosti stijkoho rozvytku rehional'noho elektroenerhetychnoho kompleksu [Features of sustainable development of the regional electric power complex]. *Efektivna ekonomika*, no. 10. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4813> (accessed 21 February 2023).
14. Strishenets O. M. (2016) Svitovi tendentsii rozvytku ekonomiky enerhetyky u XXI st.: adaptatsiia do ukrains'kykh realij [Global trends in the development of the energy economy in the 21st century: adaptation to Ukrainian realities]. *Ekonomichnyi chasopys Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, no. 1, pp. 73–79.
15. Energy security – Ukraine energy profile – Analysis – IEA. URL: <https://www.iea.org/reports/ukraine-energy-profile/energy-security> (accessed 21 February 2023).

Список використаних джерел:

1. Енергетична безпека України: методологія системного аналізу та стратегічного планування : аналітична доповідь / за заг. ред. О. М. Суходолі. Київ : НІСД, 2020. 178 с.
2. Matiichuk L., Pavlova O., Pavlov K. Methodology for ensuring, regulating, and monitoring compliance with the appropriate level of efficiency of the energy security system in Ukraine. *Modeling the development of the economic systems*. 2022. № 3. P. 49–58.
3. Матійчук Л. П. Модель регулювання дотримання ефективності системи енергетичної безпеки в сфері застосування відновлювальних джерел енергії в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 6. Том 1. С. 259–270.
4. Павлов К. В., Павлова О. М., Романюк Р. В. Організаційно-економічний механізм реформування електроенергетичного ринку в регіонах України : монографія. Луцьк : СПД Гадак Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф», 2022. 221 с.
5. Павлова О. М., Павлов К. В., Писанко С. В., Матійчук Л. П. Регулювання інвестиційно-інноваційної активності в електроенергетичній галузі України : монографія. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2023. 204 с.
6. Оцінювання загроз енергетичній безпеці: аналітична доповідь / за ред. О. М. Суходолі. Київ : НІСД, 2022. 63 с.
7. Суходоля О. М., Харазішвілі Ю. М., Бобро Д. Г. Методологічні засади ідентифікації та стратегування рівня енергетичної безпеки України. *Економіка України*. 2020. № 6 (703). С. 20–42.
8. Standard ISO 31000. Risk management. URL: <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management.html> (дата звернення: 21.02.2023).
9. Matiichuk L., Pavlova O., Pavlov K., Shabala O. Regulation of the efficiency of the energy security system in the industry of renewable energy. *Modeling the development of the economic systems*. 2022. № 4. P. 39–48.

10. Ніценко В. С., Руденко С. В. Управління ризиками на підприємствах агропродовольчої сфери. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2017. № 3. С. 12–21.

11. Грідін О. В., Дудник О. В., Руденко С. В. Сутність, місце та сучасне значення ризик-менеджменту в управлінській парадигмі організації. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2018. Вип. 191. С. 188–201.

12. Купчак В. Р., Павлова О. М., Павлов К. В., Лагодієнко В. В. Формування та регулювання регіональних енергетичних систем: теорія, методологія та практика: монографія. Луцьк : СПД Гадак Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф», 2019. 347 с.

13. Лагодієнко В. В. Особливості стійкого розвитку регіонального електроенергетичного комплексу. *Ефективна економіка*. 2013. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4813> (дата звернення: 21.02.2023).

14. Стрішенець О. М. Світові тенденції розвитку економіки енергетики у XXI ст.: адаптація до українських реалій. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 1. С. 73–79.

15. Energy security – Ukraine energy profile – Analysis – IEA. URL: <https://www.iea.org/reports/ukraine-energy-profile/energy-security> (дата звернення: 21.02.2023).

УДК 338.432-047.44:633.1

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.12>**Мірзоєва Т.В.**

доктор економічних наук, доцент,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0034-6138>

Томашевський В.Ю.

аспірант кафедри економіки,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України

Mirzoieva Tetiana, Tomashevskiy Vladyslav*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ВИРОБНИЦТВА НІШЕВИХ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE PRODUCTION OF NICHE CEREAL CROPS

У статті розкрито актуальність виробництва нішевих сільськогосподарських культур в умовах сьогодення. Закцентовано увагу, що в Україні вона зросла в умовах воєнного стану, так як ціни на традиційні бізнес-культури суттєво знизилися. Підкреслено, що вирощування нішевих культур загалом і нішевих зернових, зокрема, може сприяти позитивному як економічному, так і екологічному ефектам. Аналіз виробництва нішевих зернових культур в умовах сьогодення виконано на прикладі таких представників цієї групи як жито і сорго. Розкрито основні переваги, що формують економічний потенціал цих культур і виявлено основні причини, що гальмують збільшення посівів і обсягів їхнього виробництва. У розрізі сорго й жита зазначено, що основними їхніми перевагами є універсальність, можливість застосування у багатьох сферах, а також невибагливість. Проаналізовано рівень і динаміку виробництва жита й сорго в Україні за основними товаровиробниками. Зокрема, виконано аналіз площ, обсягів виробництва та врожайності зазначених культур. Виявлено, що більш активно виробництво нішевих зернових культур, зокрема жита й сорго, відбувається у вітчизняних фермерських господарствах і суттєво зросла врожайність даних культур у досліджуваній період. Висвітлено географію вирощування жита й сорго в Україні. Досліджено динаміку показників економічної ефективності вирощування і реалізації нішевих зернових культур (на прикладі жита) сільськогосподарськими підприємствами України – повну собівартість 1 ц, ціну реалізації 1 ц, рівень рентабельності. Виявлено, що економічна доцільність виробництва зазначених культур обумовлюється також потенційно високою рентабельністю. Дійшли висновку, що поряд із низкою переваг, які характерні для нішевих зернових культур, їх вирощування та продаж відрізняється від виробництва й продажу традиційних, з якими знайомі більшість вітчизняних аграріїв, тому питання його розвитку вимагає подальших досліджень із урахуванням змінних умов сьогодення.

Ключові слова: нішеві культури, нішеві зернові, рентабельність, диверсифікація виробництва.

The article reveals the relevance of the production of niche agricultural crops in today's conditions. It is emphasized that in Ukraine it has increased in the conditions of martial law, as the prices for traditional business crops have decreased significantly. It is emphasized that the cultivation of niche crops in general and niche cereals, in particular, can contribute to positive both economic and environmental effects. The analysis of the production of niche grain crops in today's conditions is performed on the example of such representatives of this group as rye and sorghum. The main advantages that form the economic potential of these crops are revealed and

the main reasons that inhibit the increase in crops and their production volumes are revealed. In the context of sorghum and rye, it is stated that their main advantages are versatility, the possibility of application in many areas, as well as unpretentiousness. The level and dynamics of rye and sorghum production in Ukraine by main commodity producers were analyzed. In particular, an analysis of areas, production volumes, and yields of the specified crops was performed. It has been established that domestic farmers are more actively engaged in the production of niche grain crops, in particular rye and sorghum, and the yield of these crops has increased significantly during the studied period. The geography of growing rye and sorghum in Ukraine is covered. The dynamics of indicators of the economic efficiency of cultivation and sale of niche grain crops (on the example of rye) by agricultural enterprises of Ukraine were studied – the full cost of 1 cent, the price of sale of 1 cent, the level of profitability. It has been established that the economic feasibility of the production of these crops is also due to potentially high profitability. We came to the conclusion that along with a number of advantages that are inherent in niche crops, their cultivation and implementation differs from the production and implementation of traditional crops with which the majority of domestic farmers are familiar. Therefore, this question needs to be investigated further, taking into account the changing conditions of today.

Key words: *niche crops, niche grains, profitability, diversification of production.*

Постановка проблеми. У рамках інклюзивного розвитку вітчизняної аграрної сфери подолання сировинного спрямування її експортного потенціалу ґрунтується на участі у зовнішньоторговельній діяльності не лише крупних агрохолдингів, а й малих і середніх підприємств. Дійсно, для сучасних умов характерними є експансія капіталу та вирощування крупними підприємствами й агрохолдингами монокультур. Однак тенденції та особливості функціонування аграрного ринку вимагають швидкого реагування та переорієнтації виробництва відповідно до кон'юнктури, що склалась. Одним із напрямів вирішення цієї проблеми може бути диверсифікація діяльності малих і середніх підприємств через вирощування та експорт нішевих сільськогосподарських культур. До того ж, це сприятиме уникненню нерівної конкуренції з агрохолдингами та розширенню ринків збуту [10; 15]. Зазначений процес нині активізується в Україні – експерти прогнозують зміни структури посівів у межах весняної кампанії 2023 року з характерним трендом до вирощування нішевих культур. Відбувається це під впливом економічних факторів – так, якщо довоєнні ціни на зерно становили понад 400 дол. за тону, то станом на початок лютого 2023 р. – 160-180 доларів; якщо за тону соняшнику можна було отримати 800 дол., то нині 400. Таким чином ціни нині мінімальні й це спонукає аграріїв прилаштовуватися до ситуації. Зменшуючи площі під зерновими культурами і, швидше за все, під соняшником, вони шукатимуть вихід у вирощуванні нішевих культур – наприклад це може бути гірчиця, льон, просо, сорго тощо [3].

Вирощування нішевих культур, окрім економічного ефекту, який виявляється, зокрема, у зменшенні ризиків втрат від недоотримання чи загибелі врожаю традиційних сільськогосподарських культур, забезпечує також екологічний ефект через позитивний вплив на якість ґрунтів і фітосанітарний стан посівів унаслідок урізноманітнення сівозміни. Оскільки цей напрям агровиробництва України залишається допоки відносно новим, рівень актуальності наукових напрацювань у цій сфері є досить високим.

На сьогодні дослідниками та експертами не сформовано єдиного підходу до класифікації ознак виокремлення сільськогосподарських культур у групу нішевих. Безпосередньо в аграрному виробництві ними вважаються ті, що використовуються у сівозміні в якості попередників основних культур, а також ті, що виступають культурами-замінниками для пересіву загиблих зернових та/чи олійних культур. Також до нішевих відносять ті сільськогосподарські культури, виробництво яких не набуло широкого розповсюдження, проте має високий економічний, екологічний і соціальний потенціал. У свою чергу, на ринку нішевими прийнято називати культури, на які є ситуативний або стабільно підвищений комерційний попит у вузькому сегменті споживачів. Як правило, кожні два-три роки для попиту характерним є різке зростання, після чого настає спад [6]. У групі зернових такими культурами нині є жито, гречка, сорго, льон тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику розвитку виробництва нішевих культур досліджувала низка вітчизняних і закордонних учених із різних точок зору. Так, Суліханов Б. досліджує їх роль у харчовому ланцюзі людини і звертає увагу на зміну обсягів їхнього виробництва в сторону збільшення за останні десятиріччя [17]. Удова Л. і Прокопенко К. розглядають нішеві в якості нового перспективного орієнтиру для малих господарств [25]. Ратушна Ю. відзначає, що нішеві культури – це ті, які не є типовими для агропромислового комплексу України й тому мало вирощуються [14]. Група науковців під керівництвом Вожегової Р. розглядає їх як нові можливості агропромислового комплексу України [2]. Карасьова Н. у свою чергу досліджує тенденції розвитку світового ринку нішевих культур [9]. Петрова О. відзначає, що значний економічний інтерес представляють нішеві зернобобові культури [13]. Tretiak N. та низка інших учених досліджують вирощування нішевих культур в контексті перспектив екоінноваційного сільськогосподарського виробництва в Україні [24]. Американські вчені Neill C.L. & Morgan K.L. обговорюють виробничі, фінансові, регуляторні, цінові та людські ризики, характерні для виробництва нішевих культур у США [23]. Інші американські вчені додають, що нішеві культури є більш прибутковими, ніж більшість традиційних культур, але мають також і вищі ризики, пов'язані з виробництвом [21]. Досить поширеною є думка, що так звані альтернативні спеціальні культури можуть сприяти диверсифікації посівів у сільському господарстві та зміцненню здоров'я й добробуту людей завдяки розширенню асортименту харчових культур [20].

Формулювання цілей статті. Не дивлячись на наявність значної кількості публікацій як наукового, так і практичного характеру щодо особливостей розвитку виробництва нішевих культур, актуальними залишаються дослідження потенціалу й сучасного стану вирощування зернових культур, які відносяться до нішевих, із урахуванням змінних умов сьогодення та окреслення перспектив їхнього виробництва.

Виклад основного матеріалу. З усього різноманіття нішевих зернових перспективними й комерційно привабливими для вирощування в Україні вважаємо можуть бути, насамперед, такі культури як знайоме усім жито та малознайоме сорго. Так, однією з найбільш універсальних і найбільш невибагливих зернових культур в Україні є жито. Сфера використання цієї культури досить широка: жито – це традиційний хліб для українців; жито може бути сировиною для виготовлення біоенергетичних ресурсів, зокрема, для виробництва біогазу та солом'яних пелет (при врожаї 6 т виходить 6 т соломи з гектара); жито прекрасно підходить для відгодівлі тварин – наприклад, у Німеччині та Польщі це нормальна практика [10]. Багато науковців і селекціонерів називають жито більш перспективною та рентабельною культурою, навіть порівняно з пшеницею озимою. Існує думка, що за умови дотримання правильної технології вирощування і оптимального захисту можна досягти рентабельності вирощування жита озимого 400–800% [1]. Проте, маємо парадокс – уже не одне десятиліття в Україні спостерігається стійка тенденція до зменшення посівів цієї сільськогосподарської культури та, відповідно, обсягів виробництва. Піковий розмір площ під житом за роки незалежності (1,15 млн га) мав місце у 1995 році. До 2019 року посівні площі під культурою скоротилися майже у 10 разів – до 116 тис. га. Насамперед, це спричинено зосередженням українських аграріїв на так званих бізнес-культурах, які більшою мірою загребувані на внутрішньому та зовнішньому ринках [19]. Окрім того, гальмує збільшення посівів жита та виробництво житнього борошна в Україні нестача великих промислових млинів, спеціалізованих для жита. Тобто на млині, де мелють пшеничне борошно, неможливо отримати високоякісне житнє, тому ми й купуємо його за кордоном і тому тривалий час тримається так званий диспаритет цін – наприклад, коли пшениця коштувала 1000 грн/т, то жито коштувало 200 грн/т. Тому фермери й не вирощували жито [10]. Відтак, склалася ситуація – така традиційна для України культура як жито вже досить тривалий час відноситься до нішевих. Тим не менше,

попри стрімке й суттєве скорочення посівних площ під посівами жита, Україна все ще входить до п'ятірки найбільших світових виробників цієї культури. Тому дуже важливим для держави є збереження цієї позиції. Позитивним є те, що в останні роки жито отримало «друге дихання» в Україні й почало набувати популярності серед аграріїв – як перспективна і вигідна для вирощування культура.

Так, починаючи з 2020 р. мала місце тенденція до збільшення посівних площ під житом. У 2021 р. площі під культурою склали 172 тис. га, що на 57 тис. га (на 49,6%) більше, ніж у 2019 році (табл. 1).

Таблиця 1

**Рівень і динаміка виробництва жита в Україні
за основними товаровиробниками**

	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021р.	2021 р. до 2017 р., %
<i>Площа, тис. га</i>						
усі категорії господарств	171,0	148,4	115,5	138,5	172,0	100,6
у т.ч. с.-г. підприємства	104,2	85,2	57,9	82,6	116,3	111,6
з них фермерські господарства	17,2	14,4	10,6	16,4	21,5	125,0
господарства населення	66,8	63,2	57,6	55,9	55,7	83,4
<i>Виробництво, тис. ц</i>						
усі категорії господарств	5078,5	3937,8	3346,8	4567,8	5931,5	116,8
у т.ч. с.-г. підприємства	3293,9	2294,0	1792,9	3047,2	4440,2	134,8
з них фермерські господарства	519,4	361,7	329,9	636,6	779,6	150,1
господарства населення	1784,6	1643,8	1553,9	1520,6	1491,3	83,6
<i>Урожайність, ц/га</i>						
усі категорії господарств	29,7	26,5	28,9	33,2	34,5	116,2
у т.ч. с.-г. підприємства	31,6	26,9	31,0	37,2	38,1	120,6
з них фермерські господарства	30,2	25,1	31,2	39,5	36,6	121,2
господарства населення	26,7	26,0	26,8	27,3	26,9	100,7

Джерело: складено за [6]

Переважна частина культури вирощується сільськогосподарськими підприємствами – у 2021 р. ними було вирощено 4440,2 тис. ц жита, що становить 74,6% його валового збору та на 10 в.п. за аналогічний показник 2017 року. Зростання рівня врожайності на 7,8 ц/га (на 16,2%) сприяло збільшенню валових зборів на 853 тис. ц (на 16,8%).

Найбільші площі посівів жита у 2021 р. були зосереджені у Чернігівській, Житомирській, Київській, Волинській і Рівненській областях. Відповідно, валові збори культури тут є найвищими. Лідерство Чернігівщини у вирощуванні жита пояснюється тим, що в цій області погодно-кліматичні умови не сприяють вирощуванню пшениці. Зокрема, це негаразди з вологістю, з її нерівномірністю. Окрім того, щоб отримати високий урожай пшениці у Чернігівській області треба докласти чимало зусиль і внести багато мінодобрив, оскільки там піщані ґрунти. А це немалі фінансові витрати. Тому фермери Чернігівщини і віддають перевагу житу [10]. Так, частка господарств усіх категорій Чернігівської області у валових зборах жита складала 21,9%, Житомир-

ської та Волинської областей – відповідно 13,2 та 12,5%, Київської та Рівненської областей – по 10,5%. Загалом, у зазначених п'ятьох регіонах вирощують 68,6% жита в країні. Показовим є те, що упродовж зазначеного періоду суттєво наростили обсяги виробництва жита (на 50%) фермерські господарства – цьому сприяло і збільшення посівних площ під житом на 25%, і зростання врожайності на 21%. Це є одним із підтверджень того, що нішеві культури – сфера малого аграрного бізнесу, який не може конкурувати з великим бізнесом у виробництві так званих бізнес-культур і якому для ефективного розвитку доцільно освоїти певну нішу.

Показники економічної ефективності виробництва і реалізації жита сільськогосподарськими підприємствами України упродовж 2017–2020 рр. характеризувалися стрибкоподібною динамікою (табл. 2). Так, найвищим рівень прибутковості був у 2017 р. – з розрахунку на одну гривню понесених витрат аграрії отримали 20,2 коп. прибутку. У 2018 р. через перевищення рівня повної собівартості 1 ц жита ціни його реалізації на 7,21 грн рівень збитковості склав – (мінус) 2,2%. Перевищення реалізаційних цін рівня повної собівартості у наступні роки досліджуваного періоду сприяло хоча й невисокій, але ефективності галузі. З урахуванням того, що витрати на вирощування жита є меншими, ніж на вирощування пшениці, виходить, що собівартість однієї тонни жита нижча, тому виробники зацікавилися цією культурою. Але знову ж таки маємо парадокс – усі умови в державі, щоб успішно вирощувати жито, є, але дівати його нікуди.

Таблиця 2

**Динаміка показників економічної ефективності вирощування
і реалізації жита сільськогосподарськими підприємствами України**

	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2020 р. до 2017 р., %
Повна собівартість 1 ц, грн	257,54	327,76	374,5	359,8	139,7
Ціна реалізації 1 ц, грн	309,56	320,55	411,6	411,6	133,0
Рівень рентабельності (збитковості), %	20,2	-2,2	9,9	14,4	x

Джерело: складено за [6]

У даній ситуації поділяємо думку, що найприйнятнішими напрямками подальшого розвитку виробництва жита в Україні є, по-перше, фокусування на потребах внутрішнього ринку, зокрема через переробку на борошно для створення доданої вартості. По-друге, варто зробити акцент на використанні жита у продовольчих цілях і підвищенні його якості [8].

В Україні в умовах сьогодення до нішевих відноситься й така культура як сорго. Це при тому, що у світовому виробництві сорго, зокрема зернове, посідає четверте місце після пшениці, рису та кукурудзи. Окрім зернового сорго, поширені інші його види – цукрове, трав'янисте, технічне, лимонне. Усього налічується 70 сортів культивованих рослин і кожен вид активно застосовується у різних сферах: від тваринництва до парфумерії. Усі види сорго мають широку лінійку переваг, які зумовлюють економічну доцільність його виробництва.

Насамперед, перевагами культури є висока врожайність зерна, досить низька вартість виробництва і простота вирощування. Економічна привабливість зернового сорго полягає і в його універсальності. Передусім, воно може зайняти чільне місце у харчуванні людини, використовується у комбікормовій промисловості та для виготовлення крохмалю, вміст якого у зернах деяких його видів може досягати 83% (наприклад, вміст крохмалю у кукурудзі – не більше 74%), для виробництва патоки й солодкого сиропу, кондитерських виробів, спирту, фарби для шкіри, паперу, плетених виробів, віників,

огорож. Виокремлюють і технічний напрямок переробки сорго, актуальність якого нині стрімко зростає. Мова йде про альтернативне паливо (пелети, біогаз, етанол), яке можна виробляти з сорго [5]. Володіє сорго й лікувальними властивостями [4].

В агрономічному аспекті культура представляє достойну альтернативу кукурудзі – сорго кореневими виділеннями сприяє проростанню, а потім подальшій загибелі вовчку (рослини-паразиту соняшнику) та потребує для нормального перебігу періоду вегетації на 25% менше вологи, ніж кукурудза, що зумовлює доцільність його вирощування у зонах ризикованого землеробства. За існуючими прогнозами агровиробники у майбутньому швидше за все, традиційну кукурудзу замінять стійким до посухи сорго [7]. Окрім того, сорго зменшує засоленість ґрунтів, видаляє з ґрунту важкі метали і солі, коренева система сорго фактично «втягає» із нижніх горизонтів ґрунту важкорозчинний фосфор у верхні шари [12; 16].

Тобто, сорго, як і більшість нішевих культур притаманна низка переваг, які роблять його все більш привабливим для аграріїв, які шукають альтернативні варіанти традиційним бізнес-культурам і широка універсальність, яка значною мірою обумовлює високий економічний потенціал виробництва даної культури. Проте, його реалізація можлива, насамперед, за умови правильно вибраної та застосованої технології вирощування сорго та налагодженої переробки. Поділяємо думку практиків, які стверджують, що отримати максимальний результат, вирощуючи сорго, можна лише працюючи комплексно [5]. Виробникам варто обирати якісне насіння, міңдобрива й агрохімію з урахуванням умов кожного окремого регіону чи господарства, уважно ставитися до всіх стадій виробничого процесу, частіше проводити аудит для того, щоб продукція відповідала міжнародній сертифікації та була придатною для експорту.

Попри всі переваги сорго, площа під ним в Україні впродовж 2017–2021 рр. скоротилась на 29 тис. га (на 40,9%) і склала у 2021 р. 42 тис. га (табл. 3).

Переважаюча частина посівів сорго в Україні (75%) зосереджена у сільськогосподарських підприємствах (табл. 3). Суттєве скорочення посівів, попри зростання рівня врожайності на 13,4 ц/га (на 47,9%), спричинило зменшення обсягів валових зборів на 253,4 тис. ц (на 12,8%). У розрізі категорій підприємств нарощування обсягів виробництва (удвічі) мали лише фермерські господарства, проте, оскільки їх частка у валових зборах становить лише 16,3%, це суттєво не вплинуло на загальну динаміку у галузі. Однак те, що фермери наростили обсяги виробництва сорго є черговим свідченням того, що нішеві культури – це сфера діяльності переважно малого бізнесу [22].

Вирощують сорго в Україні здебільшого у Степовій і Лісостеповій зонах. У 2021 р. найбільші зібрані площі були в Одеській (251,1 тис. ц), Кіровоградській (233,9 тис. ц) та Дніпропетровській (181,8 тис. ц) областях, що пояснюється, насамперед, стійкістю культури до посух. Знову ж таки показовим є те, що протягом досліджуваного періоду площі під сорго зросли саме у фермерських господарствах – на 55,2%, виробництво сорго у даній групі господарств зросло у 2 рази, а врожайність – на 41,4%. Що стосується врожайності сорго, то вона суттєво зросла у всіх групах підприємств упродовж 2017–2021 рр.

Відзначимо, що для сорго, як і для більшості нішевих культур, притаманна стрибкоподібна динаміка посівних площ і обсягів виробництва. Наприклад, у період із 2002 по 2008 рр. сорго дуже динамічно завойовувало вітчизняний ринок: його посівні площі в Україні за вказаний період розширилися з 6 000 до 180 000 га. Проте, вже у 2009 році, як і знову в 2021, сорго висіяли значно менше. Головна причина таких спадів – невпевненість і нестабільність вітчизняного ринку збуту товарного сорго. Уже багато років поспіль внутрішній ринок не спроможний використати вирощені в державі обсяги зернового сорго. В основному продаж спрямовується на експорт [11]. Тому в нинішніх складних умовах господарювання в Україні, які характеризуються скороченням експорту, виробництво сорго, на жаль, може перейти в розряд локального. Хоча існують прогнози, що можна очікувати збільшення в середньостроковій перспективі посівів

Таблиця 3

Динаміка виробництва сорго в Україні за основними товаровиробниками

	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2021 р. до 2017 р., %
<i>Площа, тис. га</i>						
усі категорії господарств	71,0	41,9	46,9	48,7	42,0	59,1
у т.ч. с.-г. підприємства	59,9	31,9	37,0	38,5	31,7	52,9
з них фермерські господарства	3,8	3,3	6,7	8,0	5,9	155,2
господарства населення	11,1	10,5	9,9	10,2	10,3	91,2
<i>Виробництво, тис. ц</i>						
усі категорії господарств	1985	1940	1920,3	1065,6	1731,6	87,2
у т.ч. с.-г. підприємства	1717	1647	1677,4	879,4	1466,7	85,4
з них фермерські господарства	131	163	270,3	126,6	282,5	36. у 2 р.
господарства населення	269	293	242,9	186,2	264,9	98,5
<i>Урожайність, ц/га</i>						
усі категорії господарств	28,0	46,3	40,8	22,4	41,4	147,9
у т.ч. с.-г. підприємства	28,7	51,6	45,3	23,6	46,6	162,4
з них фермерські господарства	34,5	49,3	40,7	16,2	48,8	141,4
господарства населення	24,2	27,9	24,1	18,4	25,5	105,4

Джерело: складено за [6]

сорго із нинішніх 42 тис. га до 1,5 млн га та навіть, що в особливо посушливих регіонах України ця культура цілком може замінити кукурудзу [14]. Стимулом для розвитку виробництва сорго і розширення каналів його реалізації можуть бути потреби галузі тваринництва Китаю, так як кормовий сектор цієї країни усе більше використовує сорго як дешевший замітник кукурудзи [4]. Варто відмітити, що не дивлячись на незначну поширеність посівів сорго в Україні і навіть зменшення обсягів його виробництва в останні роки сорго входить до четвірки найрентабельніших культур поряд із соняшником, кукурудзою та пшеницею. Так, за налагодженого процесу вирощування та збуту рівень рентабельності може становити 200% [18]. Тобто, має місце потенційно висока рентабельність, як і в розрізі багатьох інших нішевих культур.

Висновки. Таким чином, сучасний стан розвитку виробництва нішевих зернових культур в Україні має досить неоднозначний характер. Показовою тенденцією є те, що воно найбільшими темпами розвивається у фермерських господарствах, зокрема у розрізі таких культур як жито й сорго. Так, упродовж 2017–2021 рр. площа під житом у фермерських господарствах зросла на 25%, урожайність на 21% та, відповідно, зросли обсяги виробництва – на 50%. Площі під сорго упродовж зазначеного періоду зменшилися загалом у всіх категоріях господарств, але знову ж таки у фермерських господарствах вони зросли на 55%, а обсяги виробництва – у два рази. Що стосується врожайності сорго, то виявлено, що вона зросла і в сільськогосподарських підприємствах – на 62,4%, і у фермерських господарствах – на 41,4%. Таким чином бачимо, що нішеві культури – це шлях, насамперед, для малого бізнесу, для аграріїв, які схильні до новацій, які не бояться експериментувати й ризикувати для отримання прибутку. Разом із тим, існує багато перепон на цьому шляху – починаючи від браку інформації в середовищі

аграріїв і закінчуючи відсутністю розвинутої переробки. Вирощування та продаж цих культур дійсно відрізняється від виробництва й продажу традиційних, з якими знайомі більшість аграріїв. Розвиток виробництва нових культур є складним процесом, а отже шлях до успіху для кожної нішевої культури може бути тривалим. Детальне дослідження агрономічних вимог, існуючих проблем виробництва та маркетингу необхідні для того, щоб врахувати можливості та перепони, пов'язані з вирощуванням нішевих культур і можуть суттєво збільшити шанси на успіх. На додаток необхідним є тісне партнерство між урядом, дослідницькими установами, переробною промисловістю та аграріями. Тоді у суспільстві поширяться розуміння того, що переорієнтація аграрної сфери від зосередженого на вирощуванні бізнес-культур моновиробництва, до диверсифікованого має не лише економічний, а й екологічний ефект, а нішеві культури можуть бути одним із способів адаптації виробників до мінливих тенденцій на сучасних ринках.

Список використаних джерел:

1. АгроМатематика. Як оптимізувати вирощування жита озимого. 2017. URL: <https://kurkul.com/blog/425-agromatematika-yak-optimizuvati-viroshchuvannya-jita-ozimogo>.
2. Вожегова Р.А., Боровик В.О., Грабовський М.Б., Марченко Т.Ю., Грабовська Т.О. Нішеві культури – нові можливості агропромислового комплексу України. *Аграрні інновації*. 2022. № 13. URL: <https://doi.org/10.32848/agra.innov.2022.13.27>
3. В Україні формується тренд до вирощування нішевих культур. 2023. URL: <https://www.growhow.in.ua/v-ukraini-formuietsia-trend-do-vyroshchuvannya-nishevykh-kultur/>
4. Глобальні тенденції у виробництві сорго. 2020. URL: <https://agriteka.com/693-globaln-tendenciyi-u-virobnictv-sorgo.html>
5. Григоренко О. Сорго: досвід Африки й пустельного Техасу для Півдня України. 2018. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/275-sorgo-dosvid-afriki-y-pustelnogo-tehasu-dlya-pivdnya-ukrayini>
6. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Застосування і ринки сорго. 2019. URL: <https://nuseed.com/ua/sunflower/>
8. Жито для Європи: що стало з традиційною зерновою? 2017. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/zito-dla-evropi-so-stalo-z-tradicijnou-zernovou#:~:text>
9. Карасьова Н.А. Експортна перспектива нішевої продукції для малих та середніх підприємств аграрного сектора. *Агросвіт*. 2017. № 1–2. С. 14–18. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/1-2_2017/4.pdf
10. Лугицька Л. Рентабельність вирощування жита становить 900-1200%. 2016. URL: <https://kurkul.com/interview/68-dmitro-yegorov-rentabelnist-viroshchuvannya-jita-stanovit-900-1200>
11. Музиченко Ф. Сорго в Україні: лише переваги. 2010. URL: <https://propozitsiya.com/ua/sorgo-v-ukrayini-lishe-perevagi>
12. Нішеві культури: економічні перспективи вирощування. 2020. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/idei-trendy/item/16666-nishevi-kultury-ekonomichni-perspektyvy-vyroshchuvannya.html>
13. Петрова О. Стан та перспективи вирощування нішевих бобових культур в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія : Економіка*. 2020. (1). С. 148–153. URL: <http://tnv-econom.ksauniv.ks.ua/index.php/journal/article/view/19>
14. Ратушна Ю. Маркетингові дослідження кон'юнктури зернового ринку (нішеві культури). *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2021. Вип. 4. С. 35–44. URL: <https://visnyk.mnau.edu.ua/statti/2021/n112/n112v42021ratushna.pdf>
15. Рогач С.М., Ільків Д.А., Степасюк Л.М., Мірзосєва Т.В., Томашевська О.А. Економічні засади виробництва нішових сільськогосподарських зернових і зернобобових культур : монографія. Київ : ЦП «Компринт», 2019. 398 с.
16. Сорго – не тільки вигідно, але й смачно. 2012. URL: <https://www.nibulon.com/news/novini-kompanii/sorgo-ne-tilki-vigidno-ale-i-smachno.html>
17. Суніханов Б.К. Нішеві культури. *Вісник аграрної науки*. 2017. № 4. С. 58–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaan_2017_4_12.
18. Топ найрентабельніших агрокультур для вирощування у 2022 році. 2022. URL: <https://agrobusiness.com.ua/top-nairentabilnishykh-kultur-dliavyroshchuvannya-u-2022-rotsi>
19. Україна входить до п'ятірки найбільших світових виробників жита. 2019. URL: <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/14964-ukraina-vkhodyt-do-piatirky-naibilshykh-svitovykh-vyrobnikiv-zhyta.html>

20. Hye-Ji Kim. Opportunities and Challenges of Alternative Specialty Crops: The Global Picture. *HORTSCIENCE*. 2016. 51(11):1316–1319. DOI: <https://doi.org/10.21273/HORTSCI10659-16>
21. Kistner E., Kellner O., Andresen J. et al. Vulnerability of specialty crops to short-term climatic variability and adaptation strategies in the Midwestern USA. *Climatic Change*. 2018. 146, 145–158. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10584-017-2066-1>
22. Mirzoieva T. et al. Economic substantiation of expediency of production of niche cultures. *IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci.* 2021. 937. 032095. DOI: [10.1088/1755-1315/937/3/032095](https://doi.org/10.1088/1755-1315/937/3/032095)
23. Neill C.L. and Morgan K.L. Beyond Scale and Scope: Exploring Economic Drivers of U.S. Specialty Crop Production With an Application to Edamame. *Front. Sustain. Food Syst.* 2021. 4:582834. DOI: <https://doi.org/10.3389/fsufs.2020.582834>
24. Tretiak N., Hebryn-Baidy L., Sakal O., Kovalenko A., Shtohryn H., Kovalyshyn O., Vrublevska O. Cultivation of niche crops and prospects. *Acta Sci. Pol., Formatio Circumiectus*. 2021. 20 (3/4), 29–46. DOI: <https://doi.org/10.15576/ASP.FC/2021.20.3/4.29>
25. Udova L., Prokopenko K. The niche crops as a new prospective guideline for small farms. *Economy and Forecasting*, Valeriy Heyets. 2018. № 3. P. 102–117.

References:

1. AhroMatematyka. Yak optymizuvaty vyroshchuvannya zhyta ozymoho (2017) [Agromathematics. How to optimize the cultivation of winter rye]. Available at: <https://kurkul.com/blog/425-agromatematika-yak-optimizuvaty-vyroschuvannya-jita-ozimogo> (accessed 10 January 2023).
2. Vozhehova R.A., Borovyk V.O., Hrabovskiy M.B., Marchenko T.Yu., Hrabovska T.O. (2022) Nishevi kultury – novi mozhyvosti ahropromysloвого kompleksu Ukrainy [Niche crops are new opportunities for the agro-industrial complex of Ukraine]. *Ahrarni innovatsii [Agrarian innovations] (electronic journal)*, vol. 13. DOI: <https://doi.org/10.32848/ahrar.innov.2022.13.27> (accessed 12 February 2023).
3. V Ukraini formuietsia trend do vyroshchuvannya nishevykh kultur (2023) [In Ukraine, a trend towards the cultivation of niche cultures is forming]. Available at: <https://www.growhow.in.ua/v-ukraini-formuietsia-trend-do-vyroshchuvannya-nishevykh-kultur/> (accessed 10 February 2023).
4. Hlobalni tendentsii u vyrobnytstvi sorho (2020) [Global trends in sorghum production]. Available at: <https://agriteka.com/693-globaln-tendencyi-u-virobnictv-sorgo.html> (accessed 10 February 2023).
5. Hryhorenko O. (2018) Sorho: dosvid Afryky y pustelnogo Tekhasu dlia Pivdnia Ukrainy [Sorghum: the experience of Africa and desert Texas for Southern Ukraine]. Available at: <https://kurkul.com/spetsproekty/275-sorgo-dosvid-afriki-y-pustelnogo-tehasu-dlya-pivdnia-ukrayini> (accessed 15 February 2023).
6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed 15-20 February 2023).
7. Zastosuvannya i rynky sorho (2019) [Applications and markets of sorghum]. Available at: <https://nuseed.com/ua/sunflower/> (accessed 20 February 2023).
8. Zhyto dlia Yevropy: shcho stalo z tradytsiinoiu zernovoiu? (2017) [Rye for Europe: what happened to the traditional grain?]. Available at: <https://agravery.com/uk/posts/show/zito-dla-evro-pi-so-stalo-z-tradicijnou-zernovou#:~:text=> (accessed 20 February 2023).
9. Karasova N.A. (2017) Eksporna perspektyva nishevoi produktsii dlia malykh ta serednykh pidpriemstv ahrarynogo sektora [Export perspective of niche products for small and medium-sized enterprises of the agricultural sector]. *Ahrosvit [Agroworld]*, no. 1–2, pp. 14–18. Available at: http://www.agrosvit.info/pdf/1-2_2017/4.pdf (accessed 25 January 2023).
10. Lutytska L. (2016) Rentabelnist vyroshchuvannya zhyta stanovyt 900-1200% [The profitability of growing rye is 900-1200%]. Available at: <https://kurkul.com/interview/68-dmitro-yegorov-rentabelnist-vyroschuvannya-jita-standovyt-900-1200> (accessed 25 January 2023).
11. Muzychenko F. (2010) Sorho v Ukraini: lyshe perevahy [Sorghum in Ukraine: only advantages]. Available at: <https://propozitsiya.com/ua/sorgo-v-ukrayini-lyshe-perevagi> (accessed 28 January 2023).
12. Nishevi kultury: ekonomichni perspektyvy vyroshchuvannya (2020) [Niche crops: economic prospects of cultivation]. Available at: <http://agro-business.com.ua/agro/idei-trendy/item/16666-nishevi-kulturyekonomichni-perspektyvy-vyroshchuvannya.html> (accessed 20 February 2023).
13. Petrova O. (2020) Stan ta perspektyvy vyroshchuvannya nishevykh bobovykh kultur v Ukraini [Status and prospects of growing niche leguminous crops in Ukraine]. *Tavrijskij naukovij visnik*.

Seriya: Ekonomika, (1), pp. 148–153. Available at: <http://tnv-econom.ksauniv.ks.ua/index.php/journal/article/view/19>

14. Ratushna Yu. (2021) Marketynhovi doslidzhennia koniunktury zernovoho rynku (nishevi kultury) [Marketing studies of grain market conditions (niche crops)]. *Visnyk ahrarynoi nauky Prychornomor'ia* [Herald of Agrarian Science of the Black Sea Region], vol. 4, pp. 35–44. Available at: <https://visnyk.mnau.edu.ua/statti/2021/n112/n112v42021ratushna.pdf> (accessed 30 January 2023).

15. Rohach S.M., Ilkiv D.A., Stepasiuk L.M., Mirzoieva T.V., Tomashevskaya O.A. (2019) Ekonomichni zasady vyrobnytstva nishovykh silskohospodarskykh zernovykh i zernobobovykh kultur [Economic bases of production of niche agricultural grain and leguminous crops]. Kyiv: TsP "Kompyrnt".

16. Sorho – ne tilky vyhidno, ale y smachno (2012) [Sorghum is not only profitable, but also tasty]. Available at: <https://www.nibulon.com/news/novini-kompanii/sorgo-ne-tilki-vigidno-ale-i-smachno.html> (accessed 11 February 2023).

17. Supikhanov B.K. (2017) Nishevi kultury [Niche cultures]. *Visnyk ahrarynoi nauky* [Herald of Agrarian Science], no. 4, pp. 58–64. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaan_2017_4_12 (accessed 18 January 2023).

18. Top nairentabilnishykh ahrokultur dlia vyroshchuvannia u 2022 rotsi (2022) [Top of the most profitable agricultural crops for cultivation in 2022]. Available at: <https://agrobusiness.com.ua/top-nairentabilnishykh-kultur-dliavyroshchuvannia-u-2022-rotsi> (accessed 12 February 2023).

19. Ukraina vkhodyt do p'iatirky naibilshykh svitovykh vyrobnykiv zhyta (2019) [Ukraine is one of the world's five largest producers of rye]. Available at: <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/14964-ukraina-vkhodyt-do-piatirky-naibilshykh-svitovykh-vyrobnykiv-zhyta.html> (accessed 19 January 2023).

20. Hye-Ji Kim (2016) Opportunities and Challenges of Alternative Specialty Crops: The Global Picture. *HORTSCIENCE*, 51(11): 1316–1319. DOI: <https://doi.org/10.21273/HORTSCI110659-16> (accessed 12 January 2023).

21. Kistner E., Kellner O., Andresen J. et al. (2018) Vulnerability of specialty crops to short-term climatic variability and adaptation strategies in the Midwestern USA. *Climatic Change*, 146, 145–158. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10584-017-2066-1> (accessed 26 February 2023).

22. Mirzoieva T. et al. (2021) Economic substantiation of expediency of production of niche cultures. *IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci*, 937, 032095. DOI: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/937/3/032095> (accessed 12 February 2023).

23. Neill C.L. and Morgan K.L. (2021) Beyond Scale and Scope: Exploring Economic Drivers of U.S. Specialty Crop Production With an Application to Edamame. *Front. Sustain. Food Syst*, 4: 582834. DOI 10.3389/fsufs.2020.582834 (accessed 20 January 2023).

24. Tretiak N., Hebryn-Baidy L., Sakal O., Kovalenko A., Shtohryn H., Kovalyshyn O., Vrublevska O. (2021) Cultivation of niche crops and prospects. *Acta Sci. Pol., Formatio Circumietus*, 20 (3/4), 29–46. DOI: <https://doi.org/10.15576/ASP.FC/2021.20.3/4.29> (accessed 15 February 2023).

25. Udova L., Prokopenko K. (2018) The niche crops as a new prospective guideline for small farms. *Economy and Forecasting, Valeriy Heyets*, no. 3, pp. 102–117 (accessed 15 January 2023).

УДК 332.021

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.13>**Савченко В.М.**

кандидат економічних наук, професор,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2496-2525>

Кононенко Л.В.

кандидат економічних наук, доцент,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5698-5003>

Savchenko Vera, Kononenko Lesia

Kherson State Agrarian and Economic University

РОЗВИТОК І ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE AS A SOCIO-ECONOMIC SYSTEM

Анотація. У статті розглянуто специфіку соціально-економічних систем та їх вплив на реалізацію функцій управління та регулювання. Доведено, що управління в соціально-економічних системах спрямовано на збереження системи більш високого порядку. Регулювання спрямовано на забезпечення підтримки на певному рівні необхідних параметрів, що мають суттєве значення для функціонування об'єктів управління. Обґрунтовано, що в Україні розвиток значної кількості соціально-економічних систем пов'язується із аграрним сектором. Функціонування та розвиток АПК як складної соціально-економічної системи, спрямовано на забезпечення функціонування національної економіки як соціально-економічної системи більш високого порядку та пов'язується із забезпеченням умов функціонування соціуму.

Ключові слова: сільські території, потенціал, трудовий потенціал, стратегія, управління, регулювання, багатofункціональність сільського господарства, соціум, Цілі сталого розвитку, інноваційний розвиток.

Socio-economic systems have specific features that affect the implementation of management and regulation functions. Management in socio-economic systems is aimed at preserving a higher order system. Regulation is aimed at ensuring that the necessary parameters that are essential for the functioning of the objects of management are maintained at a certain level. The agro-industrial complex should be viewed as a set of socio-economic systems, it is inherently multifunctional and performs important functions, including food, environmental, economic security and rural development. The concept of multifunctionality of agriculture as a central structural element of the agro-industrial complex reflects the unity of functions of agriculture, namely the interconnection of economic, social and environmental spheres. Agricultural policy is a priority in the socio-economic policy of the state. The main goals of the agricultural sector are sustainable development of rural areas, increase of employment and living standards of the rural population; growth of competitiveness of domestic agricultural products based on financial stability and modernization of agriculture, accelerated development of its priority subsectors; preservation and reproduction of land and other natural resources used in agriculture. Agriculture is a specific sector, which differs significantly from other sectors of the economy. In addition to the production of agricultural products, agricultural enterprises perform environmental protection functions, influence the development of rural areas, ensure the implementation of the Sustainable Development Goals, etc. The main and unchanging task of agriculture as a socio-economic system is the functioning of society as a higher-order socio-economic system. At the same time, the methods of solving this task are constantly changing, which is related to the development of society as a socio-economic system. In Ukraine, the development of a significant number of socio-economic systems is associated with the agricultural sector. The functioning and develop-

ment of the agro-industrial complex as a complex socio-economic system is aimed at ensuring the functioning of the national economy as a higher-order socio-economic system and is associated with ensuring the conditions for the functioning of society.

Key words: rural areas, potential, labor potential, strategy, management, regulation, multifunctionality of agriculture, society, Sustainable Development Goals, innovative development.

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс дає можливість Україні бути одним з лідерів на світовому ринку продовольства, що забезпечується наявністю певного потенціалу, а саме: сприятливе географічне положення, ґрунтово-кліматичні умови, історичні традиції аграрного виробництва, рівень кваліфікації працівників тощо. Це створює низку переваг для України серед багатьох країн світу для розвитку ефективного аграрного виробництва.

Агропромисловий комплекс є складною соціально-економічною системою, від ефективності функціонування якої здебільшого залежить не тільки становище України на світовому ринку, а і продовольча безпека країни, розвиток сільських територій, збереження довкілля, забезпечення розвитку соціально-демографічних процесів, створення умов для відтворення ресурсного потенціалу тощо. Є суттєві проблеми забезпечення ефективності функціонування аграрного виробництва, що обумовлені недостатнім врахуванням особливостей АПК як соціально-економічної системи. Необхідність дослідження особливостей АПК як соціально-економічної системи обумовлено важливістю його місця в економіці України та безпосереднім взаємозв'язком соціальної та економічної складових.

Суттєвим викликом сьогодення в досягненні Цілей сталого розвитку є той факт, що основна увага суб'єктів господарювання (у тому числі і в агропромисловому комплексі) зосереджена на економічній складовій, в той час коли екологічна та соціальна детермінанти враховуються недостатньо.

В Україні розвиток значної кількості соціально-економічних систем пов'язується із аграрним сектором. Функціонування та розвиток АПК як складної соціально-економічної системи, спрямовано на забезпечення функціонування національної економіки як соціально-економічної системи більш високого порядку та пов'язується із забезпеченням умов функціонування соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку і функціонування агропромислового комплексу України присвячені праці Грановської В.Г., Гузь А.І., Засоби С.М., Іванова Г.С., Кирилова Ю.Є., Козака К.Б., Ковшуна Н.Е., Лупенко Ю.О., Маліка М.Й., Мамчура В.А., Науменко А.О., Саблука П.Т., Скрипник В.В., Танклевської Н.С., Шпикуляка О.Г. і багатьох інших.

Питання, пов'язані із соціально-економічними системами досліджували Гриценко А.А., Зеленко О.О., Калінеску Т.В., Кильницька Є.В., Краєвський В.М., Огієнко М.М., Примуш Р.Б., Якушева О.В. та інші.

Незважаючи на значний доробок науковців, що досліджують проблематику розвитку і функціонування агропромислового комплексу України та питання соціально-економічних систем, проблеми розвитку і функціонування агропромислового комплексу України як соціально-економічної системи потребують подальших досліджень.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у встановленні особливостей АПК як соціально-економічної системи та визначенні напрямів його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічні системи є підкласом соціальних систем, відносяться до складних, незбалансованих, відкритих, мають цілісну ієрархічну структуру із складними зв'язками та функціями управління. Соціально-економічні системи науковці традиційно трактують як сукупність ресурсів і економічних суб'єктів, що утворюють єдине ціле та є взаємопов'язаними і взаємодіють між собою у сфері виробництва та споживання, обміну і розподілу. Окремі компоненти системи, що утворюють єдине ціле не володіють певними властивостями та якостями, що при-

таманні системному утворенню. Управління формуванням та розвитком соціально-економічних систем має бути спрямовано на забезпечення умов реалізації потенціалу та розвиток потенціалу таких систем. Специфіка соціально-економічних систем полягає у тім, що зв'язок соціальної та економічної підсистем є взаємообумовленим та саме метою управління є забезпечення умов розвитку за врахування суб'єктивного та неоднозначного характеру чинників впливу на формування і розвиток потенціалу. Це положення є справедливим як для окремого підприємства як соціально-економічної системи, так і для більш складних соціально-економічних систем.

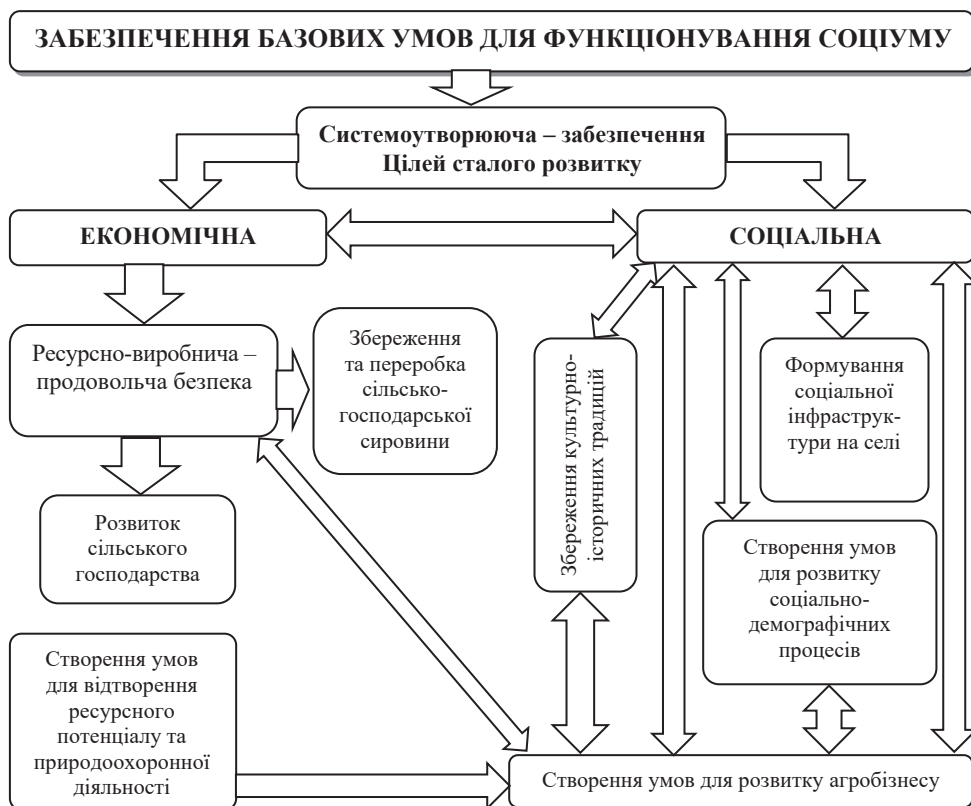
Атрибутами соціально-економічних систем є самостворення, саморегулювання та самозбереження, тому що «те, що породжує саму систему забезпечує її адаптацію до подальших змін оточуючого середовища, шляхом заміни елементів, перебудови структури тощо» [12]. Проте, при розробці системи управління процесами функціонування та розвитку соціально-економічних систем необхідно враховувати обмежений характер саморегулювання та визначити цільовий вектор управління, що відповідно до економічних реалій безпосередньо пов'язується з Цілями сталого розвитку, що особливо справедливо по відношенню до агропромислового комплексу.

Сучасні науковці порівнюють процеси, які відбуваються у соціально-економічних системах із процесами, що притаманні біологічним (організмам). Подібно до біологічних систем, соціально-економічні розвиваються, еволюціонують, змінюють внутрішнє середовище під впливом зовнішнього. Натепер суттєвий вплив на соціально-економічні системи спричиняє Industry 4.0. Є необхідним враховувати, що вплив (як наприклад, цифровізація) не завжди має позитивні наслідки та призводить до прогресу, що визначає необхідність врахування негативного впливу та розробки інструментарію щодо його нівелювання. У сучасних умовах на розвиток соціально-економічних систем негативно впливають пандемія та повномасштабна війна. Саме на профілактику та подолання негативного впливу має бути спрямовано управління та регулювання процесами формування та реалізації потенціалу соціально-економічних систем.

Управління в соціально-економічних системах спрямовано на збереження системи більш високого порядку. Цей процес передбачає взаємодію між підсистемою і системою вищого порядку. Регулювання спрямовано на забезпечення підтримки на певному рівні необхідних параметрів, що мають суттєве значення для функціонування об'єктів управління. Соціально-економічні системи (як і будь-які складні системи) складаються з низки підсистем. При цьому кожна з них, знаходячись у впорядковано стійкому стані, забезпечує впорядковано стійкий стан тієї системи, частиною якої вона є.

В Україні розвиток значної кількості соціально-економічних систем пов'язується із аграрним сектором. У свою чергу агропромисловий комплекс розглядається як «складна інтегрована соціально-економічна система взаємопов'язаних галузей, котрі здійснюють відтворення продуктивних сил і виробничих відносин» [1]. Існують різні погляди щодо стратегічного напрямку розвитку економіки країни стосовно ролі (місця) аграрного сектору. Так, за одним з підходів знецінюється роль аграрної сфери. Ми приєднуємося до іншої достатньо аргументованої позиції щодо наявності нового потужного імпульсу теоретичного узагальнення ролі аграрного сектору в економічній системі. Так, основним і незмінним завданням АПК є забезпечення функціонування соціуму (рис. 1).

Аграрний сектор не лише забезпечує продовольчу, екологічну та економічну безпеку країни, але й реалізує важливі соціально-економічні функції, які пов'язані з розвитком сільських територій; охороною довкілля; у контексті реалізації Цілей сталого розвитку тощо. Незважаючи на масштабні руйнування сільськогосподарської інфраструктури, мінування полів та зниження обсягів виробництва, провідні експерти стверджують, що агропромисловий комплекс залишається і буде залишатися провідною галуззю України.

*Рис. 1. Цілі аграрно-промислового комплексу як соціально-економічної системи, структурного елементу економіки як національної соціально-економічної системи
Джерело: розроблено авторами*

За підсумками 2021 року, частка агропромислового комплексу становила 10,6% національного ВВП [3]. Аграрний сектор України є одним з основних бюджетоутворюючих секторів національної економіки та посідає найбільшу питому вагу у загальній структурі експорту України, що дозволяє забезпечувати валютні надходження.

При цьому методи вирішення цього завдання перманентно змінюються, що пов'язано із соціально-економічним розвитком соціуму як соціально-економічної системи.

Підприємства аграрного сектора є системно важливим елементом суспільства. Функціонування сільського господарства забезпечує життєздатність і здоров'я населення та цілісність соціально-економічної системи – соціуму як системи вищого порядку.

Аграрна політика є пріоритетною у соціально-економічній політиці держави. Основними цілями функціонування підприємств аграрного сектора є стійкий розвиток сільських територій, підвищення зайнятості і рівня життя сільського населення; зростання конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на основі фінансової стійкості і модернізації сільського господарства, прискореного розвитку його пріоритетних підгалузей; збереження і відтворення земельних і інших природних ресурсів, які використовуються у сільському господарстві.

Сільське господарство є специфічним, воно суттєво відрізняється від інших секторів економіки. Крім виробництва безпосередньо сільськогосподарської продукції (продукти харчування, корм для тварин, сировина для текстильної і шкіряної промис-

ловості тощо), підприємства сільськогосподарського сектору виконують інші функції (охорона навколишнього середовища, розвиток сільських територій, забезпечення сталого розвитку, соціальна тощо) [2]. Особливості аграрно-промислового комплексу обумовлюють проблеми формування та реалізації ресурсного потенціалу, зокрема в частині трудового потенціалу. Розвиток трудового потенціалу відбувається, як правило, у процесі підбору кадрів, але для сучасних умов більш прийнятним є орієнтація на розробку системи заходів, що комплексно забезпечує створення умов реалізації потенціалу кожного працівника через систему мотивації, гармонізації психологічного клімату та перманентної освіти, що має відповідати стратегії підприємства та є складовою корпоративної культури.

Трудовий потенціал є специфічним елементом, що обумовлено його впливом та взаємообумовленістю як з економічною так і з соціальною складовими соціально-економічної системи.

Складовою агропромислового комплексу як соціально-економічної системи є і сільські території. У контексті євроінтеграції виникла нагальна необхідність забезпечення умов розвитку не лише економічної складової АПК але й саме сільських територій. Така необхідність обумовлена як потребою забезпечення трудовими ресурсами виробничих підрозділів, так і необхідністю приведення рівня життя сільського населення у відповідність до європейських соціальних стандартів [4]. Розвиток сільських територій є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної системи і пов'язується значною мірою, на нашу думку, з оновленням та розгортанням кооперативного руху. Ми приєднуємось до підходів за якими розвиток сільських територій пов'язується з розвитком АПК. Вважаємо, що є необхідним акцентувати увагу на тому, що ці процеси є взаємообумовленими. Саме з позиції розгляду АПК як соціально-економічної системи, сільські території є його структурним елементом. Забезпечення умов розвитку АПК як соціально-економічної системи пов'язано з активізацією формування забезпечення реалізації створення сприятливого інвестиційного клімату, розробки та реалізації державної політики, що особливо важливо з огляду на необхідність відродження потенціалу на тлі військових дій.

Сьогодні на міжнародному рівні визнається багатофункціональність агропромислового комплексу, що полягає у тому, що він є підсистемою складної природно-соціально-економічної системи. Концепція багатофункціональності агропромислового комплексу відображає єдність функцій сільського господарства, а саме взаємозв'язок економічної, соціальної та природо-екологічної сфер. Підприємства цих сфер здійснюють відтворення ресурсного потенціалу. Багатофункціональність підприємств агропромислового комплексу розглядається відповідно до конкретних характеристик виробництва, до наявності різних відтворювальних сільським господарством продуктів функціонування галузі як товарного, так і нетоварного характеру. Так, в Угоді Світової Організації Торгівлі (СОТ) про сільське господарство, зазначено, що сільськогосподарська діяльність не тільки забезпечує виробництво сільськогосподарської продукції, що реалізується на ринку, але створює суспільні товари та послуги, які є «зовнішніми ефектами виробництва» [7].

Функціонування і розробка системи багатофункціонального сільського господарства, як складової АПК – складної соціально-економічної системи, передбачає виникнення і подолання багатьох суперечностей – між функціями і структурою системи, між економічними суб'єктами, елементами соціально-економічної системи, її різними функціональними модулями, між окремими функціональними рівнями структури, конфлікти на різних рівнях між функціями і структурою тощо. Саме на подолання суперечностей повинно бути спрямовано управління та регулювання, що є основою розвитку соціально-економічної системи.

Висновки. Специфіка соціально-економічних систем полягає у тому, що вони є підкласом соціальних систем, відносяться до складних, незбалансованих, відкритих,

мають цілісну ієрархічну структуру із складними зв'язками та функціями управління. Управління в соціально-економічних системах спрямовано на збереження системи більш високого порядку.

В Україні розвиток значної кількості соціально-економічних систем пов'язується із аграрним сектором. Функціонування та розвиток АПК як складної соціально-економічної системи, спрямовано на забезпечення функціонування національної економіки як соціально-економічної системи більш високого порядку та пов'язується із забезпеченням умов функціонування соціуму. Аграрна політика є пріоритетною у соціально-економічній політиці держави.

Напрямами подальших досліджень є відпрацювання механізму регулювання на різних рівнях для забезпечення інноваційного розвитку АПК як складної соціально-економічної системи та враховує взаємозв'язок і взаємообумовленість її розвитку з цілями соціально-економічної системи вищого порядку та структурними елементами.

Список використаних джерел:

1. Іванюта В.Ф. Агропромисловий сектор як основа розвитку економіки сільських територій в умовах євроінтеграційних процесів. *Ефективна економіка*. 2016. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5003> (дата звернення: 27.02.2023).
2. Кононенко, Л. Стратегія розвитку агропромислового комплексу України: сучасний стан та напрями оптимізації. *Економічний простір*. 2022. (182). С. 79–82. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/182-11>
3. Сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 25.02.2023).
4. Саловська Л.В. Регулювання рівня доходів сільського населення : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.04.01. Ін-т аграр. економіки УААН. Київ, 2003. 21 с. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=...92.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=...92.$) (дата звернення: 28.02.2023).
5. Сичевський М.П., Дейнеко Л.В., Кушніренко О.М., Вознесенська Н.С. Сучасні моделі соціально-економічного прогресу і сталий розвиток продовольчої системи. *Продовольчі ресурси*. 2022. Т. 10. № 18. С. 193–206. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pr_2022_10_18_21 (дата звернення: 27.02.2023).
6. Трусова Н.В., Танклевська Н.С. Інноваційна парадигма економічної безпеки регіонів у конкурентному середовищі суб'єктів агробізнесу. *Економіка АПК*. 2019. № 11 С. 58–69. URL: https://www.researchgate.net/profile/Nataliya-Tanklevska/publication/338805969_Innovative_paradigm (дата звернення: 27.02.2023).
7. Угода СОТ про сільське господарство. № 981 005, від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_005#Text (дата звернення: 23.02.2023).
8. Bertalanfy Ludwig von. General system theory. Foundations, development applications. New York : Braziller, 1969.
9. Etzioni A., Lawrence P.R. (eds.) Socio-Economics: Toward a New Synthesis. Armonk, N.Y., M.E. Sharpe, 1991. 302 p.
10. Gregory P.P., Stuart R.S. Comparative Economic Systems. Boston, 1995. Ch. 1, 2. P. 3–36.
11. Klaus Schwab. Shaping The Fourth Industrial Revolution. 2018. P. 287.
12. Luhmann N. Essays on self-reference. New York : Columbia Univ. Press, 1990.

References:

1. Ivaniuta V. F. (2016) Ahropromyslovyi sektor yak osnova rozvytku ekonomiky silskykh terytorii v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv [Agricultural sector as a basis for the development of rural economy in the context of European integration processes]. *Efektivna ekonomika* [Effective Economy], no. 1 Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5003> (accessed 27 February 2023).
2. Kononenko, L (2022). Stratehiia rozvytku ahropromyslovoho kompleksu ukrainy: suchasnyi stan ta napriamy optymizatsii [He development strategy of the agricultural industrial complex of Ukraine: the current status and the direction of optimization]. *Ekonomichnyi prostir* [Economic scope], (182), pp. 79–82. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/182-11>

3. State Statistics Service of Ukraine (2021). Available at: www.ukrstat.gov.ua (accessed 25 February 2023).
 4. Salovska L.V. (2003) *Rehuliuвання rinvia dokhodiv silskoho naseleння* [Regulation of the level of income of the rural population], (PhD Thesis), Kyiv: Institute of Agrarian Economics of the Ukrainian Academy of Sciences. Available at: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=...92.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=...92.$) (accessed 28 February 2023).
 5. Cychevskiy M.P., Deineko L.V., Kushnirenko O.M., Voznesenska N.S. (2022) *Suchasni modeli sotsialno-ekonomichnoho prohresu i stalyi rozvytok prodovolchoi systemy* [Modern models of socio-economic progress and sustainable development of the food system]. *Prodovolchi resursy* [Food resources], vol. 10, no. 18, pp. 193–206. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pr_2022_10_18_21 (accessed 27 February 2023).
 6. Trusova N.V., Tanklevska N.S. (2019) *Innovative paradigm of economic security of regions in the competitive environment of agribusiness entities* [Innovative paradigm of economic security of regions in the competitive environment of agribusiness entities]. *Ekonomika APK* [Ekonomika APK], no. 11, pp. 58–69.
 7. WTO Agreement on Agriculture (15 April 1994).
 8. Bertalanfy Ludwig von (1969) *General system theory. Foundations, development applications*. New York: Braziller.
 9. Etzioni A., Lawrence P.R. (1991) *Socio-Economics: Toward a New Synthesis*. Armonk, N.Y., M.E. Sharpe, 302 p.
 10. Gregory P.P., Stuart R.S. (1995) *Comparative Economic Systems*. Boston, ch. 1, 2, pp. 3–36.
 11. Klaus Schwab (2018) *Shaping The Fourth Industrial Revolution*, p. 287.
 12. Luhmann N. (1990) *Essays on self-reference*. New York: Columbia Univ. Press.
-

УДК 330.631

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.14>**Степаненко С.В.**

кандидат економічних наук, докторант,
Державний біотехнологічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6132-328X>

Дяченко О.П.

доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри інформаційних технологій,
Одеський державний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9670-2266>

Stepanenko Sergii

State Biotechnological University

Diachenko Oleksii

Odesa State Agrarian University

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО АГРАРНОГО БІЗНЕСУ

INFORMATION TECHNOLOGIES AS A TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE AGRICULTURAL BUSINESS

Доступ до управлінської інформації у рамках сучасних інтернет-сервісів є виключно важливим для агробізнесу та консолідується у межах аграрних інформаційних систем. У статті проведено аналітичний моніторинг сучасних інформаційних продуктів і технологій, які постають найбільш перспективними з позицій підвищення результативності і рівня інклюзивності управління аграрними процесами. З'ясовано, що на практиці дієвими інструментами таких інформаційних систем є технології smart-обробки даних, smart-ферми, digital-інструменти точного землеробства і тваринництва, облаштування smart-теплиць, використання БПЛА, логістичні управлінські рішення, інформаційні системи управління персоналом, спеціалізовані програмні аналітичні продукти тощо. Визначено, що інформаційні системи можуть стати ефективним інструментом досягнення завдань сталого розвитку і цілей Зеленого курсу. Обґрунтовано перспективні можливості використання сучасних інформаційних технологій у інклюзивному аграрному бізнесі. Визначено, що виробничо-технологічні можливості інформаційних технологій мають бути доповнені digital-інструментами у сфері фінансового, інвестиційного, кадрового агроменеджменту, а також можливостями рівного і справедливого доступу аграріїв до логістичних мереж і сталих ланцюгів постачання та реалізації сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: цифровізація, сільське господарство, digital-інструменти, smart-ферми, сталий розвиток, сільські території, агроменеджмент.

Achieving competitive advantages and solving the most important tasks of sustainable inclusive development for modern society is possible only using information technologies. Broad multifunctional digitalization of the economy creates new opportunities and prospects for managing the agricultural sector and solving tasks that are relevant for the rural areas of Ukraine and the world community ensuring food security. Access to management information within modern Internet services is extremely important for agribusiness and is consolidated within agricultural information systems. Analytical monitoring of modern information products and technologies, which appear to be the most promising from the point of view of increasing the effectiveness and level of inclusiveness of management of agrarian processes, is carried out in the article. It has been found that in practice, the effective tools of such information systems are smart data processing technologies, smart farms, digital tools for precision agriculture and animal husbandry, smart greenhouses, the use of UAVs, logistical management solutions, personnel management information systems, specialized software analytical products, etc. It was determined that infor-

mation systems can become an effective tool for achieving the goals of sustainable development and the goals of the Green Course. Prospective possibilities of using modern information technologies in inclusive agrarian business are substantiated. Along with technical and technological services, the tools of equal and fair access of farmers to information platforms of a financial nature and the creation of information and logistics opportunities for sustainable supply chains and sales of agricultural products are of exceptional importance for the further development of inclusive agrarian business. It was determined that the production and technological capabilities of information technologies should be supplemented with digital tools in the field of financial, investment, personnel agricultural management, as well as opportunities for equal and fair access of farmers to logistics networks and sustainable chains of supply and sale of agricultural products.

Key words: digitization, agriculture, digital tools, smart farms, sustainable development, rural areas, agrarian management.

Постановка проблеми. Досягнення цілей і завдань сталого інклюзивного розвитку сільського господарства і сільських територій неможливо здійснити без повного та своєчасного інформаційного забезпечення. Аграрний бізнес за сучасних умов трансформується у потужний агропромисловий багатофункціональний хаб, де стратегічним пріоритетами постають вже не тільки рентабельність бізнесу та задоволення інтересів його власників, але й вирішення важливих для суспільства соціально-економічних та екологічних завдань. Підходи до розв'язання глобального продовольчого питання сьогодні також визначається цілісністю, достовірністю та оперативністю інформаційних потоків, які формують аналітичний базис сучасного управління. Інклюзивному аграрному бізнесу потрібна інформація про сталі джерела фінансового забезпечення, наявність і доступність ресурсів, оперативні дані про логістику, ринок та ланцюги постачання. Саме інформація і технології у значній мірі сьогодні визначають можливості інклюзивного доступу агровиробників до капіталу, активів та ринків збуту [1]. Економіка, що ґрунтується на техніко-технологічних можливостях цифровізації суспільства, – це конкурентоспроможна економіка майбутнього [2]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-практична сфера імплементації сучасних інформаційних технологій у діяльність аграрних формувань останнім часом постає у центрі уваги значної кількості відомих вчених. Виключний пріоритет і перспективність інформаційних технологій для економіки та управління зумовили увагу до можливостей використання їх переваг у аграрному секторі з боку таких науковців, як: Балдик Д., Волонтир Л., Волосюк Ю., Зелінська О., Гаврик О., Говоруха Г., Грицунов О., Лазор Я.О., Павлюк Т., Пуцентайло П., Садовник О., Свиноус І. та інші. Разом з тим, швидкий розвиток інформаційних систем і технологій, подальша активна цифровізація глобальної та національної економіки постійно формують нові можливості і перспективи для вітчизняного аграрного сектору, які потребують оцінки і подальших досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою статті є оцінка наявних інструментів інформаційних технологій та їх перспектив для розвитку інклюзивної економіки аграрного сектору України.

Виклад основного матеріалу. Інклюзивний аграрний бізнес потребує забезпечення рівних можливостей і доступу аграрних виробників до переваг, які формують інструменти техніко-технологічного розвитку. Розв'язання найважливіших завдань не лише агровиробничої сфери, а й сфери соціально-економічного забезпечення розвитку сільських територій у найближчій перспективі практичне неможливе без наявності доступу та застосування інформаційних технологій [3]. Доступ до інформації та засобів її використання сьогодні є ключовим фактором успіху та у значній мірі визначають раціональність управлінських рішень всіх сфер суспільного життя.

Аграрні інформаційні системи вчені визначають як сукупність даних, у межах якої сільськогосподарська інформація генерується, трансформується та консолідується з метою накопичення і використання знань аграрними виробниками [4]. За останні

роки із підвищенням ступеня інформатизації суспільства та удосконалення механізмів збору, накопичення систематизації, передачі і використання даних у аграрному секторі відбулось поєднання декількох типів інформаційних технологій: систем географічної інформації, глобального позиціонування (GPS), системи підтримки рішень у землекористуванні (DSS), управління біологічними активами у тваринництві тощо [5]. Все це сприяло удосконаленню точності управління, підвищенню продуктивності біологічних рослин і тварин, мінімізації втрат продукції та прийняттю оперативних управлінських рішень.

Широке розповсюдження у зарубіжній практиці отримали так звані інтегровані інформаційні системи управління фермою (FMIS). Інформаційні системи управління фермою вже не є інноваціями для аграрного менеджменту та на сучасному етапі розвитку інформаційних технологій активно доповнюються цифровими інструментами збору, обробки, передачі та використання оперативних даних в онлайн режимах і індивідуальних доступних сервісах [6,7]. За умов переходу на інклюзивні бізнес-моделі розвитку інформаційні системи управління аграрним виробництвом вийшли за межі виконання функцій інформаційно-аналітичної підтримки, моніторингу, обліку і контролю та допомагають фермерам приймати стратегічні управлінські рішення і керувати процесами не тільки виробничої, а й соціально-економічної та екологічної сфер. Це інструменти контролю якості і безпеки виробництва і продукції, управління відходами, дотримання екологічних норм і стандартів у агровиробництві, інструменти моделювання і прогнозування майбутніх ризиків, загроз та очікуваних соціально-економічних вигід, забезпечення рівного та справедливого доступу до ресурсів, ринків, можливостей [8].

Відомими у сільськогосподарській практиці є технології управління аграрними знаннями і інформаційними системами (AKIS). Активний розвиток цифрових процесів і інструментів забезпечив появу нової форми аграрного виробництва, яку зарубіжні вчені називають «цифровим сільським господарством» [9]. Визначальною характеристикою такого сільського господарства є використання цифрових і smart-технологій, які дозволяють покращувати сільськогосподарські процеси, підвищувати їх ефективність та сприяти розвитку сільських територій. Такі інформаційні технології включають інструменти штучного інтелекту, комунікаційних технологій, концептуалізацію, проектування, моделювання, оцінки, використання оптимальних рішень на основі масштабної і оперативної smart-обробки даних. Lombardelli, M. et al. цифрове сільське господарство називають філософією або методологією побудови нових аграрних відносин [10].

Сьогодні серед технологій, які є доступними для аграрних виробників, є: програмне забезпечення виробництв, цифровий зв'язок, технології управління місцезнаходженням, робототехніка, аналітика даних. Вітчизняна практика має значний досвід використання сучасних інформаційних технологій у агроменеджменті і агровиробництві, серед яких слід відмітити: цифрову картографію, цифрові моделі рельєфу, логістичні управлінські рішення, моніторинг технопарку і виробництва, аналітику та планування, спеціалізовані системи управління персоналом, спеціалізовані програми обліку і звітності [11].

Для оптимізації та підвищення продуктивності аграрного виробництва smart-інформаційні технології мають збирати та обробляти дані у режимі повторного циклу, що дозволяє фермерам краще реагувати на зміни та проблеми та попереджати можливі ризики і загрози. Smart-інформаційні технології працюють у циклі: спостереження – діагностика – рішення – дії.

За таким алгоритмом можлива раціональна організація сільськогосподарського виробництва та управління аграрним бізнесом на засадах підвищення рівня технологічного інформаційного забезпечення. Найбільш розповсюдженими та оптимальними формами впровадження інформаційних технологій у аграрному бізнесі є: точне зем-

леробство – зонтична концепція організації виробництва продукції рослинництва на основі технічно-інформаційних інновацій, зокрема, інтернету речей, що спроможні забезпечити підвищення рівня точності та ефективності виробничих процесів. Точне землеробство на засадах ІТ формує необхідні передумови для трансформаційного періоду переходу традиційного українського аграрного виробництва на виробництво органічної продукції за рахунок точного, повного і оперативного контролю стану ґрунтів, вмісту речовин у ґрунті, контролю за використанням хімічних та інших засобів охорони і підвищення врожайності сільськогосподарських рослин.

Точне тваринництво – виключно перспективний для України вид аграрного бізнесу [12]. Інформаційні технології на основі штучного інтелекту сьогодні дозволяють максимально точно відслідковувати потреби і стан тварин та приймати раціональні управлінські рішення щодо виробництва продукції і подальшого розвитку галузі.

Значним потенціалом продуктивності визначається в Україні тепличне господарство. Автоматизація у smart-теплицях дозволяє контролювати параметри навколишнього середовища, відслідковувати мікроклімат та економити енергетичні ресурси. Отримані дані зберігаються на хмарних платформах, аналізуються штучним інтелектом та у автоматичному режимі створюють сприятливі умови для виробничого процесу.

За останні роки сільське господарство стало однією з основних видів економічної діяльності, де значного розповсюдження набули дрони. БПЛА використовуються для відслідковування стану посівів, зрошення, комплексного моніторингу посіву, обробки ріллі та виконання інших технологічних операцій з максимальною точністю та у максимально сприятливих строках. Дрони мають потужний технічно-інформаційний потенціал та збирають мультиспектральні, теплові та візуальні дані про стан біологічних активів, надають інформацію про вміст важливих речовин у ґрунті та рослинах, стан здоров'я біологічних активів, формує інформаційно-аналітичний базис для обґрунтування прогностичних показників, таким чином підвищуючи рівень ефективності управління у цілому.

Участь аграрної сфери у вирішенні питань глобальної продовольчої безпеки та долучення до стратегічних ініціатив Зеленого курсу також зумовлює необхідність удосконалення інформаційно-технічного забезпечення систем управління і виробництва. Перспективним для України у даному напрямі постає більш активне використання інтернету речей. Досягнення цілей сталого розвитку, зокрема, у сфері сільського господарства, вимагає відповідного інформаційно-аналітичного забезпечення та ретельного моніторингу поточного стану виконання поставлених завдань. Інформаційні технології при цьому відіграють провідну роль (рис. 1).

Повне та масштабне використання інструментів ІТ у сільському господарстві призводить до виникнення нової форми його організації – цифрового сільського господарства. Відмінність його від традиційного визначається принципово іншим підходом до агроменеджменту, прийняттям управлінських рішень та організації виробничих процесів на основі digital-інструментів (штучний інтелект, інтернет речей, робототехніка, БПЛА, хмарні технології, smart-ферми тощо), які формують передумови та відповідний інформаційно-аналітичний, техніко-технологічний і управлінський базис більш точного, керованого та ефективного сільського господарства. Ключовими характеристиками цифрового сільського господарства є використання точних інформаційних методів управління, перехід на smart-агро технології, широке застосування мережевих та хмарних платформ для збору, систематизації і зберігання даних. Передумовами виникнення та поширення цифрового сільського господарства постають стає енергозабезпечення, матеріальні і нематеріальні активи і платформи, digital-інфраструктура, кваліфікований персонал.

Сьогодні перспективи переходу до цифрового аграрного виробництва є безсумнівними, проте організаційні аспекти таких трансформацій пов'язані із декількома проблемними питаннями, що постають актуальними для більшості бізнес-суб'єктів аграр-

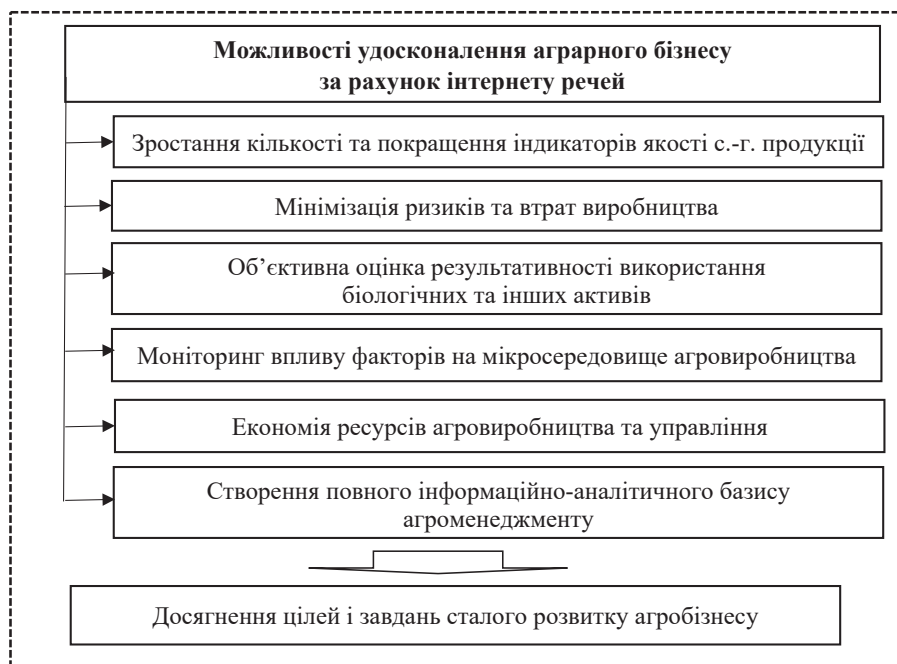

Рис. 1. Перспективні можливості використання сучасних інформаційних технологій у інклюзивному агробізнесі

Джерело: складено авторами

ного сектору України. Визначальним фактором традиційно постає вартість цифрових рішень, які потребують витрат на додаткове технічне обладнання, будівництво відповідної цифрової інфраструктури, витрати на ліцензійне програмне обслуговування тощо. Ці витрати мають обмежений потенціал відшкодування у короткостроковій перспективі, що знижує їх привабливість для бізнес-суб'єктів, які прагнуть максимізації прибутку у поточному періоді. Вразливою на даний час залишається й площа забезпечення кібербезпеки даних, а також доступу до місць зберігання інформації (хмарних сервісів) внаслідок збоїв із постачанням енергетичних ресурсів в Україні. Специфіка аграрного бізнесу часто зумовлює необхідність адаптації конкретного цифрового продукту і рішення до потреб конкретного підприємства, що може зайняти значну кількість часу і потенційно відтермінувати очікуваний ефект. Важливим аспектом підвищення рівня цифровізації сільського господарства залишається рівень професійної підготовки, вмінь і навиків персоналу аграрних компаній, які використовують цифрові інструменти. Швидка поява нових інформаційних і технічних продуктів зумовлює необхідність постійного навчання та підвищення професійної майстерності працівників, що є запорукою раціонального їх використання і досягнення поставлених цілей.

Майбутнє цифрового сільського господарства лежить не тільки у сфері виробництва, а й у значній мірі визначається цифровими сервісами, які сприяють прийняттю рішень у сфері фінансового забезпечення, вирішення завдань розвитку сільських територій, досягнення завдань Зеленого курсу і сталого розвитку. Принципово важливим є значення ІТ у аспектах доступу аграріїв до мереж сталих ланцюгів постачання, фінансово-кредитних і інвестиційних ресурсів, страхування, кредитування, можливостей участі у платформах інноваційного розвитку та грантових соціально-економічних проєктів розвитку села. Вирішення цих завдань для вітчизняного сільського господар-

ства у найближчій перспективі стане запорукою досягнення конкурентних переваг і забезпечення продовольчої безпеки країни та глобальної продовольчої безпеки.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що аграрна сфера та інклюзивний аграрний бізнес – досить перспективні сфери імплементації сучасних інформаційних технологій. Використання цифрових інструментів у практиці агроменеджменту формує передумови розв’язання завдань сталого розвитку та досягнення завдань зменшення інклюзивних розривів у розвитку сільського господарства і сільських територій. Врахування зарубіжного та вітчизняного досвіду показало, що ключовими напрямками подальшого впровадження інструментів цифровізації аграрного сектора можуть стати: організація smart-ферм, digital-інструменти точного землеробства і тваринництва, облаштування smart-теплиць, використання БПЛА, логістичні управлінські рішення, інформаційні системи управління персоналом, спеціалізовані програмні аналітичні продукти (хмарні технології, Big Data тощо). Поряд з технічними і технологічними сервісами ключове значення для подальшого розвитку інклюзивного аграрного бізнесу мають інструменти рівного та справедливого доступу аграріїв до інформаційних платформ фінансового характеру та створення інформаційно-логістичних можливостей до сталих ланцюгів постачання і збуту сільськогосподарської продукції. Використання цих digital-інструментів може надати потужних імпульсів нарощування потенціалу конкурентоспроможності вітчизняного аграрного сектору та вирішення актуальних для сільських територій завдань подальшого інклюзивного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Зелінська О.В., Говоруха В.Р. Підвищення ефективності інформаційних систем в АПК. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7389> DOI: 10.32702/2307-2105-2019.11.47 (дата звернення: 10.02.2023).
2. Пуцентейло П., Гуменюк О. Цифрова економіка як новітній вектор реконструкції традиційної економіки. *Інноваційна економіка*. 2018. № 5-6 (75). С. 131–143.
3. Свиноус І.В., Гаврик О.Ю., Ткаченко К.В., Микитюк Д.М., Семисал А.В. Сучасний стан та проблеми впровадження цифрових технологій в практику діяльності сільськогосподарських підприємств. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 15-16. С. 35–41.
4. Павлюк Т., Волонтир Л. Використання сучасних інформаційних технологій в сільському господарстві. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2017. Вип. 38. С. 122–128.
5. Садовник О.В. Тенденції цифрової трансформації агробізнесу в умовах цифровізації економіки та суспільства. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/109.pdf> (дата звернення: 10.02.2023).
6. Vajjhala, N. Introduction to agricultural information systems. Opportunities and Strategic Use of Agribusiness Information Systems. 2021. 2-10. URL: https://www.researchgate.net/publication/348124252_Introduction_to_Agricultural_Information_Systems#fullTextFileContent (дата звернення: 10.02.2023).
7. Dubey, S., Singh A., Dubey, H. Impact of technology on inclusive growth. *International Journal of Advance and Innovative Research*. 2019. № 6. Issue 2. P. 89–95.
8. Rupnik, R., Kukar, M., Vračar, P., Košir, D., Pevec, D., Bosnić, Z. AgroDSS: A decision support system for agriculture and farming. *Computers and Electronics in Agriculture*. 2019. № 161(1). P. 260–271. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.compag.2018.04.001>
9. Kumar, M.S., Suman, S., Kulkarni, U.P., Siddalingaswamy, N.H. Feasibility study of effective usage of available Agricultural Information System for various village boundaries of India. *Journal of Robotics and Mechanical Engineering Research*. 2019. № 3(2). P. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.24218/jrmer.2019.30>
10. Lombardelli, M.J., Torres, D., Butera, B., Fernandez, A. Towards a collaborative experientceto generate knowledge: Use of gamification in robotics for good agricultural practices. *EAI Endorsed Transactions on Creative Technologies*. 2020. № 7(22). P. 1–10. DOI: 10.4108/ea.13-7-2018.163482
11. ІТ інновації в агробізнесі. 8 ключових напрямків, про які варто дізнатись. URL: <https://www.agronom.com.ua/it-innovatsiyi-v-agro-biznesi-8-klyuchovyh-napryamkiv-pro-yaki-varto-diznatys/> (дата звернення: 10.02.2023).

12. Балдик Д.О., Клім Р.Ю. Роль інформаційних технологій у розвитку аграрного сектору економіки. С. 102–106. https://www.researchgate.net/publication/355479951_ROL_INFORMACIJNIH_TEHNOLOGIJ_U_ROZVITKU_AGRARNOGO_SEKTORU_EKONOMIKI. (дата звернення: 10.02.2023).

References:

1. Zelinska, O.V., Hovorukha, V.R. (2019) Pidvyschennia efektyvnosti informatsiinykh system v APK [Increasing the efficiency of information systems in agriculture]. *Efektivna ekonomika*, no. 11. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7389> DOI: 10.32702/2307-2105-2019.11.47 (accessed 10 February 2023).
2. Putsenteilo, P., Humeniuk, O. (2018) Tsyfrova ekonomika yak novitnii vektor rekonstruktsii tradytsiinoi ekonomiky. [Digital economy as the newest vector of traditional economy reconstruction]. *Innovatsiina ekonomika*, no. 5-6 (75), pp. 131–143.
3. Svynous, I.V., Havryk, O.Iu., Tkachenko, K.V., Mykytiuk, D.M., Semysal, A.V. (2020) Suchasnyi stan ta problemy vprovadzhennia tsyfrovyykh tekhnolohii v praktyku diialnosti silskohospodarskykh pidpriemstv [The current state and problems of the implementation of digital technologies in the practice of agricultural enterprises]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, no. 15-16, pp. 35–41.
4. Pavliuk, T., Volontyr, L. (2017) Vykorystannia suchasnykh informatsiinykh tekhnolohii v sil'skomu hospodarstvi [Use of modern information technologies in agriculture]. *Formuvannia rynkovoï ekonomiky v Ukraini*, no. 38, pp. 122–128.
5. Sadovnyk, O.V. Tendentsii tsyfrovoi transformatsii ahrobiznesu v umovakh tsyfrovizatsii ekonomiky ta suspilstva [Trends in the digital transformation of agribusiness in conditions of digitalization of the economy and society]. Available at: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/109.pdf> (accessed 10 February 2023).
6. Vajjhala, N. (2021) Introduction to agricultural information systems. Opportunities and Strategic Use of Agribusiness Information Systems, 2–10. Available at: https://www.researchgate.net/publication/348124252_Introduction_to_Agricultural_Information_Systems#fullTextFileContent (accessed 10 February 2023).
7. Dubey, S., Singh A. & Dubey, H. (2019) Impact of technology on inclusive growth. *International Journal of Advance and Innovative Research*, no. 6, 2, pp. 89–95.
8. Rupnik, R., Kukar, M., Vračar, P., Košir, D., Pevec, D., & Bosnić, Z. (2019) AgroDSS: A decision support system for agriculture and farming. *Computers and Electronics in Agriculture*, no. 161(1), pp. 260–271. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.compag.2018.04.001>
9. Kumar, M.S., Suman, S., Kulkarni, U.P., & Siddalingaswamy, N.H. (2019) Feasibility study of effective usage of available Agricultural Information System for various village boundaries of India. *Journal of Robotics and Mechanical Engineering Research*, no. 3(2), pp. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.24218/jrmer.2019.30>
10. Lombardelli, M.J., Torres, D., Butera, B., & Fernandez, A. (2020) Towards a collaborative experienceto generate knowledge: Use of gamification in robotics for good agricultural practices. *EAI Endorsed Transactions on Creative Technologies*, no. 7(22), pp. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.4108/eai.13-7-2018.163482>
11. IT innovatsii v ahrobiznesi. 8 kliuchovykh napriamkiv, pro yaki varto diznatys [IT innovations in agribusiness. 8 key areas worth learning about]. Available at: <https://www.agronom.com.ua/it-innovatsiyi-v-agro-biznesi-8-klyuchovyh-napryamkiv-pro-yaki-varto-diznatys/> (accessed 10 February 2023).
12. Baldyk, D.O., Klim, R.Iu. Rol informatsiinykh tekhnolohii u rozvytku ahrarynogo sektoru ekonomiky. [The role of information technologies in the development of the agricultural sector of the economy]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/355479951_ROL_INFORMACIJNIH_TEHNOLOGIJ_U_ROZVITKU_AGRARNOGO_SEKTORU_EKONOMIKI (accessed 10 February 2023).

УДК 338.23

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.15>**Франко Л.С.**

старший викладач,

Вищий навчальний заклад Укооппілка

«Полтавський університет економіки і торгівлі»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0597-1960>**Franko Liudmyla**

Higher Educational Institution of Ukooppilka

«Poltava University of Economics and Trade»

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ВІДПОВІДНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ МІЖНАРОДНИМ СТАНДАРТАМ СТВОРЕННЯ СПРИЯТЛИВОГО БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА

MATHEMATICAL MODELING OF UKRAINE'S STATE INNOVATION POLICY COMPLIANCE WITH GLOBAL STANDARDS FOR CREATING A FAVORABLE BUSINESS ENVIRONMENT

У статті було розроблено новий науковий підхід до математичного моделювання відповідності державної інноваційної політики України міжнародним стандартам створення сприятливого бізнес-середовища. Цей підхід базується на використанні матриці позиціонування України з погляду ефективності та динаміки реалізації політичних ініціатив створення сприятливого бізнес-середовища та порівнянні вітчизняної та європейської практик використання створених можливостей для інноваційного розвитку країни. Даний підхід дозволив визначити напрями подальших реформ щодо імплементації в Україні європейської урядової практики створення сприятливого бізнес-середовища, а також окреслити перспективи подальшої міжнародної співпраці в забезпеченні інноваційного розвитку. Ця робота є внеском до розвитку наукового підходу до оцінювання ефективності державної інноваційної політики та визначення стратегічних напрямків її подальшого розвитку.

Ключові слова: інноваційна політика, інноваційний розвиток, конкурентоспроможність, бізнес-середовище, інноваційне-середовище, математичне моделювання.

The article presents a new scientific approach for mathematical modeling of compliance of the state innovation policy of Ukraine with international standards for creating a favorable business environment. This approach is based on using the matrix of Ukraine's positioning in terms of the effectiveness and dynamics of the implementation of political initiatives to create a favorable business environment, and comparing domestic and European practices of using the opportunities created for the innovative development of the country. The basis for this approach was a sample of data from 46 EU countries regarding indicators of the level of innovative development of countries (the index of innovative development, consisting of a sub-index of innovative contribution and a sub-index of innovative products) and indicators of the country's government readiness to create a favorable business environment (an integral indicator of the evaluation of business environment created by the state – an environment consisting of a system of indicators: percentage change in the consumer price index, capital investment as a percentage of GDP; Index of regulatory quality; Index of economic freedom; Index of corruption control; Index of political stability; Index of security threats; Index of public services). The result of the construction was the selection of 4 quadrants (quadrant 1 "Leading countries", quadrant 2 "Countries with a sufficient level"; quadrant 3 "Countries with an average level"; quadrant 4 "Outsider countries") and the corresponding segmentation of countries within these quadrants. This approach made it possible to determine the directions of further reforms regarding the implementation in Ukraine of the European government practice of creating a favorable business environment, as well as to outline the prospects for further international cooperation in ensuring innovative development. This work is a significant contribution to the

development of a scientific approach for evaluating the effectiveness of state innovation policy and determining strategic directions for its further development.

Key words: *innovation policy, innovative development, competitiveness, business environment, innovation environment, mathematical modelling.*

Постановка проблеми. Ефективне бізнес-середовище є ключовим фактором для підтримки інноваційного розвитку країни. Це означає, що потрібно мати належну інфраструктуру, доступ до фінансових ресурсів та розумний регуляторний фреймворк для підтримки розвитку інноваційних компаній. Досліджуючи роль державної політики щодо інновацій, є очевидним, що державна політика може створити умови, які сприятимуть готовності фірми до змін, а отже, сприятимуть інноваціям. Як каталізатор інновацій, уряд має усвідомити, що підприємства є рушійними силами інновацій і, отже, необхідним є створення сприятливого бізнес-середовища для інноваційної діяльності приватного сектора. Оцінювання бізнес-середовища є надзвичайно важливим для інноваційного розвитку країни, оскільки допомагає визначити сильні та слабкі сторони, а також перешкоди для інноваційного розвитку країни. Тому питання проведення якісної оцінки бізнес-середовища, яке створене у країні, є актуальним і своєчасним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки Україна є членом Світової організації інтелектуальної власності та Європейського союзу, українські науковці активно займаються питаннями оцінювання бізнес-середовища для інноваційного розвитку країни у порівнянні із практикою країн ЄС, здійснюють науково-дослідну роботу в галузі інноваційного розвитку, зокрема, розробляють рекомендації для підвищення конкурентоспроможності бізнесу та створення сприятливих умов для розвитку інноваційного сектору [4; 11; 14; 16].

Так, Пісна О.М. визначає ключові показники розвитку середовища бізнес-діяльності в Україні [11]; Минчинська І.В. проводить оцінку стану бізнес-середовища в Україні за даними міжнародних рейтингів [6]; Калюжна Н.Г., Лежєпкокова В.Г. розглядають рейтингові системи оцінювання бізнес-середовища приймаючої країни [4]. Сурай А.С. обґрунтовує бізнес-середовище як пріоритетну складову та тригер розвитку регіонів України [14]. Чернишов О.Ю., Павловська Ю.В. досліджують вплив індексу інноваційного розвитку на стан економічного розвитку та бізнес-середовища України [16].

Водночас розмаїття підходів до оцінювання бізнес-середовища не враховує сучасні тенденції у економіко-політичному житті країни, а тому доцільним є не тільки формування системи показників оцінювання бізнес-середовища, а й оцінювання відповідності діяльності країни щодо створення такого бізнес-середовища європейській практиці, що сприятиме відродженню України після воєнних руйнувань.

Формулювання цілей статті. Метою статті є математичне моделювання відповідності державної інноваційної політики України міжнародним стандартам створення сприятливого бізнес-середовища.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається у Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року серед основних бар'єрів для розвитку інновацій в Україні є: недосконалість інституцій, зокрема політичного, регуляторного та бізнес-середовища; слабо розвинута інфраструктура, у тому числі інноваційна, оскільки залишаються на низькому рівні показники валового нагромадження капіталу у відсотках до валового внутрішнього продукту, показники екологічної стійкості, доступності та якісної роботи електронного Уряду (використання інформаційних та комунікаційних технологій у поєднанні з організаційними змінами та застосуванням нових навичок у державному управлінні для впровадження державних послуг та демократичних процесів) [13]. Уряди, міжнародні організації, бізнес-сектор та інші недержавні суб'єкти повинні сприяти створенню бізнес-середовища та зміні нестій-

ких моделей споживання та виробництва, у тому числі шляхом мобілізації з усіх джерел фінансової та технічної допомоги для зміцнення науково-технічної та інноваційної діяльності країн, що розвиваються.

Сурай А.С. справедливо зазначає, що залучення додаткового підприємницького потенціалу в економіку регіону є необхідною умовою розвитку як для соціальної, так й економічної сфер країни, тому стратегія створення сприятливих умов для розвитку бізнес-середовища повинна розглядатися як стрижневий елемент соціально-економічної політики країни в цілому [14, с. 107]. Авторами під бізнес-середовищем розуміється: «сукупність умов і чинників, що впливають на розвиток та діяльність підприємства» [9, с. 113]; «соціально-економічний простір, у якому функціонують суб'єкти господарювання, включаючи умови діяльності підприємств та організацій, які характеризуються економічними, політичними, правовими, соціальними та іншими факторами впливу» [1]; «сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на функціонування та розвиток бізнесу в конкретному регіоні, країні або галузі» [20, с. 58]. Педченко Н.С. та Стрілець В.Ю. вважають, що «бізнес-середовище» – це комплекс соціально-економічних умов, які впливають на діяльність підприємств, включаючи наявність ресурсів, регулювання, інфраструктуру, конкуренцію, кадровий потенціал тощо. Дослідники підкреслюють, що якість бізнес-середовища суттєво впливає на розвиток бізнесу та його конкурентоспроможність [8].

В цілому, за тлумаченням українських авторів, «бізнес-середовище» – це складний соціально-економічний контекст, який формує умови для діяльності підприємств та взаємодії між ними. Зокрема, це включає наявність ресурсів, кадровий потенціал, інфраструктуру, регулювання, конкуренцію та інші фактори, що впливають на успішність підприємництва. Василенко С., Бондаренко В., Лисенко Ю. зазначають, що бізнес-середовище включає в себе економічні, політичні, правові, соціокультурні, технологічні та інші складові, що визначають рівень конкуренції, рівень ризику та доходності, можливості доступу до ресурсів та інвестицій, а також інші параметри функціонування бізнесу [3]. Машенко О.І. виділяє наступні складові бізнес-середовища: ринкові, економічні, правові, соціальні, технологічні та кадрові [9].

Досить часто у науковій літературі ототожнюються поняття «бізнес-середовище» та «інноваційне середовище». Бондаренко С. А. зазначає, що інноваційним середовищем є створений певним чином соціально-економічний простір, що дозволяє збільшити і підсилити взаємозв'язки між інститутами, сприяє створенню необхідних комунікацій між елементами інноваційної системи та прискорює процеси по формуванню інноваційної економіки [2, с. 62]. Приходченко Т.А. стверджує, що інноваційне середовище регіону являє собою концентрацію інноваційно активних суб'єктів, що беруть участь у процесах, які можуть бути об'єднані в дві групи: інтеграційні та дезінтеграційні [12, с. 94]. На думку авторів Панкова Л.І. і Потапенко Т.П., інноваційне середовище – це механізм взаємодії зовнішнього оточення регіону (мега-, макро- і мезорівні) і регіональної інноваційної системи, що сформований сукупністю економічних, соціальних, фінансових та управлінських відносин, які динамічно розвиваються та формують умови бізнес-інкубування та конкурентоспроможного інноваційного розвитку регіону в цілому [7, с. 190]. На наш погляд, поняття «інноваційне середовище» та «бізнес-середовище» є двома різними, але взаємопов'язаними концепціями. Спільна риса між цими двома поняттями полягає в тому, що в обох випадках мова йде про оточення, в якому працюють підприємства. Інноваційне середовище та бізнес-середовище впливають на те, як підприємства функціонують, розвиваються та конкурують одне з одним на ринку. Однак, вони мають деякі відмінності в тлумаченні та підходах до їх аналізу. Так, інноваційне середовище – це оточення, що сприяє розвитку та впровадженню інноваційних технологій, продуктів та послуг. Це можуть бути нові наукові дослідження, інноваційні проекти, нові ідеї та розвиток нових технологій. Інноваційне середовище створюється науковими та дослідницькими інститутами, університетами, інкубаторами, стартапами та іншими організа-

ціями, що сприяють створенню нових інноваційних продуктів та технологій. В той час як бізнес-середовище – це оточення, в якому діють підприємства. Це можуть бути ринки збуту, конкурентні умови, правова та податкова системи, інфраструктура, доступність робочої сили та інші фактори, що впливають на діяльність підприємств. Таким чином, у той час як інноваційне середовище зосереджено на створенні та впровадженні нових інноваційних продуктів і технологій, бізнес-середовище більше стурбоване ширшими економічними, соціальними та політичними умовами, які впливають на бізнес-операції. Крім того, інноваційне середовище часто асоціюється з науковими та дослідницькими установами, бізнес-середовище охоплює ширший спектр факторів, включаючи ринкові умови, нормативну базу та інфраструктуру.

Одна з ключових відмінностей в оцінюванні бізнес- та інноваційного середовища полягає в тому, що бізнес-середовище, як правило, оцінюється на основі більш традиційних показників, таких як прибутковість, частка ринку та ефективність, тоді як оцінка інноваційного середовища зазвичай зосереджена на більш довгострокових цілях, таких як потенціал зростання, руйнування ринку та соціальний вплив. Як стверджує Петруня Ю.Є., існує велика зацікавленість у тому, щоб через систему показників оцінити стан бізнес-середовища в тій чи іншій країні. Тобто знайти таку сукупність індикаторів стану й динаміки середовища, яка б давала управлінсько прийнятні за точністю характеристики умов підприємницької діяльності у певній країні чи в рамках якогось іншого територіально-адміністративного чи договірної утворення. Використання цих індикаторів є важливим складником аналітичної управлінської роботи [10, с.86]. Панкова Л.І. і Потапенко Т.П. зазначають, що бізнес-середовище є необхідною компонентою інноваційного розвитку організацій, яке поділяється на дві складові частини: зовнішнє та внутрішнє середовище, а тому дослідження мають проводитись в межах цього поділу (оцінка внутрішнього інноваційного середовища дає можливість оцінити інноваційний потенціал бізнесу; зовнішнього – акумулювати інформацію про інноваційний клімат) [7, с. 189].

У даному дослідженні акцентовано увагу на бізнес-середовищі, оскільки створюючи сприятливі умови ведення бізнесу (не тільки у сфері інновацій, а й щодо інших аспектів підприємництва, таких як оподаткування, політична стабільність тощо) держава стимулює бізнес до економічного розвитку, що в свою чергу створює резерви для залучення інновацій. В цілому, оцінювання бізнес-середовища для інноваційного розвитку країни дозволяє:

- визначити та оцінити наявні ресурси, що потрібні для розвитку інноваційного сектору та забезпечення належної підтримки для його функціонування;
- оцінити рівень конкуренції та наявність інноваційних компаній та підприємств у країні, а також визначити ступінь їх готовності до розвитку нових технологій та інновацій;
- визначити наявні ризики та перешкоди для інноваційного розвитку, що можуть знизити конкурентоспроможність інноваційних компаній та підприємств;
- визначити необхідність розвитку та підтримки відповідних інфраструктурних та інституційних змін для підтримки інноваційного розвитку;
- визначити потенційні області розвитку, де можливо реалізувати нові технології та інноваційні проекти, що можуть стати новими джерелами зростання для країни.

Так, Калюжна Н.Г., Лежєпєокова В.Г. стверджують, що до ключових рейтингових систем, які дозволяють оцінити ступень сприятливості бізнес-середовища приймаючої країни з метою мінімізації його невизначеності, слід віднести Індекс економічної свободи від Фонду «Спадщина» (Heritage Foundation), Індекс легкості ведення бізнесу від Всесвітнього банку, Індекс глобальної конкурентоспроможності та Індекс залучення країн до міжнародної торгівлі Всесвітнього економічного форуму тощо [4, с. 72]. Минчинська І.В. стверджує, що рівень бізнес-середовища країни можливо оцінити також на основі Світового рейтингу конкурентоспроможності, що розраховується Міжнародним інститутом розвитку менеджменту [6, с. 154]. Пісна О.М. для аналізу

сучасного стану розвитку середовища бізнес-діяльності в Україні обрала та дослідила динаміку наступних показників та рейтингів: Індекс рівня глобалізації країн світу; рейтинг за рівнем економічної свободи американського дослідницького центру «The Heritage Foundation»; Індекс глобальної конкурентоспроможності; рейтинг найпривабливіших країн для ведення підприємницької діяльності (по версії журналу «Форбс»); Індекс залученості країни в міжнародну торгівлю; Індекс логістичної ефективності [11]. Чернишов О.Ю., Павловська Ю.В. задля аналізу інноваційного розвитку України використали аналітичні дані Global Innovation Index, Bloomberg Innovation Index, Global Competitiveness Index, Global Talent Competitiveness Index [16]. Однак, важливим є оцінювання бізнес-середовища з позиції того, як воно впливає на інноваційний розвиток, і як відповідно держава сприяла його покращенню. Враховуючи визначений Україною курс на євроінтеграцію важливим є проведення компаративного аналізу політики держави до створення сприятливого бізнес-середовища для стимулювання інноваційного розвитку. Тому нами проведено дослідження готовності країни створити таке бізнес-середовище, яке б сприяло залученню інновацій. Методологія передбачає проходження наступних етапів (таблиця 1):

– визначення показників, які характеризують сприятливість бізнес-середовища та рівень інноваційного розвитку країни. На основі узагальнення думок вчених щодо системи показників оцінювання бізнес-середовища визначено такі найбільш вагомі із них, які, на нашу думку, дають можливість найбільш повно його оцінити. Для оцінювання рівня інноваційного розвитку країни у роботі взято Індекс інноваційного розвитку ГІІ (Global Innovation Index), що складається з наступних показників: витрати на дослідження та розробку; кількість патентів; витрати приватного сектору на дослідження та розробку; кількість наукових та технічних публікацій; кількість випускників вищих навчальних закладів, які спеціалізуються на науці і техніці, на одну мільйонну людиність; кількість інноваційних продуктів, які експортуються; кількість імпортованих високотехнологічних продуктів та послуг [23].

У якості показника оцінювання бізнес-середовища використано інтегральний показник рівня сприятливості бізнес-середовища (формула 1) як сукупність індексів оцінювання окремих складових бізнес-середовища.

$$R_j = \sqrt[n]{\sum_{i=1}^n (1 - x_{ij})^n + \dots + \sum_{i=1}^2 (1 - x_{ij})^2 + \sum_{i=1}^1 (1 - x_{ij})^2}; \quad (1)$$

де x_{ij} – складники інтегрального показника, які були стандартизовані шляхом коригування фактичних даних до середнього значення показника за досліджуваний період. n – кількість складників інтегрального показника.

Так, інтегральний показник оцінювання бізнес-середовища країни можна описати функцією:

$$ІНТ_{oc} \in \{Інф; Кін; Іня; Іес; Кк; Іпс; Ізб; Ідп\}; \quad (2)$$

де Інф – інфляція: відсоткова зміна індексу споживчих цін, %; Кін – капітальні інвестиції у відсотках ВВП; Іня – Індекс нормативної якості, %; Іес – Індекс економічної свободи, %; Кк – контроль корупції; Іпс – Індекс політичної стабільності; Ізб – Індекс загроз безпеки; Ідп – Індекс державних послуг.

– інформаційна база дослідження, враховуючи специфіку обраної системи показників, включає матеріали аналітико-статистичних досліджень, взятих із наступних джерел: Big Data Eurostat, Index of political stability 2021 [17], Perceptions Index 2021 [21], Political stability index 2021 [22], Global Innovation Index 2022 [23], Index of economic freedom 2023 [19], Global Threat Report 2022 [18].

– дослідження зібраних даних по вибраних показниках в межах вибірки країн. У роботі сформовано вибірку із 46 країн на основі наявних в статистичних довідниках, звітах організацій, які займаються дослідженнями у сфері інновацій та бізнесу, даних.

Таблиця 1

Етапи наукового підходу до математичного моделювання відповідності державної інноваційної політики України міжнародним стандартам створення сприятливого бізнес-середовища

1) <i>Визначення системи показників, які характеризують сприятливість бізнес-середовища</i> (відсоткова зміна індексу споживчих цін, % (I); капітальні інвестиції у відсотках ВВП (Кін); Індекс нормативної якості, % (Іня); Індекс економічної свободи, % (Іес); Контроль корупції (Кк); Індекс політичної стабільності (Іпс); Індекс загроз безпеки (Ізб); Індекс державних послуг (Ідп)) <i>та рівень інноваційного розвитку</i> (інститути (I), людський капітал і дослідження (HC&R), інфраструктура (Inf), ринкова складність (MS), бізнес-складність (BS), знання і технології (K&TO) і творчі результати (CO))			
2) <i>Інформаційна база дослідження</i> : Big Data Eurostat, Index of political stability 2021, Perceptions Index 2021, Political stability index 2021, Global Innovation Index 2022, Index of economic freedom 2023, Global Threat Report 2022			
3) <i>Формування вибірки даних за країнами</i> : США (US); Швеція (SE); Австралія (AU); Австрія (AT); Бельгія (BE); Болгарія (BG); В'єтнам (VN); Греція (GR); Грузія (GE); Данія (DK); Естонія (EE); Ізраїль (IL); Індія (IN); Іран (Ісламська Республіка) (IR); Ірландія (IE); Іспанія (ES); Італія (IT); Канада (CA); Катар (QA); Китай (CN); Кіпр (CY); Латвія (LV); Литва (LT); Люксембург (LU); Малайзія (MY); Мальта (MT); Нідерланди (NL); Німеччина (DE); Норвегія (NO); Великобританія (GB); Польща (PL); Португалія (PT); Південна Корея (KR); Румунія (RO); Саудівська Аравія (SA); Сінгапур (SG); Туреччина (TR); Угорщина (HU); Україна (UA); Фінляндія (FI); Франція (FR); Чилі (CL); Швейцарія (CH); Японія (JP) та Україна за 2021–2023 р.			
4.1) <i>Розрахунок індексу інноваційного розвитку (GII)</i> $GII = I_{out} \in \{K \& TO; CO\} + I_{int} \in \{I; HC \& R; Inf; MS; BS\}$, де I_{out} – субіндекс інноваційного вкладу; I_{int} – субіндекс інноваційної продукції.	4.2) <i>Розрахунок інтегрального показника оцінювання створеного державою бізнес-середовища</i> (Int_{oc}) $R_j = \sqrt[n]{\sum_{i=1}^n (1 - x_{ij})^n + \dots + \sum_{i=1}^2 (1 - x_{ij})^2 + \sum_{i=1}^1 (1 - x_{ij})^2}$; де $x_{ij} \in \{Inf; Kін; Іня; Іес; Кк; Іпс; Ізб; Ідп\}$;		
5) <i>Сегментація країн за рівнем готовності країни до створення бізнес-середовища, що сприяє інноваційному розвитку</i> (див. рис. 1)			
6) <i>Побудова матриці відповідності державно-приватного партнерства країн європейським стандартам у використанні сприятливих можливостей бізнес-середовища для інноваційного розвитку, визначених за індикаторами рівня інноваційного розвитку та якості бізнес-середовища</i>			
Якість бізнес-середовища	Рівень інноваційного розвитку		
		Високий	Низький
	Високий	Квадрант 1 «Країни-лідери»: DK, NO, EE, CH, DE, AT, MT, CA, JP, FI, GB, SE, IE, BE, FR, NL, KR	Квадрант 3 «Країни з середнім рівнем»: CN, US, LU, IL, SG
Низький	Квадрант 2 «Країни із достатнім рівнем»: QA, RO, LT, ES, AU, PL, CL, VY, CY, IT, BG, MY, HU	Квадрант 4 «Країни-аутсайтери»: SA, GR, UA, IR, IN, TR, PT, VN, GE	
Розробка рекомендацій для підвищення рівня готовності України до створення бізнес-середовища, сприятливого до інноваційного розвитку на основі отриманих емпіричних даних: знизити регуляторні бар'єри; забезпечити доступ до фінансування; розвивати інноваційну інфраструктуру; залучати зарубіжні інвестиції; розробити національну стратегію розвитку інновацій з урахуванням наслідків воєнного вторгнення; забезпечити прозорість та відкритість влади.			

Джерело: авторська розробка

Для визначення готовності країн для створення бізнес-середовища, що стимулює інноваційний розвиток у роботі використано «метод квадрантів» або «матриця квадрантів» (таблиця 1). Він часто використовується для аналізу даних у соціології, економіці та інших галузях, де потрібно розподілити об'єкти (у нашому випадку країни) на кілька категорій за кількома критеріями (наприклад, економічної розвиненості, політичної стабільності тощо). Кожен квадрант відображає спільні характеристики об'єктів, які потрапили в ці категорії. Матриця квадрантів – це графічний метод, який використовується для візуалізації багатьох змінних, що характеризують декілька об'єктів. У цьому методі кожен об'єкт представляється у вигляді точки у просторі, де кожна координата відповідає значенню однієї з змінних. У результаті кожен об'єкт знаходиться у полі, яке характеризує рівень його розвитку. Цей метод може бути використаний для порівняння характеристик різних об'єктів та для виявлення країн-зірок (країн, які мають найбільш відмінні характеристики в порівнянні з іншими країнами) та країн-аутсайдерів (країн, які мають найменш сприятливі характеристики). Оскільки матриця квадрантів є інструментом для візуалізації і порівняння багатьох змінних, у роботі він використаний для визначення країн, для яких уряд створив такі сприятливі умови бізнес-середовища, що це вплинуло на інноваційний розвиток країни в цілому.

Тому наступним етапом є побудова моделі, що описує зв'язок між сприятливістю бізнес-середовища та рівнем інноваційного розвитку країни.

Інтерпретація результатів дозволила побудувати матрицю відповідності державно-приватного партнерства країн європейським стандартам у використанні сприятливих можливостей бізнес-середовища для інноваційного розвитку, визначених за індикаторами рівня інноваційного розвитку та якості бізнес-середовища. Результатом є виділення 4 квадрантів країн за рівнем співвідношення створених країною можливостей бізнес-середовища до впровадження інновацій та ступенем їх реалізації в бізнес-секторі: квадрант 1 «Країни-лідери», квадрант 2 «Країни із достатнім рівнем»; квадрант 3 «Країни з середнім рівнем»; квадрант 4 «Країни-аутсайдерів») та відповідна сегментація країн у межах цих квадрантів (рисунок 1).

До квадранта 1 віднесено країни (Бельгія, Данія, Норвеція, Естонія, Швейцарія, Нідерланди, Німеччина, Франція, Фінляндія, Австрія, Мальта, Канада, Японія, Об'єднане Королівство, Швеція, Ірландія, Південна Корея), в яких державою створені

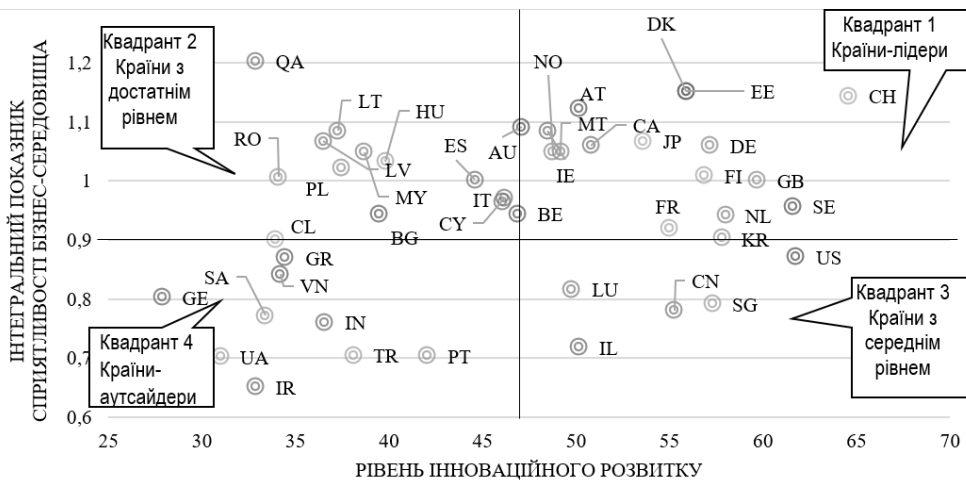

Рис. 1. Сегментація країн за рівнем готовності уряду до створення бізнес-середовища, що сприяє інноваційному розвитку

Джерело: авторська розробка

максимально сприятливі умови для впровадження інновацій у бізнесі, і підприємці змогли перетворити їх на сильні сторони своєї діяльності, що забезпечило позитивну динаміку інноваційного розвитку цього квадранта. Вони володіють значним обсягом ресурсів та технологій високої якості, мають лояльну політику ведення бізнесу, що дозволяє їм реалізовувати інноваційні проекти з високим рівнем успішності.

Квадрант 2 характеризується високим рівнем готовності держави до створення сприятливого бізнес-середовища, однак низьким рівнем інноваційного розвитку економіки країни (Латвія, Катар, Австралія, Іспанія, Польща, Румунія, Литва, Чилі, Кіпр, Італія, Болгарія, Малазія, Угорщина). Урядом створено умови для залучення інноваційних проектів. У досліджуваних країнах рівень інституційної готовності держави до підтримання інноваційного розвитку є високим, але підприємництво країн є недостатньо відкритим до використання цих умов малі підприємці цієї країни не повною мірою користуються цими умовами.

До квадранта 3 відносяться Китай, США, Люксембург, Ізраїль, Сінгапур, що мають високий рівень інноваційного потенціалу, але обмежений доступ до ресурсів та низький рівень якості бізнес-середовища, що ускладнює реалізацію інноваційних проектів та знижує їхню успішність.

До квадранта 4 відносяться Україна та такі країни як Саудівська Аравія, Греція, Іран, Індія, Туреччина, Португалія, В'єтнам, Грузія, бізнес-середовища розвивається під значним регуляторним тиском держави, а регуляторні стимули для інноваційного розвитку є обмеженими. Рівень державної готовності до стимулювання інновацій у цих країнах є низьким. Деякі з цих країн можуть розвиватися швидко, але потребують значних зусиль для досягнення високого рівня інноваційного розвитку.

Важливо зазначити, що ці категорії не є жорсткими межами, і країни можуть переміщуватися з однієї категорії в іншу в залежності від того, як розвивається їхнє інноваційне середовище та бізнес-культура.

Проаналізуючи результати моделювання слід зробити висновок, що в Україні не створено достатньо сприятливого бізнес-середовища для впровадження інновацій, а ті ініціативи, що наразі існують, не є достатньо розповсюдженими і популяризованими серед підприємництва. Тому важливим аспектом є визначення заходів підвищення рівня сприятливості бізнес-середовища. Серед ключових рекомендацій, що базуються на отриманих результатах оцінки готовності країн до бізнес-інновацій та попередніх дослідженнях [9; 15], виділено наступні:

- створити прозору та просту систему реєстрації бізнесу. Українська влада повинна спростити процес створення бізнесу та забезпечити доступ до інформації про потрібні дозволи, документи та інші формальності;

- знизити регуляторні бар'єри. Україна повинна відмовитися від зайвих регуляторних обмежень, які гальмують розвиток бізнесу та інновацій;

- забезпечити доступ до фінансування. Україна повинна розробити систему фінансування для малого та середнього бізнесу, зокрема, створення спеціальних фондів для інвестування в стартапи та інноваційні проекти;

- розвивати інноваційну інфраструктуру. Україна повинна створити та підтримувати інкубатори, акселератори для розвитку бізнес-середовища;

- залучати зарубіжні інвестиції. Україна повинна активно залучати зарубіжні інвестиції в інноваційні проекти та стартапи, що допоможе забезпечити додаткові ресурси для розвитку;

- розробити національну стратегію розвитку інновацій. Україна повинна розробити національну стратегію розвитку інновацій, яка враховуватиме специфіку української економіки та допоможе забезпечити координацію дій між урядом, бізнесом та науковими установами;

- забезпечити прозорість та відкритість влади. Україна повинна забезпечити прозорість та відкритість влади, що допоможе зменшити корупцію та забезпечити розвиток ділового середовища.

Висновки. В Україні створення сприятливого бізнес-клімату є ключовим чинником для забезпечення конкурентоспроможності та ефективності інноваційної політики. Основою цього стала сформована вибірка даних за 46 країнами ЄС щодо індикаторів рівня інноваційного розвитку країн (індекс інноваційного розвитку, що складається із субіндексу інноваційного вкладу та субіндексу інноваційної продукції) та індикаторів готовності країни уряду до створення сприятливого бізнес-середовища (інтегральний показник оцінювання створеного державою бізнес-середовища, що складається із системи показників: відсоткова зміна індексу споживчих цін, капітальні інвестиції у відсотках ВВП; Індекс нормативної якості; Індекс економічної свободи; Індекс контролю корупції; Індекс політичної стабільності; Індекс загроз безпеки; Індекс державних послуг). Результатом побудови стало виділення 4 квадрантів (квадрант 1 «Країни-лідери», квадрант 2 «Країни із достатнім рівнем»; квадрант 3 «Країни з середнім рівнем»; квадрант 4 «Країни-аутсайтери») та відповідна сегментація країн у межах цих квадрантів. Розроблені у статті на основі результатів моделювання рекомендації можуть допомогти Україні створити сприятливе бізнес-середовище для інноваційного розвитку та забезпечити економічний розвиток.

Список використаних джерел:

1. Білоусова О. В., Демко Н. Г., Степаненко Н. С. Система управління конкурентноздатністю підприємств: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 344 с.
2. Бондаренко С. А. Аналітична оцінка інноваційного середовища України та його впливу на розвиток виноробних підприємств. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2017. № 2. С. 61–66.
3. Василенко С., Бондаренко В., Лисенко Ю. Формування бізнес-середовища для розвитку малого підприємництва в Україні. *Scientific Papers*. 2018. № 4. С. 105–108.
4. Калюжна Н. Г., Лежешко В. Г. Рейтингові системи оцінювання бізнес-середовища приймаючої країни. *Бізнес Інформ*. 2020. № 5. С. 70–78.
5. Машенко О. І. Бізнес-середовище: визначення та структура. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2015. № 8. С. 111–117.
6. Минчинська І. В. Оцінка стану бізнес-середовища в Україні за даними міжнародних рейтингів. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 6 (169). С. 149–158.
7. Панкова Л. І. і Потапенко Т. П. Методичні аспекти оцінки ефективності інноваційного середовища як умови розвитку бізнес-інкубації. *Інтелект XXI*. 2016. № 6. С. 187–197.
8. Педченко Н. С., Стрілець В. Ю. Державна підтримка розвитку малого підприємництва в умовах своєінтеграційних процесів України : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2022. 250 с.
9. Педченко Н. С., Стрілець В. Ю., Франко Л. С. Макроконкурентна парадигма інноваційного розвитку національної економіки. *Наукові перспективи*. 2022. № 1(19). С. 351–360
10. Петруня Ю. Є. Оптимізація систем управління в умовах економічної глобалізації : монографія. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2018. 183 с.
11. Пісна О. М. Ключові показники розвитку середовища бізнес-діяльності в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Економіка і управління*. 2018. Т. 29 (68). № 3. С. 5–10.
12. Приходченко Т. А. Фактори та умови формування інноваційного середовища регіону. *Інтелект XXI*. 2017. № 4. С. 94–98.
13. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження кабінету Міністрів України № 526-2019-р від 10.07.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#n12> (дата звернення: 01.03.2023).
14. Сурай А. С. Бізнес-середовище – пріоритетна складова та тригер розвитку регіонів України. *Менеджер*. 2018. № 2 (79). С. 105–113.
15. Франко Л. С. Роль Цифрової трансформації інновацій у підвищенні конкурентоспроможності України: сучасний стан та перспективи. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1636> (дата звернення: 01.03.2023).
16. Чернишов О. Ю., Павловська Ю. В. Вплив індексу інноваційного розвитку на стан економічного розвитку та бізнес-середовища України. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2022. № 1-2 (80-81). С. 145–162.

17. Eurostat Data base. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat> (дата звернення: 01.03.2023).
18. Global Threat Report 2022. URL: <https://www.samurai.security.ntt/> (дата звернення: 01.03.2023).
19. Index of economic freedom 2023. URL: <https://www.heritage.org/index/> (дата звернення: 01.03.2023).
20. Levenets, O., Kryvenko, O., Cherednychenko, I., Hrechaniuk, O. Evaluation of business environment in Ukraine. *Economic Annals-XXI*. 2017. № 164 (9-10). P. 57–60.
21. Perceptions Index 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/> (дата звернення: 01.03.2023).
22. Political stability – Country rankings 2021. URL: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_political_stability/ (дата звернення: 01.03.2023).
23. The Global Innovation Index 2022. Ukraine. World Intellectual Property Organization. URL: https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/ (дата звернення: 01.03.2023).

References:

1. Bilousova, O. V., Demko, N. G., and Stepanenko, N. S. (2014) Systema upravlinnia konkurentnozdatnistiu pidpriemstv: teoriia, metodolohiia, praktyka [The system of managing the competitiveness of enterprises: theory, methodology, practice]. Kyiv: Center of Educational Literature.
2. Bondarenko S. A. (2017) Analitichna otsinka innovatsiinoho seredovyscha Ukrainy ta yoho vplyvu na rozvytok vynorobnykh pidpriemstv [Analytical evaluation of the innovative environment of Ukraine and its impact on the development of wine-making enterprises]. *Problems of the systemic approach in economics*, no. 2, pp. 61–66.
3. Vasylenko S., Bondarenko V., Lysenko Yu. (2018) Formuvannia biznes-seredovyscha dlia rozvytku maloho pidpriemnytstva v Ukraini [Formation of a business environment for the development of small entrepreneurship in Ukraine]. *Scientific Papers*, no. 4, pp. 105–108.
4. Kalyuzhna N. G., Lezhpyokova V. G. (2020) Reitynhovi systemy otsiniuvannia biznes-seredovyscha pryimaiuchoi krainy [Rating systems for evaluating the business environment of the host country]. *Business Inform*, no. 5, pp. 70–78. (in Ukrainian)
5. Mashchenko O. I. (2015) Biznes-seredovysche: vyznachennia ta struktura [Business environment: definition and structure]. *Economic bulletin of NTUU "KPI"*, no. 8, pp. 111–117. (in Ukrainian)
6. Mynchynska I. V. (2015) Otsinka stanu biznes-seredovyscha v Ukraini za danymi mizhnarodnykh reitynhiv [Assessment of the state of the business environment in Ukraine according to the data of international ratings]. *Formation of market relations in Ukraine*, no. 6 (169), pp. 149–158.
7. Pankova L. I. and Potapenko T. P. (2016) Metodichni aspekty otsinky efektyvnosti innovatsiinoho seredovyscha yak umovy rozvytku biznes-inkubatsii [Methodical aspects of evaluating the effectiveness of the innovation environment as a condition for the development of business incubation]. *Intelligence XXI*, no. 6, pp. 187–197.
8. Pedchenko N. S., Strelets V. Yu. (2022) Derzhavna pidtrymka rozvytku maloho pidpriemnytstva v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv Ukrainy [State support for the development of small entrepreneurship in the conditions of the European integration processes of Ukraine]. Poltava: PUET. (in Ukrainian)
9. Pedchenko N. S., Strilets V. Yu., Franko L. S. (2022) Makrokonkurentna paradyhma innovatsiinoho rozvytku natsionalnoi ekonomiky [Macrocompetitive paradigm of innovative development of the national economy]. *Scientific perspectives*, no. 1(19), pp. 351–360.
10. Petrunya Yu. E. (2018) Optyimizatsiia system upravlinnia v umovakh ekonomichnoi ekonomichnoi hlobalizatsii [Optimization of management systems in the conditions of economic globalization]. Dnipro: University of Customs and Finance.
11. Pisna O. M. (2018) Kliuchovi pokaznyky rozvytku seredovyscha biznes-dialnosti v Ukraini [Key indicators of the development of the business environment in Ukraine]. *Scholarly notes of TNU named after VI Vernadskyi. Series: Economics and management*, vol. 29 (68), no. 3, pp. 5–10.
12. Prykhodchenko T. A. (2017) Faktory ta umovy formuvannia innovatsiinoho seredovyscha rehionu [Factors and conditions of formation of the innovative environment of the region]. *Intelligence XXI*, no. 4, pp. 94–98.
13. On the approval of the Strategy for the Development of the Sphere of Innovative Activity for the Period Until 2030: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 526-2019 from 07.10.2019. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#n12> accessed (accessed 01 March 2023).

14. Suray A. S. (2018) Biznes-seredovyshche – priorytetna skladova ta tryher rozvytku rehioniv Ukrainy [Business environment – a priority component and trigger for the development of the regions of Ukraine]. *Manager*, no. 2 (79), pp. 105–113.
 15. Franko L. S. (2022) Rol Tsyfrovoi transformatsii innovatsii u pidvyshchenni konkuretnospro-mozhnosti Ukrainy: suchasnyi stan ta perspektyvy [The role of digital transformation of innovations in increasing the competitiveness of Ukraine: current state and prospects]. *Economy and society*, no. 42. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1636> accessed (accessed 01 March 2023).
 16. Chernyshov, O. Yu., Pavlovska, Yu. V. (2022) Vplyv indeksu innovatsiinoho rozvytku na stan ekonomichnoho rozvytku ta biznes-seredovyshcha Ukrainy [The influence of the innovative develop-ment index on the state of economic development and business environment of Ukraine]. *Herald of socio-economic research*, no. 1-2 (80-81), pp. 145–162.
 17. Eurostat Database. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostataccessed> (accessed 01 March 2023).
 18. Global Threat Report 2022. Available at: <https://www.samurai.security.ntt/accessed> (accessed 01 March 2023).
 19. Index of economic freedom 2023. Available at: <https://www.heritage.org/index/accessed> (accessed 01 March 2023).
 20. Levenets, O., Kryvenko, O., Cherednychenko, I., & Hrechaniuk, O. (2017) Evaluation of business environment in Ukraine. *Economic Annals-XXI*, no. 164 (9-10), pp. 57–60.
 21. Perceptions Index 2021. Available at: <https://www.transparency.org/en/> accessed (accessed 01 March 2023).
 22. Political stability – Country rankings 2021. Available at: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_political_stability/accessed (accessed 01 March 2023).
 23. The Global Innovation Index 2022. Ukraine. World Intellectual Property Organization. Available at: https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/accessed (accessed 01 March 2023).
-

УДК 658.567:502.174(477.44)

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.16>**Фурман І.В.**

кандидат економічних наук, доцент,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9923-555X>

Дмитрик О.В.

кандидат економічних наук, старший викладач,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7642-1640>

Лисогор І.О.

студентка факультету менеджменту та права,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2441-4072>

Furman Irina, Dmytryk Oleg, Lysohor Inna
Vinnytsia National Agrarian University

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ БІОЕНЕРГЕТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІЛЛІНЕЦЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

STRATEGIC DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE BIO-ENERGY POTENTIAL OF THE ILLINETS'K TERRITORIAL COMMUNITY

В статті досліджено підходи до розвитку виробництва біопалив в Україні. Визначено, що основними напрямками розвитку біоенергетичного потенціалу Іллінецької територіальної громади має стати реалізація проєктів енергозбереження та використання відновлювальних джерел енергії за підтримки державних, та регіональних програм енергозбереження відбуватиметься в тому числі за рахунок проінформованості працівників установ щодо можливостей отримання дофінансування з різноманітних джерел (в тому числі міжнародних). Визначенні стратегічні напрями реформування основних промислових підприємств територіальної громади орієнтованих на використання біоенергетичного потенціалу. Запропоновано заходи по вдосконаленні вирощування та переробки кукурудзи на біопаливо в межах громади що має включати в себе: включення лушпиння кукурудзи для виробництва пелет та біогазу; налагодження системи збуту дигестату потенційним постачальникам сировини, розвиток переробки твердих побутових відходів на полігоні твердих побутових відходів громади.

Ключові слова: потенціал, сільські території, стратегія, розвиток, біопаливо, біоенергетика, відходи, біогаз, тверде біопаливо.

The article examines approaches to the development of biofuel production in Ukraine. It was determined that the main directions of the development of the bioenergy potential of the Illinets territorial community should be the implementation of energy saving projects and the use of renewable energy sources with the support of state and regional energy saving programs, which will take place, including through the awareness of employees of institutions about the possibility of obtaining additional financing from various sources (including international). The methodological basis of the research is the basic provisions of economic theory, scientific developments of domestic and foreign scientists on this topic, legislative and normative legal acts of Ukraine, as well as financial and statistical reporting of the Illinets City Council. The strategic directions of the reform of the main industrial enterprises of the territorial community focused on the use of bioenergy potential have been determined. Measures to improve the cultivation and processing of corn into biofuel within the community are proposed, which should include: the use of corn husks for the production of pellets and biogas; establishment of a digestate sales system to potential suppliers of raw materials, development of solid household waste processing at the community solid waste landfill. It has been established that the use of the bioenergy potential of

Illinetska Territorial is at a low level, but the community leadership pays considerable attention to the processing of solid household waste. Necessary for the further development of the bioenergy potential is the modernization of LLC "Illinetsky Sugar Factory" and the creation of small auxiliary facilities focused on the production of solid biofuel. The practical value of the article is that, as a result of the conducted research, directions for improving the management of bioenergy potential are substantiated, which include: improving the technology of growing agricultural crops; optimization of production at LLC "Illinetsky Sugar Factory"; introduction of a system for stimulating the development of the processing of agricultural products into biofuel.

Key words: potential, rural areas, strategy, development, biofuel, bioenergy, waste, biogas, solid biofuel.

Постановка проблеми. Реалізація заходів з ефективного (оптимального) використання біоенергетичного потенціалу залишається стратегічним питанням розвитку територіальних громад. Це зумовлено низкою об'єктивних факторів: забезпечення енергетичної безпеки і зменшення залежності від імпорту енергоносіїв; розвитком ефективної діяльності роботи підприємств АПК; створення нових робочих місць і збільшення надходжень до бюджетів всіх рівнів; поліпшення екологічної ситуації на сільських територіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у вивчення проблеми управління біоенергетичним потенціалом держави та дослідженням перспектив розвитку аграрного сектору зробили Яремчук Н.В. [2], Калетнік Г.М. [3], Гончарук І.В. [4; 6], Гончарук Я.В. [2; 5; 6; 10], Гнатенко О.Ф. [7], Мазур К.В. [8–9] та інші. Вклад вчених у розвиток управління розвитком сільських територій є вагомий, проте не спрямований на розробку стратегічних напрямів розвитку біоенергетичного потенціалу в межах територіальних громад. Проблематика стратегічного розвитку територіальних громад потребує подальшого вивчення на регіональному рівні.

Формулювання цілей статті. Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, та проведені дослідження провідними вченими економістами стану та перспектив розвитку виробництва біопалив в Україні, актуальними залишаються узагальнення стратегічних напрямів розвитку біоенергетичного потенціалу територіальних громад в сільській місцевості.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні для Іллінецької територіальної громади (ТГ) характерне промислово-аграрне виробництво. З промислових підприємств на території громади функціонують: ТОВ «Люстдорф» один з лідерів молочного ринку в Україні та основне бюджетоутворююче підприємство в громаді на якому працює понад 830 осіб. За добу підприємство переробляє в середньому 430 тонн молока. ТОВ «Іллінецький цукровий завод» має потужність переробки 2000 тонн цукросировини за добу. Кількість працівників в сезон – 420. Державне підприємство «Іллінецьке лісове господарство» має площу 17815 га лісонасаджень.

Доходи бюджету об'єднаної територіальної громади (без трансфертів) на 1 особу у 2022 р. склали 4578 грн. Обсяг капітальних інвестицій на 1 особу становить 1520 грн. За 2022 рік фонд оплати праці штатних працівників, зайнятих на підприємствах, установах та організаціях ОТГ, становить 789,8 млн. грн.

Слід зауважити що пропонувані в попередніх дослідженнях стратегічні напрями розвитку сільських територій на засадах дрібнотоварного виробництва та розвитку виробництва біопалива ґрунтуються на можливостях більш повного господарювання і ефективного використання природоресурсних, матеріальних, фінансових та трудових ресурсів в сільській місцевості. Крім того, вона спрямована на збереження сільського укладу на території, зайнятості населення та розвитку людського потенціалу [1, с. 52].

Окрім розвитку виробництва біопалива доцільним в межах всієї України мають стати основні напрями розвитку виробництва та переробки зерна:

– розвиток інфраструктури шляхом будівництва нових елеваторів;

- стимулювання вирощування зернових культур 1-2 класу через систему розвитку насадництва в Україні та використання більш прогресивних технологій (державні дотації виробникам зернових орієнтованих на вирощування твердих сортів пшениці);
- зменшення експортних квот на зерно та заборона для вивезення твердих сортів пшениці з метою розвитку власного виробництва макаронних та хлібобулочних виробів;
- створення виробничих потужностей для переробки фуражного зерна на базі приватизованих спиртових заводах з орієнтацією на виробництво спирту та біоетанолу [2, с. 95].

На думку Калетніка Г.М., до позитивних сторін впровадження біогазових технологій можна віднести як економіко-екологічні, так і соціальні аспекти: утилізацію відходів тваринництва й рослинництва, знезараження гною, виробництво екологічно чистих органічних добрив, енергозабезпечення сільських територій, зайнятість населення, розвиток тваринництва, економію коштів на газифікацію села [3, с. 17].

Імплементация розроблених заходів дасть можливість Іллінецькій громаді динамічно розвиватися, стати відкритою, сучасною, комфортною для життя, привабливою для інвесторів громадою із ефективним управлінням, що демонструє сталий розвиток і має власне неповторне обличчя.

На думку Гончарук І.В. основні напрями ефективного поведіння з ТПВ для забезпечення соціально-екологічного розвитку Іллінецької ТГ мають бути пов'язані з:

- подальшим розвитком системи екологічної освіти населення громади у сфері сортування ТПВ;
- залученням нових постачальників побутових відходів від сусідніх територіальних громад для оптимізації і повного використання сміттесортувальних потужностей;
- використанням відходів у вермикультивуванні, що сприятиме екологобезпечному розвитку Іллінецької ТГ і стане своєрідною візитною карткою підприємства;
- впровадженням технології компостування через застосування вермибіоти для виробництва біогумусу й біомаси на полігоні органічних побутових відходів із подальшою реалізацією біомаси місцевим підприємствам;
- укладанням довгострокових контрактів із потенційними споживачами вермибіоти [4, с. 17].

Слід зазначити, що Іллінецька громада має значні перспективи економічного і соціального розвитку, пов'язані з вигідним географічним розташуванням, зручним транспортним сполученням, недалекою відстанню від обласного центру, активністю та працелюбністю мешканців громади.

Складність та незначна ймовірність швидкого усунення загроз вимагає від громади, органів місцевого самоврядування ще більшої практичної діяльності у вирішенні проблем громади.

Переваги Іллінецької ТГ були визначені в результаті аналізу сильних сторін і можливостей. Зокрема наявність успішних діючих промислових підприємств в громаді, сприятлива екологічна ситуація та досвід впровадження розвиткових проєктів разом із поступовим зростанням бюджетної самостійності громади стимулюватиме подальший розвиток підприємництва та збільшення кількості послуг. Ефективне просторове планування та наявність містобудівної документації надзвичайно сприятиме сталій розбудові інфраструктури громади.

Підвищення інвестиційної привабливості держави, регіону і громади дозволить ефективніше використовувати наявні ресурси (земельні ділянки, приміщення комунальної власності) для залучення нового бізнесу, інвестицій і створення нових робочих місць.

Активна співпраця мешканців громади і міської ради, підвищення їх компетенцій у сфері проєктного менеджменту сприятиме їх залученню до процесів прийняття рішень і реалізації креативних проєктів, спрямованих на покращення якості життя в громаді і підвищення підприємницької активності.

Найбільші виклики та загрози сталому економічно-соціальному розвитку є згорання або припинення низки реформ децентралізації та ін., збільшення реверсної

дотації та зменшення фінансування галузей соціальної сфери з боку держави; високий рівень інфляції та відсоткових ставок за кредитами, що призводять до зниження темпів приросту майже у всіх секторах економіки; небезпечно низький рівень платоспроможності підприємств та населення, низький рівень заощаджень; негативне сальдо міграції, відтік кваліфікованих кадрів; та погіршення демографічної ситуації.

Сценарне моделювання є важливою методологічною базою стратегічного вибору.

Сценарій – деяка послідовність подій, які можуть відбутися в майбутньому із значною долею ймовірності за певних умов. Такі умови (фактори) можуть бути як зовнішні, так і внутрішні. Іншими словами, в основі кожного сценарію повинні бути покладені базові сценарні припущення, за яких можуть виникати ті чи інші фактори впливу.

Основними сценаріями розвитку громади є: базовий (або інерційний) та модернізаційний. Базовий, або інерційний, сценарій розвитку громади формується за комплексу припущень, що тривкий у часі (горизонті планування) баланс зовнішніх і внутрішніх факторів впливу на стан громади як соціально-економічної системи залишається незмінним, тобто послідовність станів системи змінюється за інерцією.

Базові припущення інерційного сценарію – національний рівень:

1. Ситуація на Сході країни залишається напруженою військовий стан продовжується.
2. Рівень корупції в країні залишається значним, через що скорочується підтримка держави зі сторони ЄС та США.

3. ВВП зростає на рівні 1%, значно менше ніж заплановані урядом 2-3%.

4. Інфляційні стрибки приводять до коливання цін на пальне, харчі та послуги, знецінюються депозитні вклади в банках. Банківська система залишається нестабільною.

5. Інвестиційна політика, яку проводить уряд, не сприяє приходу нових інвесторів, створені агенція Ukraine Invest функціонує лише номінально.

6. Газовий тиск зі сторони Росії приводить до періодичних кризових ситуацій в економіці і соціальній сфері, держава продовжує фінансувати субсидії замість впровадження енергоощадливих технологій і переводити опалювання на альтернативні види палива.

7. Економіка держави продовжує великою мірою перебувати в тіні. Частка малого та середнього бізнесу в наповненні державного бюджету незначна.

8. Реформи затягуються в часі, центральна влада боїться приймати непопулярні рішення через наближення виборів.

Базові припущення інерційного сценарію – місцевий рівень:

9. Чисельність населення громади постійно зменшується, молодь після навчання у Вінниці та Києві не повертається додому.

10. Роста кількість людей похилого віку, зменшується кількість активно зайнятих осіб, що в свою чергу впливає на зменшення надходжень до бюджету.

11. Активна частина населення продовжує працювати в тіні, тінізація місцевої економіки перебуває на рівні 40 %.

12. Інвестиційний потенціал території громади не використовується повною мірою.

13. Відсутність оптимізації мереж навчальних та культурних закладів зменшує можливості розвитку громади у сфері благоустрою і реалізації розвиткових проєктів.

14. Кошти на розвиток інфраструктури сільських територій використовуються на «латання дірок» і фінансування безперспективних об'єктів.

15. Громада недостатньо використовує «мультикультурний» та природній туристичний потенціал своєї території. Туристична інфраструктура розвивається дуже повільно.

16. Громада не використовує можливості, які несе міжмуніципальне співробітництво.

Результат інерційного сценарію:

– демографічна ситуація в громаді приводить до критичної ситуації в економіці і остаточного перетворення території громади в «аграрний придаток» регіону. Кількість учнів в сільських навчальних закладах надалі не відповідає їх проєктним можливостям, а кошти на утримання одного учня дуже значні;

– реальний сектор економіки через неефективну політику власників промислових підприємств практично відсутній. Населення живе за рахунок послуг і торгівлі, переважно не сплачуючи податки до бюджету;

– на сільських територіях якість життя продовжує падати. Дорожнє покриття руйнується, населення не має доступу до якісних медичних послуг та інших видів послуг;

– рівень доходів населення надалі падає. Місцева влада, латаючи «дірки», не має часу і компетенцій впроваджувати програми з розвитку малого і середнього бізнесу, проводити роботи з залучення громадськості до написання і впровадження розвиткових проєктів;

– культурні заклади через відсутність фінансування попадають в руїну і закриваються. Культурне життя мешканців обмежується до перегляду телепрограм і візитів на події в садочках і школах.

Модернізаційний сценарій розвитку будується на припущеннях, за яких формуються найсприятливіші, та водночас, реалістичні, зовнішні (національні та регіональні) та внутрішні (ті, які громада здатна сформулювати самостійно) фактори впливу.

Базові припущення модернізаційного сценарію – національний рівень:

1. Через тиск країн ЄС і США та перемогу ЗСУ військові дії припиняються, стабілізується фінансування на оборону та підтримку армії.

2. Реформи впроваджуються згідно з планом – медична, освітня.

3. ВВП зростає на рівні 3,5-4% щорічно.

4. Україна відновлює співпрацю з МВФ та ЄС в рамках макроекономічної допомоги.

5. Малий та середній бізнес внаслідок ефективної політики уряду виходить з «тіні», створюються робочі місця.

6. В Україну заходять великі інвестори. З'являється попит на промислові зони в сільській місцевості.

7. Фінансування Державного Фонду Регіонального Розвитку зростає до 1,5% ВВП. Реалізація розвиткових проєктів сприяє відновленню стратегічно важливої інфраструктури.

8. Стратегічне планування на національному та регіональному рівнях відбувається пліч-о-пліч з розробкою Планів реалізації стратегічних пріоритетів розвитку.

9. Інвестиційний потенціал регіону можна легко оцінити і використати завдяки промоції та інвестиційним картам.

10. Стабілізується курс української валюти, споживчі кредити та кредити на розвиток бізнесу стають доступнішими.

11. Держава розпочинає масштабні проєкти з утеплення об'єктів соціальної та житлової інфраструктури. Споживання газу в державі зменшується на 15%.

12. Створюються нові робочі місця, інвестори в боротьбі за кваліфікованого працівника підвищують зарплати в середньому до 15 тисяч гривень на місяць.

Базові припущення модернізаційного сценарію – місцевий рівень:

13. До громади завдяки правильній маркетинговій та інвестиційній політиці приходить бізнес.

14. Іллінецька громада лідирує на мапі регіону – через правильний вибір стратегічних пріоритетів і досягнення їх завдяки операційному плану, починає користуватись популярністю сільський туризм в громаді, інфраструктурні проєкти отримують підтримку з боку регіональної влади та програм ЄС.

15. Місцева влада, розуміючи потребу розвитку людського потенціалу, створює умови для підвищення компетенцій активних мешканців.

16. Проводиться ефективна реалізація розвиткових проєктів.

17. Мережа навчальних та лікувальних закладів формується згідно з реальними потребами громади.

Результат модернізаційного сценарію:

Іллінецька громада нарощує потенціал і перетворюється у одну з найбільш перспективних та комфортних для життя громад. Стратегічні інвестори створюють нові

робочі місця. Додатковим ефектом від розвитку реального сектору економіки є покращення благоустрою території, будівництво готелів та облаштування рекреаційних зон.

Облаштовано туристичний об'єкт «Іллінецький кратер» в с. Лугова, який щорічно приваблює тисячі туристів. Поряд з ним розвивається зелений туризм в селах Василівка, Паріївка, Жорнище, Хрінівка, Райки, Жадани. Мешканці сіл отримують додатковий дохід, розвивається інфраструктура сіл, розширюється набір послуг, створюються нові заклади.

Іллінецька громада продовжує дбати про екологію і розвиває нові технології з благоустрою.

Рівень доходів населення зростає. Молодь повертається після навчання додому, інвестує власні знання і невеликі кошти у власний мікро- і малий бізнес. Завдяки активності місцевої влади і громадськості до Іллінецької громади починають прибувати нові мешканці, заробітчани повертаються, і або працевлаштовуються на підприємства громади або розпочинають власний бізнес.

Відповідно до бачення розвитку Іллінецької ТГ м. Іллінци – відкрите, динамічне, ошатне, комфортне для життя, привабливе для інвестора та туризму місто з ефективним управлінням, що демонструє сталий розвиток і має власне неповторне обличчя.

Іллінецька міська територіальна громада – самодостатня, екологічно чиста громада соціального благополуччя і доброго врядування з розвинутою інфраструктурою, впорядкованим громадським простором, конкурентоздатною місцевою економікою та високим туристичним потенціалом.

Після реформи децентралізації громада взяла на себе відповідальність за функціонування всіх комунальних закладів на її території, що вимагає нового підходу в управлінні, а особливо у використанні публічних коштів. Тому фундаментом їх витрат мусять бути принципи повного менеджерського професіоналізму і цілковитої прозорості. У цьому випадку активність влади мусить бути скерована на підвищення ефективності управління енергетичними ресурсами в приміщеннях соціальної сфери, проведення ремонтів з утеплення, закупівлю та встановлення обладнання, яке дозволить раціонально використовувати енергетичні та водні ресурси та висвітлення у місцевих ЗМІ, соціальних мережах та на офіційному сайті громади важливості раціонального та ефективного використання енергії.

На нашу думку, одним з основних напрямів розвитку ТГ має стати реалізація проєктів енергозбереження та використання відновлювальних джерел енергії за підтримки державних, та регіональних програм енергозбереження відбуватиметься в тому числі за рахунок проінформованості працівників установ щодо можливостей отримання дофінансування з різноманітних джерел (в т.ч. міжнародних).

На даний момент Іллінецька ТГ успішно започаткувала і здійснює ефективне управління твердими побутовими відходами. Сміттесортувальний комплекс сортує 10 видів сміття і має потужність 120 м³ за добу. Знайшлося застосування практично для усіх типів відходів: скло, макулатура, картон, метал, ПЕТ пляшка – збирають і реалізують далі як сировину, поліетилен та твердий пластик, якого найбільше і який вважається найагресивнішим до довкілля переробляють у піщанополімерну продукцію. Понад 10 % сміття, яке не можна використати далі, планується спалювати і таким чином отримувати додаткову енергію для обігріву певних об'єктів.

Проведені дослідження свідчать, що створення своєрідного виробничого кластеру на базі цукрових заводів в складі безпосередньо цукрового заводу, біогазового заводу, теплоелектростанції та спиртового заводу який можна організувати на базі ТОВ «Іллінецький цукровий завод» дасть можливість:

- зменшити собівартість виробництва цукру адже за рахунок використання власного біогазу можна відмовитися від дороговартісного природного газу;
- здійснювати переробку відходів цукрового заводу (меляса та жом) та спиртового (барда) на біогаз та окремих відходів продукції рослинництва (солома, лушпиння та ін.);

Відходи у вигляді лушпиння кукурудзи пропонується передавати для виробництва біогазу, що дасть можливість в повній мірі використати біоенергетичний потенціал від вирощування кукурудзи для задоволення енергетичних потреб економіки.

Відповідно з даними таблиці 3.4 та даними наукових досліджень О.Ф. Гнатенка [7], в Іллінецькій ТГ в 2022 році було вироблено понад 121 тис. т соломи від основних сільськогосподарських культур, яку можливо використати як сировину як для виробництва біогазу на модернізованому ТОВ «Іллінецький цукровий завод» так і для опалення в особистих селянських господарствах (ОСГ) (табл. 1).

Виходячи з високої вартості обладнання для виробництва біогазу одним з заміників дров, вугілля та природного газу можуть стати твердопаливні брикети з соломи та інших післяжнивних решток особистих селянських господарств.

Вартість напівавтоматичного гранулятора компенсується економією витрат на опалення протягом 1 опалувального сезону. Використання ж біогазових реакторів малої потужності потребуватиме досить значних капіталовкладень на їх встановлення. Тому більш доцільним буде встановлення даних реакторів в особистих селянських господарствах, які утримують три та більше корів для постійного забезпечення сировиною. Також необхідна розробка програм державного стимулювання компенсацій за встановлення відповідного обладнання.

На думку Гонтарука Я.В., досить необхідним на даний час для особистих селянських господарств є використання відповідного обладнання для самозабезпечення власних потреб в тепlopостачанні (рис. 2).

Створення відповідних підсобних виробництв в Іллінецькій ТГ дасть можливість:

- зменшити залежність громади від енергоносіїв;
- здійснювати переробку відходів від власного виробництва та життєдіяльності особистих селянських господарств;
- мінімізувати витрати на опалення будинків;
- забезпечити особисті селянські господарства високоякісним органічним добривом – дигестатом (використання якого дасть можливість підвищити врожайність на присадибних ділянках).

На думку Мазур К.В., необхідною є інформаційна модель взаємодії сміттєперобних підприємств орієнтованих на виробництво біогазу, яка повинна включати взаємодію на засадах державно-приватного партнерства науково-дослідних установ та відповідних підприємств орієнтованих на виробництво біопалива [9, с. 68].

Рис. 2. Принципова схема переробки відходів сільськогосподарської діяльності в особистих селянських господарствах на біогаз та тверде біопаливо

Джерело: [8, с. 34]

Відходи АПК особливо в сільській місцевості наявні в досить великих обсягах, але вона не зручна для спалювання в пічках і котлах у негазифікованих населених пунктах [10, с. 113].

Використання органічних відходів чи аграрної сировини створюють середовище для утворення екологічних ефектів при їх транспортуванні, зберіганні та використанні. Екологічний ефект біогазового виробництва полягає в екологічно безпечній переробці органічних відходів та побічних продуктів тваринного походження, за рахунок метанового зброджування.

Основними напрямками розвитку Іллінецької ТГ має стати реалізація проєктів енергозбереження та використання відновлювальних джерел енергії за підтримки державних, та регіональних програм енергозбереження відбуватиметься в тому числі за рахунок проінформованості працівників установ щодо можливостей отримання дофінансування з різноманітних джерел (в т. ч. міжнародних).

Висновки. Використання вдосконалених технологій вирощування та переробки кукурудзи на біопаливо має стати нагальним питанням для стратегічного розвитку громади. Запропоновані стратегічні напрями розвитку біоенергетичного потенціалу в межах Іллінецької ТГ дадуть можливість:

- досягти зростання обсягу вирощування кукурудзи;
- досягти максимального використання енергетичного потенціалу кукурудзи включно з відходами при її виробництві.

В той же час виробництво біогазу та біоетанолу на модернізованому Іллінецькому цукровому заводі дасть змогу досягти наступного ефекту для економіки:

- досягти зменшення енергетичної незалежності Іллінецької ТГ;
- знизити витрати даного підприємства на енергоносії;
- покращити екологічний стан водних ресурсів та підвищити вміст гумусу за рахунок використання дигестату.

Створення підсобних виробництв твердого біопалива та біогазу на ТОВ «Іллінецький цукровий завод» Іллінецької ТГ дасть можливість:

- зменшити залежність громади від енергоносіїв;
- здійснювати переробку відходів від власного виробництва та життєдіяльності особистих селянських господарств;
- мінімізувати витрати на опалення будинків.
- забезпечити особисті селянські господарства високоякісним органічним добривом – дигестатом (використання якого дасть можливість підвищити врожайність на присадибних ділянках).

Реалізація таких заходів дасть можливість Іллінецькій ТГ стати самодостатньою, екологічно чистою громадою соціального благополуччя і доброго врядування з розвинутою інфраструктурою, впорядкованим громадським простором і конкурентоздатною місцевою економікою.

Список використаних джерел:

1. Фурман І.В., Дмитрик О.В. Формування стратегічних напрямів розвитку сільських територій. *Таврійський науковий вісник. Серія : Економіка*. 2022. Випуск 13. С. 46–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.13.5>
2. Яремчук Н.В., Гончарук Я.В. Перспективи розвитку виробництва та переробки зерна в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2022. Випуск 74. С. 88–97 DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.74-13>
3. Калетнік Г.М., Зdirко Н.Г., Фабіяньська В.Ю. Біогаз в домогосподарствах – запорука енергонезалежності сільських територій України. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 8 (36). С. 7–22.
4. Гончарук І.В., Фурман І.В., Дмитрик О.В. Комплексна переробка твердих побутових відходів як шлях вирішення екологічних проблем Іллінецької територіальної громади. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2022. № 1 (59). С. 7–20. DOI: <https://doi.org/10.37128/2411-4413-2022-1-1>

5. Гонтарук Я.В., Шевчук Г.В. Напрями вдосконалення виробництва та переробки продукції АПК на біопаливо. *Економіка та суспільство*. 2022. № 36. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-36-8>
6. Гончарук І.В., Смічак Т.В., Купчук І.М., Телекало Н.В., Гонтарук Я.В. Напрями вдосконалення вирощування та переробки кукурудзи на біопаливо. *Таврійський науковий вісник. Серія : Сільськогосподарські науки*. 2022. Випуск 125. С. 25–32. DOI: <https://doi.org/10.32851/2226-0099.2022.125.4>
7. Гнатенко О.Ф., Петренко Л.Р., Вітвіцький С.В. та ін. Грунтознавство з основами геології. Метод, вказівки до вивчення розділу «Балансові розрахунки в агроценозах». Київ : Видавництво НАУ, 1999. 72 с
8. Мазур К.В., Гонтарук Я.В. Перспективи розвитку виробництва біопалива в особистих селянських господарствах. *Підприємництво та інновації*. 2022. Випуск 23. С. 32–36 DOI: <https://doi.org/10.37320/2415-3583/23.6>
9. Мазур К.В., Гонтарук Я.В. Перспективи виробництва біогазу з відходів підприємств та домогосподарств на полігонах твердих побутових відходів. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2022. Випуск 2 (35). С. 63–71. DOI: <https://doi.org/10.32782/easterneurope.35-9>
10. Гонтарук Я.В. Перспективи розвитку енергозабезпечуючих кооперативів на селі. *Економіка АПК*. 2019. № 11. С. 105–114. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201911105>

References:

1. Furman I.V., Dmytryk O.V. (2022) Formuvannia stratehichnykh napriamiv rozvytku silskykh terytorii [Formation of strategic directions for the development of rural areas]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriya: Ekonomika*, vol. 13, pp. 46–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.13.5>
2. Yaremchuk N.V., Hontaruk Ya.V. (2022) Perspektyvy rozvytku vyrobnytstva ta pererobky zerna v Ukraini [Prospects for the development of grain production and processing in Ukraine]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, vol. 74, pp. 88–97. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.74-13>
3. Kaletnik G.M., Zdyrko N.H., Fabianska V.Iu. (2018) Biohaz v domohospodarstvakh – zaporka enerhonezalezhnosti silskykh terytorii Ukrainy [Biogas in households is the key to energy independence of rural areas of Ukraine]. *Ekonomika, finansy, menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, no. 8 (36) p. 7–22.
4. Honcharuk I.V., Furman I.V., Dmytryk O.V. (2022) Kompleksna pererobka tverdykh pobutovykh vidkhodiv yak shliakh vyrishennia ekolohichnykh problem Illinetskoï terytorialnoï hromady [Complex processing of solid household waste as a way to solve environmental problems of Ilyinets territorial community]. *Ekonomika, finansy, menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, no. 1 (59), pp. 7–20.
5. Hontaruk Y.V., Shevchuk H.V. (2022) Napriamy vdoskonalennia vyrobnytstva ta pererobky produktsii APK na biopalyvo [Directions for improving the production and processing of agricultural products for biofuels]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 36. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-36-8>
6. Honcharuk I.V., Yemchuk T.V., Kupchuk I.M., Telekalo N.V., Hontaruk Ya.V. (2022) Napriamy vdoskonalennia vyroshchuvannia ta pererobky kukurudzy na biopalyvo [Directions for improving the cultivation and processing of corn for biofuel]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriya: Silskohospodarski nauky*, vol. 125, pp. 25–32. DOI: <https://doi.org/10.32851/2226-0099.2022.125.4>
7. Hnatenko O. F., Petrenko L.R., Vitvitskyi S.V. ta in. (1999) Gruntoznazavstvo z osnovamy heolohii [Soil science with the basics of geology]. *Metod, vказivky do vyvchennia rozdil "Balansovi rozrakhunky v ahrotsenozakh"* [Method, instructions for studying the section "Balance calculations in agroecosystems"]. Kyiv: Vydavnytstvo NAU, 72 p.
8. Mazur K.V., Hontaruk Ya.V. (2022) Perspektyvy rozvytku vyrobnytstva biopalyva v osobystykh selianskykh hospodarstvakh [Prospects for the production of biogas from the waste of enterprises and households at solid household waste landfills]. *Pidpriemnytstvo ta innovatsii*, vol. 23, pp. 32–36 DOI: <https://doi.org/10.37320/2415-3583/23.6>
9. Mazur K.V., Hontaruk Ya.V. (2022) Perspektyvy vyrobnytstva biohazu z vidkhodiv pidpriemstv ta domohospodarstv na polihonakh tverdykh pobutovykh vidkhodiv [Prospects for the production of biogas from the waste of enterprises and households at solid household waste landfills]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia*, vol. 2 (35), pp. 63–71.
10. Hontaruk Ya.V. (2019) Perspektyvy rozvytku enerhozabezpechuiuchykh kooperatyviv na seli [Prospects for the development of energy supply cooperatives in rural areas]. *Ekonomika APK – Economics of agro-industrial complex*, 11, pp. 105–114.

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ

УДК 658:35:316; 35.159.9:316.62

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.17>

Вартанова О.В.

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри управління та смарт-інновацій,
Київський національний університет технологій та дизайну
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8706-6437>

Vartanova Olena

Kyiv National University of Technologies and Design

ОНТОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНОЇ СФЕРИ ДИСКУРСУ «РЕЗІЛЬЄНТНІСТЬ ПЕРСОНАЛУ»

ONTOLOGY OF THE GENERAL SPHERE OF DISCOURSE "PERSONNEL RESILIENCE"

Обґрунтовано необхідність забезпечення резильєнтності персоналу у корпоративно-му управлінні як умови превенції професійного вигорання та депресій, порушення систем мотивації та лояльності персоналу, інших деструктивних наслідків як для особистості, так і для компанії в цілому, що набуває особливої актуальності в умовах в умовах війни та післявоєнного відновлення України. На засадах синонімічного аналізу визначено синоніми першого і другого рівня в англійській та українській версії розуміння поняття «резильєнтність». Визначено сутність резильєнтності персоналу у корпоративному управлінні та дуальний характер забезпечення резильєнтності персоналу. Визначено основні сфери забезпечення резильєнтності персоналу у корпоративному управлінні: як стійкість (стабільність) персоналу, як кластер компетенцій; як систему корпоративних цінностей. Побудовано онтологію загального дискурсу «резильєнтність персоналу» в корпоративному управлінні.

Ключові слова: вигорання, забезпечення, корпоративне управління, резильєнтність персоналу, онтологія загальної сфери дискурсу, плекання, підтримка.

The article is devoted to topical issues related to the definition of the terminological content and the construction of the ontology of the general sphere of discourse "personnel resilience" in corporate management. The need to support personnel resilience in corporate management as a condition for preventing professional burnout and depression, violation of personnel motivation and loyalty systems, and other destructive consequences both for the individual and for the company as a whole is substantiated, which becomes especially relevant in the conditions of war and post-war reconstruction of Ukraine. To achieve the goal of the study, the following methods were used: synonymous and contextual analysis, the method of building ontologies. On the basis of synonym analysis, synonyms of the first and second level in the English and Ukrainian versions of the understanding of the concept of "resilience" were identified. The essence of personnel resilience in corporate management is defined as the ability to maintain a stable level of physical and psychological health, stable functioning of personnel in adverse situations, to get out of such situations without persistent violations, successfully adapting to adverse changes. The dual character of personnel resilience in corporate management is revealed, which consists in the fact that the characteristics of resilience are manifested both at the personal level (as a cluster of competencies) and at the corporate level (as a dynamic state of the personnel management system, its

stability). The main areas of ensuring personnel resilience in corporate management are defined: resilience as the stability (stability) of personnel; resilience as a set of personality qualities and a cluster of competencies; resilience as a system of corporate values. An ontology of the general discourse "resilience of personnel" in corporate management is formed.

Key words: *burnout, provision, corporate management, staff resilience, ontology of the general sphere of discourse, nurturing, support.*

Постановка проблеми. Непередбачувані та хаотичні зміни, які є породженням не лише змінами сучасного бізнес-середовища, а також війною в Україні та її тотальним впливом як на кількісні, так і на структурні характеристики ринку праці, зумовлюють нові умови конкуренції за людські ресурси. З одного боку, спостерігається найзначніша за часів незалежності міграція робочої сили, з якої за самих кращих умов може повернутися лише третина, руйнація цілих виробничих та сервісних галузей економіки України та змінення бізнес-середовища в цілому, що дає змогу передбачити, що за умови закінчення війни та потреби післявоєнного відновлення України кількісні і якісні проблеми, пов'язані з людським потенціалом та соціальним розвитком, лише посиляться.

Проблема забезпечення персоналом компаній є набагато глибшою, ніж просто залучення персоналу з набором необхідних компетенцій. В умовах дефіциту людських ресурсів необхідною умовою залучення персоналу стає забезпечення конкурентних умов розвитку персоналу, врахування потреб, цілей і цінностей співробітників, плекання їхньої різьлієнтності.

Ігнорування проблем забезпечення різьлієнтності персоналу у робочих відносинах призводить до деструктивних наслідків як для особистості, так і для компанії в цілому. Проблема професійного вигорання та емоційного виснаження у світі наразі перебуває в топах психологічних проблем людства і включена до МКБ-10 та МКБ-11 як «перевтома». Результатом порушення різьлієнтності є зниження рівня залученості і мотивації співробітників, байдужість до службових обов'язків, руйнація соціальних стосунків, що неминуче позначається на продуктивності праці та ефективності роботи співробітників в цілому, а врешті решт – до збільшення плинності кадрів. Отже, проблема забезпечення різьлієнтності персоналу є комплексною і системною та потребує свого негайного вирішення на корпоративному рівні, у тому числі шляхом створення корпоративної системи психосоціальної підтримки, плекання психологічного благополуччя.

Аналіз останніх публікацій і публікацій. Проблема забезпечення різьлієнтності персоналу (в деяких дослідженнях використовується термін «стійкість») є міждисциплінарною і є предметом дослідження багатьох наук: природничих, соціальних і психологічних. Сам термін «резьлієнтність» походить з фізики, де він означає здатність пружних тіл відновлювати свою форму після механічного тиску. В менеджменті персоналу і психології під різьлієнтністю розуміють здатність зберігати в несприятливих ситуаціях стабільний рівень фізичного і психологічного здоров'я та сталого функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуючись до несприятливих змін.

Аналіз наукових напрацювань вітчизняних і зарубіжних авторів (В. Безугла, J. Apps, Д. Гоулман, І. Петрова, М. Дороніна, Л. Карамушка, А. Колот, І. Пашкевська, О. Савченко, J. Pfeffer та ін.) дав змогу зробити висновок про те, що термінологічний зміст поняття «резьлієнтність» в контексті формування персоналу компаній і дотепер залишається недостатньо визначеним, що зумовлює незрілість онтології загальної сфери дискурсу щодо забезпечення різьлієнтності персоналу компаній, зокрема, в умовах військового стану та післявоєнного відновлення України.

Формулювання цілей статті. Метою статті є формування онтології загальної сфери дискурсу «резьлієнтність персоналу» компаній в умовах військового стану та післявоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу. Метод онтологій є одним зі способів упорядкування предметної галузі дослідження, призначенням якого є упорядкування хаосу, перетво-

рення його на систему. Цей метод використовується у випадках, коли наукове значення термінів не є однозначними, існує багато термінологічних трактувань, а предметна сфера є незбалансованою. Онтологія – це розділ філософії, у якому з'ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого, і як термін не має однозначного трактування [1]. Метод онтологій можна застосовувати як диактичний засіб для уточнення змісту досліджуваного терміну та визначення системних зв'язків між спорідненими поняттями, як сценарій або процес, будь що, що структурує хаос. Це дає змогу структурувати предметне поле дослідження, згенерувати внутрішні і зовнішні онтологічні зв'язки, у тому числі зі спорідненими галузями знань. Отже, сфера застосування онтологій є достатньо широкою, що визначає можливість її застосування у формуванні загальної сфери дискурсу «резильєнтність персоналу».

Т. Грубер визначає онтологію як «специфікацію репрезентативного словника для загальної сфери дискурсу – визначення класів, стосунків, функцій і інших об'єктів» [2]. В своїй роботі «A translation approach to portable anthologies» Т. Грубер використовує поняття онтології для підтримки спільного застосування і повторного використання формально поданих знань між системами штучного інтелекту як словник, в якому подані загальні знання предметного поля [2]. Отже, у найбільш загальному вигляді онтології забезпечують словник для подання та обміну знаннями про деяку предметну сферу і безліч зв'язків, установлених між поняттями предметної сфери.

Застосування методу онтологій для формування предметної сфери дискурсу «резильєнтність персоналу» потребує, перш за все, встановлення термінологічного змісту цього поняття саме в контексті HR-менеджменту на основі синонімічного аналізу, а також виявлення предметних зв'язків досліджуваної сфери. Для цього слід розглянути зміст англійського та українського терміну «резильєнтність». Результати синонімічного аналізу поняття «Резильєнтність персоналу» подано у табл. 1.

За загальним розумінням, резильєнтність персоналу можна визначити як:

- здатність речовини або предмета повертатися в форму; еластичність;
- здатність швидко оговтуватися після труднощів; міцність.

Результати синонімічного аналізу дозволяють доповнити термінологічний зміст цього поняття. Так, поряд з прямим перекладом поняття «резильєнтність» як «стійкість, гнучкість», воно вміщує також різні синоніми, які з різних боків дозволяють охарактеризувати цей термін.

З одного боку, це – гнучкість, податливість, пластичність, еластичність, поступливість, зговірливість, тобто динамічні характеристики, які відображають як особисту складову «носія резильєнтності» – людини, з певним набором особистісних якостей, компетенцій, та здатністю їх динамічної зміни, гнучкістю, адаптивністю, можливість пристосуватися, так, власне, і саму систему плекання резильєнтності персоналу на корпоративному рівні.

З іншого боку, серед синонімів, які властиві поняттю «резильєнтність» можна виокремити пул характеристик, які відображають саме сталість, стабільність системи (стійкість, жорсткість, твердість, непохитність, непорушність, незламність, несхибність, несхитність, непіддатливість, цупкість, усталеність, закріпленість у формі, узвичаєність) або особистості (самовладання, наполегливість, жорстокість, строгість, упертість, стоїчність, настирливість, завзятість, заповзятливість, закоренілість, витримка, урівноваженість), що характеризує прагнення та здатність динамічної системи резильєнтності до «повернення до заданих параметрів», що також відображає адаптивність системи, тобто її адаптивність.

Окремої уваги заслуговує кластер синонімів поняття «резильєнтність», які відображають резильєнтність як «життєва енергія, дух, душа, настрої, сутність, характер, сміливість, зухвалість», що відкриває новий аспект плекання резильєнтності особистості, пов'язаний з підтримкою як індивідуальних характеристик, так і корпоративних цінностей людини: енергійності людини, її вмотивованості, самовідданості, корпоратив-

Таблиця 1

Результати синонімічного аналізу поняття «Резильєнтність персоналу»

Поняття	Синоніми I рівня деталізації	Синоніми II рівня деталізації
<i>Англомовна версія</i>		
Resilience (стійкість, гнучкість)	Pliability (гнучкість, податливість, пластичність, поступливість, зговірливість) Flexibility (гнучкість, поступливість) Elasticity (еластичність, пружність) Suppleness (податливість) Resilience and perseverance (стійкість і наполегливість)	Bounciness (стрибучість), Buoyancy (плавучість, життєва енергія), Spirit (дух, душа, настрої, сутність, характер), Hardiness (витривалість, міцність, сміливість, зухвалість), Toughness (міцність, в'язкість, щільність), Rigidity (жорстокість, твердість, стійкість, строгість, непохитність), Constancy (сталість), Steadiness (стійкість) Firmness (стійкість), Stability (стабільність), Inflexibility, firmness, inviolability, perseverance, immovability (непохитність).
<i>Україномовна версія</i>		
Стойкість персоналу	Витримка, витриманість, врівноваженість, самовлада	Витримка, урівноваженість, стійкість, дисципліна, стриманість, холоднокровність, спокій. Самовладання, холоднокровність, дисципліна, твердість, наполегливість, непохитність у поглядах, діях, міцність, непорушність, незламність, несхибність, несхитність, невіддатливість, упертість, стоїчність, цупкість, усталеність (закріпленість у формі). Насирливість, завзятість, заповзятливість, упертість, звичаєність, сталість, закоренілість.

ності, лояльності тощо. Насправді ці якості вже давно входять в кластер компетенцій майбутнього, зокрема, до нових таких компетенцій можна віднести «Пругкість й еластичність», що розуміє здатність керувати своїм станом та поведінкою в період важко передбачуваних подій, бути стійким до всіх перешкод, мінімізувати негативні емоції, постійно вчитися знаходити позитивні рішення, добиватися успіху і ставати кращою версією себе. А головне – отримувати задоволення від процесу пошуку та реалізації нових ідей [3].

HR-спеціалісти підтверджують, що складні соціально-економічні умови розвитку ринку праці породили нові вимоги до співробітників: поряд із професійно важливими якостями та soft-skills на перше місце виходить енергетична наповненість та здатність горіти та запалювати: «не так важливо, що ти знаєш і вмєєш з професійної точки зору, але вкрай важливим є те, наскільки ти здатний зберігати високий рівень енергії, демонструвати спокійну впевненість і оптимізм і буквально роздавати його, як Wi-Fi, своїм колегам». І основним критерієм відбору кандидатів є те, наскільки вони можуть залишатися енергійними та конструктивними в умовах постійних змін.

Сьогодні саме soft-skills превалюють в структурі компетенцій фахівців, що означає, що особистісні, комунікативні та когнітивні якості, гнучкість, колегіальність, стресостійкість або багатозадачність – є більш важливими для роботодавця, ніж технічні навички, оскільки останнім можна швидше навчитися, а формування характеру відбувається у глибокому дитинстві. І ось тепер у нових реаліях роботодавець підвищує ставки, доповнюючи моделі компетенцій ще однією вимогою невичерпної енергійності, а отже, і резильєнтності персоналу [4].

Розглядаючи поняття «резильєнтність» в системі корпоративного управління, можна виокремити декілька контекстів його розуміння, та відповідно, кластерів онтології терміну «резильєнтність»:

Резильєнтність як сукупність якостей особистості (кластер компетенцій). Синонімічний аналіз дає змогу визначити такі якості: гнучкість, податливість, пластичність, поступливість, зговірливість (корелює з прямим перекладом і характеризує більш «м'які» якості), але одночасно і стійкість і наполегливість, міцність, жорстокість, твердість, стійкість, строгість, непохитність стабільність, сміливість (більш «жорсткі» якості), та навіть асоціюється з рисами характеру та самою «силою духу», життєвою енергією (дух, душа, настрої, сутність, характер). Отже, це характеризує людину, з одного боку, гнучку, яка має характер та здатності долати проблеми і перешкоди, зберігаючи при цьому свою силу і міць, як феномен життєстійкості та потребу протистояти стресу і проявляти психічну стійкість у професійній діяльності.

Резильєнтність як система заходів аксіологічного сенсу (як система корпоративних цінностей). Аксіологія – наука про систему та природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей людини, їх зв'язок між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини; зокрема, наука про цінності освіти із системою значень, принципів, норм, канонів, ідеалів, які регулюють взаємодію в освітній сфері та формують компонент відносин у структурі особистості [5]. Дослідження проблем ціннісної сфери людини в системі корпоративного управління лежить в площині корпоративної культури та організаційної психології і є дуже актуальним в сучасному контексті, особливо в період війни. Розгляд резильєнтності персоналу на основі цінностей є дуже обґрунтованим, адже не вимагає доказів те, що те, якщо зміст роботи, характер робочих завдань, характер стосунків в колективі, особливості корпоративної культури, сам імідж компанії як роботодавця, відповідають цінностям співробітника – це підтримує відчуття власної цінності у співробітників та цінність самої роботи та в цілому сприяє підвищенню продуктивності роботи.

Резильєнтність як стійкість (стабільність) персоналу. Під стійкістю персоналу розуміється динамічний стан системи управління персоналом, що характеризує її здатність зберігати працездатність під впливом внутрішніх і зовнішніх трансформацій із забезпеченням балансу кількісних і якісних параметрів, спрямованих на забезпечення потреб і запитів персоналу та створення на підприємстві конкурентних умов його розвитку [5]. Найчастіше для характеристики стійкості персоналу дослідники використовують поняття «сталість», «стабільність», «стійкість» тощо. Згідно з наведеним визначенням, мова йде про здатність персоналу (а скоріше колективу), зберігати сталі параметри своєї стійкості (резильєнтності) під впливом зовнішніх викликів.

Згідно з виокремленими сферами розуміння резильєнтності персоналу в корпоративному управлінні побудовано онтологію загального дискурсу предметної сфери «резильєнтність персоналу», яка, окрім трьох основних напрямів дискурсу вміщує певні організаційні аспекти забезпечення резильєнтності персоналу, зокрема, створення системи навчання і розвитку персоналу та системи його психосоціальної підтримки, що спрямовано на плекання резильєнтності та особистісного розвитку співробітників компаній (рис. 1).

Висновки. На основі проведених досліджень можна зробити наступні висновки.

1. Запропоновано загальне розуміння поняття «резильєнтність персоналу» в корпоративному управлінні як здатність зберігати в несприятливих ситуаціях стабільний рівень фізичного і психологічного здоров'я, стабільного функціонування персоналу, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуючись до несприятливих змін.

2. На основі синонімічного аналізу визначено синоніми першого і другого рівня терміну «резильєнтність» в англійській та українській версії, що дозволило уточнити змістовне навантаження поняття «Резильєнтність персоналу».

3. Розкрито дуальний характер резильєнтності персоналу у корпоративному управлінні, що полягає у тому, що характеристики резильєнтності мають вияв як на особистісному (як кластер компетенцій), та і на корпоративному рівні (як динамічний стан системи управління персоналу, її стійкості).

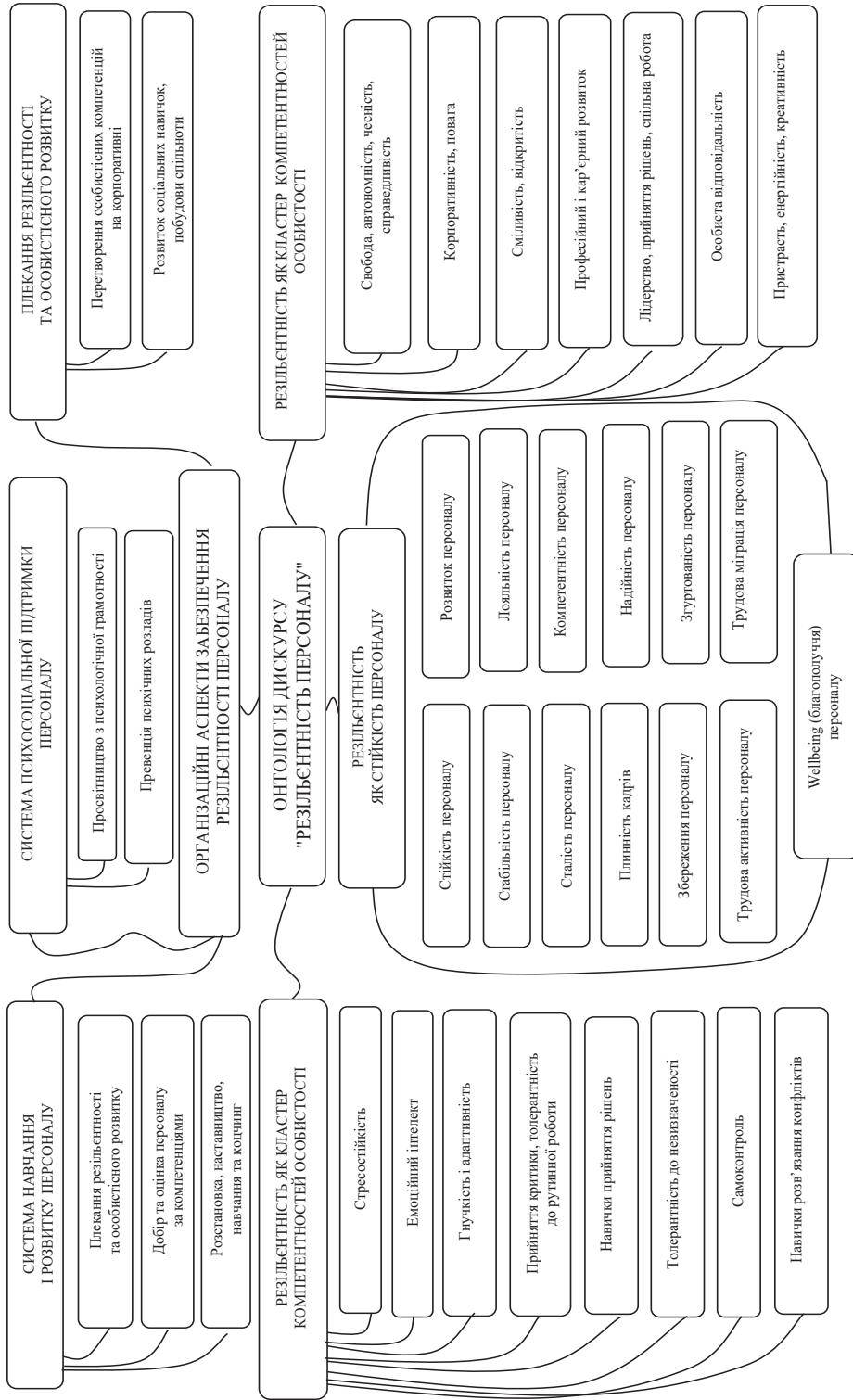

Рис. 1. Структура онтології предметної сфери «Резильєнтність персоналу»

4. Побудовано онтологію загальної сфери дискурсу «Резильєнтність персоналу». Розкрито контекстуальний зміст підтримки резильєнтності персоналу у корпоративному управлінні: резильєнтність як сукупність якостей особистості (кластер компетенцій), резильєнтність як стійкість (стабільність) персоналу, резильєнтність як система корпоративних цінностей. Ці напрями визначають напрями плекання резильєнтності на особистісному та корпоративному рівнях.

5. Визначено сутність резильєнтності персоналу у корпоративному управлінні як здатності зберігати в несприятливих ситуаціях стабільний рівень фізичного і психологічного здоров'я, стабільного функціонування персоналу, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуючись до несприятливих змін.

Список використаних джерел:

1. Онтологія. URL: <http://surl.li/eyzss> (дата звернення: 20.02.2022).
2. Gruber, T. R. Regular Article A translation approach to portable ontology specifications. *Knowledge Acquisition*. 1993. Vol. 5(2). P. 199–220.
3. ТОП-компетенцій, які будуть актуальні у 2023 році. URL: <http://surl.li/eyztd> (дата звернення: 20.01.2022).
4. Пфедфер Дж. Личностные качества как источник власти и влияния. URL: <https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=8636> (дата звернення: 15.02.2022).
5. Аксіологія. URL: <http://surl.li/eyzru> (дата звернення: 20.02.2022).
6. Безугла Т. В. Термінологічний зміст поняття «стійкість персоналу» та його взаємозв'язок із спорідненими поняттями предметної сфери. *Моделювання регіональної економіки*. 2018. Вип. 1(31). С. 196–205.
7. Paskevskaya, I. Resilience as a psychological resource for preserving the mental health of staff of penitentiary institutions. *Psychological journal*. 2022. 8(1). 110–119. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.8>
8. Savchenko O. Consciousness and reflection in the basis of psychological theorizing. *Psychology & society*. 2018. № 3-4. P. 67–89.

References:

1. Ontology. Available at: <http://surl.li/eyzss> (accessed 20 February 2022).
2. Gruber, T. R. (1993) Regular Article A translation approach to portable ontology specifications. *Knowledge Acquisition*, vol. 5(2), pp. 199–220.
3. ТОП-competentsii, yaki budut aktualni u 2023 rotsi [TOP competencies that will be relevant in 2023]. Available at: <http://surl.li/eyztd> (accessed 20 January 2022). (in Ukrainian)
4. Pfeffer, J. Lychnostnye kachestva kak ystochnyk vlasty y vlyaniya [Personal qualities as a source of power and influence]. Available at: <https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=8636> (accessed 15 February 2022). (in Russian)
5. Axiology. Available at: <http://surl.li/eyzru> (accessed 20 February 2022).
6. Bezuhla T. V. (2018) Terminolohichnyi zmist poniattia "stiikist personalu" ta yoho vzaiemozv'язok iz sporidnenymi poniattiami predmetnoi sfery [The terminological content of the concept of "staff stability" and its relationship with related concepts of the subject area]. *Modeliuvannia rehionalnoi ekonomiky*, vol. 1(31), pp. 196–205.
7. Paskevskaya, I. (2022) Resilience as a psychological resource for preserving the mental health of staff of penitentiary institutions. *Psychological journal*, 8(1), 110–119. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.8>
8. Savchenko O. (2018) Consciousness and reflection in the basis of psychological theorizing. *Psychology & society*, no. 3-4, pp. 67–89.

УДК 656.615.003

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.18>**Вольська О.М.**

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін та інноваційної педагогіки,
Херсонська державна морська академія
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5047-4579>

Volska Olena

Kherson State Maritime Academy

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ МОРСЬКОЇ І РІЧКОВОЇ ГАЛУЗІ

THEORETICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF THE MANAGEMENT PROCESS OF MARITIME AND RIVER INDUSTRY ENTERPRISES

В статті розглянуто теоретичні підходи до формування процесу управління підприємствами морської і річкової галузі. Дослідження систематизовано з урахуванням трьох основних напрямів досліджень менеджменту: наукового, процесного та кадрового. Науковий підхід дав змогу виявити принципи, функції та методи управління такими підприємствами. Завдяки процесному підходу будуть виявлені вузькі місця у процесу управління для запровадження відповідних шляхів удосконалення його через результативність та ефективність. Кадровий підхід надасть можливість розглянути вплив людського фактору на процес управління зазначеними підприємствами. Що і буде темою подальших наукових досліджень.

Ключові слова: процес управління, наукові підходи до менеджменту, науковий, процесний, кадровий.

The article examines theoretical approaches to the formation of the management process of maritime and river industry enterprises. At the same time, despite the diversity of research conducted, there is practical experience in the process of managing maritime and river industry enterprises in such matters as improving the management process of these enterprises, forming an organizational and economic mechanism for ensuring the competitiveness of maritime and river industry enterprises on the basis of efficiency, their infrastructural support in in terms of effectiveness need further development. The research is systematized taking into account three main directions of management research: scientific, process and personnel. The scientific approach made it possible to identify the principles, functions and management methods of such enterprises. The scientific approach is based on the research of D. Aaker; I. Ansoff, L. Bertalanfi, P. Drucker, G. Gantt, G. Emerson, F. Taylor, V. Tereshchenko, and others. The essence of the approach consists in realizing the leading role of the human factor in production, the worker considers work not only as a source of existence, but also as a source of satisfaction. Thanks to the process approach, bottlenecks in the management process will be identified in order to introduce appropriate ways of improving it through effectiveness and efficiency. The process approach to management was reflected in the works of scientists of the administrative (classical) school of management: A. Fayol, L. Urvik, D. Mooney; M. Weber. Its main essence is that the management of the organization is a continuous process, which consists of the process of performance of management functions, the effectiveness of this performance depends on management principles (fundamentals) and management methods. The personnel approach will provide an opportunity to consider the influence of the human factor on the management process of the mentioned enterprises. Which will be the subject of further scientific research. The personnel approach (school of human relations) to management was introduced in the 20s and 30s of the 20th century. It was during this period that conditions began to form, which led to a qualitatively new situation in management. The beginning of the behavioral school of management was a discovery that was made about human behavior in a production environment. A group of researchers led by E. Mayo

discovered the dependence of labor productivity on the moral and psychological state of the performer. Researchers of the "human relations" school paid the main attention to the informal structure of the organization (informal communications) when building the official organizational structure of the organization. A formal manager should strive to become an informal leader as well, having won the "attachment of people". This is not a simple task, but "social art"

Key words: *management process, scientific approaches to management, scientific, process, personnel.*

Постановка проблеми. Процес управління сучасними підприємствами морської і річкової галузі базується на принципах, функціях, методах та механізмах менеджменту. Як свідчить вітчизняний досвід, діючі механізми управління підприємств морської і річкової галузі не забезпечують повномасштабної оптимізації їх діяльності. Стан і тенденції розвитку зазначених підприємств України свідчать про системні вади в процесі управління розвитком ними як складової транспортної інфраструктури країни і як суб'єктів господарської діяльності.

Розвиток підприємств морської і річкової галузі має суттєвий вплив на економічне зростання регіонів і держави. Морські порти є містоутворюючими підприємствами, що мають соціально-економічне значення для регіонів та країни в цілому. Морської та річковий транспорт забезпечує зовнішньоторговельні економічні зв'язки країни, відіграє значну роль в реалізації транзитного потенціалу країни.

На жаль, сьогодні в країні низький рівень конкурентоспроможності українських портових підприємств. Управлінський процес на зазначених підприємств потребує удосконалення для підвищення рівня його результативності та ефективності через підвищення конкурентоспроможності та покращення логістичної інфраструктури. Існуючий міжнародний поділ праці та жорстка конкуренція на ринку портових послуг вимагають постійного підтримання від держави основного капіталу підприємств морської і річкової галузі на належному техніко-економічному рівні.

Означені тенденції вимагають також нагального вирішення завдань щодо підвищення ефективності і результативності процесу управління підприємств морської і річкової галузі, механізмів їх реалізації з урахуванням міжнародного досвіду проведення портових реформ, сучасних тенденцій, динаміки, показників, їх функціонування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання сучасного стану та перспектив розвитку підприємств морського і річкового транспорту України активно вивчали такі вітчизняні науковці, як: Т. Блудова, С. Боняр, Л. Гаценко, С. Головка, О. Євтушевська, Є. Ключова, Н. Кудрицька, О. Мельник, К. Михайличенко, А. Муравський. Основою для розвитку теоретико-методичних засад розроблення і функціонування механізмів управління в різних сферах суспільного життя є праці вітчизняних та закордонних фахівців у галузі сучасного менеджменту, зокрема В. Аверьянова, В. Бакуменка, Ю. Ковбасюка, Ю. Комара, Н. Нижник, Л. Приходченко, В. Токаревої.

Разом з тим, незважаючи на різноплановість проведених досліджень, наявний практичний досвід процесу управління підприємствами морської і річкової галузі в таких питаннях як удосконалення процесу управління зазначеними підприємствами, формування організаційно-економічного механізму забезпечення конкурентоспроможності підприємств морської і річкової галузі на засадах ефективності, їх інфраструктурного забезпечення у розрізі результативності потребують подальшого опрацювання.

Формулювання цілей статті. На основі теоретичних досліджень закордонних та вітчизняних вчених розглянути процес управління підприємствами морської та річкової галузі.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні підходи до формування процесу управління можна систематизувати з урахуванням трьох основних напрямів досліджень менеджменту: наукового, процесного та кадрового. Всі вони спрямовані на результат, але засоби його досягнення різні.

Науковий підхід будується на дослідженнях Д. Аакера, І. Ансоффа, Л. Берталанфі, П. Друкера, Г. Гантта, Г. Емерсона, Ф. Тейлора, В. Терещенко та ін. Сутність підходу полягає в усвідомленні провідної ролі людського фактору у виробництві, працівник розглядає працю не тільки як джерело існування, а і як джерело задоволення. Менеджмент розглядається як симбіоз навичок виробництва (спільність інтересів, гармонійна співпраця робітників і керівників, підбір кадрів, застосування прогресивних ставок, розроблення детальних інструкцій) та результату (підвищення заробітної плати, створення атмосфери задоволення своєю працею, зниження витрат виробництва, підвищення продуктивності праці). Саме при цьому підході застосовувались діаграми та графіки при плануванні часу та управління виробничим процесом, що давало змогу утримання виробничого процесу у часових межах та у межах відведеного бюджету, що позитивно впливало на результат виконання виробничого завдання [1].

Науковому підходу також характерно застосування принципів та факторів, які впливають на результат праці, а само організаційно-технічні принципи Г. Форда, 12 принципів продуктивності Г. Емерсона, сутність яких полягає у визначенні чіткого алгоритму управління від визначення цілей до ефективності чи результативності, а також списку вказівок як визначені цілі можна досягти.

Роль людського фактору у рамках наукового підходу можна побачити у працях В.І. Терещенко, який виділив десять якостей людини управлінської праці. Вони є основними, що забезпечують високий рівень культури й ефективності управління.

У межах наукового підходу проводились дослідження, результатом яких є запровадження Л. Берталанфом терміну «теорія загальних систем», яка будується на синергетичному уявленні про Всесвіт. Вчений розробив системний теоретичний каркас для опису будь-яких відносин, що існують у реальному світі, а само вивчення об'єкту дослідження як: єдиного цілого; «стійкого сану»; відкритого організму, на який впливають зовнішні фактори та організму, який впливає на зовнішнє оточення. Результатом наукового підходу також є виникнення науки кібернетики (від грецької, «рульовий» чи «керманич»), сутність якої полягає у розумінні комунікацій (інформації), як основної рухомої сили управління.

Теорія загальних систем змінила процесуальний підхід до управління на системний, який розглядав управління як комплексне динамічне явище яке пов'язує внутрішнє середовище об'єкту управління з його зовнішнім оточенням.

Системний підхід розглядає організацію як систему, що має відповідні складові: цілі, місію, стратегію, структуру, задачі, технології та ресурси. Тобто управління включає в себе розробку цілей, визначення функцій, систему взаємодії та процесу. Також системний підхід розглядає організацію як частину національної соціально-економічної системи, при цьому саме йому притаманні такі риси: визначення багатомірності організації та відповідного їй управління; визнання наявності синергетичного ефекту; кожний елемент управлінської діяльності розглядається як неминуче обумовлена зміна всіх інших елементів, а в кінцевому підсумку – всієї організації [1].

У межах наукового підходу варто відмітити концепцію управління відповідно до цілей П. Друкера – management by objectives (MBO). У своїй книзі «The Practice of Management» (1954) він зазначав, що бізнес неможливо визначити чи пояснити з погляду прибутку. Визначення, що бізнес – це організація отримання прибутку, як неправильне, а й недоречне. Так само абсолютно неспроможна панівна економічна теорія підприємства та її поведінки – теорія «максимізації прибутку». Вона абсолютно неспроможна тому, що не може пояснити, як функціонує будь-яке комерційне підприємство і як воно має працювати. Це не означає, що прибуток та прибутковість не мають значення. Завдання будь-якого підприємства – не максимізація прибутку, а досягнення рівня прибутковості, достатнього, щоб покрити ризики економічної діяльності і таким чином уникнути збитків. Для розуміння бізнесу у зв'язку з цим слід визначити його мету. І ця мета має бути за межами самого бізнесу. Фактично вона має

полягати у суспільстві, оскільки підприємство є громадським інститутом. Тому є лише одне обґрунтоване визначення мети бізнесу – створювати споживача [2].

За образним визначенням П. Друкера, цільові показники у ключових галузях (бізнесу) є «приладовою панеллю», необхідною для «пілота» організації. Вони повинні надати, такі можливості: упорядкувати і привести весь спектр підприємницької діяльності до невеликої кількості загальних формулювань, перевіряти ці формулювання на практиці, прогнозувати поведінку, оцінювати доцільність рішень ще в процесі їх вироблення, дати підприємцю можливість аналізувати свій досвід і, таким чином, підвищувати ефективність роботи. Справжню популярність та розвиток підхід, пов'язаний з управлінням за цілями, набув у 1970-х роках, коли вперше була усвідомлена актуальність зв'язку цілей із мотиваціями працівників [3].

Ще однією теорією у межах наукового підходу є концепція «7-S», сутність якої полягає у тому, що ефективність організації залежить від певної кількості складових (сім), зміна кожної з яких потребує відповідні зміни останніх: стратегія, структура, системи, штат, кваліфікація працівників, спільні цінності, стиль (імідж). Значення цієї концепції полягає у тому, що вона може застосовуватися не тільки для відзначення фінансових показників, а також враховує якість роботи, кваліфікацію співробітників, особисті потреби працівників, які виражаються у «спільних цінностях» та «культурі організації».

Науковий підхід до менеджменту дав розвиток ситуаційному підходу до дослідження управління, сутність якого полягає у тому, що одні й ті самі функції управління по-різному реалізуються в конкурентних ситуаціях. Тобто основним завданням менеджменту при цьому підході є детальний аналіз факторів, які впливають на окрему ситуацію, зі застосуванням необхідних приймів та методів для вирішення проблеми. Головний закон, який діє при ситуаційному підході це так званий «закон ситуації», при якому аналізуються обставини, що складаються в організаціях і використовуються відповідні управлінські концепції. При цьому підході застосовуються стратегії розвитку, застосування яких залежить від потенціалу організації, а само: стратегія росту, стратегія помірному росту, стратегія скорочення, комбінована стратегія. Характерними рисами цього підходу є пристосування організації до ситуації або змінити ситуації відповідно до вимог організації; ситуативні чинники враховуються у стратегіях, структурах і процесах, у наслідок чого досягається якісне виконання; мету можна досягти різними шляхами [1].

Виділення стратегічного управління із загальної сукупності наук про управління в відокремлений науковий та практичний напрямок може бути датовано 50-ми роками ХХ століття. Спеціалізація на актуальній тематиці пошуку джерел, форм і методів отримання конкурентних переваг, створюють об'єктивну основу розвитку підприємств у мінливих умовах господарювання, – стала головною причиною такого відокремлення.

Застосування різних видів стратегії до розвитку організації дав змогу формуванню терміну стратегічне управління та стратегічний менеджмент. Ці терміни стали активно застосовуватися у менеджменті 60-70 років ХХ ст.

На цьому етапі розвитку переважали наукові погляди стратегічного планування І. Ансоффа, засновані на ідеї «від аналізу майбутнього до сьогодення». Протиставляючи такий новаторський погляд на проблему планування, І. Ансофф критикував принципи довгострокового планування, засновані на простій екстраполяції стратегічних трендів минулого, які не відповідали реаліям безперервних змін зовнішнього середовища. Він запропонував п'ять основних конкурентних стратегій, які застосовують підприємства у своїй діяльності: стратегія проникнення на ринок; стратегія розвитку ринку; стратегія розвитку товару; стратегія диверсифікації [4].

Стратегічне управління організацією складається з певного алгоритму: формування концепції стратегічного управління; аналіз ситуації; діагностика ситуації; прогноз; формування цілей стратегії; стратегія; система планів, проектів програм

розвитку організації; системи забезпечення виконання планів, формування системи стратегічного управління; стратегічний контроль [1].

Сьогодні вчені використовують різні підходи до дослідження еволюційних процесів у системі стратегічного менеджменту та різні варіанти її періодизації за різними ознаками. Найбільш визнаною у світовій та вітчизняній науці стала періодизація, розроблена класиком менеджменту Девідом Аакером, згідно з якою виділяються чотири етапи в еволюції систем управління: бюджетування, довгострокове планування, стратегічне планування та стратегічне ринкове управління. Кожен етап еволюції вчений пропонує розглядати з погляду чотирьох відмінних критеріїв. Відповідно до концепції Д. Аакера розвиток прийомів стратегічного менеджменту та їх впровадження в практику роботи підприємств стало результатом еволюції систем управління, що орієнтуються різні системи планування. Системи управління змінювали одна одну в міру ускладнення управлінських завдань, для створення можливості керівництву організацій приймати скоординовані та ефективні рішення в умовах зростання рівня нестабільності зовнішнього середовища та меншої передбачуваності майбутнього. При цьому вчений зазначає, що кожен з наступних етапів в еволюції систем управління не витісняв попередній, а розвивав і доповнював його, тому стратегічне ринкове управління має включати елементи всіх чотирьох системи управління [5]. Аналогічну градацію еволюції стратегічного управління, в рамках еволюції теорії та практики управління як науки в цілому, на чотири періоди запропонував І. Ансофф. Вчений асоціював появу основних елементів стратегічного управління зі ступенем нестабільності зовнішнього середовища, що мало на увазі розвиток адекватних ситуації управлінських систем [6].

Продовженням досліджень стратегічного управління є праці Р. Рамелта «Структура та економічні результати», праці Д. Шендела та К. Хаттена, присвячені визначенню взаємозв'язку між обраною стратегією, організаційною структурою та економічною ефективністю бізнесу. У дослідженнях вченими активно використовувалася нова наукова методологія, заснована на дедукції (стратегія ґрунтується на основі вимірних змінних) [7].

Майклом Портером у 1980 році було здійснено значний прорив у розвитку теоретичних засад стратегічного планування. Його робота «Конкурентні стратегії», на думку багатьох учених, вважається основою школи позиціонування [8]. Його концепція була побудована на основі п'яти сил конкуренції, враховуючи які можна було успішно позиціонувати компанію та виробити найкращу стратегію. Загальні стратегії конкуренції, сформульовані М. Портером, досі багато теоретиків і практиків в галузі стратегічного планування вважають найбільш працездатними інструментами сучасного бізнесу.

У 1994 році Генрі Мінцберг у роботі «Злети та падіння стратегічного планування», що стала своєрідним результатом «школи планування», позначив процес формування стратегії як «креативний синтез», а не формальний аналіз [9]. Однак пізніше вчений все ж таки не заперечував доречності використання аналізу для компаній, які функціонують у відносно стабільних умовах середовища.

Період економічного зростання на початку 1990-х років, для багатьох промислово розвинених країн, характеризувався появою нових ідей у галузі стратегічного управління, орієнтованих на домінування ресурсних концепцій. Найбільш значущі роботи, що містять основні концепції розвитку ключових компетенцій, було опубліковано Г. Хамелом та К.М. Прохолодом [10]. Розвитку ціннісних дисциплін присвячені дослідження М. Трейсі та Ф. Вірсема, екосистемами займався Дж. Мур, особливості змін правил гри описали Адам М. Бранденбург та Баррі Дж. Нейлбаорор [11].

Процесний підхід до менеджменту знайшов своє відображення у працях науковців адміністративної (класичної) школи менеджменту: А. Файоля, Л. Урвіка, Д. Муні; М. Вебера.

Основна його сутність полягає у тому, що управління організацією це безперервний процес, який складається з процесу виконання функцій менеджменту, ефективність цього виконання залежить від принципів менеджменту (основи) та методів менеджменту.

З урахуванням досліджень А. Файоля головна складова управління це адміністративна доктрина, що визначає сутність адміністративних функцій, їх призначення та принципи адміністративного управління. Говорячи про сутність управлінської діяльності, А Файоль, пояснює: «Управляти – значить передбачати, організовувати, розпоряджатися, координувати та контролювати; передбачати, тобто – враховувати майбутнє та виробляти програму дії; організовувати, тобто – будувати подвійний – матеріальний та соціальний – організм підприємства; розпоряджатися, тобто примушувати персонал належно працювати; координувати, тобто пов'язувати, об'єднувати, гармонізувати всі дії та зусилля; контролювати, тобто – дбати про те, щоб все відбувалося згідно з встановленими правилами та відданими розпорядженнями» [12].

Найбільш важливими складовими фayoльовими з'явилися: вчення про відносну важливість різноманітних професійних «установок» для різноманітних господарських агентів і загальна концепція організації виробництва, яка спирається на вчення про основні принципи та основні елементи управління.

Усі господарські операції Файоль розбиває на шість груп:

1. Технічні (включають у собі все, що пов'язано з маніпулюванням будь-якими знаряддями праці: вироблення, обробка, заточення інструменту, свердління, надання форми...).
2. Комерційні (купівля-продаж, обмін).
3. Фінансові (залучення коштів та розпорядження ними).
4. Страхові (охорона та страхування майна).
5. Облікові (статистичні записи, складання калькуляцій, бухгалтерія).
6. Адміністративні (передбачення, організація, розпорядництво, координування та контроль).

Ці шість груп операцій становлять «істотні функції» будь-якого підприємства незалежно від його розмірів та характеру виробництва, і кожній з них відповідає певна «установка». Отже, ми можемо говорити про «технічну установку», «комерційну установку», «фінансову установку» тощо. У принципі, кожен господарський агент повинен володіти всіма установками (хоча можна говорити про незначну значущість для нижчого персоналу комерційної та фінансової установок), але при цьому відносна важливість тієї чи іншої установки буде варіюватися залежно від становища відповідної категорії працівників адміністративної ієрархії [13].

Яскравим представником процесного підходу до менеджменту є Макс Вебер, який дійшов висновку про необхідність установлення оптимального співвідношення між організацією і менеджментом на різних об'єктах управління (виробниче підприємство, державна установа, торгівельне підприємство). Головна проблема, за визначенням дослідника, це досягти системного функціонування організації. Це можна тільки завдяки бюрократичній формі адміністрування.

Вебер дотримався думки про формальну систему організації управління, засновану на правилах, розпорядженнях і рекомендаціях, обов'язкових для всіх членів організації. Ця система має примусовий характер, а структурні елементи організації мають функціонувати як добре налагоджений знеособлений механізм [1].

Вебер висунув концепцію ідеальних типів влади (трьох типів легітимного панування) [14]: легального (раціонального), традиційного та харизматичного. Усі три типи влади визначаються мотивами підпорядкування чи характером легітимності, визнаної керованим індивідом.

Раціональне панування будується на вірі у обов'язковість легального встановлення й у легальність носіїв влади; традиційне (патріархальне) – засноване на вірі у священний характер старих традицій та у легітимність тих, хто через традиції покликаний

здійснювати владу; харизматичне панування передбачає особисту відданість, наявність обдарованості особистості.

Вебер зазначав, що поширення бюрократії (у державному апараті, політичних партіях, університетах, армії тощо) викликане насамперед тим, що вона виявляється більш ефективною, ніж будь-яка інша форма управління.

Кадровий підхід (школа людських відносин) до управління було запроваджено у 20-30 роках ХХ ст. Саме у цей період стали формуватися умови, які призвели до якісно нової ситуації в управлінні.

Початком поведінкової школи управління стало відкриття, яке було зроблено щодо поведінки людини у виробничому середовищі. Група дослідників під керівництвом Е. Мейо виявила залежність продуктивності праці від морально-психологічного стану виконавця.

Дослідники школи «людських відносин» основну увагу приділяли неформальній структурі організації (неформальні комунікації) при побудові офіційної організаційної структури організації. Формальний менеджер повинен прагнути стати і неформальним лідером, завоювавши «прив'язаності людей». Це – не просте завдання, а «соціальне мистецтво».

Д. Мак-Грегор (1906–1964) розробив теорію «Х» та «У». Відповідно до цієї теорії існують два типи управління, що відображають два типи працівників або, точніше, два типи ставлення до працівників.

У ХХ століття виникли нові теоретичні підходи, орієнтовані прикладні аспекти управління. Почали формуватися такі напрями як філософія управління, теорія адміністрування, публічне управління та новий публічний менеджмент. З урахуванням об'єкту дослідження підприємства морської та річкової галузі варто розглянути теоретичні підходи до державного менеджменту, які набули розвитку у другій половині ХХ сторіччя.

Сучасні наукові дослідження управління підприємствами морської та річкової галузі можна поділити на вітчизняні та закордонні. В Україні цьому питанню приділяли увагу: О.М. Кібік, В.О. Котлубай, О.П. Подцерковний, які досліджували організаційно-правові передумови сталого розвитку морегосподарського комплексу України [16]; С.В. Крижановський, В.А. Сударев свої наукові дослідження присвятили процесу адміністрування морських портів [17; 18]; С.В. Ківалов [19], А.Г. Дем'янченко [20], Ю.З. Драпайло [21] розглядали правові умови функціонування портів, особливості діяльності Адміністрації морських портів України. Закордонні дослідники таки як П.М. Алдертон [23] та М. Стопфорд [22] приділяли увагу економічним умовам функціонування морського транспорту.

Д. Осборн і Т. Геблер (D. Osborne, T. Gaebler) визначають New Public Management як концепцію, орієнтовану на ефективність і результативність процесу управління у всіх його формах – економічній, соціальній, організаційній [24].

Теоретичні підходи до процесу управління підприємствами морської та річкової галузі наведено на рис. 1.

Отже процес управління це діяльність об'єднаних у певну систему суб'єктів управління, спрямовану досягнення цілей підприємства шляхом реалізації певних функцій з допомогою методів управління. Процес управління підприємствами морської та річкової галузі це діяльність підприємств, які функціонують у галузі морського і річкового транспорту та належать до сфери управління Міністерства інфраструктури України.

До таких підприємств відноситься «Адміністрація морських портів України» провідне державне підприємств, зі стратегічним значенням для соціально-економічного розвитку України.

Підприємство, яке було створено у 2013 році, є результатом реформи морської галузі України. Мета його: управління державним майном у морських портах кра-

Рис. 1. Теоретичні підходи до процесу управління підприємствами морської та річкової галузі

їни та її ефективне його використання; розробка механізмів для залучення інвестицій у портову інфраструктуру для її розвитку та стабільної роботи бізнесу. Також до таких підприємств відноситься ПрАТ Судноплавна компанія «Укррічфлोट»; державне підприємство «Чорноморське морське пароплавство», орендне підприємство «Азовське морське пароплавство», ПрАТ «Українське Дунайське пароплавство», ТОВ Судноплавна компанія «Укрферрі» Одеське морське пароплавство; Південне річкове пароплавство; Українське морське пароплавство; Нібулон; Argo Shipping Group та інші.

Висновок. Узагальнюючи вище викладене, можна зробити висновок, що процес управління підприємствами морської та річкової галузі будується на теоретичних підходах до управління: науковому, процесному та кадровому. Науковий підхід дав змогу виявити принципи, функції та методи управління такими підприємствами. Завдяки процесному підходу будуть виявлені вузькі місця у процесу управління для запровадження відповідних шляхів удосконалення його через результативність та ефективність. Кадровий підхід надасть можливість розглянути вплив людського фактору на процес управління зазначеними підприємствами. Що і буде темою подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Л.Г. Дідковська, П.Л. Гордієнко. Історія вчень про менеджмент. Київ : Алерта, 2008. 477с.
2. Drucker P.F. The Practice of Management. New York : Harper & Brothers, 1954.
3. Drucker P.F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices. New York : Harper & Raw, 1973.
4. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / пер. с англ. Москва : Прогресс, 2001. С. 34.
5. Колобов Ю.В., Міщенко В.І. Стратегічне управління. Київ : Центр наукових досліджень Національного банку України; Знання, 2011. 504 с.

6. Краснокутська Н.С. Стратегічне управління : навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей. Харків : НТУ «ХПІ», 2017. 460 с.
7. Schendel D.E. Business Policy or Strategic Management: A Broader View for an Emerging Discipline . Academy of Management Proceedings. 1972. August. P. 99–102.
8. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов. 2-е изд. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2006. 454 с.
9. Mintzberg H. Rise and fall of strategic Planning. New York : the Free Press, 1994.
10. Hamel G., Prahalad C.K. Competing for the Future. Harvard Business School Press. Boston (Mass.), 1994.
11. G. Khzmel, K.K. Proholod. Competing for the future. Creating the Market of Tomorrow. 2002. 288 p.
12. Fayol A. General and industrial management. 1992. 111 с.
13. Fayol A. The doctrine of management. Report at the Second International Congress on Management. 1924. 80 с.
14. Weber M. The ideal type of rational bureaucracy. 1997.
15. Michael Mescon, Michael Albert, Franklin Hedouri. Fundamentals of Management. 440 с.
16. Державна підтримка розвитку морегосподарського комплексу України (організаційні та правові аспекти) : монографія / [О.М. Кібік, О.П. Подцерковний, Ю.З. Драпайло, В.О. Котлубай та ін.]; за ред. О.М. Кібік, О.П. Подцерковного. Херсон : ФОП Грінь Д.С., 2014. 442 с.
17. Крыжановский С.В. Морские торговые порты Украины в рыночных условиях : моногр. Одеса : Астропринт, 2008. 184 с.
18. Сударев В.А. Маркетингові та виробничі чинники ефективної діяльності морського порту. *Методи та засоби управління розвитком транспортних систем*. 2013. Вип. 1. С. 81–94.
19. Ківалов С.В. Адміністрація морських портів України: чи не з айва структура? *Lex portus*. № 2 (4) 2017. С. 5–20.
20. Дем'янченко А.Г. Державно-приватне партнерство в морській портовій галузі. *Прометей*. 2013. № 1. С. 206–211.
21. Драпайло Ю.З. Правова природа зводу звичаїв морського порту. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 463–469.
22. Stopford M. Maritime Economics. Second edition. Taylor & Francis e-Library. 2003. 562 p. URL: http://anzaliport.pmo.ir/pso_content/media/digitallibrary/2013/4/book15/15.p
23. Alderton P. M. Sea Transport Operation and Economics. London and Sunderland, 1993. 123 p.
24. Osborne D., Gaebler T. Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector-Reading, MA : AddisonWesley, 1992. 369 p.

References:

1. L.H. Didkovs'ka, P.L. Hordiienko (2008) Istoriiia vchen' pro menedzhment. Kyiv: Alerta, 477 p.
2. Drucker P.F. (1954) The Practice of Management. New York: Harper & Brothers.
3. Drucker P.F. (1973) Management: Tasks, Responsibilities, Practices. New York: Harper & Raw.
4. Ansoff, Y. (2001) Novaia korporatyvnaia stratehiya.
5. Kolobov Yu.V., Mischenko V.I. (2011) Stratehichne upravlinnia. Kyiv: Tsentr naukovykh doslidzhen' Natsional'noho banku Ukrainy; Znannia, 504 p.
6. Krasnokuts'ka N.S. (2017) Stratehichne upravlinnia: navchal'nyj posibnyk dlia studentiv ekonomichnykh spetsial'nostej. Kharkiv: NTU "KhPI", 460 p.
7. Schendel, D.E. (1972, August) Business Policy or Strategic Management: A Broader View for an Emerging Discipline. Academy of Management Proceedings, pp. 99–102.
8. Porter, M. (2006) Konkurentnaia stratehiya: Metodyka analiza otraslej y konkurentov, 454 p.
9. Mintzberg, H. (1994) Rise and fall of strategic Planning. New York: the Free Press.
10. Hamel, G., Prahalad C.K. (1994) Competing for the Future. Harvard Business School Press. Boston (Mass.).
11. G. Khzmel, K.K. Proholod (2002) Competing for the future. Creating the Market of Tomorrow, 288 p.
12. Fayol, A. (1992) General and industrial management, 111 p.
13. Fayol, A. (1924) The doctrine of management. Report at the Second International Congress on Management, 80 p.
14. Weber, M. (1997) The ideal type of rational bureaucracy.
15. Michael Mescon, Michael Albert, Franklin Hedouri. Fundamentals of Management. 440 p.

16. Derzhavna pidtrymka rozvytku morehospodars'koho kompleksu Ukrainy (orhanizatsijni ta pravovi aspekty): monohrafiia (2014) / [O.M. Kibik, O.P. Podtserkovnyj, Yu.Z. Drapajlo, V.O. Kotlubaj ta in.]; za red. O.M. Kibik, O.P. Podtserkovnoho. Kherson: FOP Hrin' D.S., 442 p.
17. Kryzhanovskij, S.V. (2008) Morskye torhovyje porty Ukrainy v rynochnykh uslov'iyakh: monohr. Odesa: Astroprint, 184 p.
18. Sudarev, V.A. (2013) Marketynhovi ta vyrobnychi chynnyky efektyvnoi diial'nosti mors'koho portu. *Metody ta zasoby upravlinnia rozvytkom transportnykh system*, vol. 1, pp. 81–94.
19. Kivalov, S.V. (2017) Administratsiia mors'kykh portiv Ukrainy: chy ne z ajva struktura? *Lex portus*, no. 2 (4), pp. 5–20.
20. Dem'ianchenko, A.H. (2013) Derzhavno-pryvatne partnerstvo v mors'kij portovij haluzi. *Prometej*, no. 1, pp. 206–211.
21. Drapajlo, Yu.Z. (2012) Pravova pryroda zvodu zvychaiv mors'koho portu. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava*, vol. 66, pp. 463–469.
22. Stopford, M. (2003) *Maritime Economics*. Second edition. Taylor & Francis e-Library, 562 p. Available at: http://anzaliport.pmo.ir/pso_content/media/digitallibrary/2013/4/book15/15.p
23. Alderton, P.M. (1993) *Sea Transport Operation and Economics*. London and Sunderland, 123 p.
24. Osborne, D., Gaebler, T. (1992) *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Reading, MA: AddisonWesley, 369 p.
-

УДК 654.07

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.19>**Гарафонов О.І.**

доктор економічних наук, професор,
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4740-7057>

Жосан Г.В.

кандидат економічних наук, доцент,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3577-6701>

Garafonova Olga

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

Zhosan Hanna

Kherson State Agrarian and Economic University

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ ТА АВТОМАТИЗАЦІЯ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ: ВІДМІННІСТЬ ДЕФІНІЦІЙ ТА МІСЦЕ В МЕНЕДЖМЕНТІ ПІДПРИЄМСТВА

DIGITALIZATION AND AUTOMATION OF BUSINESS PROCESSES: DIFFERENCE IN DEFINITIONS AND PLACE IN ENTERPRISE MANAGEMENT

Стаття присвячена дослідженню відмінностей між дефініціями діджиталізації та автоматизації бізнес-процесів, їх місцю в менеджменті підприємства та впливу на розвиток бізнесу. Автори визначили, що діджиталізація передбачає використання цифрових технологій для оптимізації бізнес-процесів, а автоматизація бізнес-процесів використовується для автоматизації рутинних процесів та зниження витрат на робочу силу. Автори стверджують, що обидва процеси є важливими для успішного розвитку бізнесу, і вказують на те, що кожен з цих процесів має свої власні особливості та принципи використання в менеджменті. У статті проаналізовано вплив цих процесів на розвиток бізнесу, що робить її цікавою для менеджерів, фахівців з бізнес-розвитку та всіх, хто цікавиться цифровою трансформацією бізнесу.

Ключові слова: діджиталізація, цифровізація, автоматизація, бізнес-процеси, менеджмент, підприємство.

The article is devoted to the study of the differences between the definitions of digitization and automation of business processes, their place in enterprise management and the impact on business development. The authors defined that digitization involves the use of digital technologies to optimize business processes, while business process automation is used to automate routine processes and reduce labor costs. The authors claim that both processes are important for successful business development, and point out that each of these processes has its own characteristics and principles of use in management. The article analyzes the impact of these processes on business development, which makes it interesting for managers, business development specialists and all those interested in the digital transformation of business. The authors determined that digitization is the implementation of digital technologies to improve efficiency and optimize business processes. In turn, business process automation is the use of automatic systems to automate routine processes, which allows you to increase productivity and reduce labor costs. Building a digital infrastructure has been proven to enable an agile and scalable supply chain and improve distribution efficiency. Key components include warehouse and logistics center automation, RFID tags, shipping solutions and advanced analytics. An omnichannel strategy is becoming a prerequisite for customer convenience, from selection and purchase to return. According to the results of the study, the authors claim that both processes are important for business development. Digitalization allows enterprises to be

competitive in the market, increase efficiency and reduce costs. Automation helps to ensure the stability and accuracy of business processes, which reduces risks and increases the efficiency of the enterprise.

Key words: *digitization, digitalization, automation, business processes, management, enterprise.*

Постановка проблеми. В сучасний час активно розгортаються дискусії щодо створення та впровадження в недалекому майбутньому проривних технологій, тотальної цифровізації суспільного життя, насамперед економіки загалом та всіх бізнес-процесів зокрема. Це поняття нещодавно увійшло в економічний лексикон сучасних економістів. Водночас слід зазначити, що найближчим часом перед бізнесом відкриються неймовірні можливості, здатні кардинально переформатувати його, підвищити продуктивність праці при значному зниженні витрат на виробництво та збут. У зв'язку з цим дедалі частіше виникають гострі питання щодо зміни характеру кон'юнктури ринку, в тому числі праці. При всіх перевагах цифровізація несе в собі й певні проблеми: можливо, найближчим часом роботодавці зіткнуться з проблемою нестачі трудових ресурсів, які відповідають новим вимогам, але не менш гостра проблема торкнеться значної частини працездатного населення, які не будуть затребувані в нових реаліях цифрового життя. Чи готова економіка до цифровізації в короткостроковій та середньостроковій перспективі, адже цифровий світ уже увійшов у наше повсякденне життя, у більшості його сегментів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань аналізу маркетингових комунікацій присвячено значну кількість наукових статей та публікацій вітчизняних та закордонних учених. Зокрема досліджено, як компанії можуть відповісти на виклики цифрової трансформації, як забезпечити конкурентну перевагу за допомогою цифрових технологій. Представлено аналіз ефективних стратегій відповіді компаній на цифрову трансформацію та забезпечення успішного функціонування в цифровому екосистемі [1].

Вивчено використання штучного інтелекту компаніями для розв'язання проблем, що виникають під час цифрової трансформації, а також, як можна максимально ефективно використовувати штучний інтелект для забезпечення успішної цифрової трансформації [2]. Розглянуто вплив цифрової трансформації на управління бізнес-процесами. Досліджено, як компанії можуть ефективно використовувати цифрові технології для управління бізнес-процесами та забезпечення успішної цифрової трансформації [3]. Розглядаються сучасні підходи до використання інформаційних технологій у підприємстві та особливості їх автоматизації, а також вплив автоматизації на бізнес-процеси та ефективність їх виконання. Основним недоліком є невелика кількість конкретних прикладів використання інформаційних технологій [4]. Досліджено особливості використання інформаційних технологій у управлінні бізнес-процесами та їх вплив на ефективність підприємства. Основним недоліком є відсутність детального опису практичного застосування інформаційних технологій у бізнес-процесах [5]. Досліджуються основні виклики, з якими стикаються підприємства у процесі автоматизації бізнес-процесів в умовах діджиталізації економіки. Розглядається вплив цифрової трансформації на бізнес-процеси та особливості впровадження інформаційних технологій. Основним недоліком є недостатня кількість прикладів успішного впровадження автоматизації бізнес-процесів [6].

Формулювання цілей статті. Проаналізувати відмінності між дефініціями діджиталізації та автоматизації бізнес-процесів, визначити їх місце в менеджменті підприємства та дослідити вплив цих процесів на розвиток бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблеми цифрової економіки, доводиться постійно оперувати термінами цифровізація та автоматизація. У зв'язку з цим важливо розрізняти дані поняття. Оцифрування – це перенесення інформації з фізичних носіїв на цифрові (електронні книги). Цифровізація може лише покращити існуючі біз-

нес-моделі, тут розуміється виробництво з використанням цифрових технологій. У процесі цифровізації створюється новий цифровий продукт і нові бізнес-моделі. Тобто, мається на увазі сфера електронних товарів і послуг на основі цифрових технологій.

Процес цифровізації лежав в основі формування цифрової економіки, однак у своєму розвитку цифрова економіка вийшла далеко за межі цифровізації.

Використання комп'ютера для вирішення завдань, які традиційно виконуються вручну або на аналогових пристроях, стало можливим завдяки цифровізації, але не є достатньою умовою для цифрової економіки. Цифровізація як процес лежить в основі цифрової економіки, дає змогу використовувати новітні технології для кращих і швидших операцій, а також дозволяє використовувати технології для діяльності, яка була неможлива в минулому.

Загалом цифрову економіку можна визначити як тип економіки, що характеризується активним впровадженням цифрових технологій зберігання, обробки та передачі інформації в усіх сферах людської діяльності. Цифрова економіка – це форма економічних відносин, яка за допомогою цифровізації створює нові бізнес-моделі.

Розглянемо основні напрями цифровізації.

1. Автоматизація бізнес-процесів з мінімізацією людської участі.

Завдяки автоматизації в цифровій економіці можлива стандартизація системи управління, що сприяє її швидкому розгортанню на глобальному рівні. Яскравим прикладом є цифровізація освітніх послуг, яка дозволяє подолати межі окремої аудиторії та зробити навчання доступним для необмеженої аудиторії за мінімальних витрат.

Для сфери послуг також важлива можливість типізації/стандартизації послуг, що дає змогу автоматизувати процес їх надання. При цифровій трансформації мінімізуються витрати, компанії просувають свої продукти та послуги за допомогою вірусного маркетингу (за рахунок і силами самої цільової аудиторії), що забезпечує не тільки зростання бізнесу, але й доступність послуг.

2. Інтернет речей (IoT) – це спосіб взаємодії фізичних об'єктів, пристроїв і систем один з одним і із зовнішнім світом за допомогою комунікаційних технологій і стандартів підключення. Об'єкти, з'єднуючись один з одним за допомогою дротових або бездротових комунікаційних технологій, можуть автономно організовувати цілі мережі без допомоги людини.

3. Доповнена реальність (AR), яка дозволяє додавати віртуальні об'єкти до реального світу. Сфера застосування цієї технології дуже широка: від ігрової індустрії до медицини. Прикладом може бути маркер карти в інтерфейсі камери на смартфоні, який вказує користувачеві напрямок руху.

4. Віртуальна реальність (VR) є ще одним напрямком цифровізації. На відміну від доповненої реальності, VR складається лише з нереальних об'єктів, створених у програмі. Одягаючи VR-шолом, користувач повністю потрапляє в штучно створений світ. Найбільше поширення VR отримала в індустрії розваг, особливо в ігровій сфері; воно застосовується і в інших сферах діяльності, наприклад, група вчених з Оксфордського університету використовує віртуальну реальність, щоб позбавити людей від страху висоти. Суть терапії полягає в тому, що «наставник» веде пацієнта віртуальною десятиповерхівкою. На кожному поверсі користувач виконує завдання на подолання страху (прибрати kota з вікна, пройти по краю скелі тощо). За словами психолога Денієла Фрімена, «VR терапія повинна прагнути використовувати неймовірну креативність технологій».

5. 3D моделювання та 3D друк. Побудова цифрових 3D моделей об'єктів реального світу є дуже популярним напрямком для сервісних компаній, будівельних компаній, виробників складної технологічної продукції тощо.

У рамках 3D-моделювання можна говорити не лише про побудову моделей об'єктів, а й про наповнення їх даними, які дозволяють оптимізувати процеси прийняття управлінських рішень і згодом пов'язати засоби проектування виробів із засобами їх виробництва.

3D-друк дозволяє виготовляти вироби цілком, а не по частинах. За допомогою 3D-принтерів можна «друкувати» будинки, музичні інструменти, ювелірні вироби, взуття тощо. Цю технологію можна широко використовувати в медицині для створення не тільки протезів, а й органів людини.

6. Технології машинного навчання (Machine Learning, ML) і штучного інтелекту (Artificial Intelligence, AI) також є найважливішими напрямками цифровізації.

Ілон Маск оголосив про використання ШІ в безпілотних автомобілях. Комп'ютер Tesla Hardware 3 оброблятиме дані за допомогою спеціалізованих чіпів, прокручуючи дані зі швидкістю 2000 кадрів в секунду, що в 10 разів швидше, ніж комп'ютерне бачення Tesla, що працює на обладнанні Nvidia.

7. Зв'язок цифрової економіки з робототехнікою. Заміна функцій, які виконують люди на виробництві та в сфері обслуговування, дозволяє зменшити кількість помилок, а також прискорити виконання послуги. Промислові компанії використовують робототехніку на складальних лініях і в логістиці, що знижує роль людського фактору і мінімізує кількість задіяних працівників.

Більше двох третин промислових роботів зосереджено в чотирьох країнах (Японія, США, Південна Корея та Німеччина), а провідними галузями їх застосування є транспортне та електронне обладнання. У транспортній галузі у центрі уваги майже 45% від загальної кількості роботів. Автомобільний сектор, який характеризується високими обсягами виробництва та відносно стандартизованою продукцією, історично був більш піддатливим до автоматизації та на нього припадає велика частка роботизації.

Майже 30% роботів використовуються в електронному, електричному та оптичному обладнанні. Товари, що виробляються в цьому секторі, мають високий рівень технологічності, а їх виробництво досить стандартизоване.

Для виробництва креслень у промисловості потрібні великі інвестиції в дослідження та розробки, а також висококваліфікована робоча сила, але їхнє відтворення у великих кількостях легко автоматизувати (наприклад, мікропроцесори).

Використання роботів є дуже перспективним у готельному бізнесі. В Японії відкрився готель Непн-па (японською – дивний готель), де роботи замінюють персонал. Вже до 2060 року, вважають експерти, роботи в цій сфері отримають широке поширення.

Таким чином, нові технології та платформи дозволяють юридичним і фізичним особам знизити транзакційні витрати взаємодії та забезпечити більш тісний взаємозв'язок із суб'єктами господарювання та державними органами. У результаті формується економіка, заснована на мережевих послугах, які виступають як цифрові або електронні.

Цифрові технології включають всі види електронного обладнання та додатків, які використовують інформацію у формі цифрового коду. Інструментами цифрових технологій є Інтернет, мобільні телефони та інші засоби збору, зберігання, аналізу та обміну інформацією в цифровій формі.

Концепція цифровізації бізнесу передбачає такі аспекти:

- наявність різноманітних сфер впровадження цифрових технологій (обмін інформацією, транспортування, операції тощо);
- послідовна зміна всіх бізнес-процесів компанії в результаті впровадження технологій;
- необхідність створення фундаменту для розвитку інновацій;
- відповідність стратегії цифровізації загальній корпоративній стратегії;
- різниця в ефективності технології в залежності від зрілості компанії;
- збалансування переваг, отриманих завдяки цифровій трансформації, та нових викликів;

– врахування обмежень та специфіки компанії, що впроваджує цифрові технології.

Цифровізація дає нові можливості та значні переваги. У середовищі дедалі більшої конкуренції розумне впровадження цифрових технологій може стати ключем до

успіху компанії на основі досвіду клієнтів, операційних процесів і бізнес-моделі. При цьому необхідно враховувати послідовність і необхідний обсяг перетворень, а також наявність об'єктивних обмежень.

Різниця між автоматизацією та цифровізацією полягає в складності другої концепції та різниці в цілях і головній спрямованості процесів.

Таблиця 1

Відмінність дефініцій «автоматизація» та «цифровізація»

Автоматизація	Цифровізація
Не змінює існуючі процеси	Змінює процеси під вимоги бізнесу
Можлива частково	Зачіпає процеси більш системно
Підлаштовується під запити менеджерів	Підлаштовується під запити клієнтів
Фокус на поточних операціях і підвищенні їх ефективності	Фокус на розвитку перспективних технологій

Діджиталізація зачіпає відразу кілька сфер, покращуючи кожен з них з фокусом на потребах клієнтів і збільшуючи прибутки компанії за рахунок ефективності операцій.

Зміни помітні в кожній сфері: у відносинах зі споживачами – питання вирішуються онлайн, у режимі реального часу та зручним для них каналом. Стратегія організації зосереджена на проактивному обслуговуванні, швидкості та зменшенні зусиль. Важливе місце займає спілкування зі споживачем: створення тематичних спільнот та заходів, використання соціальних мереж. Реклама повинна відображати високий рівень обслуговування, широко використовуються інтегровані технології управління даними. Зрештою, формується культура, орієнтована на користувача, і операції плануються відповідно до цієї передумови.

Побудова цифрової інфраструктури забезпечує гнучкий і масштабований ланцюг поставок і покращує ефективність розподілу. Ключові компоненти включають автоматизацію складів і логістичних центрів, RFID-мітки, рішення для доставки та передову аналітику. Багатоканальна стратегія стає необхідною умовою для зручності клієнтів, від вибору та здійснення покупки до повернення товару.

Висновки. Отже, авторами досліджено відмінність між поняттями – діджиталізація та автоматизація бізнес-процесів, їх місце в менеджменті підприємства та вплив на розвиток бізнесу. Автори визначили, що діджиталізація – це впровадження цифрових технологій для покращення ефективності та оптимізації бізнес-процесів. У свою чергу, автоматизація бізнес-процесів – це використання автоматичних систем для автоматизації рутинних процесів, що дозволяє підвищити продуктивність та знизити витрати на робочу силу.

Згідно з результатами дослідження, автори стверджують, що обидва процеси є важливими для розвитку бізнесу. Діджиталізація дозволяє підприємствам бути конкурентоспроможними на ринку, підвищувати ефективність та знижувати витрати. Автоматизація ж допомагає забезпечити стабільність та точність виконання бізнес-процесів, що знижує ризики та підвищує ефективність підприємства.

Отже, стаття демонструє важливість діджиталізації та автоматизації бізнес-процесів для успішного розвитку підприємств, а також вказує на те, що кожен з цих процесів має свої власні особливості та принципи використання в менеджменті.

Список використаних джерел:

1. M. Weill and S. L. Woerner. Thriving in an Increasingly Digital Ecosystem. *MIT Sloan Management Review*. 2019. Vol. 60. № 2. P. 45–53.
2. A. Z. Spector and P. Norvig. Digital Transformation and Artificial Intelligence. *California Management Review*. 2020. Vol. 62. № 4. P. 14–34.

3. R. Saha and S. Mukherjee. Digital Transformation and Its Implications for Business Process Management. *Business Process Management Journal*. 2019. Vol. 25. № 3. P. 576–594.
4. Лисенко О. В. Інформаційні технології та автоматизація бізнес-процесів. *Економічний часопис XXI*. 2018. № 7-8. С. 16–19.
5. Горбунова Л. М. Інформаційні технології в управлінні бізнес-процесами. *Економіка регіону*. 2019. № 3. С. 85–90.
6. Міщенко О. І. Автоматизація бізнес-процесів в умовах діджиталізації економіки. *Економіка та держава*. 2020. № 2. С. 47–51.
7. Olha Garafonova, Hanna Zhosan, Viktoriia Marhasova, Nataliia Tkalenko, Kateryna Trukhachova. Matrix method of competitive analysis of the results of economic activity of hospitality enterprises in the conditions of strategization and digital transformation. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development*. 2021. Volume 43. Issue 2. P. 237–248. URL: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/2355>
8. Averchev O., Trukhachova K., Zhosan H. Development of a System of Effective Use of Enterprise Resources by Balancing the Effectiveness of Economic Activity in Terms of Resource Features. 11th International Conference on Advanced Computer Information Technologies, ACIT 2021 – Proceedings. 15 September, 2021. P. 372–375. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/9548339>
9. Givi Bedianashvili, Hanna Zhosan, Sergiy Lavrenko Modern digitalization trends of Georgia and Ukraine. *Published in Scientific Papers. Series «Management, Economic Engineering in Agriculture and rural development»*. 2022. Vol. 22. Issue 3. URL: <https://managementjournal.usamv.ro/index.php/scientific-papers/current>

References:

1. M. Weill and S. L. Woerner (2019) Thriving in an Increasingly Digital Ecosystem. *MIT Sloan Management Review*, vol. 60, no. 2, pp. 45–53.
2. A. Z. Spector and P. Norvig (2020) Digital Transformation and Artificial Intelligence. *California Management Review*, vol. 62, no. 4, pp. 14–34.
3. R. Saha and S. Mukherjee (2019) Digital Transformation and Its Implications for Business Process Management. *Business Process Management Journal*, vol. 25, no. 3, pp. 576–594.
4. Lysenko O. V. (2018) Informatsiini tekhnolohii ta avtomatyzatsiia biznes-protseviv [Information technologies and automation of business processes]. *Ekonomichniy chasopys XXI*, no. 7-8, pp. 16–19.
5. Horbunova L. M. (2019) Informatsiini tekhnolohii v upravlinni biznes-protseivy [Information technologies in business process management]. *Ekonomika rehionu*, no. 3, pp. 85–90.
6. Mishchenko O. I. (2020) Avtomatyzatsiia biznes-protseviv v umovakh didzhytalizatsii ekonomiky [Automation of business processes in the conditions of digitalization of the economy]. *Ekonomika ta derzhava*, no. 2, pp. 47–51.
7. Olha Garafonova, Hanna Zhosan, Viktoriia Marhasova, Nataliia Tkalenko, Kateryna Trukhachova (2021) Matrix method of competitive analysis of the results of economic activity of hospitality enterprises in the conditions of strategization and digital transformation. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development*, vol. 43, issue 2, pp. 237–248. Available at: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/2355>
8. Averchev O., Trukhachova K., Zhosan H. (15 September, 2021) Development of a System of Effective Use of Enterprise Resources by Balancing the Effectiveness of Economic Activity in Terms of Resource Features. 11th International Conference on Advanced Computer Information Technologies, ACIT 2021 Proceedings, pp. 372–375. Available at: <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/9548339>
9. Givi Bedianashvili, Hanna Zhosan, Sergiy Lavrenko (2022) Modern digitalization trends of Georgia and Ukraine. *Published in Scientific Papers. Series "Management, Economic Engineering in Agriculture and rural development"*, vol. 22, issue 3. Available at: <https://managementjournal.usamv.ro/index.php/scientific-papers/current>

УДК 336.64

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.20>**Дем'янчук О.І.**

доктор економічних наук,
доцент кафедри фінансів, обліку і аудиту,
Національний університет «Острозька академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9282-3589>

Хохонік К.В.

студентка економічного факультету,
Національний університет «Острозька академія»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0550-1931>

Demianchuk Olha, Khokhonik Karina
Ostroh Academy National University

МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА

MECHANISM OF MANAGEMENT OF THE FINANCIAL SECURITY OF THE ENTERPRISE

В статті механізм управління фінансовою безпекою підприємства розглядається вплив факторів нестабільності на функціонування підприємства та можливі кроки для мінімізації цих впливів. А також автор виділяє різні підходи до визначення стратегії подолання несприятливих факторів при різних рівнях нестабільності. Механізм управління фінансовою безпекою надзвичайно складний в тому плані, що існують так звані фактори, які не залежать від підприємства. В той час як забезпечення фінансової стабільності є першочерговим завданням, оскільки від цього залежить подальший вектор розвитку підприємства. Саме фінансова безпека забезпечує повноцінний розвиток та діяльність підприємства, тому є надважливим підтримувати її достатній рівень, навіть під час несприятливих зовнішньоекономічних умов. Покращення механізму управління фінансовою безпекою на підприємстві дозволить протидіяти негативним факторам зовнішнього середовища, та допоможе втримати підприємство на плаву. Тому саме вирішення проблем управління фінансовою безпекою в умовах економічної нестабільності стає дедалі актуальним.

Ключові слова: механізм управління, фінансова безпека, фінансова стабільність, нестабільність, стратегія, менеджмент.

The article considers the mechanism of financial security management of the enterprise, the influence of instability factors on the functioning of the enterprise, and possible steps to minimize these impacts. And, also the author identifies different approaches to determining a strategy to overcome adverse factors at different levels of instability. There are different stages of assessing the level of financial security of the enterprise, as well as, the importance of identifying the threat at each stage. The mechanism of financial security management is extremely complex in the sense that there are so-called factors that do not depend on the enterprise. While ensuring financial stability is a top priority because the further vector of development of the enterprise depends on it. Namely, such a factor of influence as instability, which is quite difficult to predict, gives a lot of space for research by scientists and the search for minimization of possible threats and improvement of preventive measures that will help in the future to quickly adapt to changes in the external environment. Since it is financial security that ensures the full development and activity of the enterprise that is extremely important to ensure it even from the time of adverse foreign economic conditions. One of these conditions may be military and political conflicts and other types of socio-economic instability. Since February 24, 2022, the security of many enterprises has been threatened by Russia's military actions. For many entrepreneurs, it has become a challenge to ensure not only financial security but also physical security. Despite the difficult foreign economic situation, it remains important to maintain the economy at a sufficient level, to provide all the necessary conditions for the further functioning of business and enterprises. Improving

the mechanism of financial security management at the enterprise will counteract the negative factors of the external environment, and will help keep the company afloat. Therefore, it is the solution of the problems of financial security management in conditions of economic instability that is becoming increasingly relevant.

Key words: *management mechanism, financial security, financial stability, financial security, instability, strategy.*

Постановка проблеми. В умовах нестабільності та суперечливості реформаційних процесів одним із найважливіших завдань науки та практики стає розробка та реалізація системи економічної безпеки підприємства. Підприємства змушені адаптуватися до умов політичної та соціально-економічної нестабільності та вести пошук адекватних рішень найскладніших проблем та загроз своєму функціонуванню.

Економічна безпека підприємства – це стан найефективнішого використання корпоративних ресурсів для запобігання загрозам та створення умов стабільного функціонування основних його підрозділів.

Рівень фінансової безпеки підприємства встановлюється під впливом багатьох факторів. Одним із цих факторів є економічна нестабільність у державі. Явище економічної нестабільності, що має на увазі падіння економіки, безробіття, суттєві темпи інфляції, валютні коливання та ін., негативно позначається насамперед на рентабельності та платоспроможності підприємства, що у свою чергу знижує рівень його фінансової безпеки. Тому в умовах економічної нестабільності доцільно та необхідно здійснювати спеціальне управління фінансовою безпекою підприємства [3, с. 87].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти механізму управління фінансовою безпекою підприємства висвітлювалися в роботах як у вітчизняних так і закордонних науковців таких як: І.А. Бланк, Т.Ю. Загорельська, Л.А. Запорожцева, А.В. Кіров та інших. Теоретичну сутність фінансової безпеки підприємства висвітлювали у своїх працях такі дослідники як Ганущак Т.Л., Краснокутська Н.С., Меліхова Т.О., Височина В.В. та багато інших.

Формулювання цілей статті. Попри наявність чималої кількості наукових праць, та досліджень пов'язаних визначенням основ управління фінансовою безпекою підприємства актуальним залишається удосконалення механізму управління фінансовою безпекою за умов економічної нестабільності.

Виклад основного матеріалу. Управління фінансовою безпекою підприємства в умовах економічної нестабільності є цілеспрямованою діяльністю, яка полягає в безперервному процесі прийняття та реалізації управлінських рішень, спрямованих на мінімізацію негативного впливу фактора економічної нестабільності для встановлення та підтримки максимально можливого рівня фінансової безпеки підприємства.

Управління фінансовою безпекою підприємства в умовах економічної нестабільності може бути поточним (якщо на момент управління фактор економічної нестабільності вже існує) і перспективним (якщо є ймовірність виникнення даного фактора в майбутньому).

З рівня економічної нестабільності (низький, середній чи високий), можна назвати три типи стратегії: розвитку, стабільності чи скорочення. Основною метою кожної із цих стратегій є максимізація (у рамках можливого) рівня фінансової безпеки підприємства з використанням різноманітних тактик.

Таким чином, за низького рівня економічної нестабільності в державі можна застосовувати стратегію розвитку, яка полягає у збільшенні обсягів виробництва, розширенні асортименту продукції, пошуку нових ринків збуту, цільових аудиторій та ін. Тобто дана стратегія може містити багато інноваційних ідей, яким навіть відповідає певний рівень ризику.

За високого рівня економічної нестабільності у державі підприємству рекомендується використовувати стратегію скорочення, метою якої є захист підприємства від основних напрямів негативного впливу цього чинника: скорочення споживчого попиту, знецінення та коливання курсу національної валюти.

Стратегія стабільності, яка орієнтується на середній рівень економічної нестабільності, є так званою «золотою серединою» між стратегіями розвитку та скорочення. У такому разі керівництво підприємства має самостійно визначати ступінь ризикованості та основні напрямки стратегії діяльності підприємства залежно від аспектів конкретної ситуації та значення кількісної оцінки економічної нестабільності.

Слід зазначити, що виділення даних стратегій, що здійснюється на основі критерію рівня економічної нестабільності у державі, є актуальним для підприємств із задовільним фінансовим станом. Тобто, наприклад, для підприємства, що має фінансові проблеми, навіть за низького рівня економічної нестабільності може бути доцільним застосування стратегії скорочення.

Для компаній розробка стратегії фінансової безпеки – частина стратегії розвитку, за допомогою якої її керівники вирішують два найважливіші завдання, що становлять комерційну таємницю:

1) розвиток нових та (або) модернізація існуючих методів просування продукції та послуг на товарних та фінансових ринках, що дозволяють їй оптимізувати надходження та розподіл грошових та прирівняних до них коштів з урахуванням збалансованого розподілу різноманітних ризиків та способів їх покриття, пошук оптимальної корпоративної структури капіталу ;

2) побудова фінансового менеджменту в ринковому середовищі, що характеризується високим ступенем невизначеності та підвищеним ризиком.

Найбільш важливий аспект у вирішенні завдання забезпечення фінансової безпеки компанії – побудова оптимальної структури її капіталу на базі загальноприйнятих коефіцієнтів, що дозволяє оптимізувати управління заборгованістю компанії та методи залучення додаткових фінансових ресурсів на фінансовому ринку.

Фінансову безпеку підприємства необхідно розглядати як окремих об'єкт управління, оскільки життєдіяльність суб'єкта господарювання безпосередньо залежить від фінансового стану.

На базі фінансового аналізу здійснюють не тільки оперативне управління поточним процесом діяльності, але й прогнозують фінансові наслідки тих чи інших господарських операцій, пов'язаних із формуванням та регулюванням активів та капіталу, доходів та витрат, прибутку та рентабельності виробництва та продажів.

Отже, досягнення необхідного рівня фінансової безпеки підприємства через визначення його фінансового стану є для його керівництва першорядним завданням.

Для оцінки спроможності підприємства своєчасно та в повному обсязі виконувати короткострокові зобов'язання за рахунок поточних активів використовуються показники ліквідності (платоспроможності). Платоспроможність безпосередньо впливає на форми та умови здійснення комерційних угод, а також на можливість отримання кредитів та позик.

Однією з проблем у фінансовому стані компанії, що безпосередньо впливає на зниження фінансової безпеки підприємства, незалежно від його галузевої приналежності, масштабу та етапу розвитку, може бути дефіцит коштів. Саме тому, на наш погляд, оцінка показників ліквідності відіграє одну з головних ролей у системі оцінки фінансової безпеки підприємства.

Розробка методів оцінки фінансової безпеки підприємства має важливе методологічне значення. Це пояснюється тим, що керівництво підприємства має мати інформацію, що характеризує як поточне функціонування, так і перспективний розвиток підприємства. Крім керівництва підприємства, у такій інформації зацікавлені різні суб'єкти господарювання, які становлять оточення аналізованого підприємства.

Природно, неспроможному підприємству, що має незадовільний фінансовий стан, а отже, і незадовільний стан фінансової безпеки розраховувати на інвестиційні проекти та кредитування практично неможливо. Тому важливим елементом управління фінансовою безпекою підприємства стає об'єктивне та своєчасне визначення її рівня.

Питання оцінки рівня фінансової безпеки підприємства дискусійне. Це насамперед стосується вибору критеріїв оцінки фінансової безпеки підприємства, системи показників (індикаторів), що її характеризують, та самих методичних підходів до визначення рівня фінансової безпеки.

Ефективність діяльності підприємств у ринковій економіці обумовлена багато в чому станом його фінансів, що призводить до необхідності розгляду проблем забезпечення фінансової безпеки, особливо в умовах нестабільності. Система фінансової безпеки дозволить підприємству захиститись як від зовнішніх, так і від внутрішніх загроз.

Оцінка ефективності стратегії забезпечення фінансової безпеки підприємства, що реалізується, в умовах економічної нестабільності здійснюється шляхом порівняння запланованого значення оцінки фінансової безпеки та фактично досягнутого.

Якщо було досягнуто заплановане значення, значення вище за плановий або нижче, але в рамках планового рівня фінансової безпеки, стратегію можна вважати ефективною. Якщо ж не досягнуто навіть мінімального значення запланованого рівня фінансової безпеки, стратегія не є ефективною. І чим більшу величину відрізняється фактичне значення від планового (у разі недосягнення), тим неефективнішою є дана стратегія.

Важливою складовою заключного етапу є виявлення недоліків в управлінні фінансовою безпекою. Особливо актуально це у разі неефективності стратегії, що реалізується. Виявлення недоліків стратегії забезпечення фінансової безпеки підприємства в умовах економічної нестабільності включає два напрями:

а) аналіз фактичних та планових значень показників фінансово-господарської діяльності підприємства, виявлення відхилень. Основною метою в даному випадку є з'ясування причин прорахунків, скоєних у стратегії, та виявлення їх природи: об'єктивна причина непередбачуваних змін довкілля підприємства чи помилки, вчинені розробниками стратегії;

б) порівняння прогнозованого та фактичного впливу економічної нестабільності на діяльність підприємства, у тому числі, на вищезгадані показники його фінансово-господарської діяльності.

У разі виявлення розбіжностей особлива увага має приділятися причин таких змін довкілля з метою їх врахування при подальших розробках стратегій забезпечення фінансової безпеки підприємства у умовах економічної нестабільності.

Виявлені недоліки мають бути враховані в майбутньому під час розробки наступних стратегій забезпечення фінансової безпеки підприємства в умовах економічної нестабільності з метою підвищення їх ефективності.

Висновки. Таким чином, управління фінансовою безпекою підприємства в умовах економічної нестабільності є цілеспрямованою діяльністю, яка полягає у безперервному процесі прийняття та реалізації управлінських рішень, спрямованих на мінімізацію негативного впливу фактора економічної нестабільності для встановлення та підтримки максимально можливого рівня фінансової безпеки підприємства.

Воно може бути поточним (якщо на момент управління фактор економічної нестабільності вже існує) і перспективним (якщо є ймовірність виникнення даного фактора в майбутньому). Його ключовим елементом є розробка стратегії забезпечення фінансової безпеки підприємства, яка орієнтована на поточний рівень економічної нестабільності в державі.

Така стратегія, по суті, є стратегією діяльності підприємства, спрямовану на максимізацію рівня його фінансової безпеки шляхом нейтралізації негативного впливу фактора економічної нестабільності. Залежно від рівня економічної нестабільності, це може бути стратегія розвитку, стабільності або скорочення.

У разі розробки та реалізації ефективної стратегії можна частково, а іноді навіть повністю нівелювати негативний вплив економічної нестабільності на рівень фінансової безпеки підприємства.

Список використаних джерел:

1. Бланк І. А. Управління фінансовою безпекою підприємства. 2-ге вид. Київ : Ельга, 2019. 776 с.
2. Загорельська Т. Ю. Фінансова безпека підприємства як об'єкт управління. *Наукові праці ДонНТУ. Серія Економіка*. 2016. Випуск 103-4.
3. Запорожцева Л. А. Фінансова безпека підприємства під час переходу на МСФЗ. *Міжнародний бухгалтерський облік*. 2011. № 36.
4. Кіров А. В. Фінансова безпека як умова фінансової стійкості фірми. *Фінансовий вісник: фінанси, податки, страхування, бухгалтерський облік*. 2010. № 6.

References:

1. Blank I. A. (2019) Management of the financial security of the enterprise. 2nd edition. Kyiv: Elga, 776 p.
2. Zagorelska T. Yu. (2016) Financial security of the enterprise as an object of management. *Scientific works of DonNTU. Economics series*, issue 103-4.
3. Zaporozhtseva L. A. (2011) Financial security of the enterprise during the transition to IFRS. *International Accounting*, no. 36.
4. Kirov A. V. (2010) Financial security as a condition of financial stability of the firm. *Financial Bulletin: Finances, Taxes, Insurance, Accounting*, no. 6.

УДК 330.46

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.21>**Лобода О.М.**

кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та інформаційних технологій,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9826-9443>

Кириченко Н.В.

кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри менеджменту та інформаційних технологій,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1721-258X>

Loboda Olena, Kyrychenko Natalia

Kherson State Agrarian and Economic University

АНАЛІЗ БІЗНЕС-МОДЕЛЕЙ В ЦИФРОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

ANALYSIS OF BUSINESS MODELS IN THE DIGITAL ECONOMY

Стаття присвячена вивченню бізнес-моделей, які можуть бути суттєвими завдяки використанню невідомих нових підходів до організації свого бізнесу. Робота пропонує основи інноваційної бізнес-моделі, приймаються основні типи електронної комерції бізнес-моделей, і їх детальні функції надаються. Були визначені компоненти та специфічні особливості бізнес-моделей окремих світових лідерів. Стаття присвячена підприємцям та дослідникам у галузі інновацій у цифровій економіці. Вивчені спеціальні функції практичного використання найважливіших бізнес-моделей інновацій компанії, що використовують Інтернет-технології. Розглянута організація, яка повинна постійно вдосконалювати свої бізнес-процеси і постійно шукає найкращі бізнес-моделі для підвищення конкурентоспроможності та доходу. Доведено, що організація повинна постійно вдосконалювати свої бізнес-процеси і постійно шукає найкращі бізнес-моделі для підвищення конкурентоспроможності та доходу. Показано, що існує нова форма інновацій, яка відрізняється від продукту чи технологічних інновацій. Бізнес-модель можна охарактеризувати як повну систему продуктів/послуг та інформаційних потоків, включаючи кожного учасника відносин та їх роль у ньому, а також потенційні переваги індивідуальних та відповідних джерел.

Ключові слова: інновації, бізнес-модель, Інтернет-технології, електронна комерція, компанія.

The article is devoted to the study of business models that can be significant due to the use of unknown new approaches to the organization of one's business. The work offers the basics of an innovative business model, the main types of e-commerce business models are adopted, and their detailed functions are provided. The components and specific features of the business models of individual world leaders were determined. The article is dedicated to entrepreneurs and researchers in the field of innovation in the digital economy. The special functions of the practical use of the most important business models of innovations of companies using Internet technologies are studied. Considered an organization that must constantly improve its business processes and is constantly looking for the best business models to increase competitiveness and revenue. The special functions of the practical use of the most important business models of innovations of companies using Internet technologies have been studied. It has been shown that since the relationship with consumers can be maintained for a long time and the volume of business is much larger than before, you do not need to rely on the traditional method of paying the customer for each individual service. Initially, some services may be provided when attracting new customers, and then receive some profit at the expense of other services. Such changes in the information model of consumer services have stimulated many innovations and offered many different opportunities for business. The era of mobile Internet, large amount of data and artificial intelligence is an irresistible trend for today. It is proven that the organization must constantly improve its

business processes and is constantly looking for the best business models to increase competitiveness and income. It is shown that there is a new form of innovation that differs from product or technological innovation. A business model can be characterized as a complete system of products/services and information flows, including each participant in the relationship and their role in it, as well as the potential benefits of individual and relevant sources.

Key words: *innovation, business model, Internet technologies, electronic commerce, company.*

Постановка проблеми. Бізнес-інновації привернули велику увагу й тісно пов'язані з розширенням та використанням Інтернету в діловому світі з середини. Розвиток інформаційних технологій та просування Інтернету призвели до конкуренції за інновації бізнесу на безпрецедентному рівні. Технології Інтернет-медійних шляхів є своєрідною характеристикою інноваційної творчості. Наприклад, він має багато функцій, завдяки цим характеристикам, Інтернет змінив основне середовище та переписав економічні правила, зазначені на початку цифрової економіки.

Інтернет дозволив використовувати велику кількість інноваційних бізнес-методів і був створений на основі ряду нових компаній. Деякі компанії, такі як Yahoo, Amazon та eBay, успішно вийшли на ринок і протягом декількох років досягли високого рівня розвитку. Багато власників бізнесу негайно стали мільйонерами або навіть мільярдерами, що призвело до сильного демонстраційного ефекту. Їх спосіб отримати дохід, очевидно, відрізняється від можливостей заробляти гроші в традиційних компаніях. Як результат, термін «бізнес-модель» став популярним. Він використовується для опису того, як ці компанії отримують дохід. Створення нових Інтернет-компаній також глибоко вплинуло на багатьох традиційних компаній. Наприклад, Amazon стала найбільшим у світі роздрібним торговцем протягом декількох років. Він створив серйозні завдання для традиційних книжкових магазинів та створив інноваційні бізнес-моделі, які демонструють високу відповідальність та конкурентоспроможність. Незалежно від того, компанія готується до проєктів, чи вже працює на існуючих ринках, вона надає фундаментальну можливість заробити гроші та подумати про свій бізнес, особливо під час економічних перетворень та/або криз.

Останніми роками в бізнесі нічого особливого, але в останні роки все більше уваги приділяється. Це пов'язано з тим, що бізнес-модель була створена для глобалізації, і з'явилися багато «нових» та «креативних» компаній, і їх зовнішній вигляд пояснюється інноваціями (включаючи надзвичайні та цінні), здатність скинути багато традиційних компаній та профілю процеси.

Щоб зрозуміти, що бізнес-модель – це інновація, ми враховуємо суть бізнес-моделей. Бізнес-модель – це ключове слово, яке описує нову компанію в цифровій економіці. Тим не менш, його використання обмежене не лише онлайн-промисловістю, але й в інших галузях, не лише підприємцями, але й технічними фахівцями, адвокатами, інвесторами, академічними дослідниками та іншими. Термін «бізнес-модель» став популярним, коли вибухонебезпечні місця електронної комерції розпочалися в 1995 році. Вони були широко розповсюджені в різних галузях: від науки до промисловості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Хоча цінність бізнес-моделі була спочатку неоднозначною, іноземні вчені поступово досягли 2000 року, її концепція базувалася на створенні цінності. Однак чіткого тлумачення цього терміна в економіці немає. Внутрішні автори вказують на дуже різноманітні визначення цієї концепції, на суть бізнес-моделі формулюється як конкретний інструмент прийняття рішень [1, с. 215]. Також розглядається бізнес-модель як стратегічний інструмент управління, за допомогою якого ви можете визначити концепцію організаційної стратегії в концентрованій формі [2, с. 29]. Вважається, що бізнес-модель є логікою будівельних/бізнес-операцій, і використовується весь спектр наявних методів, інструментів та ресурсів, а витрати на подальшу монетизацію та прибуток – це створення та забезпечення [3, с. 66]. На нашу думку, бізнес-модель стосується основної логіки витрат компанії, тобто того, як організація продає клієнтам свою продукцію/послуги та отримує прибуток у конкретній ланцюжку вартості.

Формулювання цілей статті. Мета статті вивчити спеціальні функції практичного використання найважливіших бізнес-моделей інновацій компаній, що використовують Інтернет-технології.

Наукова новизна полягає у вдосконаленні класифікації характеристик та типів основних бізнес-моделей інновацій у світовій практиці, що обґрунтовано діляться на п'ять основних моделей: комерція, обробка інформації, розважальний контент, соціальні новини та персональні послуги. Гіпотеза автора говорить про те, що організація повинна постійно вдосконалювати свої бізнес-процеси і постійно шукає найкращі бізнес-моделі для підвищення конкурентоспроможності та доходу.

Виклад основного матеріалу. Бізнес-модель можна визначити як систематичну точку зору того, як компанії створюють витрати. Як нова перспективна компанія, думки були зосереджені на аналізі методів створення додаткових витрат. За допомогою компанії компанія отримує дохід від організації свого бізнесу. Ми вважаємо, що бізнес-модель важлива для створення розумного «спектру діяльності», включаючи стратегії та бізнес-центри, важливі заходи, управління ресурсами, партнери, логістику та багато іншого. Бізнес-модель – це інтерактивна система, яка залежить і взаємопов'язана, з якою ринок захоплюється та задовольняє створення цінності для всіх зацікавлених сторін. Це цілісна концепція, в якій компанія повинна враховувати проблему систематичного мислення.

Причина важливіша, ніж визначення бізнес-моделі, та попередні умови, які збільшилися на такому високому рівні. Бізнес-модель була широко розповсюдженою після того, як електронна комерція стала популярною, оскільки сама електронна комерція – це своєрідна інформаційна революція, яка вплинула на організацію, споживачі та бізнес-закони. Найважливіша причина полягає в тому, що електронна комерція значно знижує трансакційні витрати і, отже, створює багато методів ділової активності, які були неможливими в минулому. У минулому компанії повинні були витратити великі зусилля на навчання та створення споживчого портрета, оскільки вони не знали, хто бачив рекламу. Незалежно від того, наскільки компанія може покластися в Інтернеті, щоб покрити споживачів на світовому ринку, вона може змінюватися у всьому світі та конкурувати з конкурентами компаній, що інакше було б неможливим. Е-комерція також дозволяє багатьом дизайнерам продавати кожен продукт, і вони можуть використовувати інші канали чи організації та підтримувати довгострокові відносини з клієнтами за дуже низькою ціною. Іншими словами, оскільки відносини зі споживачами можуть підтримуватися тривалий час, а обсяг бізнесу набагато більше, ніж раніше, вам не потрібно покладатися на традиційний метод оплати клієнта за кожен окрему послугу. Спочатку деякі послуги можуть бути надані при залученні нових клієнтів, а потім отримували певний прибуток за рахунок інших послуг. Такі зміни в інформаційній моделі споживчих послуг стимулювали багато інновацій та запропонували багато різних можливостей для бізнесу. Наслідки глобальної фінансової та економічної кризи 2008 року показали, що багато Інтернет-компаній мають чудові технології і що деякі з відсутності хорошої бізнес-моделі були збитковими. Інші, хоча їх технології були не найкращими, вони продовжують успішно розвиватися завдяки успішним бізнес-моделям [4, с. 36]. Як результат, важливість бізнес-моделей стає все більш очевидною. В епоху глобалізації прискорення NTP та все більш нестабільного бізнес-середовища, найважливішим фактором, який визначає успіх або неможливість компанії не брати участь у переважаючому місці в технологіях, а в її бізнес-моделях.

Наприклад, така компанія, як Netflix, була заснована в 1997 р. та зареєстрована в 2002 р. Це була бібліотека фільмів та телесеріалів. У ваших продуктах насправді немає нічого нового. Можна було б взяти напрокат компактну з численними конкурентами, наприклад, на блокбастері, але Netflix змінив метод компактної оренди. Ви можете отримати доступ до Netflix через Інтернет-браузер або використовувати програмне забезпечення для додатків, встановлених у інтелектуальних телевізорах, телевізійних префіксах з телевізійними пристроями, планшетними комп'ютерами, смартфонами,

цифровими медіа, іграми, приставками ігор та речей віртуальної реальності. У Сполучених Штатах компанія орендує DVD та диски, які індивідуально публікуються на регіональних складах поштою. Інноваційні, лізингові компактні драйвери Netflix замінили ринковий блокбастер.

Хоча кількість бізнес-моделей майже нескінченна, більшість основних процесів електронної комерції можна класифікувати відповідно до наступних п'яти типів бізнес-моделей, як показано в табл. 1 та описано нижче.

Таблиця 1

Основні типи бізнес-моделей в електронній комерції

Бізнес-модель	Представник на ринку	Функції	Джерело прибутку
Торгівля	Yahoo Mall, Aliexpress, Ozon, Wildberries, Uber	Закупівля/продаж	комісія за рекламу, комісія за транзакції
Обробка інформації	Google, Baidu, WhatsApp, Messenger, Skype	Обробка, доставка, класифікація, пошук повідомлень	Плата за рекламу
Контент	Youtube, Twitch, KK Box, Netflix	Звернення до змісту ресурсу	Членський внесок, плата за рекламу
Соціальні медіа	Twitter, Facebook	Сприяння міжособистісному спілкуванню	Реклама, прибуток від додаткових услуг

1. Торгівля. Кожен веб-сайт, прибуток, транзакції та просування товарів/послуг використовуються в цій категорії, незалежно від ділових відносин та кінцевого споживача, будь то B2B, B2C, C2B або C2C. Основна компетентність цього типу бізнесу – інтеграція інформації між покупцями та продавцями або підтримкою в управлінні ланцюжками. Кінцева мета роботи – сприяти транзакціям.

2. Модель обробки інформації. Це найкраща розроблена бізнес-модель, але вона продовжує впроваджувати інновації. Найяскравіший представник можна назвати Google. Основними функціями цієї моделі є збір, обробка та аналіз різних форм інформації для задоволення широких потреб користувачів. Незалежно від того, чи можуть бути зібрані інформація, фотографії, продукти, звуки, звук, мій полегшення та навіть інформація, такі як вулиці, такі як вулиці проаналізовані. Послуги передачі інформації, мобільні телефони, керівники віртуальної реальності, автомобільні екрани та інші пристрої передачі постійно забезпечують нові інформаційні витрати та досвід споживачів. Оскільки ця модель зазвичай не містить доходу при купівлі та продажу товарів/послуг, метод виграшу в цій моделі є рекламою. Наприклад, головний дохід Google отримує різні реклами, такі як ключові слова або візуальна реклама.

3. Розважальний контент. Ця модель містить використання вмісту в Інтернеті для завантаження на локальному пристрої або як Інтернет. Провідних представників можна назвати YouTube, Twitch, Netflix та інші відео та музичні сайти. Завдяки просуванню планшетних комп'ютерів, смартфонів, інтелектуальних телевізійних пристроїв, віртуальних пристроїв та вмісту розваг розвиватимуть та створить більш різноманітний та багатший вміст. На наш погляд, традиційне телебачення, друковані засоби масової інформації та радіо втратить більш конкурентні позиції, особливо через відсутність інтерактивності. Ви можете в будь-який час ділитися вмістом з друзями та активно вибрати необхідний вміст. Ця модель зазвичай не містить жодних операцій з продуктом, тому прибуток тут досягається за рахунок реклами чи членства. Наприклад, YouTube отримує відмінний дохід від різних рекламних зборів, Netflix – за рахунок загальних зустрічей.

4. Соціальні новини. Соціальна взаємодія – це найважливіша потреба у людей у всьому світі, а Інтернет-технології дали нове життя соціальній моделі. В даний час модель соціальних новин є однією з найпопулярніших моделей. Багато людей вважають, що соціальні інструменти – це найважливіший засіб взаємодії з друзями, родичами, для корпоративного спілкування, на відміну від використання традиційного телефонного спілкування. Ця модель реалізується такими компаніями, як Twitter, Facebook. Основні його функції повинні сприяти та використовувати міжособистісну комунікацію за допомогою різних інноваційних функцій або застосовуватись до комерційних операцій та реклами. Початкова модель соціальної компанії не обов'язково включає транзакцію продажів товарів/послуг, інновації в ній – це функція купівлі фотографій, динамічних зображень, звуків та текстів, які дозволяють користувачам використовувати мультимедійні налаштування та міжособистісне спілкування, більше профілів, Тому дохід у такій моделі досягається цією моделлю, яка враховує оплату рекламних матеріалів та виробництво додаткових товарів/послуг.

5. Домогосподарства. Незважаючи на передові технології, люди у фізичному світі, з необхідністю їсти та пити, живуть з потребою у житловому просторі, транспорті та інших потребах, які не можуть бути задоволені у віртуальному світі. Таким чином, модель будинків – це використання онлайн-інструментів для підтримки різних операцій у фізичному світі. Об'єм цієї моделі дуже широкий. Незважаючи на те, що він почав розвиватися порівняно з наймолодшими, ця модель швидко і жорстоко зростає з популяризацією мобільних пристроїв. Це одна з потенційно просторих моделей найближчим часом. Оскільки всі види подій, будь то їжа, використання одягу, житла, транспорту, освіти та розваг у житті, незалежно від того, наскільки вони переплітаються з інформаційними технологіями та інструментами, це в кінцевому рахунку повинно бути фізичним використанням.

Тому ми можемо зробити висновок, що існує нова форма інновацій, яка відрізняється від продукту чи технологічних інновацій. Це можна охарактеризувати як інновації процесів, які не потребують великої кількості витрат. Ця нова форма інновацій орієнтована на бізнес-метод, тобто на бізнес-моделях. Близько 2003 р. інновації та розвиток хороших бізнес-моделей стали новою сферою серед практикуючих. Інноваційні бізнес-моделі все частіше привертають більше уваги, оскільки вони приносять стратегічні конкурентні переваги, і саме ця компанія вимагає нової цифрової економіки. Таким чином, інноваційний бізнес – це зміна основної логіки, яка гарантується створенням вартості компанії.

Оскільки конкретні форми компонентів бізнесу, їх взаємозв'язок та поєднання механізмів дії практично не обмежуються, існує багато типів інноваційних бізнес-моделей. Тим не менш, чотири основні компоненти інноваційного бізнесу залежать від прикладу успішних компаній.

По-перше, це надання абсолютно нових товарів/послуг, створення нових промислових продуктів або нових можливостей для продажу існуючих товарів/послуг. Наприклад, продукти та позики Grameen Bank відкрили нову галузь, в якій не було аналогів у всьому світі. З початком App Store, iTunes та всіх інновацій, Apple додала платформу для продажу обладнання, яка зробила цей бізнес більш цінним. Компанія отримує дохід від продажу цих пристроїв, але також отримує прибуток від продажу вмісту, відтвореного на обладнанні. Це показує додатковий зв'язок між інноваціями в продуктах та бізнес-моделлю інновацій. Книги Amazon не відрізнялися від інших продуктів у книгарні, але метод продажу був зовсім іншим. По-друге, це умова, якщо бізнес-модель організації суттєво відрізняється від інших компаній, принаймні в ряді елементів, а не відповідно до близького списку персонажів. Наприклад, банк Grameen відрізняється від традиційних комерційних банків, оскільки його діяльність в основному спрямована на жінок. Банк має лише невеликі кредитні лінії і не вимагає жодних гарантій або умов іпотеки позичальників. Порівняно зі звичайними книгарнями, Amazon пропонує широкий спектр продуктів, які продаються в Інтернеті та пропонують ці продукти. По-третє, це концептуальний бізнес, який впливає на прибутковість,

дохід, конкурентну перевагу та багато іншого. Наприклад, банк Gramseep вважає прибуток за свою головну мету (хоча цей банк завжди був вигідним) і як його мета створює бажання боротися з бідністю клієнтів. Tesla продає автомобілі через власні магазини і не дозволяє роздрібним продавцям франшизи. Компанія повністю контролює весь процес від дизайну до виробництва та продажу. Традиційні виробники автомобілів (наприклад, Toyota, Mercedes, Hyundai тощо) використовують іноземних дилерів для своїх продажів, щоб вони не могли повністю контролювати свою взаємодію з кінцевими споживачами. Ця відповідь дозволяє Tesla постійно оновлювати свої продукти та окреслювати конкурентів. Йдеться не лише про машини, а й про магазини, але й про магазини. Відповідно до основних критеріїв ефективності, хороша ефективність Amazon також показує переваги вашої бізнес-моделі, наприклад, у найбільшій книжковій магазині у світі всього за кілька років. Швидкість резервів вища, ніж у конкурентів, і надає компанії унікальну конкурентну перевагу.

Зрештою, це багато перетворень та варіантів, які створюють цінні пропозиції. Наприклад, ви можете запропонувати Amazon, ще раз, компанія розпочалася як книгарня і тепер стала світовим ринком електронної комерції. В даний час цей гігант становить майже 40% світового ринку продажів в Інтернеті. В останні роки Amazon диверсифікувала свою діяльність у всіх сферах життя та підтримувала дуже високе зростання порівняно з новими компаніями. Amazon AWS не лише домінує над полем електронної комерції, але й є найбільшим хмарним сервісом, що набагато вище, ніж Microsoft Azure. Її голосовий помічник Alexa – розумний помічник, який проникнув у більшість будинків на планеті. Він також контролює Amazon Prime Video, платформу для прямої мови та мови, активно інвестує у фільми та телебачення, індустрія розваг, ігри.

Amazon – не єдина компанія, яка постійно оновлює та покращує свою бізнес-модель. Наприклад, індустрія відеоігор в останні роки пережила кілька варіантів інноваційних бізнес-моделей, кожен з яких зробив нові способи досягнення доходу. Коли відеоігри були створені вперше, консолі, на яких вони були розміщені, були дорогими та об'ємними, що зробило їх недоступними для більшості споживачів. Це призвело до створення ігрових автомобілів, які вони платять клієнтам, щоб придбати жетони, необхідні для гри. Тим не менш, виробничі процеси та технологічний успіх дозволяли створювати дешевші та невеликі консолі, тому такі компанії, як Atari, використовували потенційний попит і почали продавати продукцію безпосередньо покупцям, що було наступним інноваційним бізнесом. І нещодавно розробникам ігор швидко довелося представити інноваційні бізнес-моделі, щоб задовольнити зростаючі потреби клієнтів, багато з яких хочуть грати безпосередньо на власних смартфонах.

Спочатку багато компаній адаптували свої підходи до організації компанії, щоб споживчі збори за ігри були підписані або оплачені за відкриття нових рівнів. Тим не менш, деякі з цих компаній змогли оновити свої бізнес-моделі, але перемикаючи рекламу для додатків або продаючи продукти, такі як атрибути гри. Вони виявили, що ця практика дозволила значно розширити аудиторію користувача та збільшити їх дохід.

У той же час реінжиніринг бізнес-моделей відкриває нові можливості для створення додаткових витрат. Існує щось абсолютно нове, що не має нічого спільного з оцифруванням бізнесу. Це ще одна властивість, що оцифрування дозволяє компаніям вести бізнес.

Якщо компанія змінює лише продукт для його вдосконалення, вона додає додаткову функцію, наприклад, для швидкої роботи, вона не змінює інтерактивну систему. Оскільки інновації пов'язані, це стосується нової бізнес-моделі в галузі. Інноваційним бізнесом є розробка нової інтерактивної системи, процес створення системи та її впровадження в корпоративному середовищі. Те, що надзвичайно важливо, пов'язане з сучасною, дуже високою нестабільністю екзогенних та ендогенних факторів організації.

Таким чином, AdWords, що використовується Google, є успішною бізнес-моделлю (хоча ця модель вперше була використана Google, ця компанія максимально використовує цей метод). AdWords – це бізнес-модель інновацій. Пошук було легко надати

в рамках системи пошуку Google. Незважаючи на корисну функцію пошуку, тисячі реклами для користувача залишаються величезними. Google пропонує інструменти та методи, які рекламодавець вирішує, де і кому він показує свою рекламу, а Google цікавить лише користувачі.

Приклад Tesla показує пастку, яку часто керують компаніями. Це пастка ієрархічного аналізу. Компанії продовжують звертати увагу на те, що вони вважають найважливішим. Наприклад, виробництво товарів/послуг у автомобільній промисловості, що цілком очевидно. Багато з них застосовуються лише до самих автомобілів, елементів їх дизайну, двигуна, систем безпеки та багатьох інших. Вони повністю зосереджені на автомобілях. Тим не менш, керівництво Tesla означає, що автомобіль як продукт є конкретним баченням. Ще одне бачення DBIL як програмна платформа або навіть як послуга це зовсім інша тканина для аналізу.

Цінним інструментом для розповсюдження та вмістом вірусу був можливість доступу до його вільного доступу. Він також відіграє важливу роль у просуванні мережевих ефектів, оскільки вільно швидко збільшення кількості користувачів швидко стимулює досягнення критичної точки для початку мережевих ефектів. За прикладом LinkedIn ви можете виявити, що основний рахунок повинен бути доступний безкоштовно, якщо компанія хоче отримати мільйони користувачів. Досвід LinkedIn показує, що ви можете надати товар/послугу безкоштовно та в той же час.

Безкоштовний комерційний інструмент для багатьох бізнес-моделей, які використовуються для залучення користувачів та досягнення необхідної критичної маси, тоді як платна версія програмного забезпечення дозволяє компаніям отримувати користь від цих користувачів відповідно до витрат продукту, щоб отримати переваги від Переваги цих користувачів. Dgorbox – чудовий приклад регулярного успіху платного бізнесу. Надаючи дані вони залучили велику базу користувачів, деякі з яких згодом стали платними клієнтами, які мають більше місця для інформації та мають додаткову серію послуг. На сьогоднішній день значний відсоток додатків, опублікованих у магазині Google, використовував ту саму бізнес-модель.

Кризові явища у багатьох галузях навіть дивно відігравали роль прискорювача в таких місцях, як внутрішній туризм. Пандемія спровокувала різноманітну глобальну кризу, особливо охорону здоров'я та бізнес. Вплив на економіку спостерігається як за запитом, так і за попитом. Як результат, цей ефект змінює переваги, звички та встановлення ризику споживача, іноді після тривалого перебування в будинку та на соціальної відстані. Моделі поведінки клієнтів глибоко змінюються, тому багато компаній повинні пережити інноваційні бізнес-моделі та процвітати в майбутньому. Немає сумнівів, що коронавірусні інфекції впливають на те, як компанії взаємодіють зі своїми споживачами та зацікавленими сторонами. Компанія заохочувала епідемію, яка проводилася протягом декількох років для реструктуризації своїх інноваційних бізнес-моделей. Загалом, пандемія допомогла подолати багато обмежень в історії людського розвитку, включаючи вибухонебезпечні показники, обсяг онлайн-роботи та домашніх завдань широко поширених. Багато компаній змогли швидко відновити багатьох своїх працівників та знайти баланс між сім'єю та кар'єрою. Сьогоднішня робота не обов'язково потребує присутності в компанії. Споживання не обов'язково вимагає відвідування магазину. Споживання їжі не обов'язково потребує відвідування організації громадського харчування. У багатьох галузях промисловості традиційні форми взаємодії замінюються онлайн-технологіями. Епоха мобільного Інтернету, велика кількість даних та штучного інтелекту є непереможною тенденцією для сьогодення.

Інновації та підприємництво є однією з головних тем економічного та соціального розвитку в найближчі десятиліття. Інноваційні бізнес-моделі – це їх найвища форма та головний інструмент, який може змінити спеціальні функції та підходи до конкуренції. Практика бізнес-моделей із використанням традиційних компаній, головна мета, яка заощадила прибуток, розширилася до соціальних компаній, непереможних, дер-

жавних та муніципальних організацій. Це надзвичайно важливо – використання бізнес-моделей у невеликій компанії, на яких пандемія найбільш чітко вплинула. Статус інноваційних компаній стає важливішим та важливішим.

Висновки. Бізнес-модель можна охарактеризувати як повну систему продуктів/ послуг та інформаційних потоків, включаючи кожного учасника відносин та їх роль у ньому, а також потенційні переваги індивідуальних та відповідних джерел. Як нова форма інновацій, бізнес-модель не менш важлива, ніж технологічні інновації. Останніми роками для попереднього введення, щоб забезпечити основну логіку змін бізнесу, ви можете ввічкнути кілька елементів. Зміни в їх складі також можуть включати взаємозв'язок між елементами або динамічним механізмом таких змін.

Наявність конкурентного інноваційного бізнесу може визначити успіх або невдачу компанії. Ви можете навести багато успішних прикладів інноваційних компаній. Наприклад, Alibaba, Taobao, Duopin, Uber та інші компанії – це бізнес-модель інновацій, яка перевищить весь успіх компанії в історії людства.

Інноваційні бізнес-моделі дозволяють підприємцям використовувати переваги змінних вимог та очікувань клієнтів. Якщо такі компанії, як Amazon, Tesla, Atari та Apple, не вводять інновації та не змінюють свою бізнес-модель, початківці можуть краще задовольнити потреби клієнтів. Інноваційна бізнес-модель описує постійний процес, в якому організація виправляє функції свого бізнесу. Ця інновація часто відображає основні зміни в тому, як компанія приносить користь своїм клієнтам, розробляючи нові потоки доходу або канали продажів.

Список використаних джерел:

1. Гнатієнко Г.М., Снитюк В.Є. Експертні технології прийняття рішень : монографія. Київ : ТОВ «Маклаут», 2008. 444 с.
2. Грабовецький Б.Є. Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання: монографія. Вінниця : ВНТУ, 2010. 171 с.
3. Збарський В.К., Мацибора В.І. Економіка сільського господарства : навч. посіб. Київ : Каравела, 2009. 264 с.
4. Лобода О.М. Застосування імітаційного моделювання та програмних комплексів при реалізації інноваційних проєктів в економічних системах. *Ефективна економіка*. 2020. № 11.
5. Лобода О.М. Вирішення задачі ідентифікації структури управління підприємства. *Сучасна спеціальна техніка*. Київ, 2012. № 3. С. 64–68.
6. Марасанов В.В., Пляшкевич О.М. Основи теорії проєктування і оптимізації макроекономічних систем. Херсон : Айлант, 2002. 190 с.

References:

1. Hnatienko H.M., Snytiuk V. Ye. (2008) Ekspertni tekhnolohii pryiniattia rishen [Expert decision-making technologies]. Kyiv: TOV "Maklaut", 444 p.
2. Hrabovetskyi B.Ye. (2010) Metody ekspertnykh otsinok: teoriia, metodolohiia, napriamky vykorystannia [Methods of expert assessments: theory, methodology, areas of use]. Vinnitsa: VNTU, 171 p.
3. Zbarskyi V.K., Matsybora V.I. (2009). Ekonomika silskoho hospodarstva: navch. posibnyk [Agricultural economics: a textbook]. Kyiv: Karavela, 264 p.
4. Loboda O.M. (2020) Zastosuvannya imitatsiinoho modeliuвання ta prohramnykh kompleksiv pry realizatsii innovatsiinykh proektiv v ekonomichnykh systemakh [Application of simulation modeling and software complexes in the implementation of innovative projects in economic systems]. *Efektivna ekonomika* [Efficient economy] (electronic journal), vol. 11. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8321> (accessed 15 October 2021).
5. Loboda O.M. (2012) Vyrishennia zadachi identyfikatsii struktury upravlinnia pidpriemstva [Solving the problem of identifying the management structure of the enterprise]. *Modern special equipment*, vol. 3, pp. 64–68.
6. Marasanov V.V., Pliashkevych O.M. (2002) Osnovy teorii proektuvannya i optymizatsii makroekonomichnykh system [Fundamentals of the theory of design and optimization of macroeconomic systems]. Kherson: Ailant, p. 190.

УДК 658:338.246(477)

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.22>**Огренич Ю.О.**

доктор економічних наук, доцент,
Запорізький національний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0294-1889>

Діброва В.О.

студентка,
Запорізький національний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-4527>

Ohrenych Yuliia, Dibrova Viktoriia

Zaporizhzhia National University

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМКИ ПОКРАЩЕННЯ

ECONOMIC SECURITY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN UKRAINE: STATE, PROBLEMS AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT

У статті визначено, що промислові підприємства мають нагальну потребу у підвищенні рівня економічної безпеки задля захисту від факторів ринкового середовища, забезпечення ефективності фінансово-господарської діяльності. Встановлено, що переважна більшість підприємств зазнала значних збитків, поступово відновлюють роботу та потребують комплексу заходів до протидії, нейтралізації впливу негативних факторів. Досліджено поняття «економічна безпека» та складові економічної безпеки підприємства, а саме: фінансову, інтелектуальну, кадрову, соціальну, техніко-технологічну, політико-правову, інформаційну, екологічну, силову, інноваційну. Проаналізовано індекс промислового виробництва за 2014–2021 рр. та червень 2022 р. Розглянуто кількість підприємств протягом 2014–2021 рр. та наведені прогнозні прибутки промислового сектору на період воєнного стану. Досліджено діяльність Державного підприємства «Антонов», проведено аналіз прогнозних прибутків за 2022 р. на підставі використання лінії тренду, методу ковзної середньої. Досліджено загальний рівень економічної безпеки підприємства на підставі аналізу інтегрального показника фінансової, виробничо-збутової, техніко-технологічної та кадрової складових економічної безпеки. Визначено проблеми, що пов'язані з економічною безпекою ДП «Антонов», а саме: неготовність підприємства до воєнного стану; відсутність постійного керівника; застаріле та зношене обладнання; відсутність новітніх технологій та повільне впровадження інновацій; втрачені угоди з постачальниками; складність логістики та втрата ринків збуту. За результатами дослідження сформовано шляхи підвищення економічної безпеки: переорієнтація ринків збуту продукції; розширення виробничої бази; оновлення техніки; дотримання екологічних норм; залучення іноземних інвестицій; підвищення кваліфікації співробітників; розробка стратегії розвитку підприємства; розробка та впровадження інструментів забезпечення економічної безпеки. Визначені напрямки удосконалення роботи підприємства, серед яких: переорієнтація ринку збуту; зміна сировинної бази; вирішення проблеми з керівництвом.

Ключові слова: економічна безпека, фактори ринкового середовища, промислові підприємства, інтегральний показник, прибуток, модель інтегральної оцінки економічної безпеки підприємства.

The article determines that industrial enterprises have an urgent need to increase the level of economic security in order to protect against the factors of the market environment, to ensure the efficiency of financial and economic activity. It was established that the vast majority of enterprises suffered significant losses, are gradually resuming their work and need a set of measures to counteract and neutralize the impact of negative factors. The concept of "economic security" and the components of an enterprise's economic security, namely: financial, intellectual, personnel, social, technical-technological, political-legal, informational, environmental, power,

innovative, have been studied. The index of industrial production for 2014–2021 and June 2022 was analyzed. The number of enterprises during 2014–2021 was considered and the forecasted profits of the industrial sector for the period of martial law were given. The activity of the State Enterprise "Antonov" was studied, the forecasted profits for 2022 were analyzed based on the use of the trend line, the moving average method. The general level of economic security of the enterprise was studied based on the analysis of the integral indicator of financial, production-sales, technical-technological and personnel components of economic security. Problems related to the economic security of the Antonov State Enterprise were identified, namely: the enterprise's unpreparedness for martial law; absence of a permanent manager; outdated and worn equipment; lack of the latest technologies and slow implementation of innovations; lost agreements with suppliers; complexity of logistics and loss of sales markets. According to the results of the study, ways of increasing economic security were formed: reorientation of product sales markets; expansion of the production base; updating of equipment; compliance with environmental standards; attraction of foreign investments; professional development of employees; development of an enterprise development strategy; development and implementation of economic security tools. The directions for improving the company's work have been identified, including: reorientation of the sales market; change of the raw material base; solving the problem with the management.

Key words: *economic security, factors of the market environment, industrial enterprises, integral indicator, profit, model of integral assessment of economic security of the enterprise.*

Постановка проблеми. Промислові підприємства забезпечують значну частину ВВП України, окрім цього вони створюють робочі місця для значної кількості населення, а також створюють матеріали для роботи малого та середнього бізнесу. Тому підтримка їх економічної безпеки є досить важливою, особливо у воєнний час, коли підприємства зазнаються впливу загроз, ризиків, факторів ринкового середовища.

Підприємство ДП «Антонов» є найбільшим підприємством, що виробляє літаки в Україні, та відіграє велику роль у розвитку галузі загалом. Його виробничі потужності досить сильно постраждали від воєнних дій, окрім цього минуле керівництво занедбало роботу підприємства. Тому актуальним є питання проведення оцінки рівня економічної безпеки ДП «Антонов» та визначення напрямів її підвищення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам дослідження економічної безпеки присвячено багато наукових праць, зокрема: Дідик А.М. [1]; Гапак Н.М. [2]; Сосновська І.М. [3]; Кургузенкова Л.А. [4]; Колодяжна І.В., Букріна К.А. [5]; Дикань В.Л., Воловельська І.В., Маковоз О.В. [6]; Небава М.І., Міронова Ю.В. [8]; Ярова Ю.О., Артеменко Л.П. [9]; Пілецька С.Т., Коритько Т.Ю., Ткаченко Є.В. [16]; Сідак В.С. [17].

Питання підвищення та підтримання економічної безпеки досить важливе для кожного підприємства, а особливо у воєнний час. Тому існує потреба у дослідженні особливостей забезпечення економічної безпеки на підприємствах в умовах воєнного стану, визначенні способів її забезпечення.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження економічної безпеки промислових підприємств, на прикладі підприємства «ДП Антонов», та визначення напрямків її покращення.

Виклад основного матеріалу. В умовах воєнного стану досить гостро стоїть питання забезпечення економічної безпеки на підприємствах, які зазнають досить великих збитків через ворожі прильоти, відсутність сировини, проблеми з електроенергією, відтік робочих кадрів закордон тощо. Забезпечення економічної безпеки є досить важливим аспектом роботи кожного підприємства, а особливо під час воєнного стану. Адже саме від економічної безпеки залежить захист, реагування на фактори ринкового середовища, ефективність фінансово-господарської діяльності, стабільність роботи.

Промислові підприємства відіграють важливе значення для підтримання економіки країни під час воєнного стану. На разі вони зазнають чи не найбільших збитків, через те що стали однією з найголовніших цілей ворога. Кожного дня підприємства втрачають свої виробничі потужності, готову продукцію, а також прибутки. Кожне підприємство має власну стратегію розвитку на декілька років, але в умовах воєнного

стану передбачити розвиток підприємства досить важко, тому слід заздалегідь продумати, як забезпечити його економічну безпеку.

За результатами дослідження підходів науковців до визначення поняття «економічна безпека» було визначено, що не існує єдиного підходу, тому нами згруповано підходи різних вчених до поняття у табл. 1.

Таблиця 1

Визначення поняття «економічна безпека»

Автор	Визначення
Дідик А.М.	«Економічна безпека підприємства як умова його діяльності – це стан системи взаємодії підприємства із суб'єктами внутрішнього та зовнішнього середовища, в якій підприємство спільно з інституціями держави з використанням власних ресурсів спроможне виявляти загрози його діяльності, уникати їх, нівелювати їхній вплив, пом'якшувати або долати наслідки реалізації загроз» [1, с. 34].
Гапак Н.М.	«Економічна безпека підприємства – це такий стан корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації і технологій, техніки та устаткування, прав) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективне їхнє використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного й соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам (загрозам)» [2].
Сосновська І.М.	«Економічна безпека підприємства – це захищеність його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також спроможність швидко усунути різноманітні загрози або пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності» [3].
Кургузенкова Л.А.	«Економічна безпека підприємства – це такий стан складної, нелінійної системи, що представляє собою відокремлений господарюючий суб'єкт при виробництві та обміні благами між людьми, у ході якого дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи або до неможливості її функціонування та розвитку» [4, с. 32].
Колодяжна І.В., Букріна К.А.	«Економічна безпека – стан економіки, що забезпечує достатній рівень соціального, політичного та оборонного існування й прогресивного розвитку України, невразливість і незалежність її економічних інтересів до можливих зовнішніх та внутрішніх загроз і впливів» [5, с. 136; 16].
Дикань В.Л., Воловельська І.В., Маковоз О.В.	«Економічна безпека – це такий стан господарюючого суб'єкта, при якому він нейтралізує негативні зовнішні впливи й добивається поставлених цілей при найбільш ефективному використанні наявного потенціалу в умовах невизначеності» [6, с. 12].
Небава М.І., Міронова Ю.В.	«Економічна безпека підприємства – це захист діяльності підприємства від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різноманітні загрози чи пристосуватися до існуючих умов, які не позначаються негативно на його діяльності» [8, с. 8].

Джерело: складено авторами на основі: [1; 2; 3; 4; 5; 6; 8; 17]

Аналізуючи табл. 1 ми дійшли до висновку, що економічна безпека підприємства є сукупністю дій підприємства, що спрямовані на забезпечення стабільної роботи підприємства та уникнення реальних загроз, захист від чинників ринкового середовища, нейтралізацію їх впливу.

Крім того, рівень економічної безпеки підприємства забезпечується шляхом зростання його основних функціональних складових (рис. 1). «Функціональні складові економічної безпеки підприємства – сукупність основних напрямів економічної

безпеки підприємства, які за своїм змістом істотно відрізняються один від одного» [9]. Кожна із вказаних складових відіграє важливу роль у забезпеченні економічної безпеки підприємства, адже визначає ефективне використання ресурсів, управління персоналом, розвиток потенціалу підприємства, впровадження сучасних технологій, інформаційно-аналітичне забезпечення, дотримання чинного законодавства, створення безпечних умов роботи, дотримання екологічних норм, використання інновацій та виробництво інноваційної продукції.

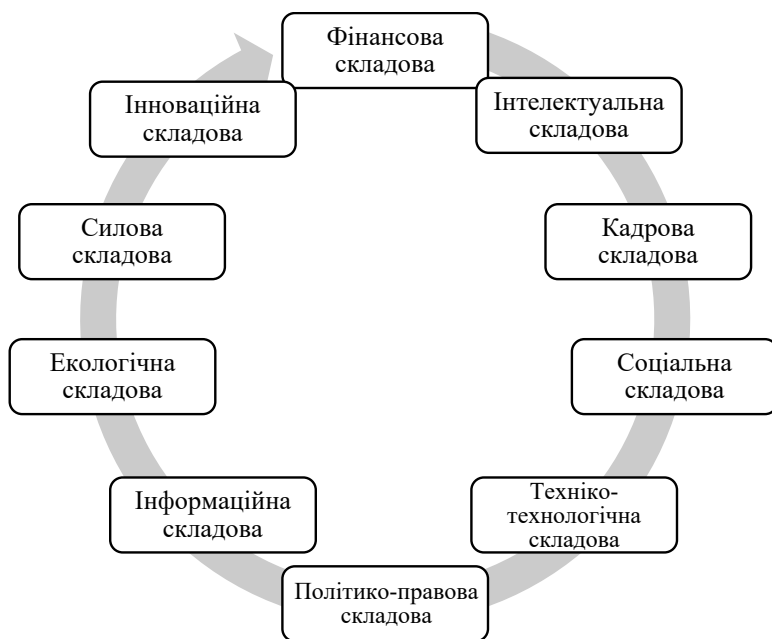

Рис. 1. Складові економічної безпеки підприємства

Джерело: [9]

Доцільно відзначити, що розвиток промислових підприємств є важливим чинником розвитку всієї економіки країни, але на їх діяльність постійно впливають фактори внутрішні та зовнішні. До зовнішніх факторів доцільно включити: цінова політика; стан економіки в країні; інфляція; митна політика; система оподаткування; законодавство; рівень конкурентної боротьби. Проте з 2022 р. до цих факторів слід віднести військові дії, через які підприємства зазнають найбільших втрат.

До внутрішніх факторів, які впливають на діяльності промислових підприємств слід віднести: рівень кваліфікації працівників; мотивація працівників; організація виробничого процесу; технічний рівень розвитку; стан основних засобів та використання інноваційних технологій, програмного забезпечення; фінансове забезпечення; виробництво інноваційної продукції; рівень розвитку маркетингової політики; система управління та ін. З 2022 р. до цих факторів також слід додати готовність підприємства до форс-мажорних обставин та наявність стратегії розвитку.

Враховуючи означене вище доцільно проаналізувати індекс промислового виробництва підприємств за 2014-2022 рр., який відображає динаміку обсягу виробництва (рис. 2).

Аналізуючи індекс промислової продукції за рис. 2 можна підсумувати, що його значення протягом досліджуваного періоду не опускалося нижче за 82,8% та найвищий показник був досягнутий в 2020 р. В кінці 2021 р. індекс промислового вироб-

Рис. 2. Індекс промислового виробництва за 2014–2021 рр. та червень 2022 р., %
Джерело: складено авторами на основі [10]

ництва в Україні склав 97,8 %, тобто промисловість знаходилась у фазі спаду, але в червні 2022 р. показник зріс та склав 100,3%, що показує стабільність роботи промислових підприємств навіть за умов воєнного стану.

В умовах сьогодення досить важко оцінити кількість закритих або зруйнованих промислових підприємств та станом на 1 липня 2022 р. збитки промисловості від війни приблизно становили 8,1 млрд дол. США. Проте кожного дня ці збитки можуть збільшуватися [11].

Аналізуючи рис. 3, можна зробити висновок, що кількість промислових підприємств була досить значною станом на 2021 р., хоча і зменшилася в порівнянні з 2020 р. та однією з причин є коронакриза.

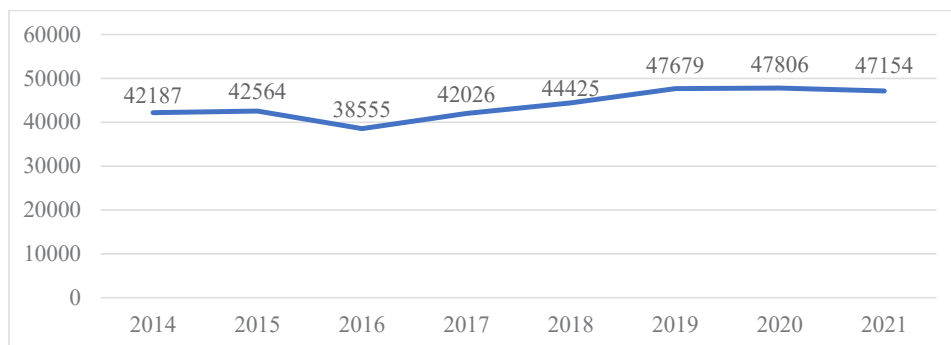

Рис. 3. Кількість промислових підприємств за 2014–2021 рр., од.

Джерело: складено авторами на основі [7]

Також доцільно проаналізувати динаміку підприємств, які одержали прибуток або збиток протягом 2014–2021 рр. (рис. 4).

Згідно рис. 4 можемо відзначити, що промислові підприємства є прибутковими, а ось збиткові підприємства зазвичай складають менше 30%. Проте, в 2020 р. та 2014 р. збиткові підприємства перевищили 30%.

Враховуючи досліджені показники підприємств по промисловості України слід зупинитися на дослідженні рівня економічної безпеки. Розглядаючи економічну безпеку промислових підприємств, ми звернули свою увагу саме на Державне підприємство «Антонов», який є «провідним виробником літаків в Україні. Компанія існує вже понад 70 років, за час її існування конструкторами компанії було розроблено понад

Рис. 4. Кількість збиткових та прибуткових промислових підприємств за 2014–2021 рр., %

Джерело: складено авторами на основі [7]

100 моделей літаків, найвідоміші з яких Ан-225 (Мрія) та Ан-124 (Руслан). Компанія співпрацює з кубинськими, північнокорейськими і російськими авіакомпаніями, але після 24 лютого підприємство припинило своє співробітництво з російськими авіакомпаніями» [12].

Підприємство ДП «Антонов» є досить важливим для подальшого розвитку аеро та космічної галузі, тому доцільно проаналізувати прибутки та збитки компанії, дослідити рівень його економічної безпеки (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз прибутку підприємства ДП «Антонов» за 2015–2021 рр.

Період	Прибуток	Абсолютне відхилення, тис. грн.	Відносне відхилення, %
I квартал 2018	339 137	-	-
II квартал 2018	563 984	224 847	66,30
III квартал 2018	848 206	284 222	50,40
2018	1 093 649	245 443	28,94
I квартал 2019	177 509	-916 140	-83,77
II квартал 2019	369 919	192 410	108,39
III квартал 2019	609 598	239 679	64,79
2019	447 983	-161 615	-26,51
I квартал 2020	159 618	-288 365	-64,37
II квартал 2020	340 057	180 439	113,04
III квартал 2020	818 933	478 876	140,82
2020	1 071 816	252 883	30,88
I квартал 2021	105 480	-966 336	-90,16
II квартал 2021	401 264	295 784	280,42
III квартал 2021	676 956	275 692	68,71

Джерело: складено авторами на основі [13]

Аналізуючи прибуток підприємства по кварталам можна прийти до висновку, що значення прибутку значно зменшилося в 2019 р., але вже в 2020 р. прибуток знову почав відновлюватися до рівня 2018 р. Проте коронакриза вплинула на всі сектори економіки України та не обійшла підприємство ДП «Антонов», що обумовило зменшення прибутку в 2021 р.

Побудувавши динаміку зміни прибутку ДП «Антонов» та відмітивши на графіку лінію тренду слід відзначити, що прибуток протягом наступних років має тенденцію до зменшення (рис. 5).

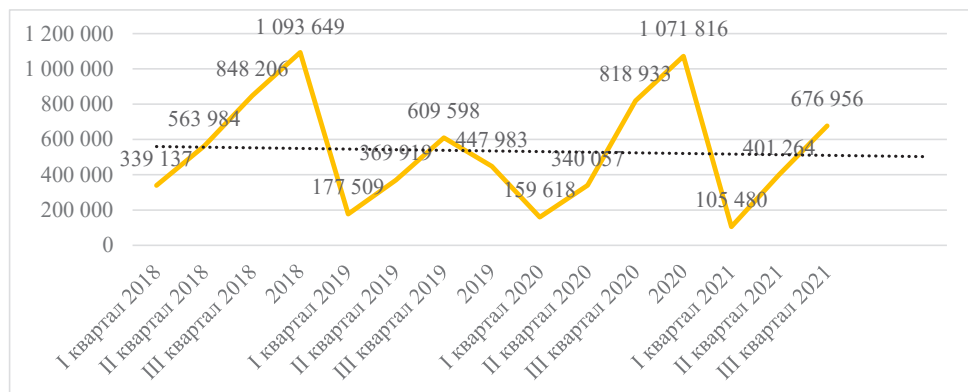

Рис. 5. Аналіз прибутку підприємства ДП «Антонов» за 2018–2021 рр.

Джерело: складено авторами на основі [13]

З метою здійснення більш точного прогнозу прибутку на наступні квартали було використано метод ковзного середнього, що є прийомом попереднього аналізу для виявлення тренду зміни того чи іншого показника (табл. 3) [14].

Враховуючи дані табл. 3 можемо відзначити, що є 3 варіанти прогнозу прибутку на 2022 р., найменша середня квадратична помилка виникає при $n=3$, тому найбільшим ймовірним прибутком є 359406,67. Слід зауважити, що здійснені розрахунки не враховують вплив на підприємство воєнних дій, тому оцінити наскільки реальний такий прибуток в умовах сьогодення досить важко, адже підприємство почало зазнавати збитки ще з перших днів війни.

Генеральний директор ДП «Антонов» оцінив збитки від військової агресії в понад 1 млрд. доларів [15]. Ця сума зумовлена такими факторами:

1. Понад 500 млн. доларів потрібно на реконструкцію аеродрому в Гостомелі. Були знищені досить важливі льотно-випробувальні бази.
2. Знищення АН-225 «Мрія», що був єдиним у світі.
3. Повністю знищено літаки АН-74, АН-26. Серйозно пошкоджено АН-22 «Антей», а також пошкоджено АН-132Д, АН-28, АН-148 та модернізований «Руслан» [15].

Точну оцінку збитків досить складно зробити, так як відсутній доступ до нерозмінованих й знешкоджених об'єктів аеродрому в Гостомелі [15].

Перейдемо до оцінки рівня економічної безпеки підприємства шляхом використання підходу, який запропонували науковці Пілецька С.Т., Коритько Т.Ю., Ткаченко Є.В. Зокрема, вчені створили модель інтегральної оцінки рівня економічної безпеки підприємства, яка ґрунтується на визначенні фінансової, виробничо-збутової, техніко-технологічної та кадрової функціональних складових [16, с. 57–62]. За кожною функціональною складовою економічної безпеки визначено набір показників, що дозволяє здійснити розрахунок відповідних інтегральних показників за складовими.

Таблиця 3

Прогноз прибутку підприємства ДП «Антонов» на 2022 р.

Метод ковзного середнього				
Період	Прибуток	n=3	n=5	n=7
I квартал 2018	339 137			
II квартал 2018	563 984			
III квартал 2018	848 206			
2018	1 093 649	583775,67		
I квартал 2019	177 509	835279,67		
II квартал 2019	369 919	706454,67	604497,00	
III квартал 2019	609 598	547025,67	610653,40	
2019	447 983	385675,33	619776,20	571714,57
I квартал 2020	159 618	475833,33	539731,60	587264,00
II квартал 2020	340 057	405733,00	352925,40	529497,43
III квартал 2020	818 933	315886,00	385435,00	456904,71
2020	1 071 816	439536,00	475237,80	417659,57
I квартал 2021	105 480	743602,00	567681,40	545417,71
II квартал 2021	401 264	665409,67	499180,80	507640,71
III квартал 2021	676 956	526186,67	547510,00	477878,71
2021		394566,67	614889,80	510589,14
I квартал 2022		359406,67	451103,20	487786,57

Джерело: складено авторами на основі [13]

Для визначення рівня економічної безпеки на підприємстві ДП «Антонов» доцільно спочатку визначити вагові значення групових показників функціональних складових економічної безпеки підприємства та здійснити розрахунок інтегрального показника для кожної функціональної складової (табл. 4).

За результатами проведеного аналізу інтегральних показників функціональних складових економічної безпеки слід відзначити таке: інтегральний показник фінансової складової протягом аналізованого періоду зростає, що є достатньо позитивною тенденцією; інтегральний показник виробничо-збутової складової має негативну динаміку, тобто підприємство має проблеми з основними засобами; інтегральний показник техніко-технологічної складової досить нестабільний та однією з причин цього є відсутність інформації щодо інноваційної діяльності; інтегральний показник кадрової складової є нестабільним, найбільшого свого значення він досягнув в 2018 р., а в 2019 р. та в 2021 р. мав спадну динаміку.

З метою підвищення точності оцінки загального інтегрального показника економічної безпеки нами було використано шкалу визначення рівня економічної безпеки підприємства, яку сформували Пілецька С.Т., Коритько Т.Ю., Ткаченко Є.В. [16, с. 57–62].

На підставі використання шкали було з'ясовано, що підприємство має проблемний стан економічної безпеки. Тобто, для підприємства є характерним криза, яка виникла через воєнний стан та наслідки можуть бути катастрофічними.

Щоб виявити проблеми підприємства в аспекті економічної безпеки, доцільно розглянути кожну функціональну складову інтегрального показника економічної безпеки підприємств.

Таблиця 4

Інтегральні показники функціональних складових економічної безпеки підприємства та інтегральний показник економічної безпеки за 2018–2020 рр. та III квартал 2021 р.

Показник	2018	2019	2020	III квартал 2021	Відносне відхилення 2021 р. до 2020 р., %
Інтегральний показник фінансової складової економічної безпеки підприємства					
Рентабельність продажів	0,14	0,07	0,14	0,10	-29
Коефіцієнт поточної ліквідності	1,77	2,38	2,32	11,61	400
Коефіцієнт автономії	0,64	0,70	0,70	0,66	-5,7
Коефіцієнт оберненості активів	0,11	0,11	0,24	0,19	-21
Значення показника	0,71	0,88	0,92	3,53	282
Інтегральний показник виробничо-збутової складової економічної безпеки підприємства					
Рівень завантаженості обладнання	-	-	-	-	-
Рівень зносу основних коштів	0,75	0,09	0,20	0,23	15
Фондовіддача	6,52	1,25	1,52	1,27	-16,45
Значення показника	1,95	0,35	0,46	0,41	-10,87
Інтегральний показник техніко-технологічної складової економічної безпеки підприємств					
Коефіцієнт оновлення основних фондів	0,25	0,91	0,80	0,77	-3,75
Коефіцієнт матеріаловіддачі	0,58	0,42	0,63	0,45	-28,57
Коефіцієнт фінансування НДДКР	-	-	-	-	-
Коефіцієнт вироблення продукції на одного робітника	0,001	0,002	0,001	0,001	0
Значення показника	0,24	0,37	0,40	0,34	-15
Інтегральний показник кадрової складової економічної безпеки підприємств					
Плинність кадрів	0,011	0,012	0,003	0,001	-66,67
Продуктивність праці	35,83	22,55	33,90	29,23	-13,78
Рентабельність персоналу	5,01	1,68	4,84	3,02	-37,6
Значення показника	14,39	8,58	13,64	11,39	-16,5
Загальний інтегральний показник економічної безпеки для підприємства					
Загальний інтегральний показник для підприємства	34,63	21,29	31,59	35,14	11,24

Джерело: складено авторами на основі [13]

Аналізуючи фінансову складову можна прийти до висновку, що підприємство має високий рівень витрат, через це значно знижується рівень чистого прибутку. Також на підприємстві недостатня кількість активів для забезпечення своїх поточних та довгострокових зобов'язань.

Розглядаючи показник виробничо-збутової складової було виявлено проблеми з основними засобами підприємства, тобто основні засоби неефективно використовую-

ються, так як кількість виробленої продукції на одиницю основних засобів за 2021 р. в порівнянні з 2018 р. значно зменшилася.

Отримане значення техніко-технологічної складової свідчить про те, що оновлення основних засобів зменшується в останні три роки, а в 2022 р. цей процес може призупинитися через недостатню кількість коштів та воєнні дії. Також аналізуючи матеріальні витрати можна прийти до висновку, що вони використовуються не в повному обсязі.

Показник кадрової складової підприємства є досить високим та це пов'язане з тим, що підприємство не бажає втрачати кваліфіковані кадри, особливо конструкторів та авіа будівельників.

Зокрема, однією з головних проблем є те, що за останні сім років ДП «Антонов» не розробило і не випустило жодного літака, а також було втрачено контракти та угоди, що були досить важливими для розвитку компанії. Загальні втрати для підприємства було оцінено в більше ніж 10 млрд долл США [12].

За результатами проведеного дослідження визначено проблеми економічної безпеки підприємства ДП «Антонов»: неготовність підприємства до форс-мажорної ситуації; відсутність постійного керівника, в останні роки на підприємстві змінилося багато керівників; застаріле обладнання; відсутність новітніх технологій; втрачено багато угод з постачальниками, що призвело до збитків компанії; нестача фінансового забезпечення; втрата ринків збуту; повільне впровадження сучасного програмного забезпечення; недостатній рівень мотивації працівників; відсутність інструментів забезпечення економічної безпеки.

Задля підвищення рівня економічної безпеки слід сформувані напрямки її покращення: переорієнтація ринків збуту продукції, заключення угод з Туреччиною, Саудівською Аравією; розширення виробничої бази; оновлення техніки, заміна старих верстатів на нові дасть змогу зменшити вплив виробничо-технічних ризиків на економічну безпеку; впровадження сучасного програмного забезпечення; дотримання екологічних норм та відповідність міжнародним стандартам; залучення іноземних інвестицій та отримання допомоги від держави; підвищення кваліфікації співробітників, обмін досвідом з іноземними компаніями, навчання працівників; розробка стратегії розвитку підприємства на 5 років; формування та впровадження інструментів забезпечення економічної безпеки; підвищення рівня контролю за рівнем безпеки. Підвищення рівня економічної безпеки підприємства гарантуватиме відновлення роботи, покращення результатів діяльності.

Аналізуючи роботу підприємства ДП «Антонов» слід зазначити, що воно знаходиться на межі кризи, адже через воєнні дії втратило свої виробничі потужності, а через постійну зміну керівництва було втрачено багато прибуткових угод укладених раніше. Щоб підвищити рівень економічної безпеки слід залучити нових клієнтів, оновити матеріальну базу, залучити іноземні інвестиції, отримати допомогу від держави, сформувані інструменти забезпечення економічної безпеки та відповідну стратегію розвитку. Загалом важливим питанням для підприємства є підвищення економічної безпеки задля виявлення та усунення ризиків банкрутства, визначення напрямків відновлення роботи.

Висновки. Таким чином, економічна безпека відіграє важливе значення для діяльності підприємств. Забезпечуючи економічну безпеку на підприємстві можна уникнути кризових станів, нейтралізувати вплив факторів ринкового середовища, підтримувати його стабільну роботу, заздалегідь попередити проблеми, що пов'язані з певною складовою економічної безпеки.

За результатами проведеного аналізу рівня економічної безпеки ДП «Антонов» було визначено, що він є досить низький, тобто підприємство має імовірність опинитися на межі банкрутства, адже зазнає впливу негативних факторів, загроз та ризиків. Тому підприємству доцільним є подолання таких проблем, як: застаріле обладнання, неефективне використання активів та матеріальних ресурсів, значний рівень витрат, нестача фінансо-

вих ресурсів, відсутність інструментів забезпечення безпеки. Крім того, слід спрямувати діяльність на нові ринки, такі як європейський ринок збуту, ринок Саудівської Аравії та Єгипту, доцільно змінити сировинну базу, провести модернізацію на підприємстві, створити на основі ДП «Антонов» виготовлення алюмінієвої та сталеві продукції.

Слід зауважити, що за умови подальшого зменшення прибутків підприємству доведеться приймати радикальні дії, наприклад продавати непотрібні приміщення за державною програмою приватизації, що дозволить залучити додаткові кошти.

Отже, промислове підприємство ДП «Антонов» потребує підвищення рівня економічної безпеки, що може бути досягнутим за умови подолання виявлених проблем та реалізації запропонованих заходів, що дозволить підвищити рівень безпеки, відновити роботу, покращити показники фінансово-господарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Економічна безпека підприємства: підручник / [А. М. Дідик, О. Є. Кузьмін, В. Л. Ортинський, Г. В. Козаченко, Ю. С. Погорелов, О. В. Ілляшенко та ін.]; за заг. ред. А. М. Дідика. Львів : НУ «Львівська політехніка», ТзОВ «Видавнича група «Бухгалтери України», 2019. 624 с.
2. Гапак Н. М. Економічна безпека підприємства: сутність, зміст та основи оцінки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка*. 2013. Вип. 3 (40). С. 62–65. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1145> (дата звернення: 22.12.2022).
3. Сосновська І. М. Поняття та значення економічної безпеки виробничо-господарської діяльності підприємств. *Ефективна економіка*. 2015. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4303> (дата звернення: 22.12.2022).
4. Кургузенкова Л. А. Економічна безпека підприємства: сутність та чинники формування її відповідного рівня. *Економіка та суспільство*. 2015. Вип. 1. С. 31–34. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/1_ukr/06.pdf (дата звернення: 22.12.2022).
5. Колодяжна І. В., Букріна К. А. Економічна безпека в системі сталого функціонування підприємства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 23. Частина 1. С. 135–140.
6. Дикань В. Л., Воловельська І. В., Маковоз О. В. Економічна безпека підприємства : навч. посібник. Харків : УкрДАЗТ, 2011. 266 с.
7. Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.12.2022).
8. Небава М. І., Міронова Ю. В. Економічна безпека підприємства : навч. посібник. Вінниця : ВНТУ, 2017. 73 с. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmib/33nebava_ekonomichna_bezpeka_pidpriemstva/ekon_bezp_Nebava.pdf (дата звернення: 22.12.2022).
9. Ярова Ю. О., Артеменко Л. П. Структура економічної безпеки підприємства в умовах кризи. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2016. № 13. С. 257–263.
10. Офіційний сайт Мінфін. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2021/09/06/71178282/> (дата звернення: 22.12.2022).
11. Мороз М., Бондаренко Є. Збитки промисловості через війну. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/zbytky-promyslovosti-cherez-vijnu/> (дата звернення: 22.12.2022).
12. Офіційний сайт Міністерства економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=b059747c-b3b0-4870-941a-0376aa7d4ef8&title=DerzhavnePidprimstvoantonov> (дата звернення: 22.12.2022).
13. Офіційний сайт ДП «Антонов». URL: <https://antonov.com/en/activity> (дата звернення: 22.12.2022).
14. Метод ковзної середньої в Microsoft Excel. *Windows*. URL: <https://uk.soringprepair.com/moving-average-in-excel/> (дата звернення: 22.12.2022).
15. Уляницький Д., Тарасовський Ю. Понад \$1 млрд плюс «Мрія». Керівництво «Антонова» оцінило збитки підприємства через війну. Електронне видання. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/news/ponad-1-mlrd-plyus-mriya-kerivnitstvo-antonova-otsinilo-zbitki-pidpriemstva-cherez-viynu-23062022-6770> (дата звернення: 22.12.2022).
16. Пілецька С. Т., Коритько Т. Ю., Ткаченко Є. В. Модель інтегральної оцінки економічної безпеки підприємства. *Економічний вісник Донбасу*. 2021. № 3 (65). С. 56–65. URL: [http://www.evd-journal.org/download/2021/3\(65\)/04-Piletska.pdf](http://www.evd-journal.org/download/2021/3(65)/04-Piletska.pdf) (дата звернення: 22.12.2022).
17. Сідак В. С. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання : монографія. Київ : Крок, 2008. 403 с.

References:

1. Didyk A. M., ed. (2019) *Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: pidruchnyk* [Economic security of the enterprise: a textbook]. Lviv: NU "Lviv Polytechnic University", LLC "Accountants of Ukraine Publishing Group".
2. Hapak N. M. (2013) Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: sutnist, zmist ta osnovy otsinky [Economic security of the enterprise: essence, content and basis of evaluation]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Economy*, vol. 3, pp. 62–65. Available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1145> (accessed 22 December 2022).
3. Sosnovska I. N. (2015) Poniattia ta znachennia ekonomichnoi bezpeky vyrobnycho-hospodarskoi diialnosti pidpriemstv [The concept and importance of economic security of production and economic activity of enterprises]. *Efficient economy*, no. 9. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4303> (accessed 22 December 2022).
4. Kurguzenkova L. A. (2015) Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: sutnist ta chynnyky formuvannia yii vidpovidnoho rivnia [Economic security of company: essens and formational factors of correspond level]. *Economy and society*, vol. 1, pp. 31–34. Available at: https://economyandsociety.in.ua/journals/1_ukr/06.pdf (accessed 22 December 2022). (In Ukrainian)
5. Kolodaznaya I. V., Bukrina K. A. (2019) Ekonomichna bezpeka v systemi staloho funkcionuvannia pidpriemstva [Economic security in the sustainable operation of enterprise]. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: International economic relations and the world economy*, vol. 23, pp. 135–140.
6. Dykan V. L., Volovelska I. V., Makovoz O. V. (2011) *Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: navch. posibnyk* [Economic security of the enterprise: training. manual]. Kharkiv: UkrDAZT.
7. Derzhavna sluzhba statystryky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Available at: <https://ukrstat.gov.ua/> (accessed 22 December 2022).
8. Nebava M. I., Mironova Yu. V. (2017) *Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: navch. posibnyk* [Economic security of the enterprise: training. manual]. Vinnytsia: VNTU. Available at: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmib/33nebava_ekonomichna_bezpeka_pidpriemstva/ekon_bezp_Nebava.pdf (accessed 22 December 2022).
9. Yarova Yu. O., Artemenko L. P. (2016) Struktura ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva v umovakh kryzy [The structure of economic security of the enterprise in crisis conditions]. *Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"*, no. 13, pp. 257–263.
10. Ofitsiyniy sait Minfin [Official website of the Ministry of Finance]. Available at: <https://minfin.com.ua/ua/2021/09/06/71178282/> (accessed 22 December 2022).
11. Moroz M., Bondarenko E. Zbytky promyslovosti cherez viinu [Industrial losses due to the war]. *Vox Ukraine*. Available at: <https://voxukraine.org/zbytky-promyslovosti-cherez-vijnu/> (accessed 22 December 2022).
12. Ofitsiyniy sait Ministerstva ekonomiky Ukrainy [Official website of the Ministry of Economy of Ukraine]. Available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=b059747c-b3b0-4870-941a-0376aa7d4ef8&title=DerzhavnePidprimstvoantonov> (accessed 22 December 2022).
13. Ofitsiyniy sait DP "Antonov" [The official website of DP "Antonov"]. Available at: <https://antonov.com/en/activity> (accessed 22 December 2022).
14. Metod kovznoi serednoi v Microsoft Excel [The moving average method in Microsoft Excel]. *Windows*. Available at: <https://uk.soringcrepair.com/moving-average-in-excel/> (accessed 22 December 2022).
15. Ulyanitsky D., Tarasovsky Yu. Ponad \$1 mlrd plius «Mriia». Kerivnytstvo «Antonova» otsinylo zbytky pidpriemstva cherez viinu [Over \$1 billion plus "Dream". The management of "Antonova" assessed the losses of the enterprise due to the war]. *Forbes*. Available at: <https://forbes.ua/news/ponad-1-mlrd-plyus-mriya-kerivnitstvo-antonova-otsinilo-zbitki-pidpriemstva-cherez-viynu-23062022-6770> (accessed 22 December 2022).
16. Piletska S. T., Korytko T. Yu., Tkachenko Ye. V. (2021) Model intehralnoi otsinky ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [A Model of Integrated Assessment of the Enterprise Economic Security]. *Economic Herald of Donbass*, no. 3 (65), pp. 56–65. Available at: [http://www.evd-journal.org/download/2021/3\(65\)/04-Piletska.pdf](http://www.evd-journal.org/download/2021/3(65)/04-Piletska.pdf) (accessed 22 December 2022).
17. Sidak V. S. (2008) *Problemy upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu subiektiv hospodariuvannia: monohrafiia* [Problems of economic security management of economic entities: monograph]. Kyiv: Krok.

УДК 336.132.1

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.23>**Посаднєва О.М.**

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів, обліку та оподаткування,
Херсонський національний технічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8721-5124>

Повод Т.М.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки та фінансів,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8191-5488>

Posadnieva Oksana

Kherson National Technical University

Povod Tetiana

Kherson State Agrarian and Economic University

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ У ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

THE ROLE OF STATE ENTERPRISES IN THE ECONOMIC SYSTEM OF UKRAINE

Велика кількість державних підприємств в Україні та низькі фінансові результати їх діяльності вимагають всебічного аналізу діяльності цих суб'єктів господарювання та знаходження шляхів реформування державного сектору. У цій статті розглянуті теоретичні і практичні аспекти функціонування державних підприємств. Описано основні види суб'єктів господарювання державного сектору економіки. Визначено місце і роль суб'єктів господарювання державного сектора економіки у економічній системі держави. Проаналізовано ефективність діяльності державних підприємств за останні роки. Зроблено висновки, що належний корпоративний менеджмент на державних підприємствах має підвищити їх соціальну та економічну ефективність, а також мінімізувати ризики бюджету щодо недоотримання податкових та неподаткових надходжень від цих суб'єктів та вимушеного збільшення витрат через державні гарантійні зобов'язання за кредитами таких підприємств. Дослідження проводилось з використанням структурного, порівняльного, статистичного, економічних методів аналізу. При обробці фактичних даних використовувались розрахунково-аналітичні та графічні методи. Інформаційною базою слугували нормативні акти, наукові праці зарубіжних та вітчизняних вчених, інтернет-ресурси, статистичні дані щодо роботи державних підприємств.

Ключові слова: державні підприємства, суб'єкти господарювання державної власності, форма власності, чистий прибуток, корпоративний менеджмент, фінанси підприємств, бюджетні надходження.

The article examines theoretical and practical aspects of the functioning of state-owned enterprises. In many countries of the world, despite the dominance of the private sector of the economy, the public sector continues to exist and develop. In addition, market-developed countries in which corporate management is established at state-owned enterprises receive significant revenues from the public sector, which are used to fill budgets. A somewhat different situation has developed in Ukraine. The total number of state-owned enterprises is quite large, but about half of them are inactive. Among working enterprises, the number of unprofitable enterprises has increased significantly in recent years. As a result, there were significant fiscal risks of budgetary losses due to the activities of state-owned enterprises. The purpose of this article is to study the legislative foundations of the functioning of state-owned enterprises in Ukraine and to identify the main problems of their activity. The work examines the composition of economic entities of the state sector of the economy, describes the main types of economic entities of the state sector

of the economy. The main types of state-owned enterprises are identified, and their functions are defined. The place and role of economic entities of the state sector of the economy in the economic system of the state is determined. The efficiency of state-owned enterprises in recent years has been analyzed. It was concluded that the activity of economic entities of the state sector of the economy is extremely important, as it performs a number of socially important tasks. However, inefficient management of the activities of these economic entities can lead to significant budget losses, which ultimately neutralize the positive impact of the implementation of activities by such enterprises. It is assumed that proper corporate management at state-owned enterprises should increase their social and economic efficiency, as well as minimize budget risks related to non-receipt of tax and non-tax revenues from these entities and a forced increase in expenditures due to state guarantee obligations for loans of such enterprises. The research was conducted using structural, comparative, statistical, and economic methods of analysis. Calculation-analytical and graphical methods were used in the processing of actual data. Regulatory acts, scientific works of foreign and domestic scientists, Internet resources, and statistical data on the work of state-owned enterprises served as the information base.

Key words: state enterprises, state-owned business entities, form of ownership, net profit, corporate management, enterprise finances, budget revenues.

Постановка проблеми. Державні підприємства існують у більшості країн світу, незважаючи на тип економіки: ринкова, командно-адміністративна або змішана. Якщо для командно-адміністративної економіки державні підприємства є єдиною формою власності, то для ринкової економіки – однією з форм власності. Існування таких підприємств є необхідним, оскільки вони виконують ряд специфічних функцій та задовольняють певні соціальні потреби суспільства, які не може задовольнити приватний сектор. Окрім цього державні підприємства забезпечують надходження до державного бюджету не тільки у вигляді податкових надходжень, а й у вигляді частини прибутку, яка має бути спрямована до неподаткових надходжень бюджету. Тому ефективно функціонуючі державні підприємства забезпечують інноваційний розвиток національної економіки, задовольняють окремі соціальні потреби населення та забезпечують додаткові надходження до державного бюджету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам функціонування та розвитку державного сектора в Україні присвячені роботи багатьох вітчизняних вчених, таких як: Г. Аніловська [1], В. Махінчук [2], Н. Петришина [3], І. Тинська [4], М. Шестатак [5]. Зарубіжні вчені також досліджували ефективність управління державним сектором економіки, а саме: Дж. Гелбрейта, П. Самуельсона, Дж. Стігліца та інші.

Здебільшого роботи вітчизняних вчених присвячені оцінці необхідності існування державних підприємств; визначенню особливостей функціонування державного сектору; виділенню переваг державної власності у порівнянні з недержавною через виконання першою специфічних функцій. У роботах зарубіжних науковців розкрито поняття «суспільних благ», які обґрунтовують необхідність існування державного сектора економіки.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження законодавчих основ функціонування державних підприємств в Україні та виявлення основних проблем їх діяльності.

Виклад основного матеріалу. У певні віхи розвитку світової економіки зацікавленість держав у нарощуванні або зменшенні кількості державних підприємств зазнавала значних коливань. Останнім часом спостерігається зростання впливу державних підприємств на обсяги виготовлення та надання товарів і послуг у світовому масштабі, здебільшого завдяки китайським компаніям. Однак державні підприємства є незмінною складовою економічного середовища будь-якої країни.

Державні підприємства є однією з форм власності підприємств, які, згідно норм Господарського кодексу України (далі – ГКУ), можуть функціонувати на території нашої держави (ст. 63 ГКУ). При цьому вони можуть бути як унітарними (на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки), так і господарськими товариствами, у статутному капіталі яких держава бере участь [6].

Згідно рекомендацій Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) до державних підприємств мають бути віднесені ті підприємства, в яких державні органи володіють часткою капіталу, що становить понад 50%, або ті, які ними контролюються, зокрема шляхом введення державного менеджменту [7].

Вітчизняне законодавство (ч. 2. ст. 22 ГКУ) відносить до «суб'єктів господарювання державного сектора економіки» суб'єктів, що діють на основі лише державної власності, а також суб'єктів, державна частка у статутному капіталі яких перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів [6]. Тобто, можна сказати, що визначення державних підприємств у загальноприйнятому тлумаченні та українському законодавстві майже не відрізняються, окрім того, що згідно рекомендацій ОЕСР такі суб'єкти господарювання відносяться до державних підприємств, а згідно ГКУ – до суб'єктів господарювання державного сектора економіки, а державні підприємства є окремою категорією цих суб'єктів (рис. 1).

Таким чином, відповідно до Господарського кодексу України державними підприємствами є підприємства, що діють на основі державної власності.

Крім того, відповідно до частини третьої статті 63 ГКУ залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні.

Рис. 1. Підприємства (установи), які відносяться до суб'єктів господарювання державного сектора економіки

Джерело: Складено авторами за даними джерел [6; 8].

Унітарні підприємства, в свою чергу, поділяються на комерційні та казенні підприємства. *Державне комерційне підприємство* є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту на принципах підприємництва, зазначених у статті 44 ГКУ, і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном.

Казенне підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів України. У рішенні про створення казенного підприємства визначаються обсяг і характер основної діяльності підприємства, а також орган, до сфери управління якого входить підприємство.

Порядок утворення та діяльності казенних підприємств визначено статтями 76-77 ГКУ.

Відповідно до статті 76 ГКУ казенні підприємства створюються в галузях економіки, в яких:

- законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам;
- основним (понад 50%) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава;
- за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів;
- переважаючим (понад 50%) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним;
- приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом [8].

Порядок утворення державного унітарного підприємства визначено у статті 73 ГКУ, яка, зокрема, передбачає, що державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. Найменування державного унітарного підприємства повинно містити слова «державне підприємство».

До державних підприємств корпоративного типу можна віднести державні акціонерні товариства, 100% акцій яких перебуває у державній власності [8].

Як вже було зазначено, наявність державних підприємств як форми власності притаманна усім країнам світу. У деяких, здебільшого тоталітарних, країнах вони є єдиною формою власності підприємств, у інших країнах вони функціонують паралельно з приватним бізнесом. Наявність значної кількості державних підприємств у державах з ринковою економікою пов'язана з функціями, які вони виконують (рис. 2) [9, с. 853].

Виконання зазначених у рисунку функцій державних підприємств не може бути делеговане комерційним структурам через спрямованість діяльності останніх на отримання якомога більшої вигоди і мінімізацію підприємницьких ризиків.

Контрольна	<ul style="list-style-type: none">• державний контроль за ціноутворенням у природних монополіях
Інвестиційна	<ul style="list-style-type: none">• реалізація довгострокових і ризикових, але стратегічно важливих для держави проектів
Соціальна	<ul style="list-style-type: none">• надання некомерційних послуг усім верствам населення на всій території країни
Фіскальна	<ul style="list-style-type: none">• податкове і неподаткове (шляхом вилучення частини прибутку) наповнення бюджетів різних рівнів

Рис. 2. Функції державних підприємств

Джерело: [9, с. 853]

ОЕСР разом з Всесвітнім банком окреслили ряд загальноприйнятих причин зацікавленості країн у державній власності. Вони є виправданими, коли державні підприємства:

1. Займаються громадськими (оборонна галузь, охорона громадського порядку, благоустрій) та суспільно корисними (охорона здоров'я та освіта) видами діяльності, які задовольняють потреби кожної людини у суспільстві. Оплата таких послуг кож-

ним громадянином окремо є обтяжливою та недоцільною, а тому вони фінансуються колективно за рахунок сплати податків.

2. Є неприбутковими, але стратегічно важливими для економіки.

3. Обмежують контроль приватних та іноземних власників над національною економікою.

4. Генерують державні кошти. Наприклад, держава може інвестувати у певні галузі та контролювати підприємство для встановлення монопольних цін з подальшим використанням отриманих державним підприємством доходів.

5. Покращують доступність послуг загального користування. Держава може організувати реалізацію певних товарів та послуг через державні підприємства за зниженими цінами цільовим групам населення з метою забезпечення їх доступності населенню шляхом перехресного субсидування [7].

Зважаючи на вищеперераховане, державні підприємства здебільшого є менш прибутковими, ніж приватні, оскільки перед ними постають дещо інші завдання.

Окрім необхідного існування підприємств саме державної форми власності у певних соціально-економічних сферах діяльності, у деяких випадках держава вимушена втручатися у діяльність комерційних підприємств і організацій шляхом викупу частини їх капіталу задля запобігання їх банкрутству. Особливо це стосується системних компаній у певних галузях економіки, банкрутство яких призведе до підвищення соціальної напруги у суспільстві.

Згідно норм вітчизняного законодавства до суспільно значимих компаній відносяться емітенти цінних паперів, цінні папери яких допущені до торгів на регульованому ринку капіталу або щодо цінних паперів яких здійснено публічну пропозицію, банки, страховики, недержавні пенсійні фонди, інші фінансові установи (крім інших фінансових установ та недержавних пенсійних фондів, що належать до мікропідприємств та малих підприємств) та великі підприємства, (ті, в яких балансова вартість активів – понад 20 млн євро; чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – понад 40 млн євро; середня кількість працівників – понад 250 осіб) [10].

Тому при загрози банкрутства вищезазначених підприємств (установ) задля запобігання кризі у певному сегменті економіки у ринково розвинених країнах урядом може бути прийняте рішення про націоналізацію такого суб'єкта господарювання [13; 14].

Окремою причиною наявності значної кількості державних підприємств у країнах Східної Європи є їх постсоціалістична спадщина. Для України така спадщина обернулася великою кількістю непрацюючих державних підприємств. Ці підприємства не відносяться до суспільно значимих та суспільно корисних, а лише використовують державні кошти для свого існування і часто стають нішами для використання корупційних схем та незаконного заволодіння державними коштами (рис. 3).

Як видно з рисунку за останні 5 років кількість державних підприємств дещо зменшилася, негативним фактором при цьому є скорочення кількості працюючих державних підприємств. Питома вага державних підприємств у загальній кількості підприємств України за досліджуваний період становила близько 1%, у динаміці цей відсоток скоротився з 1,24% у 2016 році до 0,97% у 2021 році. Такому положенню справ посприяла програма Великої приватизації, оголошена Урядом.

Проблемою України в минулому і теперішньому часі, окрім достатньо великої кількості непрацюючих державних підприємств, є значна кількість збиткових підприємств серед працюючих (рис. 4).

З рис. 4 видно, що починаючи з 2018 року загальна сума чистого фінансового результату всіх працюючих державних підприємств стрімко падає, при цьому їх кількість зменшується набагато повільнішими темпами.

Особливо це простежується у 2019 році, коли загальна кількість працюючих державних підприємств знизилася на 20 одиниць (на 1%), а фінансовий результат зменшився майже у 4 рази (на 97%), у 2020 році державні підприємства взагалі отримали збитки

Рис. 3. Кількість державних підприємств в Україні у 2016–2021 роках
Джерело: складено авторами за даними джерел [11; 12]

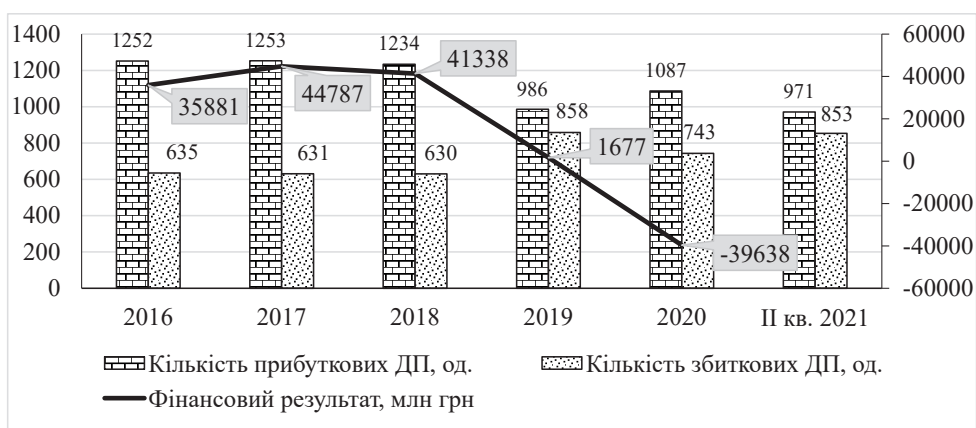

Рис. 4. Результати діяльності працюючих державних підприємств в Україні у 2016–2021 роках*

*ДП – державні підприємства.

Джерело: складено авторами за даними джерела [6]

(майже 40 млрд грн). Однак і у 2019 році, загальна кількість збиткових підприємств значно зросла і наблизилася до кількості прибуткових. Отримання прибутків також значно скоротилося: з 41 млрд грн у 2018 році до 1,7 млрд грн у 2019 році. Збитки 2020 року в якійсь мірі пов'язані з карантинними заходами, вжитими навесні у зв'язку з поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, однак до таких негативних результатів також призвів неефективний корпоративний менеджмент державних підприємств [13; 14; 15].

Наразі через військові дії на території України деякі статистичні дані щодо діяльності державних підприємств закриті для широкого загалу, виходячи з поглядів національної безпеки. Окрім того, стратегічні рішення щодо подальшого управління державними підприємствами не ухвалюються через необхідність приймати рішення «тут і зараз», тому оцінити якість менеджменту державними підприємствами у 2022 році неможливо.

Висновки. Державні підприємства в Україні функціонують не завжди ефективно і результати їх діяльності позначаються не тільки на їх подальшому розвитку, а й на бюджетних показниках основного централізованого фонду грошових коштів держави.

Першою проблемою функціонування державного сектора економіки в Україні є завелика кількість державних підприємств, половина з яких є непрацюючими. Така кількість державних підприємств обов'язково має бути скорочена через приватизацію або шляхом ліквідації підприємств, що не працюють.

Другою проблемою державного сектора є збитковість великих державних підприємств. Існує декілька причин їхньої неефективної роботи. По-перше – це політична та соціальна зацікавленість і штучне встановлення тарифів на їх послуги нижче за ринкову ціну. Така політика уряду призводить до вимивання обігових коштів у підприємств та втрату їх ліквідності і платоспроможності, і, як наслідок, зростання боргів. А зростання боргів призводить до неефективної їх роботи у майбутніх періодах і необхідності здійснення запозичень, іноді – під державні гарантії. По-друге – відсутність модернізації та оновлення основних засобів на підприємствах. Робота на застарілому обладнанні з високою енергомісткістю або великими тепловтратами призводить до завищення собівартості продукції (послуг). По-третє – неефективний корпоративний менеджмент, який полягає не тільки і не стільки у неякісному та некомпетентному управлінні державним майном, а й у злочинній діяльності, пов'язаній з розкраданням державних коштів. Відсутність належного контролю з боку наглядових органів призводить до втрачання державних коштів у великих розмірах як у частині податків і зборів, так і у частині чистого прибутку або дивідендів на державну частку акцій. Окрім того, неякісний корпоративний менеджмент несе фіскальні загрози у вигляді необхідності погашення кредитних зобов'язань комерційних державних підприємств, які отримувалися під державні гарантії.

Налагодження якісного корпоративного менеджменту на державних підприємствах допоможе виробити стратегію щодо погашення існуючих боргових зобов'язань, посприє формуванню та виконанню реалістичних фінансових планів. Посилення зовнішнього контролю за діяльністю державних підприємств є необхідною умовою забезпечення їх ефективною діяльністю.

Список використаних джерел:

1. Аніловська Г. Я. Державний фактор трансформаційних перетворень в економіках переходного типу : монографія. Львів : Вид-во ЛКА, 2002. 324 с.
2. Махінчук В. М. Державне підприємство в системі ринкових відносин : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 192 с.
3. Петришина Н. В. Державні підприємства України: проблеми функціонування та шляхи їх вирішення. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2015. Вип. 30. С. 73–79. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/18891>
4. Тинська І. І. Державне підприємство у формуванні та використанні фінансових ресурсів України: економіко-аналітична діагностика. *Економічний аналіз*. 2016. Т 26. № 1. С. 71–78.
5. Шестак М. Л. Проблеми функціонування державних підприємств у ринковій економіці: теоретичний аспект. *Наукові праці МАУП*. 2013. Вип. 2(37). С. 87–91.
6. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n659> (дата звернення: 18.01.2023).
7. Державні підприємства. Лідери у формуванні цінності для держави та суспільства? *PwC*. URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2015/assets/pwc-state-owned-enterprise-ukr.pdf> (дата звернення: 19.01.2023).
8. Даценко І. В. Поняття і статус підприємства державної форми власності у контексті чинного законодавства України. *Міністерство юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4742 (дата звернення: 19.01.2023).
9. Посаднева О. М. Проблематика функціонування державних підприємств в Україні. *Science and education: problems, prospects and innovations* : зб. тез доп. VII-ї міжнар. наук.-практ. конф., м. Кіото, 1-3 квіт. 2021 р. Кіото, 2021. С. 852–857.
10. Про затвердження Стандарту № 2 «Корпоративне управління в професійних учасниках ринків капіталу та організованих товарних ринків. Організація та функціонування системи внутрішнього контролю в професійних учасниках, які є підприємствами, що становлять сус-

пільний інтерес та які не є банками»: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.12.2021 р. № 1289. Дата оновлення: 30.12.2021. *Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0258-22#Text> (дата звернення: 19.01.2023).

11. Загальна статистика – в цифрах. *Портал державних підприємств України*. URL: <https://prozvit.com.ua/numeric-stats/> (дата звернення: 10.06.2022).

12. Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/ksg/ksg_u/arch_ksg_u.htm (дата звернення: 18.01.2023).

13. Повод Т. М., Адвокатова Н. О. Фінансовий інжиніринг: світові тенденції та вітчизняні реалії. *Таврійський науковий вісник. Серія : Економіка : Науковий журнал*. 2020. Вип. 1. С. 214–220. URL: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.1.27> (дата звернення 19.01.2023).

14. Повод Т. М. Ключові аспекти функціонування краудфандингу. *Таврійський науковий вісник. Серія : Економіка*. 2021. № 10. С. 117–125. URL: <http://dspace.ksau.kherson.ua/handle/123456789/7839> (дата звернення 16.01.2023).

15. Повод Т. М. Фінансова грамотність населення як пріоритетна умова успішного розвитку держави. *Таврійський науковий вісник. Серія : Економіка*. 2021. № 9. С. 84–90. URL: <http://dspace.ksau.kherson.ua/handle/123456789/7646> (дата звернення 16.01.2023).

References:

1. Anilovsika Gh. Ja. (2002) *Derzhavnyj faktor transformacijnykh peretvorenj v ekonomikakh perekhidnogho typu* [State factor of transformational transformations in transitional economies]. Lviv: Vydavnyctvo LKA.

2. Makhinchuk V. M. (2019) *Derzhavne pidpryjemstvo v systemi rynkovykh vidnosyn* [State enterprise in the system of market relations]. Kyiv: Jurinkom Inter.

3. Petryshyna N. V. (2015) *Derzhavni pidpryjemstva Ukrainy: problemy funkcionuvannja ta shljakhy jikh vyrishennja* [State enterprises of Ukraine: problems of functioning and ways to solve them]. *Scientific journal of the NPU named after M.P. Drahomanova. Series 18: The housekeeper and the law*, vol. 30, pp. 73–79. Available at: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/18891>

4. Tynsjka I. I. (2016). *Derzhavne pidpryjemnyctvo u formuvanni ta vykorystanni finansovykh resursiv Ukrainy: ekonomiko-analitychna diagnostyka* [State entrepreneurship in the formation and use of financial resources of Ukraine: economic and analytical diagnostics]. *Economic analysis*, vol. 26, no. 1, pp. 71–78.

5. Shestak M. L. (2013). *Problemy funkcionuvannja derzhavnykh pidpryjemstv u rynkovij ekonomici: teoretychnyj aspekt* [Problems of functioning of state enterprises in the market economy: theoretical aspect]. *Scientific works of IAPM*, vol. 2(37), pp. 87–91.

6. Verkhovna Rada Ukrainy (2003) *Ghospodarskyj kodeks Ukrainy* [Economic Code of Ukraine]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n659>

7. *Derzhavni pidpryjemstva. Lidery u formuvanni cinnosti dlja derzhavy ta suspiljstva?* [State enterprises. Leaders in creating value for the state and society?] (2015). *PwC*. Available at: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2015/assets/pwc-state-owned-enterprise-ukr.pdf/>

8. Dacenko I. V. *Ponjattja i status pidpryjemstva derzhavnoji formy vlasnosti u konteksti chynnogho zakonodavstva Ukrainy* [The concept and status of a state-owned enterprise in the context of the current legislation of Ukraine]. *Ministry of Justice of Ukraine*. Available at: https://minjust.gov.ua/m/str_4742

9. Posadnieva O. M. (2021) *Problematyka funkcionuvannja derzhavnykh pidpryjemstv v Ukraini* [Problems of functioning of state enterprises in Ukraine]. *Proceedings of the Science and education: problems, prospects and innovations* (Japan, Kyoto, 1-3 April, 2021) (ed. Komarytsky M. L.), Kyoto: CPN Publishing Group, pp. 852–857.

10. *Nacionaljna komisija z cinnnykh paperiv ta fondovogho rynku* (2021) *Pro zatverdzhennja Standardu № 2 "Korporatyvne upravlinnja v profesijnykh uchashnykakh rynkiv kapitalu ta orghanizovanykh tovarnykh rynkiv. Orghanizacija ta funkcionuvannja systemy vnutrishnjogho kontrolju v profesijnykh uchashnykakh, jaki je pidpryjemstvamy, shho stanovljatj suspiljnyj interes ta jaki ne je bankamy"*: *Rishennja* [On approval of Standard no. 2 "Corporate governance in professional participants of capital markets and organized commodity markets. Organization and functioning of the internal control system in professional participants that are enterprises of public interest and that are not banks": Decision]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0258-22#Text>

11. Portal derzhavnykh pidprijemstv Ukrainy (2022) Zagaljna statystyka – v cyfrakh [General statistics – in numbers]. Available at: <https://prozvit.com.ua/numeric-stats/>

12. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2023) Kil'kistj sub'ektiv ghospodarjuvannja za vydamy ekonomichnoji dijajlnosti [Number of economic entities by types of economic activity]. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/ksg/ksg_u/arch_ksg_u.htm

13. Povod T. M., Advokatova N. O. (2020) Finansovyy inzhynirynh: svitovi tendentsiyi ta vitchyznyani realiyi [Financial engineering: global trends and domestic realities]. *Tavriys'kyi naukovyy visnyk. Seriya: Ekonomika*, vol. 1, pp. 214 – 220. DOI: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.1.27>

14. Povod T. M. (2021) Klyuchovi aspekty funktsionuvannya kraudfandynhu [Key aspects of crowdfunding]. *Tavriys'kyi naukovyy visnyk. Seriya: Ekonomika*, no. 10, pp. 117–125. Available at: <http://dspace.ksau.kherson.ua/handle/123456789/7839>

15. Povod T. M. (2021) Finansova hramotnist' naselennya yak priorytetna umova uspishnoho rozvytku derzhavy [Financial literacy of the population as a priority condition for the successful development of the state]. *Tavriys'kyi naukovyy visnyk. Seriya: Ekonomika*, no. 9, pp. 84–90. Available at: <http://dspace.ksau.kherson.ua/handle/123456789/7646>

УДК 338.4:658.5

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.24>**Сазонова С.В.**

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту,
Державний університет телекомунікацій
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9881-9692>

Новиков Д.М.

аспірант,
Київський національний університет будівництва та архітектури
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9943-1617>

Sazonova Svitlana

State University of Telecommunications

Novykov Dmytro

Kyiv National University of Civil Engineering and architecture

КОНТРОЛІНГ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

CONTROL OF STRATEGIC MANAGEMENT AT ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF THE DIGITAL ECONOMY

У період становлення та розвитку цифрової економіки одним з найбільш важливих аспектів стратегічного управління підприємством є контролінг. У статті розглянуті поняття, цілі, задачі та функції контролінгу на сучасних високотехнологічних підприємствах, його сутність та роль у системі стратегічного управління підприємством. Відображена роль контролінгу, який в умовах цифровізації та діджиталізації виступає у ролі агрегуючого інструменту стратегічного управління та являє собою основу управлінської діяльності сучасних підприємств, які є базисом для розвитку цифрової економіки. Визначено ключові тенденції стратегічного управління підприємствами в умовах цифрової економіки та різких змін зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємств в цих умовах. В статті підкреслено необхідність використання контролінгу у якості інструменту стратегічного управління, який дозволяє прогнозувати та виявляти ризики на підприємствах для своєчасної зміни стратегії або її корегування відповідно новим загрозам та можливостям.

Ключові слова: стратегічне управління, контролінг, стратегічний контролінг, цифрова економіка, функції стратегічного контролінгу, завдання контролінгу.

In the period of formation and development of the digital economy, one of the most important aspects of strategic management of the enterprise is controlling. The article examines the concepts, goals, tasks and functions of controlling at modern high-tech enterprises, its essence and role in the system of strategic enterprise management. The role of controlling is reflected, which in the conditions of digitization and digitalization acts as an aggregating tool of strategic management and represents the basis of management activities of modern enterprises, which are the basis for the development of the digital economy. The key trends of strategic management of enterprises in the conditions of the digital economy and the sharp changes in the external and internal environments of enterprises in these conditions have been determined. For effective strategic management at high-tech enterprises, identification and detection of risks, decision-making to eliminate deficiencies in management, improving the quality of financial control, effective search for reserves, information-analytical and financial accounting problems, and choosing the optimal path of enterprise development are of particular importance. The article emphasizes the need to use controlling as a strategic management tool, which allows predicting and identifying risks at enterprises for timely strategy change or its correction in accordance with new threats and opportunities. A strategic management controlling system that generates inaccurate information cannot take the necessary action or solve a problem that does not really exist. Controlling

strategic management at the enterprise should be timely and identify probable deviations when serious consequences can still be prevented. The controlling system must be reliable and provide reliable, not outdated information. Controlling, which company employees do not understand or hinder the process of its implementation, has limited value. The established standards must be achievable, otherwise they may cease to be motivation. Controlling should cover only key types of enterprise activities and events that have a direct or potential impact on the enterprise.

Key words: *strategic management, controlling, strategic controlling, digital economy, strategic controlling functions, controlling tasks.*

Постановка проблеми. Цифрова трансформація та стрімкий розвиток цифрових технологій з одного боку та сучасні умови функціонування економіки потребують від підприємств комплексного вирішення багатьох проблем.

Від того в якому стані знаходиться підприємство в момент зустрічі, із цифровою трансформацією та на якому етапі реалізації стратегічного управління функціонує підприємство – залежать як його конкурентні переваги, так і виживання підприємства в цілому.

Від того в якому стані знаходиться підприємство в момент зустрічі, із цифровою трансформацією та на якому етапі реалізації стратегічного управління функціонує підприємство – залежать як його конкурентні переваги, так і виживання підприємства в цілому.

Контролінг стратегічного управління знаходиться на перетині інноваційного менеджменту, інвестиційного менеджменту, управління проектами, інформаційно-аналітичного забезпечення, управлінського обліку, та виконує функцію «управління за відхиленням» [10]. Головне його завдання – вивчати причини відхилень, надавати сигнали менеджменту і формувати пропозиції щодо прийняття відповідних дій в процесі стратегічного управління підприємством в норму. Відхилення сигналізують про недоліки управління та про необхідність термінового втручання у процес управління підприємством. Стратегічне управління підприємством відбувається за певними етапами, відповідно, контролінг стратегічного управління покликаний на основі санації та діагностики забезпечити виявлення ризиків та реалізацію ефективної системи їх попередження на кожному етапі управління підприємством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні теоретичні дослідження в галузі стратегічного управління представлені в працях як зарубіжних так і вітчизняних вчених, а саме: І. Ансофф, О. Ареф'єва, В. Віханський, Р. Грант, О. Гудзь, Є. Данилова, П. Друкер, І. Зеліско, М. Портер, Дж. Тіс, О. Ковтун, Л. Лазоренко, Г. Мінцберг, А. Наливайко, І. Новикова, І. Отенко, В. Пастухова, В. Пономаренко, О. Сосновская, С. Стецюк, В. Тертичко, А. Томсон, З. Шершньова, С. Чернова, А.Іг. Чендлер та ін. Теоретичні питання, пов'язані з контролінгом розглянуто у працях: І. Брітченко, Ю. Вебер, П. Горват, А. Дейле, А. Князевич, А. Коененберг, Г.-У. Кюппер, Л. Лахніт, Е. Майєр, Ф.Г. Пемеллера, Т. Рейхманн, Д. Хана, Р. Ешенбах, А. Цюнда.

Значний внесок у розвиток концепцій, пов'язаних з цифровою економікою, зробили такі вчені: В. Базилевич, Д. Бессен, В. Геєць, Н. Гражевська, О. Гудзь, Б. Данилишин, В. Ільїн, В. Іноземцев, М. Маковецька, О. Ночвіна, В. Осецький, О. Піщуліна, О. Піжук, А. Сорока, А. Тойнбі, Е. Тоффлер, Л. Федулова, Г. Хаберлер, О. Шпенглер, Й. Шумпетер та інші.

Незважаючи на те, що окремі аспекти обраної теми дослідження розкриваються іншими авторами, велика кількість питань і проблем контролінгу стратегічного управління підприємствами в умовах цифрової економіки залишаються «відкритими».

Формулювання цілей статті. Відповідно до поставленої мети необхідно розв'язати такі наукові задачі: здійснити аналіз існуючих методів, моделей та алгоритмів що використовуються для контролінгу стратегічного управління; сформулювати методи та підходи контролінгу стратегічного управління підприємств в умовах цифрової економіки.

Виклад основного матеріалу. Перехід на цифрову економіку став серйознішим викликом для всіх підприємств. Але найбільшою мірою це торкнулось високотехнологічних підприємств, які забезпечують фізичну реалізацію цифрової економіки, тобто телекомунікаційні підприємства, будівельні, машинобудівні, служби розвитку інфраструктури тощо. Тому сприяв той факт, що споживачі починають більшою мірою формувати свої очікування в цифрових вимірах, віддаючи перевагу цифровій підтримці, цифровому просуванню, цифровим послугам тощо [3].

Застосування цифрових технологій дозволяє підприємствам скористатися можливостями, які вони надають, а саме, набуття конкурентних переваг, підвищення прибутковості, отримання вигідної позиції на ринку тощо. Для того, щоб підприємства відповідали вимогам споживачів та викликам цифрової трансформації менеджмент підприємств повинен змінювати стратегію підприємства. Це питання стає ключовим у зміні парадигми стратегічного управління підприємствами, особливо такими, які пов'язані з технічною та організаційною підтримкою цифрової економіки.

Сутність стратегічного управління полягає у встановленні довгострокових цілей та мети на тривалий час. Але різка зміна зовнішніх умов та/або внутрішні зміни на підприємстві можуть спонукати менеджмент підприємства переглянути цілі та мету. За цих умов ключовими стратегічними тенденціями можна визначити:

- створення цифрового середовища, в якому взаємодія між учасниками відбувається за допомогою цифрових сервісів [7];
- підвищення прозорості клієнтоорієнтованих процесів;
- підвищення ефективності роботи підприємств та одночасно створення передумов для їх стратегічного розвитку [15];
- формування системи управління цифровими активами [16];
- перехід від описової до прогнозованої, а потім адміністративної аналітики;
- перехід від аудиторського підходу до моделі керованого бізнесу;
- формування «цифрового двійника» технологічних і бізнес-процесів;
- розширення використання сервісної моделі в концепції «все як послуга»;
- формування E2E бізнесу [3].

Зазначені тенденції необхідно враховувати менеджменту підприємств для виживання та збереження бізнесу.

Отже, причини, що зумовили появу нової концепції стратегічного управління, полягають у необхідності виживання підприємства та пристосуванні його до розвитку цифрової економіки та адаптації до мінливого зовнішнього середовища [1]. Вирішення проблем необхідності гарантованого існування підприємства та пристосуванні його до мінливого зовнішнього середовища у умовах розвитку цифрової економіки пов'язане зі своєчасним отриманням, обробкою та інтерпретацією інформації, яка сигналізує про зміни, ризики та розвиток.

Виникнення контролінгу як інструменту управління пов'язані з стрімким розвитком структури виробничих відносин. Згідно досліджень І.Г. Брітченко та А.О. Князевич, початок розвитку контролінга можна віднести до XV ст., коли вперше було згадано «контролер» в якості посадової особи при дворі англійського короля. А згодом у 1778 р. в США американський конгрес запропонував державним службам застосувати посаду «контролер», який повинен був відповідати за рівновагу державного бюджету та здійснювати нагляд за використанням бюджетних коштів [2]. Пізніше, під час світової економічної кризи у 1930-х роках особливе значення набули звітність та своєчасне отримання інформації, які до цього періоду не мали статусу окремого інструменту стратегічного управління. Таким чином поняття контролінгу в сучасному розумінні виникло у західній економіці та було перейнято Україною у 1990-ті роки, як один з дієвих інструментів антикризового управління. Контролінг був необхідний у зв'язку з пошуком дієвих методів стратегічного управління, здатних забезпечити ефективну роботу високотехнологічних підприємств в сучасних ринкових умовах. Також, слід відмітити, що підвищений

інтерес до контролінгу, як одного з нових напрямів стратегічного управління підприємства, був обумовлений з появою великої кількості перекладної літератури з питань фінансів, обліку, ціноутворення та ін. Ці обставини зумовили формування нових підходів до стратегічного управління та появу сучасних інструментів їх запровадження.

При цьому існує неоднозначність трактувань, що характеризують внутрішній зміст поняття контролінг, наприклад: «управлінський облік», «управління за відхиленнями», «внутрішньогосподарський облік». Одні науковці та автори теоретичних розробок в галузі економіки та менеджменту вважають наведені поняття та об'єктивні явища господарської практики західних підприємств, що стоять за ними, рівнозначними за змістом, інші – навпаки [2; 8; 10; 13].

Якщо їх узагальнити безліч наведених у сучасній літературі варіантів визначення поняття контролінгу, то можна сформулювати наступне визначення: контролінг – це спеціальна система стратегічного управління підприємством, яка базується на використанні методів та інструментів контролю та перевірки, які спрямовані на функціональну підтримку управління підприємства і охоплюють інформаційне забезпечення управління, його планування, організацію взаємодії, мотивацію і контроль [2].

Контролінг – це комплексна система, що об'єднує управлінський облік, планування, розробку бюджетів, а також аналіз та контроль відхилень фактичних результатів діяльності від планових, підтримку прийняття оптимальних управлінських рішень [2; 10].

Контролінг є цілісною концепцією стратегічного управління підприємством, яка спрямована на виявлення всіх шансів і ризиків, пов'язаних з успішним функціонуванням підприємства в умовах цифрової економіки. Місце стратегічного контролінгу в стратегічному управлінні наведено на рис. 1.

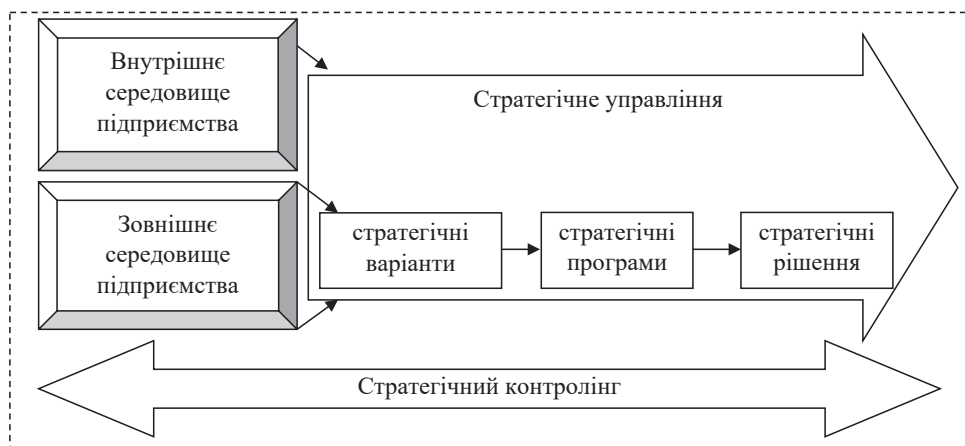

Рис. 1. Місце стратегічного контролінгу в стратегічному управлінні

Перш ніж перейти до розгляду функцій і завдань контролінгу стратегічного управління, слід зазначити, що на думку ряду дослідників контролінг не можна зводити до бухгалтерського обліку та адміністративно-управлінського контролю. Контролінг стратегічного управління – підтримує на методичному та інформаційному рівні як сам процес планування, так й інші функції менеджменту [8].

Відповідно, основну функцію контролінгу стратегічного управління можна визначити так: інформаційно-аналітична і методична підтримка процесів планування, обліку, контролю і аналізу параметрів функціонування підприємства, а також консультування керівництва щодо прийняття рішень стосовно подальших етапів реалізації стратегічного управління.

Система контролінгу стратегічного управління – це принципово нова концепція стратегічного управління, яка забезпечує управління ризиками, та яку можна визначити як інформаційно-облікову аналітичну систему, що реалізує синтез елементів діагностування, планування, обліку, аналізу, контролю, що дозволяє забезпечити успішне оперативне і стратегічне управління підприємством в процесі досягнення цілей та отримання результатів в умовах цифрової економіки у довгостроковій перспективі

Мету контролінгу стратегічного управління можна сформулювати наступним чином: забезпечення організації процесу стратегічного управління таким чином, щоб досягти всіх цілей підприємства у довгостроковій перспективі за умови збереження бізнесу та його сталого розвитку за будь-яких зовнішніх та внутрішніх змінах. Тобто, головна мета сучасного контролінгу – це удосконалення системи стратегічного управління підприємством в умовах цифрової економіки.

Мета системи контролінгу стратегічного управління визначає основні її функції та завдання. Завдання контролінгу:

1. Створення інформаційної системи підтримки прийняття управлінських рішень з урахуванням даних з бухгалтерського, виробничого і управлінського обліків.
2. Планування діяльності підприємства.
3. Контроль та регулювання фінансової та виробничої діяльності всіх структурних підрозділів та всього підприємства загалом.
4. Координація діяльності системи управління організацією.
5. Підготовка стратегічних задач та адаптація стратегічних цілей підприємства до мінливих умов зовнішнього середовища;

Тепер розглянемо функції контролінгу. Як зазначає у своїх наукових доробках А.І. Капліна, кожне підприємство наслідує певну стратегію розвитку, яка реалізується, через створення певної системи менеджменту. Погоджуючись із думкою науковця, ми також вважаємо, що система контролінгу повинна включати в себе систему управління підприємством та сприяти реалізації довгострокових (стратегічних) та короткострокових (оперативних) цілей. Отже, виокремлюючи стратегічний та оперативний контролінг варто звернути увагу на той факт, що функції оперативного контролінгу закріплюються за підрозділами підприємства, які відповідають за планування, облік, контроль, аналіз, а функції стратегічного контролінгу закріплюються керівництвом підприємства [5].

Оскільки цілі підприємства залежать не тільки від трендів та напрямів розвитку зовнішнього середовища (конкуренти, постачальники тощо), а й від безлічі внутрішніх чинників, наприклад, бажання керівника або власника бізнесу, то в певні періоди часу цілі підприємства можуть бути абсолютно різні. Тому функцій контролінгу може бути дуже багато. Перелічимо основні.

Функції контролінгу стратегічного управління:

1. Пошук, збір та обробка інформації на всіх рівнях системи управління, необхідної для прийняття управлінських рішень та планування діяльності організації [14];
2. Погодження оперативних планів зі стратегічним планом розвитку підприємства;
3. Координація управлінської діяльності та інтеграція оперативних планів бізнес-процесів для досягнення поставленої мети;
4. Розробка методів контролю за реалізацією планів (бюджетів);
5. Збір, обробка інформації в ході та після реалізації плану, її аналіз та надання керівництву підприємства для прийняття управлінських рішень;
6. Забезпечення адаптивності та раціональності управлінського процесу. Адаптація організаційної структури управління підприємством з метою підвищення її гнучкості та здатності швидко реагувати на зміни вимог зовнішнього середовища [14];
7. Дослідження тенденцій розвитку світової економіки, науки, галузевих досягнень, регіональних потреб, а також перспективи розвитку підприємства в умовах цифрової економіки.

Таким чином, розглянувши основні особливості контролінгу стратегічного управління підприємством в умовах цифрової економіки, необхідно звернути увагу на проблематику контролінгу реалізації стратегічного управління підприємством.

Оскільки стратегічне управління включає в себе в тому числі реалізацію проектів, а з урахування розвитку цифрової економіки більшість проектів мають інноваційний характер, то можна говорити про контролінг інноваційних проектів.

Моніторинг інноваційної діяльності підприємства потребує розробки індивідуальних форм для збору і обробки інформації щодо ходу стратегічного управління, тоді як контролінг традиційних проектів може здійснюватися на основі уніфікованих форм.

Для моніторингу інноваційної діяльності підприємства слід розробити схему, місце та час проведення, вибрати відповідальних виконавців, підготувати документи, розробити порядок та засоби використання інформаційних технологій. Слід відзначити що контролінг стратегічного управління інноваційними проектами частіше за все буде вимагати індивідуальних форм, тоді як контролінг традиційних проектів може здійснюватися на основі уніфікованих форм. Крім того, бажано заздалегідь встановити допустимі відхилення фактичних характеристик від їх нормативних величин [8].

Для того, щоб дати оцінку ефективності застосування контролінгу на підприємстві, необхідно зіставити отримані результати від застосування з витратами на досягнення практичного результату концепції контролінгу [7]. За умови впровадження професійного контролінгу на підприємстві керівництво та власники бізнесу безумовно отримують позитивні наслідки роботи підприємства від такого рішення. Показниками змін в роботі підприємства після впровадження контролінгу можуть служити:

- розширення кількості та якості факторів, що враховуються у процесі планування;
- підвищення платіжної дисципліни [5];
- скорочення обсягів кредитів;
- економічне та раціональне використання всіх ресурсів компанії;
- створення системи управлінського обліку;
- створення нових та розширення наявних резервних фондів [13];
- можливість оцінки загроз та ризиків;
- можливість здійснювати майбутній прогноз стану;
- відповідність розробленої стратегії у поточній діяльності компанії
- можливість аналізу та порівняння даних за різними показниками;
- моніторинг інформаційно-матеріальних потоків в організації;
- вдосконалення взаємозв'язку завдань та засобів при управлінських рішеннях [7].

Таким чином, необхідність впровадження на сучасних підприємствах такого економічного механізму як контролінг, пояснюється наступними причинами:

– Для запобігання виникненню кризових ситуацій, необхідні зміщення уваги з контролю минулого на аналіз майбутнього та розробка комплексної системи дій щодо забезпечення виживання підприємства [10].

– Необхідність вдосконалення системи виробництва та надання послуг. Для цього виникає потреба у періодичному та безперервному моніторингу змін, що відбуваються у зовнішньому та внутрішньому середовищах підприємства. Наслідком такого моніторингу та аналізу виступає необхідність підвищення якості як продукції, так і самого процесу стратегічного управління.

– Створення привабливого клімату для інвестицій та необхідність отримання довіри інвесторів.

– Усунення бар'єрів, які існують між різними частинами підприємства та розробка механізму координації всередині системи управління підприємством. Для цього потрібно перейти від мислення з точки зору власного сегменту до командної роботи, яка важлива для всієї організації. Мультидисциплінарна якість – гуртки контролю можуть допомогти керівникам підприємства досягти кращих результатів.

– Необхідність у швидкому та своєчасному реагуванні на зміни зовнішнього середовища підприємства зумовлюють потребу у підвищенні гнучкості підприємства. Це стає можливим за завдяки впровадженню системи контролінгу стратегічного управління, яка дозволяє побудувати корпоративну систему інформаційного забезпечення стратегічного управління при обмеженому обсязі достовірної інформації. Також підвищення гнучкості підприємства забезпечується інтеграцією різних галузей знання та людської діяльності у стратегічному управлінні компанією.

Висновки. Усе вищевикладене дозволяє зробити висновок, що пошук, вибір, розробка та адаптація методів формування стратегічного управління в умовах розвитку цифрової економіки для підприємства є досить актуальними та затребуваними, а такі інструменти стратегічного управління, як контролінг є найважливішим нематеріальним активом підприємства в умовах цифрової економіки. Отже, в умовах цифрової економіки керівництва підприємств змушені змінювати свою стратегію, щоб швидко реагувати на нові загрози та можливості, які створюються як зовнішніми, так і внутрішніми факторами.

При розробці системи контролінгу стратегічного управління на підприємстві необхідно враховувати особливості системи менеджменту підприємства, фазу розвитку підприємства, умови в яких підприємство функціонує в даний період, а також галузеві особливості зовнішнього середовища.

Список використаних джерел:

1. Ареф'єва О. В., Бабич С. М. Стратегічні аспекти управління конкурентоспроможністю підприємства в цифровому економічному просторі. Конкурентоспроможність підприємств у міжнародному цифровому просторі : монографія / за ред. Ареф'єва О. В. Київ : ФОП Маслаков, 2019. 342 с. С. 7–14.
2. Брігченко І. Г., Князевич А. О. Контролінг : навч. посіб. Рівне : Волинські обереги, 2015. 280 с.
3. Гвініашвілі Т. З. Зміна парадигми стратегічного управління підприємством в умовах цифрової економіки. *Економічний простір*. 2021. № 172. URL: <http://www.prostir.dp.ua/index.php/journal/article/view/936/907>
4. Господарський кодекс України : Закон України 16.01.2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. С. 44.
5. Капліна А. І. Контролінг у системі ефективного управління підприємством. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/72.pdf
6. Методика ідентифікації українських високотехнологічних підприємств : наказ Міністерства промислової політики України від 08.02.2008 р. № 80. URL: <http://search.ligazakon.ua>
7. Ночвіна І. О. Цифровізація економіки: можливості та основні загрози. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди «Економіка»*. 2021. Вип. 19. С. 90–97. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/economics/article/view/3678>
8. Павленко І. А. Управлінський контролінг інноваційних проєктів. *Економіка та держава*. 2014. № 10. С. 11–14.
9. Пішуліна О. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти : доповідь. Центр Разумкова. Київ, жовтень 2020. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf
10. Попов О. Управлінський контролінг у процесі реалізації інноваційних проєктів. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 2. Том 2 (304). С. 17–23.
11. Сазонова С. В. Проблематика оцінки ризиків стратегічного управління в умовах цифрової економіки. *«Глобальні зміни в країні: економічний контекст» (25 грудня 2021 р. м. Дніпро)*.
12. Сазонова С. В. Оцінка ризиків стратегічного управління телекомунікаційними підприємствами в умовах цифрової економіки. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*. 2021. Випуск 3 (89). С. 31–37.
13. Салига С. Я. Управління розвитком промислового наукоємного виробництва : монографія. Запоріжжя : Видавництво КПУ, 2010. 183 с.
14. Саліхова О. Б. Високотехнологічні виробництва: від методології оцінки до піднесення в Україні : монографія. Київ, 2012. 624 с.
15. Grigoreva S. The digital paradigm of strategic sustainability management in automobile operating companies. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*.

URL: https://www.researchgate.net/publication/344870863_The_digital_paradigm_of_strategic_sustainability_management_in_automobile_operating_companies

16. Digital Transformation's Impact on Business Processes and Work

URL: <https://www.digitalistmag.com/technologies/cloud-computing/2017/04/26/digital-transformations-impact-on-business-processes-work-05055205>

References

1. Arefieva O. V., Babych S. M. (2019) Stratehichni aspekty upravlinnia konkurentospro-mozhnistiu pidpriemstva v tsyfrovomu ekonomichnomu prostori [Strategic aspects of enterprise competitiveness management in digital economic space]. Kyiv: FOP Maslakov.
2. Britchenko I. H., Kniazevych A.O. (2015) Kontrolinh [Controlling]. Rivne: Volynski oberehy.
3. Hviniasvili T. Z. (2021) Zmina paradyhmy stratehichnoho upravlinnia pidpriemstvom v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [Changing the paradigm of strategic enterprise management in a digital economy]. *Ekonomichnyi prostir*, no. 172. Available at: <http://www.prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/936/907>
4. Hospodarskyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy 16.01.2003, no. 436-IV (2003). *Vidomosti Ver-khovnoi Rady Ukrainy – Supreme Council of Ukraine*, 18, 44
5. Kaplina A. I. (2021) Kontrolinh u systemi efektyvnoho upravlinnia pidpriemstvom [Con-trolling in the system of effective enterprise management]. *Efektivna ekonomika*, no. 2. Available at: <http://www.prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/936/907>
6. Metodyka identyfikatsii ukrainskykh vysokotekhnolohichnykh pidpriemstv: nakaz Minister-stva promyslovoi polityky Ukrainy vid 08.02.2008 No 80 [Methods of identification of Ukrainian high-tech enterprises: order of the Ministry of Industrial Policy of Ukraine dated February 8, 2008 No 80]. Available at: <http://search.ligazakon.ua>
7. Nochvina I. O. (2021) Tsyfrovizatsiia ekonomiky: mozhyvosti ta osnovni zahrozy [Digitali-zation of the economy: opportunities and main threats]. *Zb. nauk. prats KhNPU imeni H.S. Skovorody "Ekonomika"*, vol. 19, pp. 90–97. Available at: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/economics/article/view/3678>
8. Pavlenko I. A. (2014) Upravlinskyi kontrolinh innovatsiinykh proektiv [Management con-trolling of innovative projects]. *Ekonomika ta derzhava*, no. 10, pp. 11–14.
9. Pishchulina O. (2020, Zhovten) Tsyfrova ekonomika: trendy, ryzyky ta sotsialni determinanty: dopovid. Tsentrazumkova [Digital Economy: Trends, Risks and Social Determinants: Report. Ra-zumkov Center]. Kyiv. Available at: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf
10. Popov O. (2022) Upravlinskyi kontrolinh u protsesi realizatsii innovatsiinykh proektiv [Man-agement controlling in the process of implementation of innovative projects]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*, no. 2, tom 2 (304), pp. 17–23.
11. Sazonova S. V. (2021) Problematyka otsinky ryzykiv stratehichnoho upravlinnia v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [Issues of risk assessment of strategic management in the conditions of the digital economy]. "Hlobalni zminy v kraini: ekonomichni kontekst" (25 hrudnia 2021 r. m. Dnipro).
12. Sazonova S. V. (2021) Otsinka ryzykiv stratehichnoho upravlinnia telekomunikatsiinykh pid-priemstvamy v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [Risk assessment of strategic management of tele-communications enterprises in the conditions of the digital economy]. *Visnyk sumskoho natsionalnoho ahrarnoho univertsytetu. Seriya "Ekonomika i menedzhment"*, vol. 3 (89), pp. 31–37.
13. Salyha, S. Ya. (2010) Upravlinnia rozvytkom promyslovoho naukoiemnoho vyrobnytstva: monohrafiia [Management of the development of industrial knowledge-intensive production: mono-graph]. Zaporizhzhia: Vydavnytstvo KPU.
14. Salikhova, O.B. (2012) Vysokotekhnolohichni vyrobnytstva: vid metodolohii otsinky do pid-nesennia v Ukraini: monohrafiia [High-tech production: from evaluation methodology to promotion in Ukraine: monograph]. Kyiv.
15. Grigoreva S. The digital paradigm of strategic sustainability management in automobile operating companies. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*. Available at: https://www.researchgate.net/publication/344870863_The_digital_paradigm_of_strategic_sustainability_management_in_automobile_operating_companies
16. Digital Transformation's Impact on Business Processes and Work Available at: <https://www.digitalistmag.com/technologies/cloud-computing/2017/04/26/digital-transformations-impact-on-business-processes-work-05055205>

УДК 332:30

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.25>**Сало Я.В.**

кандидат економічних наук, старший викладач,
Одеський національний економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-783X>

Salo Yana

Odesa National Economic University

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЛОГІСТИКИ

ENVIRONMENTAL ASPECTS OF MODERN LOGISTICS

Сьогодні логістика є напрямком, що швидко розвивається. Її розвиток передбачає появу нових концептуальних положень та термінів. До логістичного напрямку, що визначає появу нової термінології, можна віднести екологічну логістику. У статті визначено об'єктивну необхідність екологізації діяльності логістичних систем. Досліджено концептуальні та практичні аспекти застосування екологічних технологій структурними елементами логістичної системи з метою підвищення ефективності функціонування в умовах нестабільності ринкового середовища. Виявлено складові розвитку логістичних систем, розглянуто екологічні технології залежно від спрямованості на довкілля. До екологічної логістики відносять аспекти, пов'язані зі збором та сортуванням відходів, що утворюються в процесі виробництва, споживання, їх транспортування, утилізація та зберігання. Розглянуто принципи логістики та екологічне управління потоками.

Ключові слова: екологістика, логістика, транспортна логістика, навколишнє середовище, екологічні технології.

Logistics is a rapidly developing area. Its development involves the emergence of new conceptual provisions and terms nowadays. Ecological logistics can be attributed to the logistics direction that determines the emergence of new terminology. The article defines the objective necessity of greening the activities of logistics systems. The conceptual and practical aspects of the application of ecological technologies by the structural elements of the logistics system in order to increase the efficiency of functioning in the conditions of the instability of the market environment are studied. The components of the development of logistics systems are identified, ecological technologies are considered depending on the focus on the environment. The impact of logistics on climate change has attracted increasing attention in recent years, in part because increased pollution controls and improved road safety have mitigated other environmental problems, but also because new scientific studies have shown that global warming represents a much larger and a more immediate threat than previously thought. Ecological logistics includes aspects related to the collection and sorting of waste generated in the process of production, consumption, their transportation, disposal and storage. The principles of logistics and ecological flow management are considered. Environmental aspects of logistics activities can be considered in the complete supply chain, as the result is the satisfaction of the consumer's needs in terms of product, price, quality and level of service. Due to competition in the market, the organization of supply chains must be cost-effective and meet consumer requirements. Today, the consumer has a high level of environmental awareness, therefore, to meet his needs, it is necessary not only to produce an ecological product, but also to develop an ecological approach to the issue of delivering this product. The ecological aspect of logistics activity is determined by the growing demand for specialists in the field of environmental protection, informing consumers through ecological labeling of products.

Key words: ecological logistics, logistics, transport logistics, environment, ecological technologies.

Постановка проблеми. Сьогодні екологічні проблеми набувають глобального загальносвітового характеру. Проте на даний момент не всі країни приймають рішення в цьому напрямку. Деякими організаціями «зелені» стратегії розцінюються

як заходи у відповідь в частині природоохоронної політики. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена тим, що значні зміни в економіці спричинили необхідність переосмислення підходів до організації логістичної діяльності. Гіперактивний розвиток бізнесу та генезис логістичної діяльності роблять пріоритетним орієнтацію на досягнення максимального співвідношення між вигодами компанії та витратами на організацію логістики за допомогою обліку не лише особливостей економічного середовища, а й інших складових діяльності, в тому числі і екологічної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем екологістики є достатньо актуальним сьогодні, тому українські вчені зробили вагомий внесок в цьому напрямку. Серед українських науковців, які займались питаннями вивчення впливу логістики на навколишнє середовище, слід назвати М. Бойченко, М. Григорак, С. Іванов, Ю. Харазішвілі, С. Ільченко, Т. Кобилянська, Я. Корнійко, Н. Валявська, Н. Машак, Н. Мельникова, О. Никифорук, О. Стасюк, Н. Трушкіна, Л. Чмирьова, Н. Федій.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розвиток теоретичних аспектів трансформації логістичних систем руху товарів за допомогою екологізації їх діяльності, що дозволить визначити науково-методичні підходи до підвищення ефективності та дієздатності. Для досягнення поставленої мети було застосовано методи абстрагування, аналізу та синтезу, комплексного аналізу, узагальнення та ситуаційного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Основна діяльність логістики була фундаментальною для економічного розвитку та соціального добробуту протягом тисячоліть, проте лише протягом останньої половини сторіччя логістика стала розглядатися як ключовий фактор, що визначає ефективність бізнесу, професію та основну сферу академічних досліджень. Протягом цього періоду домінуючою парадигмою для тих, хто управляє і вивчає логістику, була комерційна. Головною, а в багатьох випадках і єдиною, метою була організація логістики таким чином, щоб максимізувати прибутковість. Розрахунок прибутковості, однак, включав тільки економічні витрати, які безпосередньо несуть компанії. Більш широкі екологічні та соціальні витрати, які традиційно виключалися з балансу, до недавнього часу, в основному ігнорувалися.

За останні півтора десятиріччя, на тлі зростаючої стурбованості громадськості та урядів питаннями охорони навколишнього середовища, компанії почали відчувати тиск з метою зменшення впливу на навколишнє середовище своїх логістичних операцій. Цей вплив є різноманітним з точки зору діапазону зовнішніх ефектів та відстаней, на яких він відчувається.

Розподіл товарів погіршує якість повітря на місцевому рівні, генерує шум і вібрацію, спричиняє нещасні випадки і робить значний внесок у глобальне потепління. Вплив логістики на зміну клімату привертає все більшу увагу в останні роки, частково тому, що посилення контролю за забрудненням і підвищення безпеки дорожнього руху пом'якшило інші екологічні проблеми, а також тому, що нові наукові дослідження показали, що глобальне потепління представляє набагато більшу і більш безпосередню загрозу, ніж вважалося раніше.

Нинішні логістичні методи в управлінні матеріальними потоками дозволяють підвищити рентабельність активів підприємства за допомогою просування ресурсів від виробника до кінцевого споживача, при відборі упаковок та тар, організації транспортно-перевантажувальних робіт, складських приміщень і планування розподільних центрів оптової та роздрібною торгівлі продукцією.

Традиційний підхід у ланцюзі поставок являє собою просування ресурсів від джерела сировини до кінцевого споживача. Проте з об'єктивних чи суб'єктивних причин частина товарів може повернутись виробнику, тобто бути переміщеною у протилежний напрямок. Таким прикладом може бути погано організоване управління запасами певних категорій товарів, що мають низький показник швидкості обігу, і з часом втрачають свою споживчу цінність через фізичний або моральний знос. Окрім того, товари можуть бути пошкодженими під час транспортування чи зберігання через технічні

несправності. На стадії кінцевого споживання може бути виявлений виробничий брак, і таким чином є необхідність у зборі цих дефектних товарів та в подальшій їх переробці або утилізації. Цим питанням займається реверсивна логістика, вона описується як процес повернення товарно-матеріальних цінностей від споживача до виробника.

Проте, через відходи виробництва та споживання, відбувається забруднення навколишнього середовища. Суворість, яку вимагають екологічні стандарти, вимагає включення екологічних параметрів в структуру управління логістикою, яка може здійснюватися в рамках напрямку, як зелена логістика.

Виділяють ряд негативних впливів на довкілля, пов'язаних з логістичною діяльністю [14]:

- будівництво об'єктів логістичної інфраструктури, яке пов'язане з вирубкою дерева, порушенням екосистем ґрунтового покриву та води;
- забруднення шкідливими речовинами повітря та води;
- запиленість довкілля;
- шум та вібрації, внаслідок використання транспорту;
- аварії, вибух небезпечних речовин, що спричиняють гибель людей та шкодять природі.

Зв'язок логістики і екології можна описати таким поняттям як «екологістика» чи «зелена» логістика. Екологістика – практика та стратегії управління ланцюгами поставок, які зменшують вплив на навколишнє середовище та слід від розподілу вантажів. Вона зосереджується на обробці матеріалів, управлінні відходами, пакуванні та транспортуванні.

Необхідно враховувати екологічні аспекти на всіх етапах життєвого циклу товару та ланцюга постачань, розробки товару, вибору та доставці сировини, безпосередньо – на самому виробництві, організації та утилізації відходів. Це все на практиці здійснює «зелена» логістика.

Екологічні аспекти логістичної діяльності можна розглядати у повному ланцюзі постачань, оскільки результатом є задоволення потреб споживача в товарі, ціні, якості та рівні сервісу. Через конкуренцію на ринку, організація ланцюгів постачання мають бути економічно ефективними і відповідати споживчим вимогам. На сьогодні споживач має високий рівень екологічної свідомості, тому для задоволення його потреби треба не лише виробляти екологічний продукт, а й розробити екологічний підхід до питання доставки цього продукту.

Традиційно до екологістики відносять аспекти, пов'язані зі збором та сортуванням відходів, що утворюються в процесі виробництва, споживання, їх транспортування, утилізації та зберігання. Проте треба розуміти що управління потоками походить від принципів логістики і направлене на зниження екологічного перенавантаження на довкілля (рис. 1).

Відходи, які виникли у процесі виробництва та реалізації продукту, та їх утилізація збільшують вартість товару, і не мають ніякої цінності для споживача. Тому, чим більше відходів на підприємстві, тим нижча його рентабельність. Використання принципів екологістики надають додаткові переваги серед конкурентів через скорочення складової, пов'язаної з відходами по собівартості одиниць запасів.

Екологістика повинна використовувати традиційні методи і моделі загальної теорії логістики, але враховувати негативний вплив на довкілля. Для підприємства використання принципів екологістики (рис. 2) має допомогти перетворити логістичну систему з доставки сировини до утилізації або переробки відходів в екологічно безпечний процес.

Екологічні аспекти логістичної діяльності – це екологізація функціональних областей, таких як:

1. Постачальницька логістика. Постачальників сировини та матеріалів слід обирати з урахуванням критеріїв вартості, часу та якості, а також – екологічності кожного вибору.

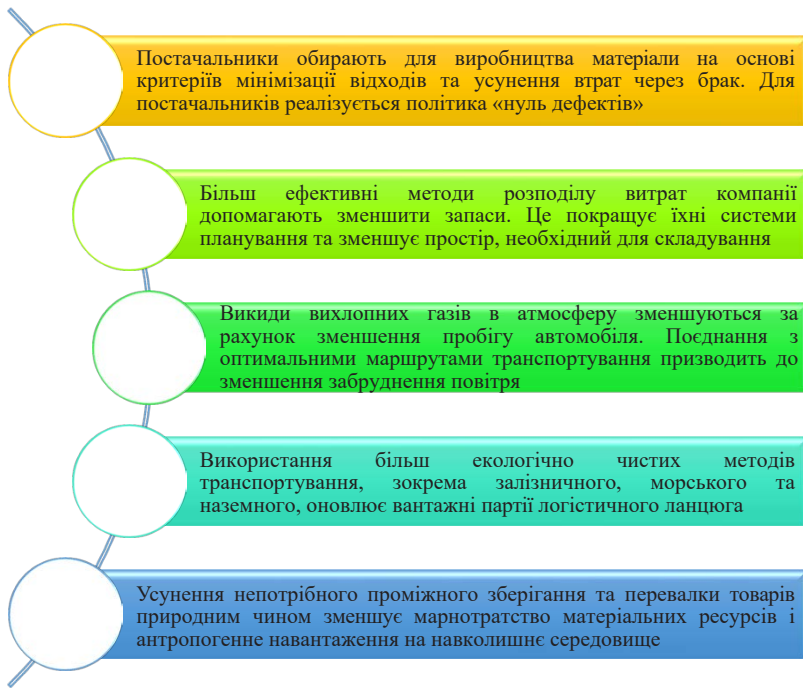

Рис. 1. Екологічне управління потоками

Джерело: систематизовано автором

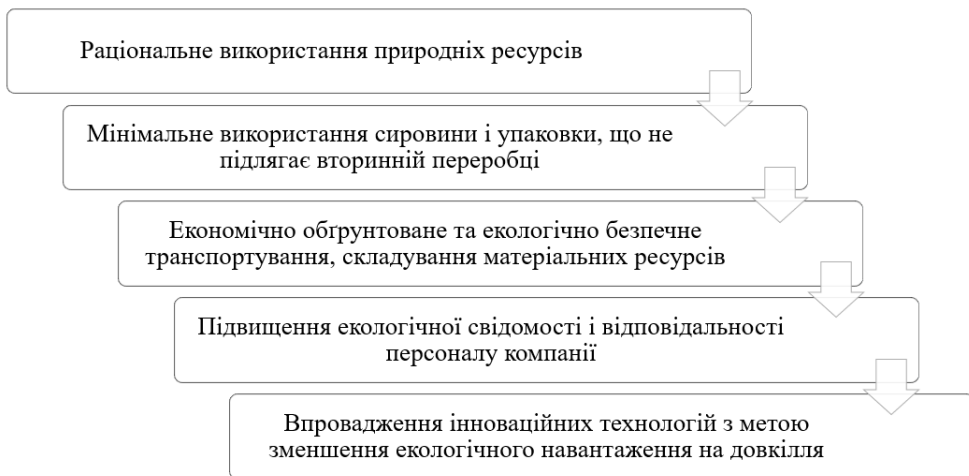

Рис. 2. Принципи екологістики

Джерело: систематизовано автором на основі [2; 8]

2. Виробнича логістика. Розглядаючи виробничу логістику, надзвичайно важливо дотримуватися правил і норм, що стосуються екологічного права. Це вимагає створення системи управління навколишнім середовищем і використання екотехнологій для кращої мінімізації відходів виробництва та економії енергії. Також нважливим є створення комфортних та безпечних умови праці на виробництві.

3. Розподільча логістика. Розглядаючи фактори навколишнього середовища під час оцінки логістичних каналів розподілу, дуже важливо оцінювати канали на основі їх впливу на навколишнє середовище. Окрім цього, важливо використовувати пакувальні матеріали такі, які можна використати не один раз, ще й переробити.

4. Складська логістика. Склади повинні бути енергоефективними та використовувати теплозберігаючі технології. Компанії, що зберігають небезпечні вантажі, повинні дбати про захист навколишнього середовища. Ці складські приміщення повинні охоронятися персоналом, добре обізнаним у заходах безпеки.

5. Транспортна логістика. Транспорт викликає величезний екодеструктивний ефект з викидом великої кількості шкідливих речовин: оксидів азоту, оксидів вуглецю, сполуки свинцю та сажі [5]. Сполуки свинцю і сажа негативно впливають на здоров'я людей та погіршують екологічну ситуацію.

6. Інформаційна логістика. Інформаційні потоки максимально взаємопов'язані з логістичними потоками саме через те, що інформаційні технології допомагають зробити ефективними логістичні процеси.

Логістичні операції є найбільш шкідливими в екосистемі. З огляду на екологію, розробляються нові види транспорту, які використовують екологічно свідомі методи транспортування. Крім того, розробляються екологічно свідомі пакувальні матеріали, які використовуються в нових галузях логістики для транспортування відходів. Додатковим стимулом в екологізації логістики є зростання цін на енергоносії, тому за рахунок цього компанії звертають увагу на енергію і ресурси які вони використовують та на викиди які утворились в процесі використання.

Логістична концепція «худого виробництва підходить» як екологічна стратегія, і передбачає виключення зайвих процесів та орієнтується на більш вигідне виробництво. Екоєфекти такої логістики дають можливість зменшити витрати і скоротити рівень запасів і відходів. Особливістю такого екологічного аспекту є те, що логістичні процеси слугують лише як інструмент для зниження негативних наслідків, а найбільшою негативною дією є система пакування.

Зараз багато хто розглядає екологічні наслідки розвитку складської логістики. Ці наслідки включають використання енергоефективного опалення та сонячних панелей, впровадження вітрових турбін на складах та використання екологічних пакувальних матеріалів. Довгострокові наслідки логістики включають системи сортування та обробки, оптимізацію запасів і системи розподілу. Рішення щодо управління запасами, що стосуються систем розподілу, включаючи дистриб'юторів, регіональних посередників і регіональних розподільних центрів, мають значний потенціал для зменшення шкоди навколишньому середовищу, спричиненої ланцюгами поставок. Вибираючи відповідні екологічно чисті варіанти упаковки продукції, а також оптимальну кількість та розташування складів і розподільних центрів, покращуючи управління логістикою, можна значно знизити витрати, одночасно зменшуючи негативні наслідки транспортування для навколишнього середовища.

Екологічний аспект логістичної діяльності визначається зростаючим попитом на фахівців у галузі охорони навколишнього середовища, інформування споживачів через екологічне маркування продукції. Для компаній мотивацією є підвищення репутації та створення екологічного образу компанії в очах споживачів. Згідно з дослідженнями, більшість споживачів віддають перевагу компаніям, які вже використовують екологічний транспорт і вже мають екологічні логістичні рішення.

Необхідним є створення нової системи логістичного управління з поєднанням нових екологічних методів та інструментів. Ця система повинна включати кілька екологічних підсистем та враховувати зовнішні фактори. Через шкоду, завдану навколишньому середовищу логістичним компаніями необхідно прийняти наступну політику:

– Постачальники підбираються з урахуванням найменших відходів виробництва при транспортуванні матеріалів. Оптимізація маршрутів транспортування зменшує відстань, на якій товар залишається порожнім.

– Повторне використання пластику як контейнера є результатом використання пакувальних матеріалів у контейнерах.

– Покращення упаковки для оптимізації завантажень транспорту.

Висновки. Таким чином, актуальним серед логістичних напрямків виступає екологістика. Вона має ряд розгалужень і може виступати на різних рівнях. Стрижневим терміном екологістики є екологічний потік. Це комплексне поняття, що охоплює рух природних ресурсів та різних видів відходів. Впровадження екологічного аспекту в управління матеріальними потоками має високу значимість та актуальність. В даний час намічається тенденція до розвитку цього напрямку логістики, оскільки логістика в загалом є актуальною та затребуваною в даний час у нашій країні та за кордоном. Розглядаючи всі потенційні результати впровадження екологічних логістичних технологій, у тому числі ефективне та раціональне використання будь-яких ресурсів компанії, підвищення рівня екологічної безпеки, зниження шкоди природному середовищу внаслідок використання методів та технологій, що перераховані вище, навчання персоналу у сфері екології тощо далі можна стверджувати, що об'єктивною вимогою сучасного етапу на даний момент є перехід до екологістики.

Список використаних джерел:

1. Pchenko S., Karpenko H. Assessment of the transport infrastructure impact on the regional development. *Економічні інновації : збірник наукових праць*. № 65. Одеса : Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2017. С. 67–72. DOI: [https://doi.org/10.31520/ei.2017.19.3\(65\).67-72](https://doi.org/10.31520/ei.2017.19.3(65).67-72)
2. Бойченко С. В., Іванченко О. В., Лейда Казимір, Фролов В. Ф., Яковлєва А. В. Екологістика, рециклінг і утилізація транспорту : навчальний посібник / за редакцією професора С. В. Бойченка. Київ : НАУ, 2019. 266 с.
3. Бойченко М. В. Зелена логістика вантажоперевезень: проблеми, шляхи вирішення. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 2 (41). С. 152–155. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2021.2\(41\).152-155](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2021.2(41).152-155)
4. Григорак М. Інтелектуалізація ринку логістичних послуг: концепції, методологія, компетентність : монографія. Київ : Сік Груп Україна, 2017. 516 с.
5. Екологічні проблеми транспортної галузі: погляд громадськості. URL: <https://www.ecoleague.net/pro-vel/misiia-vel/vystupy-publikatsii/2011/item/68-ekolohichni-problemy-transportnoi-haluzi-pohliad-hromadskosti>
6. Іванов С., Харазішвілі Ю. Інноваційні фактори розвитку транспортної системи України. *Вісник економічної науки України*. 2017. № 2. С. 47–55.
7. Кобилінська Т. Світовий досвід статистичного оцінювання ефективності зеленої логістики. *Проблеми економіки*. 2019. № 4 (42). С. 209–214.
8. Корнійко Я. Р., Валявська Н. О. Понятійний апарат та етапи розвитку екологістики. *Економіка та держава*. 2019. № 1. С. 43–46. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2019.1.43>
9. Машак Н. Стратегічна узгодженість логістичної діяльності підприємства на екологічних засадах. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 4. Т. II. С. 273–282.
10. Мельникова Н. В., Янченко Н. В. Аналіз плумачень та сутність зеленої логістики. *Соціальна економіка*. 2018. Вип. 56. С. 183–189.
11. Никифорок О. Модернізація наземних транспортних систем України : монографія. Київ : Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2014. 440 с.
12. Никифорок О., Стасюк О., Чмирьова Л., Федяй Н. Цифровізація в транспортному секторі: тенденції та індикатори розвитку. Ч. 1. Статистика України. 2019. № 3. С. 70–81. DOI: [https://doi.org/10.31767/su.3\(86\)2019.03.08](https://doi.org/10.31767/su.3(86)2019.03.08)
13. Розвиток інфраструктурних секторів як чинник реалізації пріоритетних напрямів економічної політики України : колективна монографія / ред. О. Никифорок. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2017. 522 с.
14. Берзіна С.В., Ярьєвська І.І. та ін. Системи екологічного управління: сучасні тенденції та міжнародні стандарти : посібник. Київ : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 134 с.

15. Трушкіна Н. В. Трансформація транспортно-логістичної системи в Україні на засадах зеленої логістики. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 2. С. 151–161.

References:

1. Ichenko, S., Karpenko, H. (2017) Assessment of the transport infrastructure impact on the regional development. *Economic Innovations*, no. 65. Odessa: IPMEER NAS of Ukraine, pp. 67–72. DOI: [https://doi.org/10.31520/ei.2017.19.3\(65\).67-72](https://doi.org/10.31520/ei.2017.19.3(65).67-72) (in English)
2. Boychenko S. V., Ivanchenko, O. V., Leyda Kazimir, Frolov V. F., Yakovleva A. V. (2019) *Ekolohistyka, retsyklinh i utylizatsiya transport* [Ecology, recycling and utilization of transport]. Kyiv: NAU.
3. Boichenko, M. V. (2021) Green Logistics in Freight Transportation: Problems, Possible Solutions. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, 2 (41), pp. 152–155. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2021.2\(41\).152-155](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2021.2(41).152-155)
4. Hryhorak, M. (2017) *Intelektualizatsiia rynku lohistrychnykh posluh: kontseptsii, metodolohiia, kompetentnist* [Intellectualization of the logistics services market: concepts, methodology, competence]: monograph. Kyiv: Juice Groups Ukraine.
5. Environmental problems of the transport industry: the public's view. Available at: <https://www.ecoleague.net/pro-vel/misiia-vel/vystupy-publikatsii/2011/item/68-ekolohichni-problemy-transportnoi-haluzi-pohliad-hromadskosti>
6. Ivanov, S., Kharazishvili, Ju. (2017) Innovacijni faktory rozvytku transportnoji systemy Ukrainy [Innovative factors of development of the transport system of Ukraine]. *Bulletin of Economic Science of Ukraine*, no. 2, pp. 47–55.
7. Kobylynska, T. (2019). Svitovyi dosvid statystychnogo ocynyuvannya efektyvnosti zelenoyi logistyky [World experience of statistical evaluation of green logistics efficiency]. *Problems of the economy*, no. 4 (42), p. 209–214.
8. Korniyko, J. R. and Valyavska, N. O. (2019) Poniatijnyj aparat ta etapy rozvytku ekolohistyky [The conceptual apparatus and stages of ecological development]. *Economy and the state*, vol. 1, pp. 43–46. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2019.1.43>
9. Maschak, N. (2011). Strategichna uzgodzenist logistchnoyi diyalnosti pidpryemstva na ekologichnykh zasadakh [Strategic consistency of logistics activities of the enterprise on an environmental basis]. *Marketing and Innovation Management*, no. 4, 273–282.
10. Mel'nykova, N. V., Yanchenko, N. V. (2018) Analiz tлумachen' ta sutnist' zelenoyi lohistyky [Analysis of interpretations and essence of green logistics]. *Social economy*, vol. 56, pp. 183–189.
11. Nykyforuk, O. (2014) *Modernizatsiia nazemnykh transportnykh system Ukrainy* [Modernization of land transport systems of Ukraine]: monograph. Kyiv: Institute of Economics and Forecasting of NAS of Ukraine.
12. Nykyforuk, O., Stasiuk, O., Chmyrova, L., Fediai, N. (2019) Tsyfrovizatsiia v transportnomu sektori: tendentsii ta indykatory rozvytku. Ch. 1 [Digitization in the transport sector: trends and indicators of development. P. 1]. *Statistics of Ukraine*, no. 3, pp. 70–81. DOI: [https://doi.org/10.31767/su.3\(86\)2019.03.08](https://doi.org/10.31767/su.3(86)2019.03.08)
13. Nykyforuk, O. (ed.) (2017) *Rozvytok infrastrukturychnykh sektoriv yak chynnyk realizatsii pryorytetnykh napriamiv ekonomichnoi polityky Ukrainy* [Development of infrastructure sectors as a factor of realization of priority directions of economic policy of Ukraine]: collective monograph. Kyiv: Institute of Economics and Forecasting of NAS of Ukraine.
14. Berzina, S. V., Yareskovska, I. I. (2017) Systemy ekolohichnoho upravlinnya: suchasni tendentsiyi ta mizhnarodni standarty [Environmental management systems: modern trends and international standards]. Kyiv: Institute of Ecological Management and Balanced Nature Management.
15. Trushkina, N. V. (2019) Transformatsiya transportno-lohistrychnoyi systemy v Ukraini na zasadakh zelenoyi lohistyky [Transformation of the transport and logistics system in Ukraine on the basis of green logistics]. *Economic Herald of Donbass*, vol. 2, pp. 151–161.

УДК 658.51

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.26>**Сеник Ю.І.**

кандидат біологічних наук, старший викладач
кафедри екології та охорони здоров'я,
старший викладач кафедри підприємництва і торгівлі,
Західноукраїнський національний університет;
начальник фізико-хімічної лабораторії
ПрАТ «Тернопільський молокозавод»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8164-7783>

Senyk Yurii

West Ukrainian National University;
PJSC "Ternopil Milk Factory"

МЕТОД «SMED», ЯК ОДИН З ЕЛЕМЕНТІВ ОЩАДЛИВОГО ВИРОБНИЦТВА

THE "SMED" METHOD AS ONE OF THE ELEMENTS OF LEAN PRODUCTION

У статті викладено загальну характеристику поняття «SMED», головним завданням цього методу є стандартизація будь-якого процесу на виробництві чи поза ним. Для розробки SMED використовуються як інструкції та технічна документація від виробника технологічного обладнання, так і передові розробки в технічній галузі та наявний практичний досвід на підприємстві. Виділено та проаналізовано алгоритм розробки та реалізації методології SMED: 1) Підбір членів крос-функціональної групи та формулювання завдань; 2) Перевірка наявного стану процесу налаштування чи переналаштування обладнання; 3) Аналіз отриманих результатів та ідентифікація процесів на «зовнішні» і «внутрішні»; 4) Розробка нової схеми роботи з обладнанням; 5) Перевірка ефективності розробленого алгоритму дій; 6) Впровадження в роботу ділянки нового механізму роботи. Окрім цього розглянуто один з підходів аналізу якості проведення виробничих процесів згідно SMED – діаграму спагеті («Spaghetti Diagram»), яка дозволяє зрозуміти проходження виробничого процесу у фізичному просторі та зафіксувати рух працівників при виконанні необхідних маніпуляцій. Впровадження методу «SMED» забезпечить зменшення часу на виконання виробничих процесів та, відповідно, їх стандартизацію, що, в кінцевому результаті, зумовлює випуск продукції однієї якості. Впровадження цієї системи зменшить зайві втрати підприємства на додатковій обробці готового продукту, збільшить час ефективної роботи працівників на робочому місці та сформує потік цінності, що забезпечить підвищення конкурентоспроможності підприємства загалом.

Ключові слова: ощадливе виробництво, SMED, підвищення конкурентоздатність, діаграма спагеті, налаштування чи переналаштування обладнання.

To achieve business goals, a number of global practices have been developed, one of which is lean production. The methods of this system ensure an increase in the operational efficiency of the enterprise and, accordingly, its competitiveness. Many organizations are aware of the importance of using lean production, but only a few of them competently apply Lean tools in their practice and, accordingly, receive profit from innovation. Lean manufacturing ensures the systematic elimination of costs and non-value-added activities in all areas of the value stream of manufacturing a product. Such changes in the production process will ensure the efficiency of the organization and increase its competitiveness. The purpose of the article is a theoretical analysis of "SMED" as one of the methods of lean production, as well as consideration of the elements of its implementation in the production process to increase the competitiveness of the enterprise. The article describes the general characteristics of the concept of "SMED", the main task of this method is the standardization of any process in production or outside it. For the development of SMED, both instructions and technical documentation from the manufacturer of technological equipment, as well as advanced developments in the technical field and available practical experience at the enterprise are used. The algorithm for the development and implementation of the

SMED methodology was identified and analyzed: 1) Selection of members of the cross-functional group and formulation of tasks; 2) Checking the current state of the equipment configuration or reconfiguration process; 3) Analysis of the obtained results and identification of "external" and "internal" processes; 4) Development of a new scheme for working with equipment; 5) Checking the effectiveness of the developed action algorithm; 6) Implementation of a new work mechanism in the precinct. In addition, one of the approaches to analyzing the quality of production processes according to SMED, the Spaghetti Diagram, is considered, which allows you to understand the passage of the production process in physical space and record the movement of workers when performing the necessary manipulations. The implementation of the "SMED" method will ensure a reduction in the time required for the execution of production processes and, accordingly, their standardization, which, as a final result, leads to the production of products of the same quality. The implementation of this system will reduce unnecessary losses of the enterprise on additional processing of the finished product, increase the time of effective work of employees at the workplace and form a flow of value, which will ensure an increase in the competitiveness of the enterprise in general.

Key words: lean production, SMED, increasing competitiveness, spaghetti diagram, adjustment or re-adjustment of equipment.

Постановка проблеми. Будь-який бізнес передбачає отримання фінансової вигоди від своєї діяльності та розвиток свого виробництва для розширення. Одним з найпростіших і часто застосовуваних підходів є спроба збільшення продажів власної продукції завдяки інтенсифікації виробництва. Однак помилково вважати, що зі збільшенням продажів прибуток неминуче зросте, адже збільшення кількості виготовленої продукції пов'язано з накопиченням браку, а також, ймовірно, зниженням якості продукції, для зменшення собівартості, та збільшення витрат на утримання системи у гомеостазі [5; 9]. Альтернативним виходом з цієї ситуації є скорочення витрат і, відповідно, зниження собівартості продукції. Конкурентна перевага продукції може бути зумовлена лише високою якістю та низькими витратами на її виготовлення [4].

Для досягнення цієї цілі розроблено ряд світових практик, однією з яких є ошадливе виробництво. Методи цієї системи забезпечують підвищення операційної ефективності підприємства та, відповідно, його конкурентоспроможність [15]. Багато організацій усвідомлюють важливість застосування ошадливого виробництва проте лише деякі з них грамотно застосовують Lean-інструменти у своїй практиці і, відповідно, отримують зиск з інновації [6]. Ошадливе виробництво забезпечує систематичне усунення витрат та діяльності без доданої вартості у всіх сферах потоку вартості виготовлення продукту. Такі зміни у виробничому процесі забезпечать ефективність організації та підвищать її конкурентоздатність [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику впровадження ошадливого виробництва піднімали у своїх наукових дослідженнях науковці, зокрема: Swenseth S.R., Godfrey M.R. [22], Martins M. та інші [10], Sousa E. та інші [13], Казьмина І.В. [1], Клочков Ю.П. [2], Кане М.М. та інші [7]. Розглянуто загальні принципи впровадження ошадливого виробництва для працівників виробничої сфери, проте ґрунтовнішого дослідження потребують питання теоретичного аналізу окремих практик Lean, таких як метод «SMED», їх адаптації та впровадження до виробничого процесу в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичний аналіз «SMED», як одного з методів ошадливого виробництва, а також розгляд елементів його впровадження у виробничий процес для підвищення конкурентоздатності підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з методів скорочення витрат згідно системи Lean, але не менш важливим є «SMED» (Single-Minute Exchange of Die) – стандартизація будь-якого процесу на виробництві чи поза ним. Для розробки SMED використовуються як інструкції та технічна документація від виробника технологічного обладнання, так і передові розробки в технічній галузі та наявний практичний досвід на підприємстві [10]. Робочий документ розроблений для зменшення

втрата під час налаштування, переналаштування чи інших маніпуляцій з технологічним обладнанням [13] та має на меті зменшення варіативності термінального продукту підприємства [12; 21].

Для реалізації цієї методології рядом авторів [16; 17] пропонується дотримуватися алгоритму дій, представленою на рисунку. Першим етапом цього процесу є підбір членів крос-функціональної групи, які володіють достатніми знаннями та практичними вміннями роботи з обладнанням, яке буде піддане аналізу, а також володіють необхідною базою знань для проведення статистичних та інших вимірювальних процесів. Без наявності в групі спеціаліста, який знає будову та механізм роботи обладнання отримані дані та сформовані висновки не матимуть практичного значення та не забезпечать необхідного ефекту для виробництва.

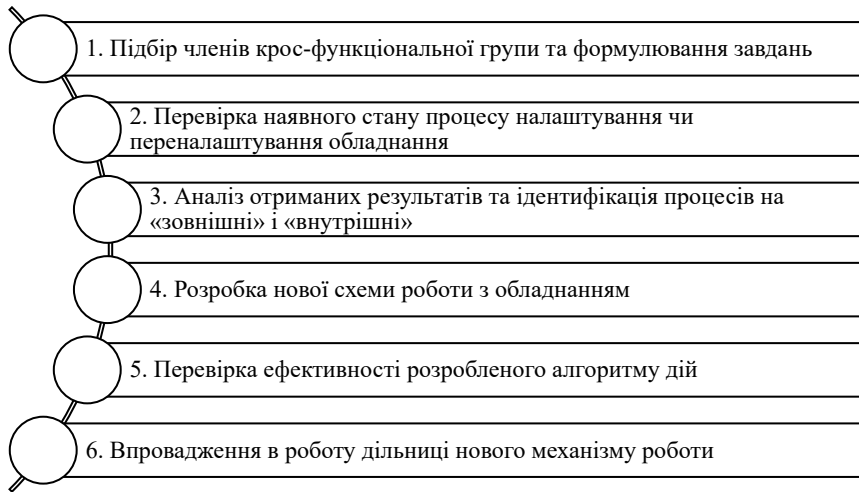

Рис. 1. Алгоритм розробки та реалізації методології SMED

Після формування групи працівників, які будуть займатися розробкою методології SMED для фасувального обладнання, відбувається їх ознайомлення з наявними нормативними документами на обладнання – технічними інструкціями від виробника, кресленнями обладнання, внутрішніми інструкціями роботи з обладнанням. На цьому етапі розробки SMED технічними експертами та членами групи, які мають практичний досвід роботи з цим обладнанням, відбувається умовний поділ процесу налаштування чи переналаштування обладнання на окремі частини, які необхідно буде проаналізувати, а також наголошується на важливих моментах, які повинні бути проаналізовані ретельніше. На основі цього аналізу відбувається розподіл етапів процесу для їх дослідження кожним членом крос-функціональної групи, а також формується перелік цілей, які повинні бути досягнуті на основі отриманих даних. На основі задекларованих цілей розробляються завдання, виконання яких дозволить досягнути необхідного результату. Важливим моментом при цьому є постановка завдань, які можна виконати за невеликий проміжок часу (час проведення досліджень не повинен становити більше одного тижня), а також їх кількість не повинна перевищувати певного значення, яке є допустимим для отримання достовірних даних за відведений час.

Другим етапом у впровадженні методології SMED є перевірка наявного стану процесу налаштування чи переналаштування обладнання. Для цього члени крос-функціональної групи перебувають на виробничій дільниці та здійснюють аналіз кожного етапу процесу згідно розробленого плану. Одним з ефективних способів фіксації даних є відеозйомка [20], яка забезпечує повний запис дій працівників під час вико-

нання роботи та дозволяє провести повторний аналіз першоджерела. Окрім цього, члени крос-функціональної групи здійснюють фіксацію часу здійснення маніпуляцій при налаштуванні чи переналаштуванні обладнання. Ця інформація є однією з ключових при виокремленні етапів, які потребують додаткової перевірки чи оптимізації, а також слугуватиме показником ефективності введених змін.

Наступним кроком у аналізі наявного процесу роботи операторів фасувального станка є проведення графічного оформлення здійснення маніпуляцій із записом хронометражу. Опис процесу повинен бути розділений на дві частини:

- зовнішні процеси – процеси налаштування чи переналаштування фасувальної машини під час її роботи;

- внутрішні процеси – дії щодо налаштування чи переналаштування фасувальної машини, які можна виконати лише при зупинці роботи обладнання.

А також рекомендується категоризувати процеси та, відповідно, їх аналізувати згідно виділеного типу [3]. Зазвичай виділяють чотири основних типи процесів: «підготовка до процесу налаштування», «заміна», «налаштування» та «додаткове налаштування».

Окрім запису етапів проведення налаштування чи переналаштування фасувального станка з їх хронометражем, члени крос-функціональної групи зобов'язані звертати увагу та записувати час простою обладнання. Такі записи є важливими для розуміння ефективного часу роботи фасувального станка, а також наявності можливостей для оптимізації його роботи. Ведення обліку простоїв фасувальних станків є важливим етапом покращення їх роботи та підвищення продуктивності роботи загалом. На основі отриманих даних членів крос-функціональної групи необхідно скласти каталог систематичних простоїв, встановити їх причини та розробити шляхи усунення. Для реалізації цього процесу необхідно залучити як керівників напрямків, так і працівників дільниці, які безпосередньо працюють на цьому фасувальному станку.

Також члени крос-функціональної групи повинні занотовувати зауваження до роботи, які вони встановили при аналізі виконання тих чи інших процесів працівниками виробничої дільниці. Такі записи можуть містити важливу інформацію, яка дозволить не лише підвищити ефективність роботи фасувального станка, а й знизити випуск бракованої продукції. Записи можуть містити не лише зауваження, а й запитання чи нотатки для уточнення, що дозволять достовірно інтерпретувати отримані дані.

Ще одним важливим методом аналізу якості проведення виробничих процесів є діаграма спагеті («Spaghetti Diagram») [14], яка дозволяє зрозуміти проходження виробничого процесу у фізичному просторі та зафіксувати рух працівників при виконанні необхідних маніпуляцій. Побудова діаграми здійснюється з дотриманням ряду правил [19]:

1. При побудові діаграми завжди необхідно використовувати план чи схему приміщення, де проводиться аналіз виробничого процесу. Необхідно перевірити відповідність розміщення обладнання та масштабу, що забезпечить отримання достовірних результатів. У разі виявлення невідповідностей їх необхідно усунути до початку дослідження виробничого процесу – внести зміни у наявний план чи схему.

2. Потрібно позначати всі рухи як оператора, так і транспортних засобів та пакувальних матеріалів. Для отримання загальної інформації та повноцінного аналізу виконання виробничого процесу необхідно позначати не лише рух оператора, а й переміщення транспорту – навантажувачів та пакувальних матеріалів. Ефективним є використання різних кольорів, які відповідатимуть окремій об'єднаній групі об'єктів, певному оператору чи пакувальному матеріалу. Якщо неможливо виділити для кожного об'єкту аналізу свій колір через перенавантаження інформацією діаграми, необхідно їх згрупувати та, відповідно, забезпечити інформативність отриманих даних. Для інтерпретації отриманих даних хронометрії та здійснення переміщення досліджуваних об'єктів необхідно фіксувати всі переміщення, зупинки чи додаткові дії, які були виконанні під час виконання виробничої операції. Такі додаткові дії чи рухи можна

позначати іншими позначками, наприклад, штрих-пунктирною лінією, та вказувати причину їх здійснення та затрачений час.

3. Необхідно отримати максимальну кількість інформації за виділений час. Діаграма «спагеті» може містити інформацію різного типу – відстань, яку подолав об'єкт дослідження, виражена у метрах чи кроках, час витрачений на це, додаткові дані про виконання процесу. Необхідно отримати найбільшу кількість даних, а при проведенні їх аналізу та інтерпретації можна вибрати, які саме дані дозволять ефективніше виразити та зрозуміти процес.

4. Необхідно провести достатню кількість досліджень для забезпечення отримання інформації, необхідної для повноцінного аналізу процесу. Необхідно зважати на час циклу виконання процесу, який аналізується, якщо хронометраж його є невеликим, то досліджень можна провести значно більше, порівняно з виробничим етапом, який триває декілька годин. Також, необхідно розуміти мету проведення досліджень, якщо завданням аналізу є розуміння процесу, то перевірку можна здійснити декілька разів в одній і тій же зміні, тоді як при необхідності встановлення особливостей виконання виробничого процесу працівниками всіх змін, кількість та час досліджень збільшиться.

Третім етапом розробки SMED є аналіз отриманих результатів контролю процесу налаштування чи переналаштування обладнання. Для цього необхідно інтерпретувати дані з листа спостереження членами крос-функціональної групи та вказати числові характеристики процесу. Провівши дослідження виробничого процесу та отримавши необхідну інформацію та декілька діаграм, необхідно провести їх аналіз. Для оптимізації цього процесу потрібно охарактеризувати кожний елемент графічного зображення технологічної операції:

1. Характеристика ліній діаграми. При виявленні на діаграмі зон пересікання декількох ліній одного чи різних кольорів, можна стверджувати про наявність зон підвищеного ризику заторів чи затримок у виробничому процесі. Окрім можливості втрати часу та, відповідно, ефективності роботи, у таких зонах прослідковується можливість руху в обидва напрямки як людей, так і матеріалів, таким чином може спостерігатися така втрата, як зайві рухи.

Важливу увагу необхідно приділити зупинкам чи додатковим рухам, які здійснив працівник дільниці, так як вони, ймовірно, не значно вплинуть на загальну відстань, яку він подолав, але зумовлюють зниження його ефективності. Потрібно проаналізувати ці дані та виділити зупинки, які були виробничо необхідні, та ті, яких не вимагав технічний чи технологічний процес. Аналогічний аналіз необхідно здійснити і для інших діаграм, особливо важливий такий опис при дослідженні роботи декількох виробничих змін, бо при їх співставленні можна виокремити виробничо-необхідні зупинки чи додаткові рухи. Всі додаткові рухи чи зупинки повинні бути усунуті для забезпечення максимальної ефективності процесу.

Окрім зон з перетином багатьох ліній, на діаграмі можуть знаходитися відтинки, на яких ліній одного чи декількох кольорів йдуть паралельно або формують замкнуте коло. Це вказує на переміщення працівників та матеріалів з однієї точки та їх повернення до неї декілька разів, що можна інтерпретувати як недостатню організацію працівника, обладнання чи розхідних матеріалів, які необхідні для завершення виробничого процесу. Таким чином, додаткове навчання персоналу чи зміна розташування матеріалів дозволить працівникам виробничої дільниці ефективніше використати час, а отже, і зменшити хронометраж виробничого процесу.

2. Аналіз отриманих даних. Охарактеризувавши лінії діаграми, необхідно провести інтерпретацію занотованих даних:

- розрахувати загальну відстань, яку пройшов працівник за один цикл;
- розрахувати загальну відстань, яку пройшов працівник за всю зміну;
- встановити час одного циклу;
- розрахувати час, затрачений за виконання зайвих рухів;

- встановити ефективність використання робочого часу;
- розрахувати швидкість виконання виробничого процесу.

Встановлені дані дозволять повноцінно охарактеризувати виробничий процес та надають необхідну інформацію для розуміння «вузьких» місць та напрямків для оптимізації.

3. Аналіз місця знаходження ліній на діаграмі. Важливим аспектом аналізу діаграми «спагеті» є розміщення ліній руху об'єктів аналізу у просторі. Окрім характеристики руху працівників чи матеріалів необхідно приділяти значну увагу місцю, де знаходиться найбільший потік персоналу чи матеріалів. Так, велика кількість рухів у вузькому коридорі може зумовити затори, зниження ефективності всього процесу чи навіть травматизм.

На основі отриманих даних члени крос-функціональної групи повинні встановити втрати та неефективну роботу працівників при виконанні технічного процесу. Із літературних джерел [11] відомо ряд стратегій для оптимізації процесу на основі даних з діаграми «спагеті»:

1. За можливості, усунути або звести до мінімуму всі пересічення персоналу чи матеріалів, виявлені при аналізі виробничого процесу та зафіксовані спостерігачем на діаграмі. Як зазначалося вище, це зони підвищеного ризику для травматизму, особливо при перетинанні траєкторій руху персоналу та транспортних засобів (наприклад, навантажувачів).

2. Аналогічні дії необхідно прийняти при виявленні паралельних траєкторій руху. Для забезпечення фізичного розділення напрямків руху можна використати розмітку, сигнальні стовбці чи невелику огорожу.

3. Звести до мінімуму пересування через одну точку, такі «петлі» вказують на здійснення реверсного руху працівників, що зменшує час ефективної роботи. Для усунення таких геометричних фігур необхідно встановити першопричину, яка найчастіше становить:

- пошук матеріалів на непромаркованих піддонах чи стелажах;
- доставка бракованих матеріалів;
- доставка матеріалів у недостатній кількості;
- повернення продуктів чи напівфабрикатів на додаткову обробку чи усунення неполадок;
- проведення повторних чи додаткових досліджень готового продукту чи напівфабрикату.

4. Реорганізувати робочі місця чи складські приміщення, де спостерігається найбільша кількість ліній. Для реалізації цієї рекомендації спочатку необхідно проаналізувати ситуацію та встановити першопричину ситуації, яка виникла. Найчастіше каузальністю таких результатів є:

- неорганізованість розміщення пакувальних матеріалів чи деталей фасувальних станків, що змушує працівників виробничої дільниці декілька разів підходити до стелажів та втрачати час на їх пошук;
- розміщення стелажів з пакувальними матеріалами чи деталями фасувальних станків на далекій відстані від виробничого обладнання, що зумовлює зайві рухи працівника виробничої дільниці;
- формування комплектів деталей, необхідних для здійснення виробничого процесу налаштування чи переналаштування фасувального станка;
- організація робочого простору та, особливо, робочого місця оператора для забезпечення його ефективної роботи;
- зміна періодичності проведення технічних робіт на фасувальних станках, що забезпечить зменшення рухів оператора.

5. Звести до мінімуму переміщення працівників виробничої дільниці, не пов'язані з технічними чи технологічними процесами. Для цього необхідно проаналізувати отримані дані з діаграми «спагеті» та виділити роботу, не пов'язану з безпосередніми обов'язками.

Провівши аналіз діаграми «спагеті», члени крос-функціональної групи повинні розділити всі процеси, які виконували працівники виробничої дільниці при налаштуванні чи переналаштуванні обладнання, на дві категорії – «зовнішні» та «внутрішні». Під «зовнішніми» процесами розуміють дії, пов'язані з налаштуванням обладнання без необхідності його зупинки, тоді як «внутрішні» процеси – маніпуляції, які можна виконати лише при вимкненні фасувального станка [18]. Розділивши всі процеси, працівники підприємства, залучені до розробки та впровадження SMED, а особливо працівники технічної служби, повинні розглянути процеси з категорії «внутрішні» та, за можливості, перемістити їх у групу «зовнішні». Такі зміни дозволять підвищити коефіцієнт «технічного використання обладнання» – A_n [23]:

$$A_n = \frac{\tau_p}{\tau_p + \tau_n + \tau_n}$$

де τ_p – час роботи обладнання під час випуску продукції, τ_n – час простою обладнання через технічні несправності та τ_n – час простою обладнання через налаштування чи переналаштування обладнання.

Таким чином, зменшення часу налаштування чи переналаштування обладнання забезпечить підвищення часу ефективної роботи обладнання, зменшення часу його простоїв, а отже, підвищення кількості випущеної продукції за одиницю часу.

Наступними етапами у впровадженні SMED є перевірка ефективності розроблених змін, для цього члени крос-функціональної групи впроваджують на певний період часу, який залежить від складності розроблених інновацій, розроблений алгоритм дій. Для цього необхідно підготувати інструкцію на паперовому носії, з якою потрібно ознайомити всіх працівників дільниці, які будуть залучені до виконання технічних робіт з фасувальним автоматом. Переконавшись у сформованості знань щодо правильності виконання розробленого алгоритму дій, розпочинається перевірка його ефективності. Для забезпечення об'єктивності оцінки кінцевий результат виражають показниками:

- загальний час переналаштування обладнання до та після введення змін;
- коефіцієнт «технічного використання обладнання» до та після введення змін;
- кількість випущеної продукції за одиницю часу до та після введення змін.

При виявленні ефективності внесених змін у алгоритм переналаштування обладнання проводяться зміни у внутрішню інструкцію по його обслуговуванні для забезпечення стандартизації роботи персоналу.

Висновок. При русі до інноваційного розвитку та посилення конкурентоздатності компанії потрібно врахувати сучасний світовий досвід інноваційної діяльності, в тому числі і досвід створення ощадливого виробництва. Хоча, звичайно, не можна сліпо переймати досвід, його потрібно адаптувати до особливостей як вітчизняної економіки, так і менталітету своїх працівників.

Впровадження методу «SMED» забезпечить зменшення часу на виконання виробничих процесів та, відповідно, їх стандартизацію, що, в кінцевому результаті, зумовлює випуск продукції однієї якості. Впровадження цієї системи зменшить зайві втрати підприємства на додатковій обробці готового продукту, збільшить час ефективної роботи працівників на робочому місці та сформує потік цінності, що забезпечить підвищення конкурентоспроможності підприємства загалом.

Список використаних джерел:

1. Казьмина И. В. Анализ особенностей внедрения бережливого производства на отечественных предприятиях. *Синергия*. 2016. № 2. С. 42–48.
2. Ключков Ю. П. Организационные механизмы внедрения бережливого производства на промышленном предприятии. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 5. С. 268–272.
3. Корзин А. И. Анализ затрат качества. Москва : Свет, 2016. 120 с.

4. Лайкер Дж. 14 принципов менеджмента ведущей компании мира. Москва : Свет, 2016. 402 с.
5. Левинсон У. Бережливое производство: синергетический подход к сокращению потерь / пер. с англ. под ред. В. В. Брагина. Москва : РИА «Стандарт и качество», 2007. 272 с.
6. Саматова Т. Б. Бережливое производство: анализ возможности снижения потерь. *Новая наука: от идеи к результату*. 2016. № 6-1 (90). С. 236–240.
7. Кане М. М., Иванов Б. В., Корешков В. Н., Схиртладзе А. Г. Системы, методы и инструменты менеджмента качества. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 560 с.
8. Хоббс Д. П. Внедрение бережливого производства: практическое руководство по оптимизации бизнеса. Минск : Гревцов Паблишер, 2007. 352 с.
9. Чернова В. А., Агеев И. Т. Концепция бережливого производства: неуклонное сокращение потерь. *Молодой ученый*. 2016. № 26. С. 407–410.
10. Martins M., Godina R., Pimentel C., Silva F.J.G., Matias João C.O. A Practical Study of the Application of SMED to Electron-beam Machining. *Procedia Manufacturing*. 2018. Vol. 17. P. 647–654.
11. Achanga P. Critical success factors for lean implementation within SMEs. *Journal of Manufacturing Technology Management*. 2006. Vol. 27. №. 1. P. 27–42.
12. Dias P., Silva F. J. G., Campilho R. D. S. G., Ferreira L. P., Santos T. Analysis and Improvement of an Assembly Line in the Automotive Industry. *Procedia Manufacturing*. 2019. Vol. 38. P. 1444–1452.
13. Sousaa E., Silvaa F. J. G., Ferreiraa L. P., Pereiraa M. T., Gouveiaa R., Silva R. P. Applying SMED methodology in cork stoppers production. *Procedia Manufacturing*. 2018. Vol. 17. P. 611–622.
14. Bhasin S. Lean and Performance Measurement. *Journal of Manufacturing Technology Management*. 2008. Vol. 19 (5). P. 670–684.
15. Moreira A., Silvaa F. J. G., Correiaa A. I., Pereiraa T., Ferreiraa L. P., de Almeida B. F. Cost reduction and quality improvements in the printing industry. *Procedia Manufacturing*. 2018. Vol. 17. P. 623–630.
16. Dora M., Gellynck X. Lean Six Sigma Implementation in a Food Processing SME: A Case Study. *Quality and Reliability Engineering International*. 2015. Vol. 31 (7). P. 1151–1159.
17. Dora M., Kumar M., Gellynck X. Determinants and barriers to lean implementation in food-processing SMEs – a multiple case analysis. *Production Planning & Control*. 2015. Vol. 27(1). P. 1–23.
18. Hedman R., Subramaniyan M., Almstrom P. Analysis of Critical Factors for Automatic Measurement of OEE. *Procedia CIRP*. 2016. Vol. 57. P. 128–133.
19. Neves P., Silva F. J. G., Ferreira L. P., Pereira T., Gouveia A., Pimentel C. Implementing Lean Tools in the Manufacturing Process of Trimmings Products. *Procedia Manufacturing*. 2018. Vol. 17. P. 696–704.
20. Kumar M., Antony J. Comparing the Quality Management Practices in UK SMEs. *Industrial Management & Data Systems*. 2008. Vol. 108 (9). P. 1153–1166.
21. Antonioli I., Guariente P., Pereira T., Pinto Ferreira L., Silva F. J. G. Standardization and optimization of an automotive components production line. *Procedia Manufacturing*. 2017. Vol. 13. P. 1120–1127.
22. Swenseth S. R., M. R. Godfrey. Incorporating transportation costs into inventory replenishment decisions. *International Journal of Production Economics*. 2002. Vol. 77. № 2. P. 113–130.
23. Zainetdinov R. I., Plokhii I. V. Updated assessment and prediction of function of readiness of the train «Sapsan» on the basis of imitating modeling of process of operation. *Transport: science, technique, management*. 2012. Vol. 12. P. 11–19.

References:

1. Kaz'mina I. V. (2016) Analiz osobennostej vnedrenija berezhlivogo proizvodstva na otchestvennyh predpriyatijah [An analysis of the features of the introduction of lean production at domestic enterprises]. *Sinergija*, no. 2, pp. 42–48.
2. Klochkov Ju. P. (2012) Organizacionnyye mehanizmy vnedrenija berezhlivogo proizvodstva na promyshlennom predpriyatii [Organizational mechanisms of implementation of lean production at a industrial enterprise]. *Teoriya i praktika obshhestvennogo razvitiya*, no. 5, pp. 268–272.
3. Korzin A. I. (2016) *Analiz zatrat kachestva* [Analysis of quality costs]. Moscow: Svet.
4. Lajker Dzh. (2016) *14 principov menedzhmenta vedushhej kompanii mira* [14 principles of management of the world's leading company]. Moscow: Svet.

5. Levinson U. (2007) *Berezhlivoe proizvodstvo: sinergeticheskij podhod k sokrashheniju poter'* [Lean production: a synergetic approach to reducing losses]. Moscow: RIA "Standart i kachestvo".
 6. Samatova T. B. (2016) *Berezhlivoe proizvodstvo: analiz vozmozhnosti snizhenija poter'* [Lean production: an analysis of the possibility of reducing losses]. *Novaja nauka: ot idei k rezul'tatu*, no. 6–1 (90), pp. 236–240.
 7. Kane M. M., Ivanov B. V., Koreshkov V. N., Shirladze A. G. (2009) *Sistemy, metody i instrumenty menedzhmenta kachestva* [Systems, methods and tools of quality management]. St. Petersburg: Piter.
 8. Hobbs D. P. (2007) *Vnedrenie berezhlivogo proizvodstva: prakticheskoe rukovodstvo po optimizacii biznesa* [Implementation of lean production: a practical guide to business optimization]. Minsk: Grevcov Publisher.
 9. Chernova V. A., Ageev I. T. (2016) *Koncepcija berezhlivogo proizvodstva: neuklonnoe sokrashhenie poter'* [The concept of lean production: steady reduction of losses]. *Molodoy uchenyj*, no. 26, pp. 407–410.
 10. Martins M., Godina R., Pimentel C., Silva F.J.G., Matias João C.O. (2018) A Practical Study of the Application of SMED to Electron-beam Machining. *Procedia Manufacturing*, vol. 17, pp. 647–654.
 11. Achanga P. (2006) Critical success factors for lean implementation within SMEs. *Journal of Manufacturing Technology Management*, vol. 27, no. 1, pp. 27–42.
 12. Dias P., Silva F. J. G., Campilho R. D. S. G., Ferreira L. P., Santos T. (2019) Analysis and Improvement of an Assembly Line in the Automotive Industry. *Procedia Manufacturing*, vol. 38, pp. 1444–1452.
 13. Sousaa E., Silvaa F. J. G., Ferreiraa L. P., Pereiraa M. T., Gouveiaa R., Silva R. P. (2018) Applying SMED methodology in cork stoppers production. *Procedia Manufacturing*, vol. 17, pp. 611–622.
 14. Bhasin S. (2008) Lean and Performance Measurement. *Journal of Manufacturing Technology Management*, vol. 19 (5), pp. 670–684.
 15. Moreira A., Silvaa F. J. G., Correiaa A. I., Pereiraa T., Ferreiraa L. P., de Almeida F. (2018) Cost reduction and quality improvements in the printing industry. *Procedia Manufacturing*, vol. 17, pp. 623–630.
 16. Dora M., Gellynck X. (2015) Lean Six Sigma Implementation in a Food Processing SME: A Case Study. *Quality and Reliability Engineering International*, vol. 31 (7), pp. 1151–1159.
 17. Dora M., Kumar M., Gellynck X. (2015) Determinants and barriers to lean implementation in food-processing SMEs – a multiple case analysis. *Production Planning & Control*, vol. 27(1), pp. 1–23.
 18. Hedman R., Subramaniyan M., Almstrom P. (2016) Analysis of Critical Factors for Automatic Measurement of OEE. *Procedia CIRP*, vol. 57, pp. 128–133.
 19. Neves P., Silva F. J. G., Ferreira L. P., Pereira T., Gouveia A., Pimentel C. (2018) Implementing Lean Tools in the Manufacturing Process of Trimmings Products. *Procedia Manufacturing*, vol. 17, pp. 696–704.
 20. Kumar M., Antony J. (2008) Comparing the Quality Management Practices in UK SMEs. *Industrial Management & Data Systems*, vol. 108 (9), pp. 1153–1166.
 21. Antonioli I., Guariente P., Pereira T., Pinto Ferreira L., Silva F. J. G. (2017) Standardization and optimization of an automotive components production line. *Procedia Manufacturing*, vol. 13, pp. 1120–1127.
 22. Swenseth S. R., Godfrey M. R. (2002) Incorporating transportation costs into inventory replenishment decisions. *International Journal of Production Economics*, vol. 77, no. 2, pp. 113–130.
 23. Zainetdinov R. I., Plokhii I. V. (2012) Updated assessment and prediction of function of readiness of the train "Sapsan" on the basis of imitating modeling of process of operation. *Transport: science, technique, management*, vol. 12, pp. 11–19.
-

УДК 339.372.843

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.27>**Сподар К.В.**

кандидат технічних наук, доцент,
Державний біотехнологічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6799-7701>

Карбівнича Т.В.

кандидат технічних наук, доцент,
Державний біотехнологічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2238-5445>

Пенкіна Н.М.

кандидат технічних наук, доцент,
Державний біотехнологічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0125-4275>

Spodar Kateryna, Karbivnycha Tetiana, Penkina Nataliya
State Biotechnological University

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ МАКАРОННОЇ ФАБРИКИ ТА РОЗРОБКА ШЛЯХІВ УДОСКОНАЛЕННЯ ЛОГІСТИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ СПОЖИВАЧІВ

ANALYSIS OF THE ACTIVITY OF THE PASTA FACTORY AND THE DEVELOPMENT OF WAYS TO IMPROVE LOGISTICS SERVICE FOR CONSUMERS

В статті розглянуто діяльність макаронної фабрики, визначено напрями роботи системи логістичного обслуговування споживачів, які є ключовими, а їх аналіз дозволить повною мірою оцінити ефективність існуючої логістичної системи підприємства. Основуючись на результатах опитування клієнтів, найбільш вагомим показником логістичного обслуговування є «Готовність товарів до постачання» (значимість 10), що обумовлено постійно зростаючою «часочутливістю» ринку, бажанням клієнтів збільшувати товарообіг, при цьому зменшуючи власні складські запаси. Показники «Короткі терміни отримання замовлення» та «Точне дотримання термінів постачання» (значимість 9,6 та 9,5 відповідно) також є значимими та мають майже однакову оцінку фактичного стану зі сторони підприємства. Необхідним етапом удосконалення системи оцінки якості логістичного обслуговування підприємства на нашу думку є розробка та впровадження внутрішньо-підприємницьких тренінгів або програм, які призначені для навчання та удосконалення навичок спеціалістів ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика».

Ключові слова: макаронні вироби, макаронна фабрика, логістична система підприємства, логістичне обслуговування споживачів, показники оцінки якості.

The article examines the activity of the pasta factory of PJSC "Khmelnyska Macaroni Factory", defines the areas of operation of the logistics service system for consumers, including supply logistics, production and warehouse logistics, transport logistics, and information logistics. It has been established that these directions are key, their analysis will allow to fully assess the effectiveness of the existing logistics system of the enterprise. Based on the results of the customer survey, the most significant indicator of logistics service is "Readiness of goods for delivery" (significance 10), which is due to the ever-increasing "time sensitivity" of the market, the desire of customers to increase turnover while reducing their own warehouse stocks. "Short delivery times" and "Exact delivery times" (significance 9.6 and 9.5, respectively) are also significant indicators of the quality of logistics service. They have almost the same importance for customers and the same assessment of the actual situation from the side of the enterprise. During the analysis of the activities of PJSC "Khmelnyska Macaroni Factory" a problem of inconsistency in the quality of input raw materials and materials purchased from non-main suppliers was revealed,

which in turn affects all systems of the enterprise, including the logistics service of consumers. Ways to solve this problem were proposed, namely, the possible use of an electronic system of needs analysis PJSC "Khmelnyska Macaroni Factory", due to the need to improve the process of purchasing the necessary raw materials and services. In our opinion, the development and implementation of intra-corporate trainings or programs designed to train and improve the skills of specialists of the Khmelnytsky Macaroni Factory PJSC is a necessary stage of improving the system of assessing the quality of the company's logistics service. The novelty of the work is the study of the content of the logistics system of PrJSC "Khmelnyska Macaroni Factory" and ways of its evaluation. The obtained research results have a certain value for enterprises engaged in the sale of goods and logistics.

Key words: *pasta products, pasta factory, logistics system of the enterprise, logistics service of consumers, indicators of quality assessment.*

Постановка проблеми. Макаронні вироби – один із найпопулярніших продуктів в Україні (близько 96% українців споживають макарони). Цей продукт має високу енергетичну цінність і чудово підходить як доповнення до будь-якої страви. Крім того, макарони легко готуються і довго зберігаються. Завдяки відмінному співвідношенню ціна-якість, макаронні вироби користуються великим попитом [1].

Ринок макаронних виробів характеризується великим асортиментом як вітчизняних, так і імпортних марок. У сегменті представлені товари різних цінових категорій – від бюджетних до дорогих.

В умовах ринкового господарювання для успішної роботи виробника і споживача особливого значення набувають глибоке знання ринку та вміння вміло використовувати сучасні інструменти впливу на ситуацію, що на ньому складається. Достовірна та актуальна інформація про товарний ринок, дослідження структури та динаміки попиту, смаків і побажань покупців та інших зовнішніх факторів, що впливають на її діяльність, є неодмінними елементами маркетингової діяльності підприємства. Тому перед тим, як виробляти новий продукт і виводити на ринок нові товари, компанія повинна провести дослідження ринку і дізнатися про потреби конкретних споживачів, що стане основою для його подальшого впровадження [2].

Згідно з дослідженнями, 40% усіх запропонованих нових продуктів зазнають невдачі на ринку високого попиту, 20% на ринку промислових товарів і 18% на ринку послуг. Однією з головних причин високого відсотка невдач нових товарів, які користуються високим попитом, є неправильне позиціонування товару на ринку, погана реклама або занадто висока ціна. Тому виробнику нової продукції доцільно вивчити існуючий ринок даної групи товарів і вивчити потреби споживачів. Для цього проводяться опитування споживачів. Їхні відповіді допомагають виробнику визначити доцільність випуску продукту в тому чи іншому вигляді, а також перспективи створення конкретного продукту з певними споживчими властивостями [3].

Формулювання цілей статті. Метою роботи є аналіз показників якості логістичного обслуговування споживачів ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» та визначення напрямів вдосконалення його логістичної системи.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до офіційної інформації [4–6] ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» (ТМ «Тая») розташована за адресою у м. Хмельницький, вул. Я. Галана, 7 (юридична адреса – 29015, м. Хмельницький, вул. Кропивницького, 7), основним видом діяльності якої є виробництво макаронних виробів, асортимент яких представлено широкою лінійкою, а саме довгорізнаних та короткорізнаних макаронних виробів із борошна вищого гатунку та борошна твердих сортів пшениці.

Виробництво якісної, конкурентоздатної продукції та обслуговування споживачів є одними із найголовніших цілей будь-якого виробничого підприємства.

В системі логістичного обслуговування споживачів ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» можна виділити такі напрями – логістика постачання, виробничо-складська логістика, транспортна логістика, інформаційна логістика. Для ПрАТ «Хмель-

ницька макаронна фабрика» дані напрями є ключовими, їх аналіз дозволить повною мірою оцінити ефективність існуючої логістичної системи підприємства.

Першочерговим завданням щодо формування системи логістичного обслуговування ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» є сегментація споживчого ринку в розрізі специфіки замовлених послуг. Це завдання виконується робітниками планового відділу фабрики та відділом роботи із клієнтами. Розподіл послуг, що надає досліджуване підприємство, можна зробити за допомогою різноманітних інструментів, одним із яких є метод попарних порівнянь.

Аналізуючи діяльність ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» та проведення опитування основних клієнтів за допомогою працівників відділу збуту, нами було сформовано основний перелік логістичних послуг із визначенням їх відносної вагомості, що наведено в таблиці. Результати відносної вагомості наведено у балах від 1 до 10, де 1 – повністю не задоволений, 10 – повністю задоволений. Кількість опитаних клієнтів – 100 осіб/підприємств, результатом є середнє арифметичне значення.

Ці логістичні послуги є основою для прийняття стратегічних та оперативних рішень в сегменті логістичного обслуговування споживачів ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика».

Основаючись на результатах опитування клієнтів, найбільш вагомим показником логістичного обслуговування є готовність товарів до постачання, що обумовлено постійно зростаючою «часочутливістю» ринку, бажанням клієнтів збільшувати товарообіг, при цьому зменшуючи власні складські запаси.

Після визначення найбільш значущих показників оцінки якості логістичного обслуговування покупців, нами було проведено оцінку готовності логістичної системи досліджуваного підприємства. Результати наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Перелік вагомих показників оцінки якості логістичного обслуговування покупців продукції ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика»

Вид послуги	Значимість	Оцінка фактичного стану справ щодо надання даної послуги
Готовність до постачання (задоволення заявки за всіма позиціями замовлення)	10	4
Короткі терміни отримання замовлення	9,6	8
Точне дотримання термінів постачання	9,5	8
Швидке задоволення претензій	8,8	6
Доставка товару без підтверджень	8,5	10

Одним із найважливіших показників системи обслуговування в ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» є готовність замовлення до постачання за всіма позиціями. Аналізуючи дані таблиці, ми бачимо, що цей показник має найвищу значимість для клієнта та найнижчу оцінку фактичного стану надання даної послуги. З нашої сторони ми хотіли б звернути увагу керівництва підприємства на цю проблему та прикласти зусилля щодо виправлення цієї ситуації.

Наступні два показника оцінки якості логістичного обслуговування споживачів є короткі терміни отримання замовлення та точне дотримання термінів їх постачання. Вони мають майже однакову значимість для клієнтів (9,6 і 9,5 відповідно) та однакову оцінку фактичного стану зі сторони підприємства.

Послуги «Короткий термін отримання замовлення» та «Точне дотримання термінів поставки» безпосередньо пов'язана із рівнем складських запасів споживачів, тому

зміна фактичних термінів поставки збільшує такі запаси, що відображається на незадоволенні клієнтів. Причому, відхилення заявлених термінів поставки замовлення від дійсних, мають більший вплив на кількісні характеристики складських запасів клієнтів, аніж відхилення стосовно виявленого попиту на товари.

Показники «Швидке задоволення претензій» та «Доставка товару без підтверджень» мають приблизно однакову значимість для клієнта, але керівництву підприємства слід звернути увагу на послугу задоволення претензій, адже це в свою чергу впливає на рейтинг підприємства серед споживачів. В свою чергу фактична оцінка послуги доставки товару без підтвердження має найвищий бал, хоча в деяких випадках (наприклад, новий клієнт-споживач), необхідним є уточнення строків та часу надходження замовлення. Доцільно також звернути увагу на цей показник.

Перелік функцій відділу логістичного обслуговування споживачів ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» будується з урахуванням таких базових принципів роботи відділу логістичного сервісу, як точності, своєчасність, абстрактність, масштабність дослідження функцій.

Також під час аналізу необхідно враховувати якісні показники здійснення функцій, які необхідні під час порівняння дійсного рівня якості послуг до рівня затрат на виконання цих логістичних послуг.

Під час аналізу діяльності ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» нами було виявлено проблему невідповідності рівня якості вхідної сировини та матеріалів, що закуповуються у не основних постачальників, що в свою чергу впливає на всі системи підприємства, в тому числі і на логістичне обслуговування споживачів.

Нами було запропоновано шляхи вирішення даної проблеми, а саме – можливе застосування електронної системи аналізу потреб

ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика», що обумовлено необхідністю удосконалення процесу закупки необхідної сировини та матеріалів, послуг. Дана система буде направлена на розробку нових конкурентоспроможних способів закупівель із використанням сучасних інформаційних технологій.

Впровадження такої системи дозволить:

- 1) автоматично розглядати пропозиції від постачальників;
- 2) підвищити ефективність та автоматизованість процесів закупки необхідних послуг та матеріалів для потреб ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика»;
- 3) підвищити прозорість закупки товарів та тендерів;
- 4) сприяти зниженню закупівельних цін та оптимізації бюджетних видатків у ході проведення закупівель товарів (робіт, послуг);
- 5) забезпечити більший контроль витратної частини підприємства;
- 6) спрощення процесу аналізу постачальників та маркетингових досліджень ринку.

Робота електронної системи аналізу потреб ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» базується на принципі онлайн-аукціонів, що гарантує стимулювання конкуренції між постачальниками та досягання оптимальних цін на запропоновані товари чи послуги.

При цьому, при використанні електронної системи порядок проведення конкурентних процедур зцілому не змінюється, лише розробляються певні доповнення з метою контролю та регламенту використання системи моніторингу цін.

Під час аналізу цін постачальників при участі останніх на онлайн-аукціонах, електронна система створює звіт з оцінкою постачальників за найбільш вагомими показниками для подальшого обговорення та прийняття рішень керівництвом підприємства. Це дозволяє проводити аналіз самостійно, без послуг відповідних маркетингових фірм, що також в свою чергу впливає на затрати підприємства.

Основними критеріями щодо вибору постачальника, як ще одного з показників оцінки якості логістичного обслуговування споживачів дослідного підприємства, є посилення вимог під час його вибору.

Аналізуючи літературні джерела, дійшли висновку, що основними критеріями вибору є загальна вартість товарів/послуг та якість обслуговування.

На ряду з основними критеріями, можна виділити додаткові, до яких відносяться:

- 1) територіальна віддаленість,
- 2) строки обробки замовлень, в тому числі і позапланових,
- 3) наявність додаткових потужностей у разі форс-мажорних ситуацій,
- 4) впровадження систем управління якістю на підприємствах,
- 5) сервісне обслуговування протягом всього терміну служби обладнання,
- 6) фінансова стабільність постачальника.

Аналіз цих критеріїв можна зробити за допомогою офіційних сайтів державних органів (податкова, казначейство, пенсійний фонд, ліцензійні служби та інші, що мають відкритий доступ до інформації), даних банківської системи, на основі власних досліджень або даних конкурентів, інформаційних підприємств тощо.

Під час збору інформації доцільно використовувати дані якомога більшої кількості джерел для отримання повної та всебічної інформації про постачальника.

Ще одним показником оцінки якості логістичної системи підприємства на нашу думку є розробка та впровадження внутрішньо-підприємницьких тренінгів або програм, які призначені для навчання та удосконалення навичок спеціалістів ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика».

Це дає можливість підприємству вирішити проблеми управлінського характеру за рахунок глибокого та повного аналізу проблемних аспектів, прийняття спільних рішень щодо їх розв'язання та визначення майбутніх пріоритетів та шляхів розвитку.

Основною метою таких тренінгів або програм є пошук найбільш оптимальних рішень щодо управління певними системами підприємства, розвитку персональних навичок учасників програми, формування загальних цілей та завдань, розвиток корпоративної культури.

Навчання базується на розгляді основних теоретичних аспектів та глибокому впровадженні отриманих навичок на робочих місцях або загальних проєктах на прикладі підприємства.

Одним із таких проєктів може бути проєкт «Логістика закупівель», в якому будуть залучені керівники фабрики, керівники відділів постачання, логістичної служби.

Основними етапами вивчення даного проєкту можуть бути:

1. Аналіз асортименту та управління складськими запасами;
2. Визначення попиту;
3. Планування замовлень (фінансова частина, терміни поставок);
4. Визначення критеріїв вибору постачальників;
5. Формування плану дій у форс-мажорних обставинах щодо логістики закупівель;
6. Система дискаунту.

Результатом проєкту буде перелік дій щодо удосконалення закупівельної діяльності підприємства. Такий проєкт надасть

ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» певні можливості щодо його участі на аутсорсинговому логістичному ринку та вибору надійних логістичних посередників.

Концепція логістичного аутсорсингу базується на передачі деяких або усіх логістичних послуг (за вибором підприємства-власника) іншим стороннім учасникам, задля збереження власних ресурсів, що використовуються під час логістичних операцій.

Такий ринок логістичного аутсорсингу має великий потенціал для розвитку в Україні, адже в ЄС майже 80% підприємств користуються логістичними послугами підприємств-партнерів.

Висновки. Основуючись на отриманих даних, можна зробити висновок, що система логістичного обслуговування споживачів на ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» має традиційний вигляд, має переваги, але є деякі слабкі місця.

Основою на результатах опитування клієнтів, найбільш вагомим показником логістичного обслуговування є «Готовність товарів до постачання» (значимість 10), що обумовлено постійно зростаючою «часочутливістю» ринку, бажанням клієнтів збільшувати товарообіг, при цьому зменшуючи власні складські запаси. «Короткі терміни отримання замовлення» та «Точне дотримання термінів постачання» (значимість 9,6 та 9,5 відповідно) також є значними вагомими показниками оцінки якості логістичного обслуговування.

Під час аналізу діяльності ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика» було виявлено проблему невідповідності рівня якості вхідної сировини та матеріалів, що закуповуються у не основних постачальників, що в свою чергу впливає на всі системи підприємства, в тому числі і на логістичне обслуговування споживачів.

Було запропоновано шляхи вирішення даної проблеми, а саме – можливе застосування електронної системи аналізу потреб ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика», що обумовлено необхідністю удосконалення процесу закупки необхідної сировини та матеріалів, послуг. Ще одним показником оцінки якості логістичної системи підприємства на нашу думку є розробка та впровадження внутрішньо-підприємницьких тренінгів або програм, які призначені для навчання та удосконалення навичок спеціалістів ПрАТ «Хмельницька макаронна фабрика».

Список використаних джерел:

1. Дармограй О.В. Методичні підходи до оцінки розвитку продовольчого ринку України та його місткості. *Бізнес Інформ*. 2015. № 3. С.170–176.
2. Zaloznova Y., Trushkina N. Scientific and methodological support of improvement of the management system of logistic activities of the enterprise. *Economic Innovations*. 2018. Vol. 20. Issue 3(68). P. 57–67. DOI: [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2018.20.3\(68\).57-67](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2018.20.3(68).57-67)
3. Білошкурська Н.В. Маркетингове дослідження факторів ціноутворення на конкурентно-му ринку. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2015. № 1. С. 24–31.
4. ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ХМЕЛЬНИЦЬКА МАКАРОННА ФАБРИКА». URL: <https://clarity-project.info/smida/00380511?year=2020> (дата звернення: 12.03.2023).
5. ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ХМЕЛЬНИЦЬКА МАКАРОННА ФАБРИКА»: бухгалтерська звітність і фінансовий аналіз за 2020 р.. *Звітність українських підприємств*. URL: https://zvitnist.com/00380511_PRYVATNE_AKCONERNE_TOVARYSTVO__HMELNYCKA_MAKARONN (дата звернення: 12.03.2023).
6. ХМЕЛЬНИЦЬКА МАКАРОННА ФАБРИКА. *You control*. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/company_details/00380511/ (дата звернення: 12.03.2023).

References:

1. Darmohray O. V. (2015) Metodichni pidkhody do otsinky rozvytku prodovol'choho rynku Ukrainy ta yoho mistkosti [Methodical approaches to assessing the development of the food market of Ukraine and its capacity.]. *Biznes Inform*, no. 3, pp. 170–176.
2. Zaloznova Yu., Trushkina N. (2018) Scientific and methodical support for improvement of the enterprise logistics management system. *Ekonomicni innovatsiyi*, vol. 20, issue 3(68), pp. 57–67. DOI: [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2018.20.3\(68\).57-67](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2018.20.3(68).57-67)
3. Biloshkurska N. V. (2015) Marketynhove doslidzhennya faktoriv tsinoutvorennya na konkurentnomu rynku [Marketynhove doslidzhennya faktoriv tsinoutvorennya na konkurentnomu rynku]. *Marketynh i menedzhment innovatsiy*, no. 1, pp. 24–31.
4. PRYVATNE AKTSIONERNE TOVARYSTVO "KHMEЛ'NYTS'KA MAKARONNA FABRYKA". Available at: <https://clarity-project.info/smida/00380511?year=2020> (accessed 12 March 2023).
5. PRYVATNE AKTSIONERNE TOVARYSTVO "KHMEЛ'NYTS'KA MAKARONNA FABRYKA": bukhgalters'ka zvitnist' i finansovyy analiz za 2020 r.". *Zvitnist' ukraiyins'kykh pidpryyemstv*. Available at: https://zvitnist.com/00380511_PRYVATNE_AKCONERNE_TOVARYSTVO__HMELNYCKA_MAKARONN (accessed 12 March 2023).
6. KHMEЛ'NYTS'KA MAKARONNA FABRYKA. *You control*. Available at: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/company_details/00380511/ (accessed 12 March 2023).

УДК 338.24.01

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.28>**Шаповал О.А.**

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та військового господарства,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1939-9811>

Shapoval Olena

National Academy of National Guard of Ukraine

СУТНІСТЬ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФІНАНСОВОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

THE ESSENCE OF PERSONNEL POTENTIAL AND ITS ROLE IN ENSURING FINANCIAL STABILITY

У даній статті розглянуто ключові аспекти сутності кадрового потенціалу та його провідного значення у вирішенні економічних, організаційних та науково-технічних питань під час здійснення господарської діяльності. Проаналізовано вплив кадрового потенціалу на фінансову стабільність. Визначені поняття «кадровий потенціал», «довгостроковий кадровий потенціал» та «управління кадровим потенціалом». Детально розглянуто ключові елементи, з яких формується кадровий потенціал організації. Надамо та досконало способи щодо розрахунку трудового потенціалу. Визначені якісні оцінки трудового потенціалу. Наведені та охарактеризовані методи оцінювання трудового потенціалу у вартісних категоріях. Надано пропозиції щодо ефективного використання кадрового потенціалу з метою забезпечення ефективності функціонування та фінансової стабільності організації.

Ключові слова: кадри, персонал, кадровий потенціал, стратегічне управління, трудовий потенціал.

This article examines the key aspects of the essence of personnel potential and its leading importance in solving economic, organizational, and scientific and technical issues during the implementation of economic activity. The influence of personnel potential on financial stability is analyzed. The concepts of "personnel potential", "long-term personnel potential" and "personnel potential management" are defined. The key elements from which the personnel potential of the organization is formed are considered in detail. Methods for calculating labor potential are provided and perfected. Qualitative assessments of the labor potential have been determined. The methods of assessing labor potential in value categories are given and characterized. Proposals have been made regarding the effective use of personnel potential in order to ensure the effectiveness of functioning and financial stability of the organization. In modern economic realities, one of the main strategies of enterprise development and a condition for achieving competitive advantages and financial stability is professional management of the enterprise's personnel potential. It is thanks to the strong personnel potential that the company is able to fulfill all the tasks, achieve success in current and strategic goals and consolidate its position in the market. The main function of human resources management is the combination of personal skills and abilities of employees with the goals of the enterprise, i.e. building an effective system of cooperation in the workforce. The personnel potential of the enterprise is of leading importance in solving economic, organizational and scientific and technical issues during the implementation of economic activity. The result of the organization's activity is formed not only under the influence of competition, stability of economic potential, but primarily from the professionalism of the personnel. That is why the problems of finding and implementing new ways and methods of employee selection, personnel planning, training and retraining, and career building are of great importance.

Key words: personnel, personnel, personnel potential, strategic management, labor potential.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасних економічних реаліях однією з основних стратегій розвитку підприємства та умовою досягнення конкурентних переваг та фінансової стабільності є професійне управління кадровим потенціалом підприємства.

Саме завдяки міцному кадровому потенціалу підприємство здатне виконати всі поставлені завдання, досягти успіху в поточних та стратегічних цілях та закріпити свої позиції на ринку.

Головна функція управління кадровим потенціалом – це поєднання особистих навичок та вмінь працівників з цілями підприємства, тобто побудова ефективної системи співпраці у трудовому колективі.

Кадровий потенціал підприємства має провідне значення у вирішенні економічних, організаційних та науково-технічних питань під час здійснення господарської діяльності. Результат діяльності організації формується не тільки під впливом конкуренції, стійкості економічного потенціалу, але насамперед від професійності кадрового складу. Саме тому проблеми пошуку та впровадження нових способів та методів підбору працівників, планування кадрового складу, навчання та перенавчання, побудови кар'єри мають важливе значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час здійснення своєї практичної діяльності вітчизняні підприємства та організації все частіше спираються на стратегічне планування. А саме в процесі побудови стратегічних планів щодо розвитку компанії велика увага приділяється кадровій політиці, її задачам та методам їх вирішення. Отже, одним з головних елементів стратегічного планування на підприємстві є розробка саме кадрової стратегії розвитку.

Сучасні науковці приділяють дуже багато уваги висвітленню проблем кадрового менеджменту у розрізі вітчизняного та закордонного досвіду управління підприємствами та організаціями, що, у свою чергу, призводить до можливості забезпечувати стабільний дохід та підтримувати достатній рівень добробуту населення України. Подібні наукові праці та практичні поради дають змогу сучасним підприємствам не сліпо копіювати методи та способи досягнення ефективності діяльності, а навпаки, робити вибір саме ключових моментів, які забезпечать високий результат у виробництві та управлінні.

Теоретичні засади сфери організації праці та управління персоналом були сформовані такими науковцями, як Т. Білорус, Л. Громко, А. Кочеткова, В. Курочкін, Н. Шеремет, Д. Богиня, О. Грішнова, Я. Крушельницька, Г. Щекін.

У наукових роботах А. Бессонової, Л. Бондарчук, Л. Сиволап, С. Олійник, А. Колота, І. Петрова, І. Бондаря, О. Васильєва, С. Покропивного, В. Решетова та ін. детально висвітлені основні особливості кадрового забезпечення.

Формулювання цілей статті. Перемоги чи поразки ринкової перебудови в нашій країні у багатьох факторах будуть залежати від фахівців, які здійснюватимуть ці трансформації та керувати процесом перебудови. Тут мова йде про виховання нового покоління менеджерів, які будуть в змозі здійснювати виробничу та управлінську діяльність за ринковими законами [1].

Ефективне управління персоналом в сучасних компаніях здійснюється базуючись на принципах прорахованої кадрової політики та вдало побудованої кадрової стратегії [2].

Метою даного дослідження є вивчення сутності та значення кадрового потенціалу організацій та його впливу на фінансову стабільність.

Виклад основного матеріалу. Кадровий потенціал – це трудові можливості підприємства, здатність персоналу до генерування ідей, створення нової продукції, його освітній, кваліфікаційний рівень, психофізіологічні характеристики і мотиваційний потенціал.

До поняття «кадровий потенціал» відносять міру здібностей, талантів та можливостей робітників, що мають змогу надати свої знання, вміння та навички у користь розвитку та процвітання компанії. Тобто сукупність визначених компонентів життєдіяльності людини формує склад та зміст кадрового потенціалу [3].

Встановлено, що кадровий потенціал організації може бути визначеним у вигляді знань, вмінь та навичок робітників під час їх використання у господарській діяльності підприємств та організацій з метою отримання прибутку, а також задля досягнення іншої цілей – соціальних та економічних.

У менш широкому значенні кадровий потенціал можна визначити у вигляді вакантних посад в компанії, які згодом можуть бути укомплектовані кваліфікованими фахівцями з певним набором знань та навичок. Отже, прогресивний розвиток кадрового складу підприємства, його вдосконалення напряму залежать від якості управління кадровим потенціалом.

Під час розробки програми управління кадровим потенціалом необхідно враховувати виділення поняття «довгостроковий кадровий потенціал».

Довгостроковий кадровий потенціал складається з робітників, які в перспективі мають змогу позбавитись від всіляких труднощів під час розвитку та господарської діяльності підприємства. Поточний та цільовий накопичувальний – це два різновиди довгострокового кадрового потенціалу.

Працівники, які керівництвом підприємства спрямовуються на виконання основних виробничих операцій, становлять поточний кадровий потенціал.

Працівникам, яким відводяться стратегічні задачі розвитку компанії, збільшення обсягів виробництва тощо, становлять цільовий накопичувальний кадровий потенціал. Тобто це так званий кадровий склад, що призначений для здійснення поточної діяльності підприємства, який має власну систему управління.

Враховуючи методику формування та використання кадрового потенціалу, можна збільшити кількість критеріїв для характеристики довгострокового потенціалу.

З початку потрібно зауважити, що це є хоч і частково, але вже створений раніше кадровий потенціал, який є важливо потрібним для здійснення процесу виробництва безперервно та поточно.

Далі, це певне зростання загального кадрового потенціалу, яке відбувалось місце протягом певного часового проміжку. Умовно можна стверджувати, що це зростання кадрового потенціалу становить саме частку не у повній мірі реалізованого кадрового потенціалу, тобто є його перспективною частиною. Саме ці якості кадрового потенціалу мають вагомий вплив на розробку програм управління ним. Перш за все, це стосується навчання та перенавчання працівників, а також їх професійного розвитку [4].

Ключовими елементами, з яких формується кадровий потенціал організації є наступні:

– сплачена трудова діяльність робітників зі створення товарів, робіт та послуг, що підлягають реалізації на ринку;

– інтелектуальна власність, що є продуктом сплаченої трудової діяльності робітників, має місце у бухгалтерському, але не є товаром на продаж. Наприклад, це можуть бути нові технології виробництва, авторські свідоцтва та патенти тощо;

– інтелектуальна власність, що створена робітниками компанії, але не є сплаченою, тобто не відображена в бухгалтерському балансі підприємства. Наприклад, це можуть бути ділові зв'язки, ділова репутація працівників;

– організаційна культура компанії, що є індивідуальним сполученням формальних та неформальних правил трудової поведінки, яких повинні дотримуватись співробітники організації; склад органів управління та їх компетентності, корпоративні цінності, система преміювання та заохочення, комунікативні моделі, основна місія організації, тобто все те, що повинно підтримуватись всіма членами трудового колективу [5].

Важливою складовою процесу оцінювання сукупного потенціалу організації є оцінювання саме трудового потенціалу, тобто процес визначення його величини. Спираючись на світовий досвід, можна визначити два способи щодо розрахунку трудового потенціалу:

- 1) витратний;
- 2) дохідний.

Згідно з витратним способом оцінювання трудового потенціалу є за сукупністю фактичних витрат на його створення, тобто оплати праці, соціальних виплат тощо.

Дохідний спосіб розрахунку трудового потенціалу передбачає оцінювання реального прибутку, який отримує компанія від трудової діяльності робітників, тобто тут трудовий потенціал дорівнює капіталізації частини прибутку, що є генерованим цією трудовою діяльністю.

Під час оцінювання трудового потенціалу компанії необхідно розрахувати кількісні якості професійно-кваліфікаційного кадрового складу компанії, рівень плинності кадрів, ступінь укомплектованості персоналом та зробити порівняння їх з потрібними або перспективними відповідними показниками [6].

Якісні оцінки трудового потенціалу вимірюються зазвичай у балах або коефіцієнтах за допомогою методів експертної оцінки або аудиту праці

Для здійснення оцінювання трудового потенціалу організації потрібно провести аналіз руху складу та чисельності персоналу, а також рівня професіоналізму працівників.

Вагомою характеристикою трудового потенціалу є сталість кадрового складу, яка складається з показників кадрового руху на підприємстві:

- коефіцієнт плинності кадрів;
- коефіцієнт стабільності кадрів;
- коефіцієнт чисельності робочої сили.

Зауважимо, що під час використання саме дохідного способу розрахунку, що ґрунтується на дослідженні ресурсів компанії, можна отримати найбільш повну та точну оцінку трудового потенціалу. За кількісні показники використання трудових ресурсів беруться такі показники:

- продуктивність праці;
- кінцеві межі стимулювання її зростання;
- підсумкові результати виробництва.

Продуктивність праці – це перший показник, який розраховується на основі наявного показника виробітки (продуктивності) та показника корисного внеску трудових ресурсів у виробництво шляхом розрахунку коефіцієнта ефективності праці. Підвищити якість праці та матеріальну винагороду працівників можливо за допомогою залучення всіх видів виробничих і трудових ресурсів.

Під час оцінювання реалізації потенційних можливостей виробництва та перспектив його розвитку потрібно враховувати зазначені властивості продуктивності праці. У даному випадку показник ефективності праці виконує функцію критерію соціальних наслідків оновлення засобів виробництва. Але тут потрібно зважати на те, що економія ресурсів організації забезпечується оновленням засобів виробництва та технічним переоснащенням. Далі визначається ступінь корисного внеску трудової діяльності у виробництво, враховуючи результати цих змін.

Верхня та нижня межі – це наступний прискорення зростання продуктивності праці. Він розраховується з урахуванням встановлення об'єктивних меж збільшення оплати праці, зважаючи на кількість та якість використання трудового потенціалу.

Матеріальне стимулювання є у вигляді збільшення оплати праці за отриманими результатами виробництва є стимулюючим фактором збільшення ефективності використання трудового потенціалу.

Підсумкові результати виробництва – це третій показник, який розраховується методами обліку виготовленої продукції. Таким чином можна збільшити ефективність трудової діяльності, її плідність, та одночасно забезпечити досягнення високого рівня продуктивності праці та збільшити її стимулювання [7].

Активізуючим фактором збільшення продуктивності праці сьогодні є ступінь можливого підвищення заробітної плати, який залежить від ступеня збільшення продуктивності праці, а також середньої зарплати, яка виплачується на підприємстві без врахування суми матеріальних заохочень.

Показники, які можна взяти у якості кількісних характеристик визначення граничних меж оплати праці, можуть бути такі:

- показник віддачі повної заробітної платні;
- показник творчої активності робітників.

Серед коефіцієнтів показників економічного стимулювання збільшення ефективності використання трудового потенціалу компанії обов'язково потрібно зазначити такий, як кінцевий продукт виробництва.

Даний показник можна розрахувати методом прямого розрахунку, адже він складеться зі знов створеного чистого продукту та перенесеної частки вартості продукту кінцевого відшкодування, який є різницею між загальною сумою поточного відшкодування і проміжного продукту, яка дорівнює частині, що виключається з наступних оборотів.

Отже, в залежності від кількісних і якісних характеристик оцінювання трудовий потенціал компанії можна розглядати з різних позицій.

Вище описані показники дозволяють здійснювати оцінювання трудового потенціалу у вартісних категоріях, які є актуально показовими для засновників та власників компанії.

Такий вид оцінювання надає допомогу в отримання реальної картини того, наскільки таланти, здібності та професіоналізм співробітників перевищують витрати на їх наймання, навчання та розвиток.

Висновки. Таким чином, кадровий потенціал організації може бути визначеним у вигляді знань, вмінь та навичок робітників під час їх використання у господарській діяльності підприємств та організацій з метою отримання прибутку, забезпечення фінансової стабільності, а також задля досягнення інших цілей – соціальних та економічних.

У менш широкому значенні кадровий потенціал можна визначити у вигляді вакантних посад в компанії, які згодом можуть бути укомплектовані кваліфікованими фахівцями з певним набором знань та навичок. Отже, прогресивний розвиток кадрового складу підприємства, його вдосконалення напряму залежать від якості управління кадровим потенціалом.

Не маючи достатніх даних щодо кваліфікаційного рівня кадрового потенціалу підприємства засновники та власники компанії разом з управлінською ланкою підприємства не в змозі зробити правильний вибір стратегії розвитку фірми.

Отже, кадровий потенціал підприємства має велике значення під час вирішення економічних, організаційних та науково-технічних завдань здійснення господарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Білорус Т.В. Стратегічне управління кадровим потенціалом підприємства : монографія / Держ. податк. адмін. України, Нац. акад. держ. податк. служби України. Ірпінь, 2007. 172 с.
2. Бессонова А.В., Черната Т.М. Аналіз методів розвитку кадрового потенціалу. *Центральноукраїнський науковий журнал*. 2021. Вип. 6 (39). С. 97–105.
3. Бондарчук Л.В., Ніколайчук Н.П. Особливості антикризового управління персоналом. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. 2017. № 5(25). С. 77–82.
4. Громко Л.С. Принципи управління персоналом в умовах антикризової діяльності підприємства: методологічний аспект. *Економіка та управління підприємствами*. 2018. Вип. 36. С. 109–113.
5. Сиволап Л.А., Хавалиць С.С., Ніколаєнко Р.Б. Аналіз розвитку персоналу підприємства в сучасних умовах господарювання. *Ефективна економіка*. 2021. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9732>
6. Дороніна О.А. Кадрова політика як інструмент антикризового управління підприємством. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 20. С. 92–95.
7. Олійник С.У. Теорія та практика менеджменту персоналу : підручник. Харків : вид-во НУА, 2013. 376 с.

References:

1. Bilorus, T.V. (2007) *Stratehichne upravlinnia kadrovym potentsialom pidpriemstva* [Strategic human resource potential management] / Derzh. podatk. admin. Ukrainy, Nats. akad. derzh. podatk. sluzhby Ukrainy.
 2. Bessonova A.V., Chernata T.M. (2021) Analiz metodiv rozvytku kadrovogo potencialu [Analysis of personnel development methods]. *Centralnoukraiyskyy naukovyy zhurnal*, no. 6 (39), pp. 97–105.
 3. Bondarchuk L.V., Nikolajchuk N.P. (2017) Osoblyvosti antykryzovogo upravlinnya personalom [Features of anti-crisis personnel management]. *Aktualni naukovi doslidzhennya v suchasnomu sviti*, vol. 5(25), pp. 77–82.
 4. Gromko L.S. (2018) Prynцыpy upravlinnya personalom v umovax antykryzovoyi diyalnosti pidpryyemstva: metodologichnyj aspekt [Principles of personnel management in the conditions of anti-crisis activity of the enterprise: methodological aspect]. *Ekonomika ta upravlinnya pidpryyemstvamy*, vol. 36, pp. 109–113.
 5. Syvolap L.A., Xavalycz S.S., Nikolayenko R.B. (2021) Analiz rozvytku personalu pidpryyemstva v suchasnyx umovax gospodaryuvannya [Analysis of the development of the company's personnel in modern business conditions]. *Efektivna ekonomika*, no. 12. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9732>
-

УДК 331.101, 331.108

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.29>**Шорнікова С.В.**

начальник відділу,

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки
та судових експертиз Служби безпеки України**Shornikova Svitlana**Ukrainian Research Institute of Special Equipment and
Forensic Science of the Security Service of Ukraine

РОЛЬ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕРСОНАЛУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКОСТІ РОБІТ ТЕХНІЧНИХ ВИПРОБУВАЛЬНИХ ЛАБОРАТОРІЙ

THE ROLE OF STAFF COMPETENCE IN ENSURING THE QUALITY OF WORK OF TECHNICAL TESTING LABORATORIES

Акредитація випробувальних лабораторій (далі – ВЛ) – спосіб підтвердження компетентності лабораторій здійснювати діяльність в певній області з необхідними вимогами до рівня якості. Прагнення отримання акредитації змушує звернути особливу увагу на роль компетентності персоналу в забезпеченні якості роботи ВЛ. Регулярний контроль компетентності співробітників всередині лабораторії дозволяє задовольнити вимоги до акредитації ВЛ та забезпечити довіру споживача до якості результатів випробувань та вимірювань. Технічна компетентність ВЛ визначається наявністю в ній кваліфікованого персоналу; необхідних засобів вимірювань, випробувань та контролю; приміщень з відповідними умовами оточуючого середовища; задокументованих робочих процесів, нормативно-технічної документації; методики на методи та засоби випробувань; системи забезпечення якості випробувань та ін. [3]. Важко не помітити, що в цьому переліку вимог до технічної компетентності ВЛ наявність кваліфікованого персоналу знаходиться на першому місці. В статті розглянуто оцінку рівня професійної компетентності персоналу, визначено напрямлення щодо підвищення кваліфікації та розвитку знань і навиків, якими необхідно оволодіти. Стверджено що оцінка відповідності персоналу як особливого об'єкту має свої особливості. Розглянуто можливість та методи підтвердження компетентності персоналу, який організовує та проводить випробування у ВЛ в внутрішньої атестації.

Ключові слова: оцінювання персоналу, компетентність, критерії акредитації, атестація, атестований стандартний зразок.

Accreditation of testing laboratories is a way of confirming the competence of laboratories to carry out activities in a certain area with the necessary requirements for the level of quality. The pursuit of accreditation forces us to pay special attention to the role of staff competence in ensuring the quality of the work of the testing laboratories. Regular control of the competence of employees within the laboratory allows you to meet the requirements for testing laboratories accreditation and ensure consumer confidence in the quality of test and measurement results. The technical competence of the testing laboratories is determined by the presence of qualified personnel in it; necessary means of measurement, testing and control; premises with appropriate environmental conditions; documented work processes, regulatory and technical documentation; methods for testing methods and means; testing quality assurance systems, etc. [3]. It is hard not to notice that in this list of requirements for the technical competence of the testing laboratories, the presence of qualified personnel is in the first place. Certification of personnel significantly increases the quality of tests and measurements and contributes to increasing confidence in the obtained results. Periodic determination of the business qualifications of employees and their professional suitability and suitability for positions are closely related to personnel competence. Testing laboratory is obliged to meet the accreditation criteria, one of the requirements of which is the availability of appropriate competence and a system for ensuring it among employees conducting tests. The article examines the assessment of the level of professional competence of the staff, defines directions for professional development and the development of knowledge and

skills that must be mastered. It has been asserted that the assessment of personnel compliance as a special object has its own characteristics. The possibility and methods of confirming the competence of the personnel who organize and conduct tests at the testing laboratories during the internal attestation are considered.

Key words: *personnel assessment, competence, accreditation criteria, certification, certified standard sample.*

Постановка проблеми. ВЛ зобов'язана відповідати критеріям акредитації, однією з вимог яких є наявність у працівників, що проводять випробування, відповідної компетенції та системи її забезпечення. Національний стандарт [12] розділ 7 «Підтримання системи управління» п. 7.1 «Ресурси» окремо встановлює вимоги до «людських ресурсів» – п. 7.1.2 «Організація повинна визначити, забезпечити працівників, необхідних для результативного запровадження своєї системи управління якістю, а також для функціонування та контролювання своїх процесів, та забезпечити їх наявність», п. 7.2 «Компетентність» окремо встановлює вимоги до компетентності співробітників: «Організація повинна: а) визначити необхідну компетентність особи, яка під її контролем виконує роботу що впливає на дієвість і результативність системи управління якістю; б) забезпечувати впевненість у тому що компетентність цих осіб ґрунтується на належній освіті, професійній підготовленості чи досвіді; в) там, де необхідно, вживати заходи для набуття необхідної компетенції та оцінювати їх результативність; г) зберігати належну задокументовану інформацію як доказ компетентності.

Вищезазначені пункти повторюють вимоги, визначені п. 2.2.5.2 «Персонал» та 2.2.5.3 «Компетентність» міжнародних стандартів серії ISO 9000 [13]. Термін «**компетентність**» визначається «як низка повноважень установи або особи та коло питань, в яких дана особа володіє знаннями та досвідом» [14] і застосування цього терміну підсилює вимоги стандарту до персоналу.

Процес управління людськими ресурсами складається з прийому (на конкурсній основі) персоналу на роботу, визначенні компетентності і досвіду фахівців, навчанні (підвищенні кваліфікації), оцінки результатів навчання, переходу співробітників на іншу роботу та мотивації виробничої діяльності [14]. Персонал, що виконує роботу, яка впливає на якість продукції, повинен бути компетентним відповідно до освіти, навичок та досвіду і задачею організації є визначення *необхідної компетентності персоналу*. Тобто, необхідно визначити методи оцінювання компетентності та кваліфікації працівників з метою перевірки його відповідності виконуваний роботі на відповідність певній посаді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями оцінювання персоналу займалися багато вітчизняних і зарубіжних вчених. Так Крушельницька О.В. та Мельничук Д.П. детально розглядають теоретичні основи управління персоналом, питання набору, розвитку, адаптації, атестації та мотивації персоналу з урахуванням вітчизняного й зарубіжного досвіду [1]. Атестація працівників (як один із методів оцінювання) в літературі визначено багатьма вченими, наприклад А.Бенмерабет вбачає в ній процедуру періодичної перевірки та підтвердження кваліфікації а також відповідності її виконаній роботі співробітника [2]. Однак законодавчого визначення обов'язкової атестації співробітників у сфері науково-технічних ВЛ немає і порядок проведення її визначає роботодавець.

Тому, незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених проблемам підбору персоналу та постійно зростаючою популярністю нових технологій (які передбачають розробку нових методичних вказівок), існує потреба подальших досліджень цієї тематики.

Формулювання цілей статті. Сучасні методи підвищення ефективності діяльності ВЛ вимагають від керівництва персоналом не тільки обліку кадрів і контролю за дотриманням трудового законодавства, а й, в першу чергу, формування ефективної команди співробітників високого рівня професійної компетенції. Як відомо, команда –

це її персонал. І від того, наскільки кожний співробітник відповідає займаній посаді, залежить якість її роботи, а отже і роботи всієї ВЛ в цілому. Отже керівникам потрібно прогнозувати, оцінювати кваліфікацію і компетентність персоналу та ефективно планувати її використання в напрямках, необхідних організації. Така діяльність забезпечить довіру до кваліфікації і компетентності персоналу організації, яка, у свою чергу, забезпечить довіру споживача до самої організації, її діяльності, до якості та до продукції, яку вона випускає [7].

Досягнення цієї мети неможливо без оцінки і розвитку персоналу ВЛ та її нових співробітників. Основною оцінкою персоналу є атестація співробітників, яка визначає чи відповідає діяльність співробітника стандартам займаної посади. Метою статті є визначення вимог до компетентності співробітників, які в професійному стандарті визначені трудовими функціями із вказанням необхідного для них рівня кваліфікації, а кожна кваліфікаційна функція (компетенція) є частиною професійної компетенції. Задача автора, у зв'язку з цим, полягає в аналізі вимог, які необхідно врахувати при виборі і атестації співробітників та розробці методів проведення внутрішньої атестації.

Виклад основного матеріалу. Акредитація ВЛ є дієвим інструментом забезпечення виконання вимог безпеки та якості продукції а також довіри до результатів випробувань, які, як правило базуються на результатах вимірювань у відповідності із затвердженими (атестованими) методиками. Для виконання покладених на ВЛ обов'язків передбачені процедури акредитації, викладені в Законі України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [3] а також визначені критеріями акредитації на міжнародному і національному рівнях (стандарти серії ISO/IEC 17000 та їх вітчизняні аналоги ДСТУ ISO 17025) [4; 5].

Виконання вимог стандарту ДСТУ ISO 17025 забезпечує ВЛ гарантію відповідності критеріям акредитації. Вимоги до співробітників ВЛ, які виконують випробування та вимірювання полягають:

- в компетентності співробітників;
 - в теоретичних основах методів випробувань;
 - умінні працювати з нормативною документацією (ДСТУ, ДСТУ ГОСТ, ДСТУ ISO, СУЯ, методиками, технологіями та ін.);
 - швидко орієнтуватися в конкретній виробничій ситуації та на високому професійному рівні вирішувати різні проблеми, які виникли в процесі випробувань чи вимірювань.
- Співробітник ВЛ, отримавши результат вимірювань повинен вміти:
- дати оцінку правильності проведених вимірювань;
 - проаналізувати отримані результати і зіставити їх з технічними умовами (ТУ) даного виду продукції та нормами, закладеними в нормативних документах;
 - зробити висновок щодо якості конкретного виду продукції.

Найважливішою умовою акредитації ВЛ визнано наявність системи управління якістю (СУЯ) та компетентність персоналу, який здійснює випробування та вимірювання, обробляє і представляє отримані результати. У відповідності зі встановленими вимогами, для кожного спеціаліста необхідна наявність посадової інструкції, яка встановлює функції, обов'язки, права та відповідальність а також вимоги до освіти, технічних знань та досвіду роботи. Спеціалісти, які приймають участь в проведенні випробувань та вимірювань, повинні бути атестовані на право їх проведення у відповідності з діючим порядком атестації інженерно-технічних працівників та кваліфікаційним довідником для робітників. В діючій СУЯ ВЛ необхідно ведення записів щодо повноважень, компетентності, освітнього рівня, професійної підготовки, технічних знань, навчання, навиках та досвіду роботи всього персоналу, включаючи спеціалістів, які працюють за контрактом. Для вирішення практичних питань формуються форми, які містять відомості щодо персоналу, проводиться систематизація документів по персоналу (документи щодо освіти, підвищення кваліфікації, досвіду роботи), проводяться підтвердження технічних навиків персоналу ВЛ та підтвердження знань СУЯ.

Що стосується вимог до забезпечення конфіденційності – персонал ВЛ повинен мати зобов'язання по нерозголошенню професійних таємниць, відносно третіх осіб.

ВЛ повинна мати відомості щодо документів з питань підвищення кваліфікації персоналу. Необхідно підтвердження досвіду роботи по дослідженням (випробуванням), вимірюванням в області акредитації, чітке визначення функціональних обов'язків, встановлення відповідальності та повноваження співробітників, зайнятих в управлінні, виконанні та перевірці робіт, які впливають на якість випробувань та вимірювань. Необхідність забезпечення належного рівня компетентності персоналу ВЛ визначає потребу в підвищенні кваліфікації персоналу, для чого складається програма (план) навчання, здійснюється навчання та оцінюється його результативність. Тому велика увага приділяється заходам щодо підвищення кваліфікації персоналу як для нових, так і для кваліфікованих співробітників. Розрізняють зовнішнє та внутрішнє підвищення кваліфікації:

- зовнішнє проходить в традиційних формах – участь у конференціях та семінарах, навчання на курсах, самопідготовка;
- внутрішнє проявляється в регулярних обговореннях співробітниками ВЛ проблем, пов'язаних з кваліфікацією.

Такі обговорення повинні проводитись без морального тиску на співробітників з боку керівництва та замовників. Ініціатива у рішенні задач, направлених на покращення якості випробувань та вимірювань повинна заохочуватись.

Міжнародна організація EUROLAB, що об'єднує ВЛ різних країн Європи, встановила чотири рівні кваліфікації персоналу:

- *елементарний рівень* – неспеціальна освіта, але спеціальна підготовка;
- *базовий рівень* – основна спеціальна освіта, необхідна для виконання робіт у ВЛ;
- *підвищений рівень* – більш високий рівень основної професійної освіти для виконання робіт у ВЛ та більш розширені знання;
- *найвищий рівень* – вища освіта, здатність до вирішення складних задач, пов'язаних з випробуваннями та вимірюваннями, поглибленні знання технологічних процесів.

Кожний з чотирьох рівнів передбачає три градації кваліфікації: *достатню, задовільну та відмінну*. За допомогою цих критеріїв оцінюється персонал при акредитації ВЛ на відповідність ДСТУ ISO 45001 [6].

Додаткова підготовка та додаткова освіта проводиться згідно порядку організації та здійснення освітньої діяльності за додатковими професійними програмами регламентованими наказом № 127/151 [7] та указом Президента [15]. Окремо передбачається робота зі стажерами (молодими людьми, які здобувають ази професії, переймаючи майстерність від досвідчених спеціалістів) та персоналом, який вже має достатній досвід роботи.

Компетентний персонал ВЛ повинен володіти питаннями метрологічного забезпечення, аналітичних робіт, випробувань, вимірювань, створення умов для метрологічної простежуваності. Тобто володіти вимогами до засобів вимірювання, обладнання та стандартних зразків, до методики виконання вимірювань а також верифікації та валідації методів (методики або технології). Необхідно мати знання щодо правил забезпечення метрологічної простежуваності, регламентованих в нормативних документах [8; 9].

Співробітники ВЛ в рамках СУЯ повинні володіти документованими прийомами управління внутрішньою документацією лабораторії, способами реєстрації та ведення записів у встановлених формах, в тому числі забезпеченням безпеки записів резервним копіюванням, що передбачено загальною політикою акредитації. В даний час актуальним є освоєння нових вимог до звітів (протоколів) щодо результатів вимірювань, що відповідають ДСТУ ISO 17025:2019 [5].

Не менш важливо володіти навиками підготовки до відбору зразків, проведенню самих випробувань та вимірювань, реєстрації, зберігання, утилізації проб і ведення

технічних записів при відборі зразків та проведенні вимірювань у відповідності з атестованими методиками випробувань та вимірювань.

Фактори, викладені вище, показують, що у ВЛ необхідно на постійній основі здійснювати навчання співробітників з питань застосування актуальних нормативних документів і регулярно проводити оцінку професіоналізму персоналу, який приймає участь в процесі вимірювань та випробувань.

Проведення контролю неможливо без використання контрольних зразків. Контрольні зразки можуть бути у вигляді проб, виробів, стандартних зразків та ін. Використання атестованих контрольних зразків дозволяє постійно оцінювати навички персоналу всередині ВЛ силами самої лабораторії шляхом проведення вимірювань контрольного зразка. Для контролю якості роботи використовуються атестовані стандартні зразки (далі – АСЗ) з номінальними значеннями певних властивостей (показників), які відповідають показникам точності (невизначеності) вимірювань та простежуваності, встановлених з використанням обґрунтованих процедур в результаті метрологічної атестації [8; 9].

Контроль якості роботи ВЛ зазвичай обмежується такими основними функціями як:

- верифікація (освоєння) методики вимірювань;
- тренування персоналу;
- поточне виконання вимірювань та випробувань;
- коригувальні дії.

Верифікація методики вимірювань у ВЛ проводиться з використанням АСЗ за допомогою внутрішнього лабораторного контролю або міжлабораторного порівняльного експерименту. За результатами експерименту можна оцінити точність (правильність) і прецизійність методів та результатів вимірювань, використовуючи положення, визначені в ДСТУ ГОСТ ІСО 5725-1:2005 [10]; а також застосовуючи методи експериментальної оцінки повторюваності і відтворюваності регламентовані в ДСТУ ГОСТ ІСО 5725-2:2005 [11].

Для цього, одним методом (в умовах збіжності), в одній лабораторії, одним оператором, з використанням одного обладнання та за короткий інтервал часу проводяться вимірювання показників АСЗ з метою визначення повторюваності. Паралельно оцінюється відтворюваність шляхом вимірювання показників АСЗ одним методом в різних лабораторіях, різними операторами з використанням різного обладнання. Через зміщення методу вимірювань – різниця між математичним очікуванням результатів вимірювань, отриманих в усіх лабораторіях, які використовують даний метод та прийнятими опорними значеннями АСЗ – визначається правильність.

При контролі діяльності персоналу АСЗ використовуються в двох випадках:

- при навчанні (для застосування методики випробувань);
- при оцінці і підтвердженні компетентності досвідчених співробітників.

Навчання персоналу з використанням АСЗ як тренувальних зразків проводиться, коли оператор влаштовується на роботу у ВЛ або освоює нову методику вимірювань та випробувань. За підсумками навчання результати вимірювань, отримані новим співробітником порівнюються із значеннями АСЗ з метою прийняття рішення щодо можливості співробітника самостійно працювати по методикам вимірювань та випробувань. Для підтвердження компетентності персоналу після прийому на роботу і освоєння методики вимірювань та випробувань необхідно впевнитися, що співробітник забезпечує необхідну точність і прецизійність (тобто регулярно контролювати його діяльність). Статистичне управління якістю роботи співробітника можна виконувати за допомогою контрольних карт. Контрольні карти будуються на даних отриманих в ході виконання вимірювань показників АСЗ від кожного співробітника (оператора), який приймає участь у вимірювальному процесі. Процес знаходиться в статистично керованому стані або просто «керованому», якщо мінливість вимірювань викликана тільки випадковими причинами. Як тільки цей рівень варіабельності визначений, будь-яке відхилення від

нього вважають дією особливих причин, які необхідно виявити та виключити. При виявленні невідповідних результатів вимірювань по даним контрольних карт приймається рішення щодо необхідності коригувальних дій, яві включають в себе:

- аналіз причин виникнення невідповідності;
- вибір та визначення конкретних коригувальних дій;
- моніторинг їх ефективності.

Як показує практика в багатьох ВЛ працюють працівники з непрофільною освітою, які не можуть забезпечити необхідний практичний рівень знань в області технічних випробувань та вимірювань, адже правильне проведення будь-якого випробування неможливе без розуміння сенсу та теоретичних передумов, які лежать в основі проведення випробувань. Це може бути однією із причин великої кількості «тривожних» та неточних результатів випробувань. З цього випливає, що для підвищення конкурентоспроможності ВЛ необхідно проводити додаткове навчання співробітників, організувати внутрішню лабораторію перевірки співробітників (активно залучати персонал до участі в раундах професійного тестування) та в обов'язковому порядку проводити міжлабораторні порівняльні експерименти.

Висновки. Отже співробітники (персонал) ВЛ є одним із основних ресурсів в забезпеченні якості виконуваних робіт (випробувань та вимірювань). Атестація персоналу істотно підвищує якість випробувань та вимірювань і сприяє збільшенню довіри до отриманих результатів. Періодичне визначення ділової кваліфікації працівників та професійної їх придатності й відповідності посадам тісно пов'язані з компетенцією персоналу (особистою здатністю спеціаліста вирішувати певний клас професійних задач).

Визначивши вимоги, які необхідно враховувати при проведенні внутрішньої атестації можна зробити висновок, що застосування АСЗ на постійній основі забезпечить надійність результатів випробувань та вимірювань і дозволить створювати програми контролю якості згідно ДСТУ ISO 17025.

Недоліком атестації є той факт, що при внутрішній атестації персонал оцінюється безпосередньо керівництвом підприємства, тобто організацією, яка, як правило, вже має сформовану думку про переваги або недоліки фахівця, а отже, оцінка не може бути достатньо об'єктивною.

Список використаних джерел:

1. Управління персоналом: Навчальний посібник. Видання друге, перероблене й доповнене. Київ : «Кондор», 2005. 308 с. ISBN 966-8251-02-4
2. А. Бенмерабет. Аттестация персонала – контрольная работа URL: <https://manager.bobrodobro.ru/>
3. Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 14. Ст. 96. Верховна Рада України. 2015.
4. ДСТУ EN ISO/IEC 17000:2021 Оцінювання відповідності. Словник термінів і загальні принципи.
5. ДСТУ ISO 17025:2019 Загальні вимоги до компетентності випробувальних лабораторій.
6. ДСТУ ISO 45001:2019 Системи управління охороною здоров'я та безпекою праці. Вимоги та настанови щодо застосування
7. Наказ № 127/151 від 26.03.2001 Міністерства праці та соціальної політики України «Про затвердження Положення про професійне навчання працівників на виробництві».
8. ІЛАК-Р110:01/2013 Політика ІЛАК з простежуваності результатів вимірювань.
9. ДСТУ ІЛАК-G24/OIML D 10 2013 Метрологія. Настанови щодо визначення міжкалібрувальних інтервалів засобів вимірювальної техніки.
10. ДСТУ ГОСТ ИСО 5725-1:2005 Точність (Правильність і прецизійність) методів та результатів вимірювання. Основні положення та визначення.
11. ДСТУ ГОСТ ИСО 5725-2:2005 Точність (Правильність і прецизійність) методів та результатів вимірювання. Частина 2. Основний метод визначення повторюваності і відтворюваності стандартного методу вимірювання .
12. ДСТУ ISO 9001:2015. Системи управління якістю. Вимоги.

13. ДСТУ ISO 9000:2001. Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів.
14. Мухаровський М., Глухова О., Рудовська Н. Персонал – новий об'єкт підтвердження відповідності. *Стандартизація, сертифікація, якість*. 2002. № 2. С. 35–38.
15. Указ Президента України «Про заходи щодо підвищення якості вітчизняної продукції» від 23.02.2001 р. № 113/2001.

References:

1. Upravlinnya personalom: navchal'nyj posibnyk. Vy'dannya druge, pereroblene j dopovnene (2005) [Personnel management: Training manual. The second edition, revised and supplemented]. Kyiv: "Kondor", p. 308. ISBN 966-8251-02-4
2. A. Benmerabet. Attestacya personala – kontrol'naya rabota [Personnel certification – control work]. Available at: <https://manager.bobrodobro.ru/> (accessed 17 January 2023).
3. Zakon Ukrainy "Pro tekhnichni rehlementy ta otsinku vidpovidnosti" [Law of Ukraine "On technical regulations and assessment of conformity"]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VRR)*, 2015, no. 14, st. 96. Verkhovna Rada Ukrainy. 2015.
4. DSTU EN ISO/IEC 17000:2021 (2021) Otsiniuvannia vidpovidnosti. Slovnyk terminiv i zahalni pryntsyipy [Compliance assessment. Glossary of terms and general principles].
5. DSTU EN ISO/IEC 17025:2019 (2019) Zahalni vymohy do kompetentnosti vyprobuvalnykh laboratorii [General requirements for the competence of testing laboratories].
6. DSTU ISO 45001:2019 (2019) Systemy upravlinnia okhoronoiu zdorovia ta bezpekoiu pratsi. Vymohy ta nastanovy shchodo zastosuvannia [Occupational health and safety management systems. Requirements and instructions for use].
7. Nakaz № 127/151 vid 26.03.2001 (2001) Ministerstva pratsi ta sotsialnoi polityky Ukrainy "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro profesiine navchannia pratsivnykiv na vyrobnytstvi" [Order № 127/151 dated March 26, 2001 of the Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine "On approval of the Regulation on vocational training of workers in production"].
8. ILAK-P110:01/2013 (2013) ILAK policy on traceability of measurement results [Polityka ILAK z prostezhuvanosti rezultativ vymiriuvan].
9. DSTU ILAK-G24/OIML D 10 2013 (2013) Metrology. Guidelines for determining intercalibration intervals of measuring equipment [Metrolohiiia. Nastanovy shchodo vyznachennia mizhkali-bruvalnykh intervaliv zasobiv vymiriualnoi tekhniky].
10. DSTU GOST ISO 5725-1:2005 (2005) Tochnist (Pravylnist i pretsyziinist) metodiv ta rezultativ vymiriuvannia. Osnovni polozhennia ta vyznachennia [Accuracy (correctness and precision) of measurement methods and results. Basic provisions and definitions].
11. DSTU GOST ISO 5725-2:2005 (2005) Tochnist (Pravylnist i pretsyziinist) metodiv ta rezultativ vymiriuvannia. Chastyna 2. Osnovnyi metod vyznachennia povtoriuvanosti i vidtvoriuvanosti standartnoho metodu vymiriuvannia . [Accuracy (correctness and precision) of measurement methods and results. Part 2. Basic method for determining the repeatability and reproducibility of the standard measurement method].
12. DSTU ISO 9001:2015 (2015) Systemy upravlinnia yakistiu. Vymohy [Quality management system. I demand].
13. DSTU ISO 9000:2001 (2001). Systemy upravlinnia yakistiu. Ymohy [Quality management systems. Basic provisions and glossary of terms].
14. Mukharovskyi M., Hlukhova O., Rudovska N. (2002) Personal – novyi ob'iekt pidtverdzhennia vidpovidnosti [Personnel – a new object of conformity confirmation]. *Standartyzatsiia, sertyfikatsiia, yakist* [Standardization, certification, quality], no. 2, pp. 35–38.
15. Ukaz Prezidenta Ukrainy "Pro zakhody shchodo pidvyshchennia yakosti vitchyznianoii produktsii" vid 23.02.2001, № 113/2001 (2001) [Decree of the President of Ukraine "On measures to improve the quality of domestic products" dated February 23, 2001, № 113/2001].

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 338.46

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.30>

Антоненко І.Я.

доктор економічних наук, професор,
Національний університет харчових технологій,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2299-2365>

Курбацький І.Ю.

магістрант,
Національний університет харчових технологій

Antonenko Iryna, Kurbatskyi Illia

National University of Food Technology

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ЗА ВИДАМИ В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

STATE AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF TOURISM BY TYPE IN THE KHMELNYTSKYI REGION

Розвиток туризму Хмельницької області є стратегічно необхідним та вигідним, оскільки тут є велика кількість природно-рекреаційних, історико-культурних ресурсів та потенційних дестинацій, що не отримали належного маркетингового забезпечення та відповідного брендингу. В умовах високої конкуренції потенціал області неосяжний, адже має можливість розвиватися майже в усіх напрямках туризму, таких як: рекреаційний, пізнавальний, гастрономічний, екологічний, історико-культурним та ін. Тому вкрай важливо проаналізувати туристичні ресурси області та їх потенціал, охарактеризувати сучасний рівень розвитку та інноваційних впроваджень у сфері туризму, виділити існуючі та потенційні туристичні дестинації, які необхідно враховувати при розробці турів, визначити існуючі проекти для загального розвитку туризму, обґрунтувати, описати заходи, що вживаються для підвищення рівня туристичної активності та вдосконалення туризму в цілому, визначити напрями подальшого розвитку туризму в регіоні.

Ключові слова: регіон, туризм за видами, розвиток, дестинація, туристичний потенціал, туристична привабливість території.

The development of tourism in the Khmelnytsky region is strategically necessary and profitable, since there are a large number of natural and recreational, historical and cultural resources and potential destinations that have not received proper marketing support and appropriate branding. In conditions of high competition, the potential of the region is immeasurable, because it has the opportunity to develop in almost all directions of tourism, such as: recreational, educational, gastronomic, ecological, historical and cultural, etc. Therefore, it is extremely important to analyze the tourism resources of the region and their potential, to characterize the current level of development and innovative implementations in the field of tourism, to highlight existing and potential tourist destinations that must be taken into account when developing tours, to identify existing projects for the general development of tourism, to justify and describe measures that are used to increase the level of tourist activity and improve tourism in general, to determine the directions of further development of tourism in the region, to reveal the role of the regional tourism development program as a key factor of the regional tourism policy, to determine the opportu-

nities of the region regarding the prospects of tourism development and to provide proposals for solving problems caused by a difficult situation in the country, including the covid-19 pandemic, military operations since 2014, annexation of territories. In order to create a positive image of Khmelnytskyi as an attractive tourist region, significant efforts are needed, namely: development of the media and social environment, improvement of the information system, deepening of marketing research and surveys, encouragement of investors to invest in the reconstruction and construction of modern hotels, catering establishments and other types and forms of tourist infrastructure. A large increase in foreign and domestic tourists is expected after the end of hostilities, so full efforts should be made to correct all identified deficiencies. Only then Khmelnytskyi, which has great tourist potential, will attract tourists and develop other segments of the tourist market.

Key words: region, tourism by types, development, destination, tourist potential, tourist attractiveness of the territory.

Постановка проблеми. Розвиток туризму Хмельницької області є стратегічно необхідним та вигідним, оскільки тут є природно-рекреаційні та історико-культурні ресурси, які цікаві, або можуть зацікавити потенційних туристів, але на даний час не отримали належного маркетингового забезпечення й брендингу. Туристичні ресурси Хмельниччини різноманітні і можуть бути забезпечені такими видами туризму як рекреаційний, пізнавальний, гастрономічний, екологічний, історико-культурний та ін. В той же час, головною проблемою розвитку туризму Хмельницької області є відсутність системної підтримки у розбудові туристичної інфраструктури, відсутність ефективного управління галуззю, неспроможність конкурувати на міжнародному ринку, а також відсутність розвитку наявного туристичного потенціалу, який безперечно є одним з найбагатших в країні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження туристичного потенціалу Хмельницької області викладені в працях таких вчених, як: Баженова С.Е, Буторіна В. Б., Долинська О.О., Коваль Л.М., Костюк О.М. та ін. Кожен вчений досліджував відповідний сегмент, від впливу лісових рекреаційних масивів до історико-культурного потенціалу області, що впливає на загальний потенціал туризму та надає можливість оцінювати розгорнуту та повну інформацію щодо стану туризму в області.

Формулювання цілей статті. Ціллю дослідження є проаналізувати туристичні ресурси, їх потенціал, описати сучасний етап розвитку та інноваційний впровадження в сферу туризму області, окрім цього, обґрунтувати та визначити заходи, які проводяться для підвищення рівня активності туристів та покращення туризму області в цілому.

Виклад основного матеріалу. Туристичний потенціал Хмельницької області є необмеженим, про що свідчить її багатий туристично-рекреаційний та історико-культурний потенціал, сприятливий клімат та особливості географічного розташування області. Область характеризується чіткими характеристиками: стрімким розвитком внутрішнього туризму, різноманіттям туризму за видами, наявністю в кожному з її районів цікавих конкурентоспроможних туристичних продуктів, екскурсій, культурних програм та дозвілля, що передбачають активний, здоровий відпочинок.

Хмельницька область увійшла в топ-5 областей України за туристичною привабливістю. Вона вважається центром інноваційних видів туризму в Україні та одним із найбільш потенційно привабливих туристичних районів. На території області розташовано 142 пам'ятки культурної спадщини національного значення, 54 природні заповідники, 34 пам'ятки природного місцевого значення, 2 національні парки («Подільські Товтри») (найбільший парк у Європі) та «Мале Полісся») та 2896 пам'яток культурної спадщини. Крім того, на Хмельниччині є низка ботанічних пам'яток природи, особливо в районі Святого озера Ізяславського району, геологічних пам'яток – печера «Атлантида» в селі Завалля Кам'янець-Подільського району та Бакотський скельний монастир [8].

Ландшафтні та гідрологічні заповідники об'єднують 2 442 пам'ятки історії, 205 пам'яток архітектури і 105 пам'яток археології, 1 104 пам'ятки, що пропонуються до охорони відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» та 463 пам'ятки мистецтва [8; 11].

Хмельницька область посідає третє місце в Україні, після Криму та Карпат, за рослинним різноманіттям, налічуючи понад 1700 видів рослин, 116 з яких занесені до Червоної книги України.

Найбільш привабливою для туристів точкою є найбільший у Європі природний парк «Подільські Товтри». У природному парку зберігається близько 80 видів птахів, тварин і комах та 60 видів рослин, які занесені до Червоної книги України. Його флора становить третину від загального складу національних парків України, а фауна п'яту частину всіх видів тварин. Наразі понад 15% території області охоплено природно-заповідним фондом, що являється найкращим показником по всій Україні. В районі також знаходиться одна з найкрасивіших карстових печер «Атлантида» [3; 11].

У південній частині парку розташований один з найпопулярніших туристичних об'єктів області – місто Кам'янець-Подільський. На базі міста розташований Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», де знаходиться понад 168 пам'яток архітектури.

Кам'янець-Подільська фортеця є номінантом до реєстру світової культурної спадщини ЮНЕСКО, а також одним з семи чудес України. Наразі місто Кам'янець-Подільський має репутацію фестивальної точки України, де проводяться різні традиційні івенти та культурні заходи, як Всеукраїнські так і Міжнародні, наприклад, «Козацькі забави», «Лицарські турніри», «Остання столиця», «Фестиваль повітряних куль» та різні дитячі фестивалі. Такі фестивалі набули популярності не лише в нашій країні, а й за її межами, тому вони є однією з ключових особливостей туристичного розвитку області.

Одним з найстаріших музеїв України, заснованим у 1899 році, є Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. У його фондах зберігається понад 116 тисяч експонатів. Сьогодні музей розміщений у 6 об'єктах, які використовуються для проведення семінарів, екскурсій, театральних постановок та урочистих церемоній. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник також входить до міжнародного списку визнаних музеїв світу.

Поблизу міста Кам'янець-Подільський слід також виділити такі природні об'єкти як Михайлівський парк, «Манівецька дача», «Кармелюкова гора», «Пановецька дача» та місцевий ботанічний сад. Щороку Кам'янець-Подільський відвідує до 250 тис. туристів, з них близько 30 тисяч з інших країн. Також відмітимо славетні фортифікаційні споруди, які побудовані у селищі Меджибожі та у місті Старокостянтиніві [5; 11].

Цінною окрасою української культури є однойменний замок у селищі Меджибіжі. Наразі замок перероблений під музей, який приваблює туристів з багатьох країн світу, Франції, Великобританії, Австрії, Канади. У селі знаходиться могила Боал Шем Това, засновника хасидизму, однієї з найбільших течій іудаїзму, яка є своєрідною Меккою для релігійних паломників-хасидів [1].

Відносно низька концентрація промисловості, сприятлива екологічна ситуація та значний потенціал рекреаційних ресурсів, які в сучасних умовах використовуються лише частково, є сприятливими факторами для розвитку туризму та рекреації в області.

Хмельниччина багата на природні ресурси, які дозволяють динамічно розвивати туризм та рекреацію. За рівнем забезпеченості територій рекреаційного характеру область посідає перше місце по Україні, а природно рекреаційні ресурси займають друге місце в структурі природно-рекреаційного потенціалу.

На території Хмельницької області налічується 9 родовищ лікувальних мінеральних вод. Найбільшим родовищем мінеральних вод є Збручанське родовище (типу «Нафтуся»), на базі якого утворено державний курорт «Сатанів». Різноманітні інститутські дослідження показали, що лікувальна ефективність Збручанської мінеральної води в 4-5 разів вища, ніж у трускавецької «Нафтусі» [10].

Всього область налічує 160 готельних закладів на близько 6000 ліжок/місць та 700 закладів громадського харчування. Туристична пропускна спроможність складає близько 7000 людей в день, а згідно з реєстром Державного агентства України

з туризму та курортів на території Хмельницької області здійснюють діяльність до 100 туристичних підприємств [8].

За даними Головного управління статистики Хмельницької області, динаміка туристичного потоку за останні 20 років має досить нестабільні коливання, але ці показники покращилися між 2015 та 2021 роками (табл. 1).

Таблиця 1

Туристичні потоки у Хмельницькій області (осіб), 2015–2021 рр.

Роки	Кількість туристів, зокрема:			
	обслужених суб'єктами туристичної діяльності	іноземних туристів	громадян України, які подорожували за кордоном (виїзні туристи)	внутрішніх туристів
2015	25416	-	15227	10189
2016	19885	-	14158	5727
2017	26829	30	14448	12351
2018	25738	1	13720	12017
2019	27613	4	19820	7789
2020	11073	-	10271	802
2021	18270	-	6570	11700

Джерело: [4]

Спад розвитку туризму між 2012 та 2014 роками був зумовлений складною ситуацією в країні. Світова фінансова криза 2008–2009 років, а потім анексія Криму російською федерацією та антитерористична операція на сході України, це все негативно вплинуло на динаміку розвитку туризму в Хмельницькій області. Кількість обслугованих туристів впала на 26%, а кількість іноземних скоротилася у двічі, кількість українців, які виїжджали за кордон, зменшилася на 34%, а внутрішні потоки впали на 25% порівняно з попереднім роком. До 2019 року туристичний попит покращився і встановив новий рекорд, але пандемія 2020 року знову зупинила розвиток туризму, туристичний потік впав на 72 %, що відкинуло галузь до рівня 90-х років минулого століття. В той же час пізнавально-рекреаційні тури залишаються найпопулярнішими для туристично-екскурсійних подорожей до Хмельницької області [7].

У 2019 році послугами туристичних підприємств в Хмельницькій області скористалися 27613 особи, з яких 97% були громадянами України. У 2017-2019 роках туристичні підприємства області обслужили 35 іноземних туристів. У 2019 році близько 7789 українських туристів подорожували в межах країни, а ще 8820 виїжджали за кордон, а у 2020 році кількість обслугованих українських туристів становило вже 11073, з яких виїзних туристів становило 10 271 [4].

Через пандемію туристичні підприємства почали активно розглядати внутрішній ринок, як перспективу на майбутнє, й зокрема Хмельниччину, де під час 2021 року зафіксовано зростання на 65% [2].

Аналізуючи тенденцію зростання туристичних потоків до області, можна вважати, що при наявному ресурсному та інфраструктурному забезпеченні дана дестинація є затребуваною, але всі туристичні дестинації потребують постійного вдосконалення, як з точки зору дизайну та якості послуг, так і з точки зору підвищення комфорту проживання, харчування тощо. Кожна туристична територія та продукт повинні адаптуватися до потреб основного туристичного потоку, аналізуючи при цьому потреби іншого сегменту туристів.

На сучасному етапі розвитку туризму в Хмельницької області існує ряд проблем, які об'єднані в єдину систему і не дозволяють активно реалізовувати намічені стратегії. Одна з головних проблем, це інфраструктура, оскільки немає необхідного фінансування для проектування нових готелів та реконструкції вже існуючих засобів розміщення. Туристичний потенціал Хмельниччини є безмежним, але застаріла система організації туристичних маршрутів та відсутність спеціалізованого веб-сайту чи мобільного додатку стримують розвиток [12].

Хмельницька обласна державна адміністрація активно проводить зустрічі з органами місцевого самоврядування міст районного значення, представниками бізнесу щодо співпраці з метою реалізації туристичного потенціалу області, але як зазначено в «Програмі розвитку туризму Хмельницької області на 2021–2025 роки», прийнятій Хмельницькою обласною радою у 2020 році, є фактори, на які важко вплинути, спочатку туристичний сектор зазнавав глобальних втрат через запроваджені заходи боротьби з пандемією коронавірусу, потім через повномасштабну війну, тому складно прогнозувати подальший розвиток сфери.

З початку повномасштабної війни в Україні постраждали всі сфери економіки, зокрема, туристична галузь, яка наразі на межі банкрутства. Весь туристичний потік припадає на більш безпечні території, наприклад на західну частину України.

В той же час під час війни туризм у Хмельницькій області продовжує жити та розвиватися, адже тут небагато військових, інфраструктурних та великих промислових об'єктів. Місцевий туризм виріс на 60%, а за місяці повномасштабного вторгнення з'явилися нові туристичні послуги та напрями, які спрямовані на переселенців, біженців та звичайних туристів. Найбільш популярною туристичною послугою є волонтерський туризм як один з напрямів психологічної реабілітації, а найбільший туристичний потік спрямований на Кам'янець-Подільський та Бакоту [13].

Волонтерський туризм – це безкоштовні екскурсії, які почали проводити одразу після початку війни для біженців. Екскурсії тривають півтори години, і за цей час розповідається історія конкретного міста та які місця тут можна відвідати. Після цього люди починають цікавитися іншими маршрутами, що є в Хмельницькій області. Також відмічається зростання популярності активного відпочинку, оскільки саме цей вид туризму допомагає краще відволіктися та відпочити. Перш за все, туризм є важливим методом психологічної реабілітації постраждалих від війни, тому такий вид реабілітації користується попитом.

Попитом користуються велотури та еко-тури, які приваблюють велику кількість туристів, на жаль, у багатьох містах України заборонено кататися на велосипедах лісами через міну небезпеку, в той же час ліси Хмельницької області ліси не заміновані [14].

Програма розвитку туризму Хмельницької області на 2021–2025 роки має на меті створення умов для сталого розвитку туризму в Хмельницькій області, перетворення його на конкурентоспроможну, високорентабельну, глобально інтегровану галузь, здатну стати вагомим чинником прискорення соціально-економічного розвитку та консолідації суспільства, промоушен України у світі [9]. Згідно з програмою, основними напрямками розвитку туризму в області є покращення та відновлення транспортної інфраструктури, організація нових туристичних послуг, реставрація та ревіталізація пам'яток історії та культури, а також екологічна безпека туризму.

Для вирішення поставлених завдань розроблено рекомендації, що потребують термінового вирішення, зокрема:

- використання сучасних методів для просування та презентації області;
- підвищення ефективного використання історико-культурних та рекреаційних ресурсів області;
- сучасний розвиток та відновлення дорожньої інфраструктури на основних туристичних маршрутах;

- реконструкція і модернізація санаторно-курортних та туристично-рекреаційних закладів;
- створення та оновлення вже існуючих закладів готельного типу та закладів громадського харчування;
- покращення якості туристичних послуг;
- організація екскурсій та рекреаційних заходів, орієнтованих на всі вікові групи населення регіону, зокрема дітей, підлітків, молоді;
- запровадження нових туристичних маршрутів та тематичних екскурсійних програм;
- створення та виготовлення якісної рекламно-інформаційної та сувенірної продукції.

Одним із головних чинників, що стримує розвиток туристичної галузі та пов'язаний з маркетинговою складовою туристичної політики, це недостатній розвиток інформаційної інфраструктури туристичного бізнесу. Без розвитку цієї складової дуже складно внутрішнім та зовнішнім туристам швидко отримати доступ до корисної інформації про різні івенти, пропозиції, бронювання і резервування послуг, а також про цікаві туристичні місця Хмельницької області.

З метою посилення ролі туризму необхідно розробити та посилити маркетингову складову туризму, тому пропонуємо ряд заходів:

- визначення найбільш привабливих туристичних пропозицій шляхом проведення маркетингових досліджень туристичного ринку;
- розробка та впровадження обласних конференцій, семінарів та презентацій, присвячених проблемам розвитку туристичної сфери в області;
- розробка та оновлення туристичних маршрутів з урахуванням інтересів туристів до історико-культурних та рекреаційних ресурсів області, які можна буде впровадити на міжнародний туристичний ринок;
- презентація нових туристичних маршрутів на міжнародних туристичних конференціях та надання пропозицій щодо співробітництва з провідними туроператорами світу;
- розроблення для суб'єктів туристичної діяльності інформаційної інфраструктури, яка включає в себе веб-сайти та електронні інформаційні буклети, а також відповідно до міжнародних стандартів відновлення старих технічних, інформаційних та сервісних умов;
- активне використання PR засобів для створення привабливого туристичного іміджу області.

Висновки. У статті проведений аналіз сучасного стану розвитку туризму Хмельницької області, де виявлено, що область володіє достатнім туристичним потенціалом для того, щоб стати провідною туристичною дестинацією України. Хмельницька область має значні природні та історико-культурні ресурси для динамічного розвитку туризму та рекреації, але цей потенціал використовується недостатньо, що видно у специфіці регіонального управління та слабого промоушена туризму та рекреації. Запровадження та оновлення туристичних маршрутів з урахуванням інтересів туристів та пошук шляхів щодо ефективного поєднання різних видів туризму буде сприяти розвитку туризму в області.

З метою створення позитивного іміджу Хмельниччини як привабливої туристичної області, необхідні значні зусилля, а саме: розвиток медіа та соціального середовища, удосконалення системи інформування, поглиблення маркетингових досліджень та опитування, заохочення інвесторів вкладатись в реконструкцію та будівництво сучасних готелів, закладів харчування та інших видів та форм туристичної інфраструктури. Очікується велике зростання іноземних та внутрішніх туристів після закінчення воєнних дій, тому треба в повній мірі докласти зусиль, щоб виправити усі виявлені недоліки. Тільки тоді Хмельниччина, яка має необхідний туристичний потенціал, буде приваблювати не лише існуючий потік туристів, але й захопить інші сегменти туристичного ринку.

Список використаних джерел:

1. Баженова С. Е. Релігійний туризм: християнські святині Хмельниччини. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2013. (7). С. 117–119.
2. Буторіна В. Б. Сучасні тенденції діяльності підприємств туристичної сфери України та Хмельницької області. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2016. (19). С. 57–60.
3. Долинська О. О. Сільський туризм Хмельницької області: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки*. 2021. 26(1 (38)). С. 105–116.
4. Економічна статистика / Туризм. Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, за видами туризму (2000–2021 рр.). Головне управління статистики у Хмельницькій області. URL: http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/statinf/tur/tp_r.htm
5. Коваль Л. М., Церклевич В. С., Горун М. В. Сакральньо-релігійний туризм на Хмельниччині: надбання історико-архітектурної спадщини. *Географія та туризм*. 2014. (27). С. 119–129.
6. Костиук О. М. Туристичні ресурси і розробка туру Хмельницькою областю. URL: <http://tourism-book.com/books/book-42/chapter-1451/>
7. Мариняк Я., Стецько Н. Соціально-економічний аналіз туристичних підприємств Західного регіону України. *Наукові записки. Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : географія*. № 2. Тернопіль, 2019. С. 86–90.
8. Офіційний веб-сайт Хмельницької обласної державної адміністрації. URL: <http://adm.km.ua>
9. Програма розвитку туризму в Хмельницькій області на 2021–2025 роки. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=78829>
10. Танасійчук О. Ю. Особливості природної складової рекреаційного комплексу Хмельниччини. *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*. 2014. Т. 10. Вип. 2. С. 790–798.
11. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку : [колективна монографія] / за ред. С. А. Копилова (гол. ред.), С. Е. Баженової (наук. ред.)). Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Розділ 7. С. 120–149.
12. Збарський В. К., Грибова Д. В. Регіональні особливості інфраструктурного забезпечення розвитку туризму в Україні. *Агросвіт*. 2020. № 8. С. 23–29.
13. Туризм у Хмельницькому під час війни. URL: https://suspilne.media/254817-turizm-u-hmelnickomu-pid-cas-vijni/?fbclid=IwAR0vLFQzUXijObXe0YenepYGhRbvyvZUqCieZCKuHeVwUL_IM9HUzu-9dDY
14. Туризм на Хмельниччині в умовах війни: чи є попит на відпочинок та які напрямки обирають. URL: https://ye.ua/podorozhi/60603_Turizm_na_Hmelnichchini_v_umovah_viyni_chi_je_porip_na_vidpochinok_ta_yaki_napryamki_obirayit.html

References:

1. Bazhenova, S. E. (2013) Religious tourism: Christian shrines of Khmelnytsky region. *Bulletin of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Economic Sciences*, (7), pp. 117–119.
2. Butorina, V. B. (2016) Modern tendencies of activity of enterprises of tourist sphere of Ukraine and Khmelnytsky region. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Economics and management*, (19), pp. 57–60.
3. Dolynska, O. O. (2021) Rural tourism of Khmelnytskyi region: current state and prospects for development. *Bulletin of Odesa National University. Geographical and geological sciences*, 26(1 (38)), pp. 105–116.
4. Economic statistics / Tourism. Number of tourists served by tour operators and travel agents, by type of tourism (2000–2021). Main Department of Statistics in Khmelnytskyi region. Available at: http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/statinf/tur/tp_r.htm
5. Koval, L. M., Tserklevych, V. S., & Gorun, M. V. (2014) Sacral-religious tourism in Khmelnytsky region: heritage of historical and architectural heritage. *Geography and tourism*, (27), pp. 119–129.
6. Kostiuk O. M. Tourist resources and development of the tour of Khmelnytsky region. Available at: <http://tourism-book.com/books/book-42/chapter-1451/>

7. Maryniak, Y., & Stetsko, N. (2019) Socio-economic analysis of tourism enterprises in the Western region of Ukraine. Proceedings. *Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: geography*, no. 2. Ternopil, pp. 86–90.

8. Official website of Khmelnytskyi Regional State Administration. Available at: <http://adm.km.ua>

9. Tourism development program in Khmelnytskyi region for 2021–2025. Available at: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=78829>

10. Tanasiychuk O. Y. (2014) Features of the natural component of the recreational complex of Khmelnytskyi region. *Geopolitics and ecogeodynamics of regions*, tom 10, vol. 2, pp. 790–798.

11. Khmelnytskyi tourist region: historical, cultural, natural-geographical and economic aspects of development: [collective monograph] (2015) / edited by S. A. Kopylov (chief editor), S. E. Bazhenova (scientific editor)]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, chapter 7, pp. 120–149.

12. Zbarskyi V., Grybova D. (2020) Regional peculiarities of infrastructural support for the development of tourism in Ukraine. *Agroworld*, no. 8, pp. 23–29.

13. Tourism in Khmelnytskyi during the war. Available at: https://suspilne.media/254817-turizm-u-hmelnickomu-pid-cas-vijni/?fbclid=IwAR0vLFQzUXijObXe0YenepyGhRbvyn-ZUqCieZCKuHeVwUL_IM9HUzu-9dDY

14. Tourism in Khmelnytskyi region during the war: is there a demand for recreation and what destinations are chosen. Available at: https://ye.ua/podorozhi/60603_Turizm_na_Hmelnichchini_v_umovah_viyni_chi_je_popit_na_vidpochinok_ta_yaki_napryamki_obirayit.html

УДК 339.9(477.83):338.245

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.31>**Гаєрилюк І.І.**

кандидат економічних наук, в. о. доцента,
Львівський національний університет природокористування
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9517-3021>

Булик О.Б.

кандидат економічних наук, доцент,
Львівський національний університет природокористування
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8733-5062>

Havrylyuk Ivanna, Bulyk Oksana

Lviv National University of Nature Management

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF THE LVIV REGION UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL

В умовах сучасної тенденції глобалізації значний вплив на розвиток має зовнішньоекономічна діяльність країни загалом і регіону зокрема. У статті досліджено розвиток імпортно-експортної діяльності суб'єктів господарювання у сфері презентації матеріалів. З метою покращення зовнішньоекономічної діяльності Львівської області потрібно розробити та реалізувати таку політику, яка була б спрямована на збільшення експорту основних видів продукції, впровадження інноваційних розробок для підвищення якості продукції з метою отримання потрібного рівня конкуренції вітчизняного виробництва. Визначено, що основним напрямком співробітництва між країнами є зовнішньоторговельні відносини, які є головним фактором забезпечення певного щабля економічного розвитку Львівської області. Розглянуто та проаналізовано показники обсягу зовнішньої торгівлі Львівської області, зокрема досліджено товарну структуру.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, Львівська область, експорт та імпорт товарів, товарна структура, релокація.

In the conditions of the modern trend of globalization and internalization, the foreign economic activity of the country in general and the region in particular has a significant impact on development. Foreign economic activity is a form of economic activity related to import-export activity. The article examines the development of import-export activities of business entities in the field of presentation of materials. In order to improve the foreign economic activity of the Lviv region, it is necessary to develop and implement such a policy, which would be aimed at increasing the export of the main types of products, the introduction of innovative developments to improve the quality of Ukrainian products in order to obtain the necessary level of competition of domestic production. It was determined that the main direction of cooperation between the countries is foreign trade relations, which are the main factor in ensuring a certain level of economic development of Ukraine. Indicators of the volume of foreign trade of the Lviv region were analyzed, in particular, the product structure was studied. In the process of researching the import and export activities of enterprises of the Lviv region, it was determined which goods they import and export and in what volumes. This study is devoted to import-export activities of enterprises of the Lviv region. In order to increase the efficiency of foreign economic relations of the Lviv region, it is necessary to improve the export structure by increasing the share of goods with a high degree of processing, reduce dependence on foreign import markets, further diversify foreign economic relations and create competitiveness of high-quality goods, as well as attract funds from the local budget and capital for the implementation of infrastructure projects. The main ways of overcoming the problems of foreign trade in the Lviv region and the prospects for development in the global world trends are revealed. The question of the transfer of enterprises to the Lviv region is open. Attention was focused on the need to create favorable conditions for

the effective implementation of international trade in order to use it as a means of economic development and strengthening the economic state of the state.

Key words: *foreign economic activity, Lviv region, export and import of goods, commodity structure, relocation.*

Постановка проблеми. У період, коли більшість країн світу беруть участь у міжнародному поділі праці та глобалізації міжнародної економіки, кожна країна змушена знаходити свою конкурентну перевагу, яка буде рушійною силою її стрімкого розвитку.

Зовнішня економіка, заснована на імпортно-експортній діяльності, дозволяє конкурентам значною мірою використовувати переваги міжнародного поділу праці, вільного доступу до новітніх технологій і управлінського досвіду, значно впливаючи на швидкість економічного зростання, сприяючи збільшенню національного доходу країни. На розвиток зовнішньої торгівлі компанії впливає ряд взаємопов'язаних чинників, які мають як інтеграційні так і діалектичні наслідки.

В умовах дедалі стрімкіших процесів інтеграції в теперішньому світі питання вивчення зовнішньоекономічної діяльності та розкриття певних властивостей у структурі міжнародної торгівлі набуває особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний вклад у дослідженні теоретико-методологічному світогляді факторів впливу на ефективність зовнішньоторговельної діяльності підприємства зробили Г.М. Дроздова [1], Е.О. Ковтун, В.М. Швець [3], Т.М. Мельник [5], А.О. Фатенок-Ткачук [8] та інші вчені.

Проте сучасна дійсність змушує нас не відставати від тенденцій розвитку цієї сфери. Зважаючи на це, важливо проаналізувати економічні показники зовнішнього ринку в регіону.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в дослідженні зовнішньоекономічної діяльності Львівської області в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Сумарний погляд багатьох авторів на сутність поняття «зовнішньоекономічна діяльність» дозволяє побачити, що ЗЕД – це діяльність, яка здійснюється у сфері товароруху, що відбувається на ринку, яка побудована на спільних відносинах між учасниками та призначена для продажу товарів та послуг на підставі укладених договорів, що враховують перехід права власності на товари [9, с. 199].

Процес глобалізації та інтеграції, заснований на міжнародному поділі праці та міжнародній спеціалізації, зміцнює взаємодію та взаємозалежність між країнами, водночас посилюючи міжнародну торгівлю. Перспективна участь України у зовнішньоекономічних відносинах є одним із основних чинників забезпечення економічного росту країни. Вибір сфер спеціалізації країни визначається природними умовами, кліматом, географічним положенням, людськими ресурсами, інвестиціями, технологіями, природними ресурсами і, головне, ефективністю їх використання [4, с. 145].

Львівщина є конкурентоспроможним регіоном з високим ступенем інвестиційної привабливості, інноваційною активністю, розвитком креативних індустрій, соціальною, транспортною та технічною інфраструктурою. Розмаїття та багатство природних ресурсів, людський потенціал для розвитку. Вдале географічне положення, розвинені зовнішньоекономічні зв'язки допомагають інтеграції регіону у світовому господарстві, географічному розширенню та участі в багатьох формах світового співробітництва. Маючи соціально-економічний потенціал, регіон має потребу заходів з боку уряду, для покращення благополуччя свого населення, і це може бути в умовах зростаючої міграції, робочої сили, шляхом розв'язки низки питань.

Національні справи зазнали значної шкоди та руйнування з початку широкомасштабного вторгнення росії на українську територію. Крім того, українські експортери стикаються із застосуванням квот на експорт окремих видів сільськогосподарської продукції, на які заявник повинен отримати експортну ліцензію Мінекономіки.

Окремим питанням, на якому варто звернути увагу при експорті за кордон, є чітко організованої ефективної логістики. Через війну в Україні, виникла нестача морських контейнерів, стало неможливо транспортувати товари від нашого кандидата-експортера залізницею, тому він був змушений відправляти автомобільним транспортом. Реструктуризація логістичної галузі потребує більше витрат, ніж вигод у короткостроковій перспективі, але в майбутньому вона окупиться. Зараз більшість торговельних шляхів спрямовані до країн Європи, що сприяє товарообміну між Україною та країнами-партнерами.

Розглянемо зовнішню торгівлю товарами Львівської області у січні–листопаді 2022 року. У січні-листопаді 2022 року експорт товарів суб'єктів господарювання Львівської області становив 2772,4 млн. дол. США, або 104,1% порівняно з січнем-листопадом 2021 року, імпорту – 4817,8 млн. дол., або 112,8%. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі склало 2045,4 млн. дол. (у січні-листопаді 2021 року також від'ємне – 1608,3 млн. дол.). Коефіцієнт покриття експортом імпорту склав 0,58 (у січні-листопаді 2021 року – 0,62) (рис. 1, рис. 2).

У процесі дослідження імпортно-експортної діяльності підприємств Львівської області важливо визначити, які товари вони імпортують та експортують і в яких обсягах. Це дослідження зосереджене на імпортно-експортній діяльності підприємств Львівської області. Спочатку подивимось, які товари експортуються і яка їхня доларова вартість. Дана інформація наведена в таблиці 1. Ці дані показують динаміку експортної активності суб'єктів господарювання Львівської області за окремими товарами.

У січні-листопаді 2022 року в експорті Львівщини переважали електричне обладнання (17,2% експорту області), мінеральні палива, нафта і продукти її перегонки (12,3%), деревина і вироби з деревини (11,5%), меблі (11,2%) та жири та олії (9,8%). Основними статтями імпорту були мінеральні палива, нафта та продукти її перегонки (32,9% імпорту області) та електротехнічне обладнання (7,0%).

Тотальна війна росії проти України, змусила багатьох власників бізнесу змінити звичний темп і місце роботи, а подекуди й напрямок діяльності. Деякі підприємці

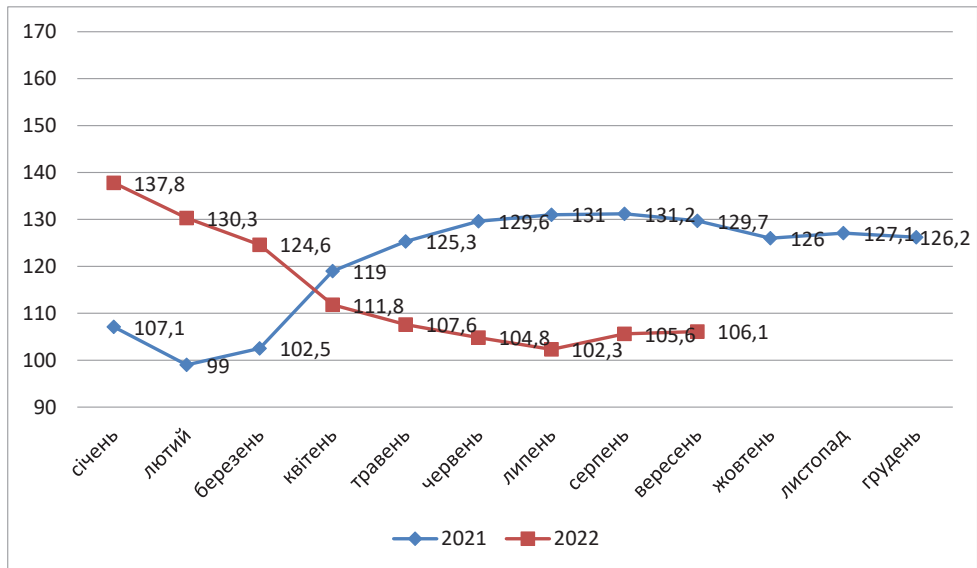

Рис. 1. Темпи зростання (зниження) експорту товарів Львівської області (у% до відповідного періоду попереднього року, нарастаючим підсумком)

Джерело [2]

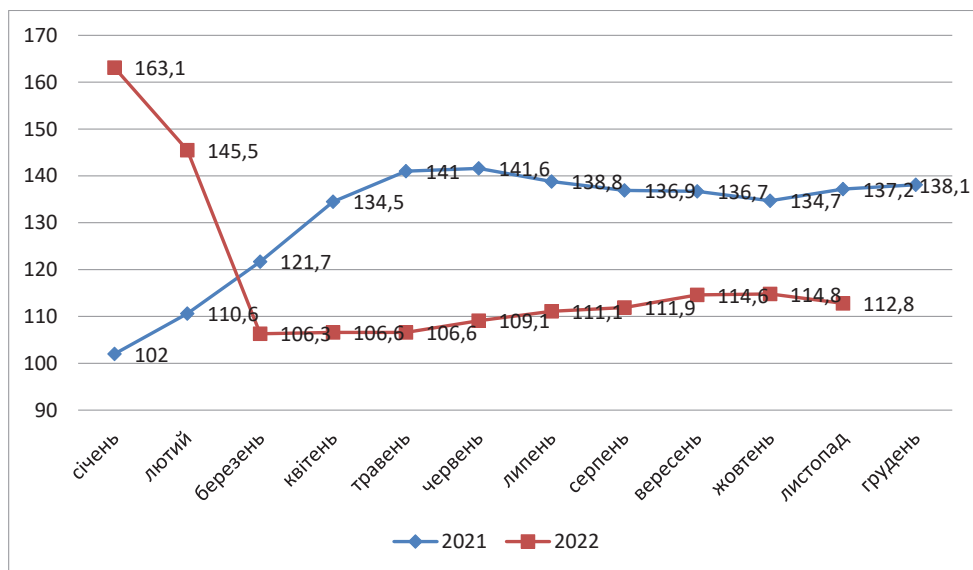

Рис. 2. Темпи зростання (зниження) імпорту товарів Львівської області (у% до відповідного періоду попереднього року, нарастаючим підсумком)
Джерело [2]

тимчасово або назавжди припинили свою діяльність. Інші були змушені переїхати та адаптувати свій бізнес до нових викликів.

На даний час на Львівщині переміщено близько 205 компаній. З них 60% – у Львівському районі. 130 компаній створили та налагодили виробництво, створивши приблизно 5 тисяч робочих місць. Інші в процесі встановлення або переміщення. 100 компаній переїхали на територію Львівщини через великі можливості та економічну привабливість обласного центру. 18 із них планують повернутися або вже повернулися додому, залишивши своє відділення у Львові. Також сюди переїжджають великі промислові підприємства «Пожмашина» (пожежне обладнання) та «Матролюкс» (виробництво матраців) [6].

Серед релокаційних компаній, які відновили свою діяльність на новому майданчику, найбільшими є ті, що працюють у таких областях:

- оптової та роздрібною торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів (40,7%);
- переробної промисловості (30,2%);
- інформації та телекомунікацій (6,7%);
- професійної, наукової та технічної діяльності (6,2%);
- будівництва (4,4%) [6].

На жаль, багато компаній опинилися в гарячих точках активних бойових дій і зіткнулися з проблемою переїзду в безпечніші регіони України. Вкрай важливо, щоб представники бізнесу працювали та відроджували економіку в цей складний період, адже це є основою для підтримки обороноздатності країни.

Через масштабне вторгнення росії, Україна зіткнулася з багатьма викликами, особливо у сфері міжнародної торгівлі. росія стала на бік виснаження нашої економіки, перекривши морські шляхи, заклавши повітряний простір для цивільних літаків, знищивши або окупувавши підприємства та склади тощо.

Зараз наша країна перебуває у складній економічній ситуації через війну. На сьогодні нам потрібно підтримувати бізнес, економіку та фінансувати військові та соці-

Таблиця 1

Товарна структура зовнішньої торгівлі Львівської області
у січні-листопаді 2022 року

Назва товарів	Експорт			Імпорт		
	тис. дол. США	у % до січня- листопада 2021	у % до загального обсягу	тис. дол. США	у % до січня- листопада 2021	у % до загального обсягу
Живі тварини; продукти тваринного походження	29942,8	106,0	1,1	167017,6	110,5	3,5
Продукти рослинного походження	282367,6	67,2	10,2	347064,6	135,8	7,2
Жири та олії тваринного або рослинного походження	272768,2	121,1	9,8	11839,6	129,2	0,2
Готові харчові продукти	186456,6	132,6	6,7	237956,4	96,1	4,9
Мінеральні продукти	340778,1	192,7	12,3	1593984,1	198,8	33,1
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	35468,2	144,1	1,3	251721,5	117,5	5,2
Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	18137,7	137,0	0,7	302203,9	93,1	6,3
Шкури необроблені, шкіра вичищена	32168,2	54,5	1,2	83278,0	63,5	1,7
Деревина і вироби з деревини	319457,5	125,8	11,5	18534,0	54,2	0,4
Текстильні матеріали та текстильні вироби	189753,0	87,7	6,8	432035,2	79,6	9,0
Недорогоцінні метали та вироби з них	90398,5	130,0	3,3	232992,9	77,4	4,8
Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	542983,6	100,7	19,6	541465,2	82,7	11,2
Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби	9259,8	156,4	0,3	273647,2	147,4	5,7
Прилади та апарати оптичні, фотографічні	6439,3	190,1	0,2	38868,4	71,1	0,8
Різні промислові товари (меблі)	318132,3	80,9	11,5	60299,9	61,4	1,3

Джерело [2]

Рис. 3. Причини переміщення бізнесу

Джерело: [7]

альні витрати. В результаті між представниками держави та підприємствами виникає явний конфлікт. Необхідно знайти виважені шляхи вирішення ситуації, що сприятимуть наповненню бюджету, у тому числі вирішити проблеми логістики та експорту, знайти оптимальну модель податкової системи.

Висновки. Основною зовнішньою загрозою, що впливає на зовнішню торгівлю в регіонах України, є російська агресія. Агресивні бойові дії, окупація частини території України та ракетні обстріли зруйнували або суттєво знизили виробничий потенціал експортно-орієнтованих галузей економіки в більшості регіонів та порушили експортну логістику. Найбільше постраждала зовнішня торгівля на територіях, частково або повністю окупованих під час війни, оскільки експорт товарів і послуг повністю припинився.

Аналіз показників експорту та імпорту окремих видів товарів суб'єктів господарювання у Львівській області показує, що існують практично схожі моделі та тенденції здійснення імпортової діяльності, експорту. Водночас ці процеси відображаються на конкретних видах виробництва. Для підвищення ефективності зовнішньоекономічних зв'язків Львівської області потрібно: удосконалити структуру експорту за рахунок збільшення питомої ваги товарів з високим ступенем обробки; імпорту – зменшити залежність від зовнішніх ринків; забезпечення подальшої диверсифікації зовнішньоекономічних зв'язків та створення конкурентоспроможності якісних товарів; залучення грошових коштів місцевого бюджету та прямих інвестиційних капіталів для реалізації інфраструктурних проєктів. Зовнішньоторговельні відносини у Львівській області та в Україні в цілому розвиваються нерівномірно та існує ряд проблем, які потребують вирішення, оскільки показники імпорту товарів є вищими, ніж показники експорту.

Список використаних джерел:

1. Дроздова Г. М. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності підприємства. Київ : Видавництво ЦУЛ, 2012.
2. Головне управління статистики у Львівській області. 2023. URL: www.lv.ukrstat.gov.ua
3. Ковтун Е. О. Планування зовнішньоекономічної діяльності підприємства. URL: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2014/Economics/67915.doc.htm
4. Максименко Я. А. Зовнішньоторговельні відносини України. *Збірник наукових праць «Вісник НТУ «ХПІ»: Технічний прогрес та ефективність виробництва*. 2015. № 60 (1169). С. 145–148
5. Мельник Т. М. Експортний потенціал України: методологія оцінки та аналіз. *Міжнародна економічна політика*. 2013. № 8–9. С. 221–245.
6. Переїхали понад 200 підприємств. Як український бізнес релокували на Львівщину. URL: <https://news.lviv-company.in.ua/pere%D1%97xali-ponad-200-pidpriyemstv-yak-ukra%D1%97nskij-biznes-relokuvani-na-lvivshhinu.html>
7. Половина українського бізнесу працює лише частково: інфографіка про роботу підприємців в умовах війни. URL: <https://2plus2.ua/novyny/polovina-ukrainskogo-biznesu-pracyue-lishe-chastkovo-infografika-pro-robotu-pidpriemciv-v-umovah-viyni>
8. Фатенок-Ткачук А. О. Оцінка експортного потенціалу машинобудівних підприємств України. *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2014. № 7. С. 72–79.
9. Юшина С. І. Визначення зовнішньоторговельної діяльності в українському законодавстві. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 197–200.

References:

1. Drozdova H. M. (2012) *Upravlinnya zovnishn'oekonomichnoyu diyal'nistyuu pidpriyemstva*. [Management of foreign economic activity of the enterprise]. Kyiv: Publishing House of Central.
2. Holovne upravlinnya statystyky u L'vivs'kiy oblasti [Main Department of Statistics in Lviv Region]. Available at: www.lv.ukrstat.gov.ua (accessed 24 February 2023).
3. Kovtun E. O. (2014) Planuvannya zovnishn'oekonomichnoyi diyal'nosti pidpriyemstva [Planning of foreign economic activity of the enterprise]. [Electronic resource]. Available at: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2014/Economics/67915.doc.htm (accessed 20 February 2023).
4. Maksimenko Y. A. (2015). Zovnishn'otorhovel'ni vidnosyny Ukrainy [Foreign trade relations of Ukraine]. *Collection of scientific works "Bulletin of NTU "KhPI": Technical progress and efficiency of production*, no. 60 (1169), pp. 145–148.
5. Melnyk T. M. (2013) Eksportnyy potentsial Ukrainy: metodolohiya otsinky ta analiz [Export potential of Ukraine: evaluation methodology and analysis]. *International economic policy*, no. 8–9, pp. 221–245.
6. Bil'she 200 pidpriyemstv mod. Ukrayins'kyi biznes pereykhav do L'vivs'koyi oblasti [More than 200 enterprises moved. How Ukrainian business was relocated to Lviv Oblast]. Available at: <https://news.lviv-company.in.ua/pere%D1%97xali-ponad-200-pidpriyemstv-yak-ukra%D1%97nskij-biznes-rikoluvani-na-lvivshhinu.html> accessed (accessed 23 February 2023).
7. Polovyna ukrayins'kykh pidpriyemstv pratsyue lyshe chastkovo: infografika pro robotu pidpriyemtsiv v umovakh viyny [Half of Ukrainian businesses work only partially: infographic about the work of entrepreneurs in war conditions]. Available at: <https://2plus2.ua/novyny/polovina-ukrainskogo-biznesu-pracyue-lishe-chastkovo-infografika-pro-robotu-pidpriemciv-v-umovah-viyni> (accessed 22 February 2023).
8. Fatenok-Tkachuk A. O. (2014) Otsinka eksportnoho potentsialu mashynobudivnykh pidpriyemstv Ukrainy [Evaluation of the export potential of machine-building enterprises of Ukraine]. *Volyn National Scientific Bulletin named after Lesya Ukrainka*, no. 7, pp. 72–79.
9. Yushina S. I. (2014) Vyznachennya zovnishn'otorhovel'noyi diyal'nosti v ukrayins'komu zakonodavstvi. [Definition of foreign trade activity in Ukrainian legislation]. *Journal of the Kyiv University of Law*, no. 4, pp. 197–200.

УДК 338.487

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.32>**Нікітенко К.С.**

в.о. завідувача кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу й іноземних мов, кандидат економічних наук, доцент,
доцент готельно-ресторанного та туристичного бізнесу й іноземних мов,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: https://orcid.org/0000_0001_8423_5605

Nikitenko Katerina

Kherson State Agrarian and Economic University

РОЗВИТОК ЕКОТУРИЗМУ В УКРАЇНІ: ПОТЕНЦІАЛ ТА ПРОБЛЕМИ

DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN UKRAINE: POTENTIAL AND CHALLENGES

Мета даної статті полягає в описі потенціалу та переваг розвитку екотуризму в Україні, а також аналізі проблем, що заважають розвитку даного напрямку туризму. Встановлено, що Україна має значні природні ресурси, які можна використовувати для екотуризму, що підтверджує актуальність дослідження. Підкреслено важливість екотуризму в сприянні сталому розвитку, збереженні біорізноманіття та підтримці місцевих громад. Доведено, що для повної реалізації потенціалу екотуризму в Україні необхідно вирішити ряд проблем: відсутність інфраструктури та споруд, недостатній маркетинг та промоція, а також недосконала законодавча база та державне регулювання. Представлено наукову модель екотуризму, яка включає елементи: природні об'єкти, інфраструктура, соціально-економічний контекст, екологічна складова, правове регулювання, туристи, місцеві жителі.

Ключові слова: екотуризм, розвиток, туризм, Україна, наукова модель.

The aim of this article is to describe the potential and advantages of ecotourism development in Ukraine, as well as to analyze the problems that hinder the development of this type of tourism. It has been established that Ukraine has significant natural resources that can be used for ecotourism, which confirms the relevance of the research. The importance of ecotourism in promoting sustainable development, preserving biodiversity, and supporting local communities is emphasized. It is shown that to fully realize the potential of ecotourism in Ukraine, it is necessary to solve a number of problems, including the lack of infrastructure and facilities, inadequate marketing and promotion, as well as imperfect legislative framework and government regulation. A scientific model of ecotourism is presented, which includes elements such as natural objects, infrastructure, socio-economic context, ecological component, legal regulation, tourists, and local residents. When developing a scientific model of ecotourism in Ukraine, it is necessary to take into account the interests of all stakeholders mentioned. On the one hand, ecotourism can become an important source of income for local residents and regions as a whole. On the other hand, ecotourism can have a negative impact on natural resources if ecological principles and protection measures are not followed. Therefore, the development of a scientific model of ecotourism in Ukraine should provide for the determination of an optimal balance between tourism development and preservation of natural resources. To achieve this balance, various tools can be used, such as ecological certifications, bans on certain activities, restrictions on the number of tourists, and other measures. Today, several ecological projects and programs aimed at the development of ecotourism are already operating in Ukraine. Such initiatives should be supported and expanded, as this will contribute to the preservation of nature and the development of the tourism industry in the country.

Key words: ecotourism, development, tourism, Ukraine, scientific model.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку туризму свідчать про його зростаючий вплив як на світову економіку в цілому, так і на використання природних ресурсів окремих країн і регіонів. Стає очевидним, що туризм перетворюється на велику самостійну галузь народного господарства, діяльність якої спрямована на задоволення специфічних потреб населення. Різноманітність цих потреб задовольняють не тільки туристичні підприємства, а й підприємства інших галузей, що зумовлює позицію туризму як одного з факторів мультиплікаційного впливу на розвиток народногосподарського комплексу, який має величезний вплив на природні ресурси.

В умовах глобалізаційного простору проблема розвитку галузей економіки, що генерують дохід для країни, є особливо актуальною в Україні, оскільки сьогодні точки зростання виступають передумовами для подолання системної кризи. Тому основним напрямом економічної політики України має стати сучасна діяльність, спрямована на перетворення вітчизняного туристичного продукту на ринковий, удосконалення державної інформаційно-регуляторної системи та створення умов для комерціалізації та просування українських виробників туристичного продукту на вітчизняний і зовнішні ринки.

Україна – це країна з багатим природним фондом, яка має значний потенціал для розвитку екотуризму. Екотуризм є видом туризму, що сприяє збереженню природних ресурсів, просвітленню громадськості про важливість екології та створенню соціально-економічного ефекту для місцевих громад. У даній статті ми дослідимо потенціал та проблеми розвитку екотуризму в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан екотуризму в Україні та шляхи його подальшого розвитку є основним напрямом досліджень сучасних вітчизняних науковців, що розглядають цю проблематику. Приклади успішної реалізації екотуристичних проектів в Україні, а також основні проблеми та перешкоди перед розвитком даного сектору туризму в країні виділено в дослідженні [1]. Детальний огляд впливу екотуризму на сталість розвитку країни та рекомендації щодо покращення та підвищення ефективності екотуристичних проектів в Україні представлено в дослідженні [2]. Оцінку потенціалу розвитку екотуризму в Україні та аналіз важливості збереження природи та екологічних ресурсів для розвитку цього виду туризму висвітлено в дослідженні [3]. Сучасний стан та тенденції розвитку екотуризму в Україні, а також аналіз проблем, з якими стикається розвиток екотуризму в Україні та пропозиції щодо їх вирішення наведено в науковій праці [4]. Аналіз стану зеленого туризму в Україні та рекомендації щодо подальшого розвитку цього виду туризму в країні наведено в [5]. У дослідженні [6] проведено аналіз розвитку екотуризму в Україні та його вплив на розвиток економіки та охорону довкілля. Автор також розглядає проблеми та перспективи розвитку екотуризму в Україні та надає відповідні рекомендації. Хоча дослідження, які були наведені, містять важливу інформацію про розвиток екотуризму в Україні, проте є аспекти, які не були достатньо розглянуті, а саме не виділено остаточної наукової моделі екотуризму в Україні з відповідними елементами.

Формулювання цілей статті. Мета статті це опис потенціалу та переваг екотуризму в Україні, а також аналіз проблем, що заважають розвитку цієї галузі та виділення наукової моделі екотуризму в Україні з відповідними елементами.

Виклад основного матеріалу. Екотуризм – це вид туризму, що базується на відвідуванні природних об'єктів та зон, збереженні та охороні навколишнього середовища, а також знайомстві з місцевими культурами та традиціями. Екотуризм сприяє збереженню природних ресурсів та підвищенню екологічної свідомості відвідувачів.

Україна має значний потенціал для розвитку екотуризму. У країні є більше 33 тисяч природоохоронних територій загальною площею більше 10 мільйонів гектарів, серед яких налічується 19 національних природних парків, 17 біосферних заповідників, 12 регіональних ландшафтних парків та багато інших заповідних об'єктів.

Проте, розвиток екотуризму в Україні зустрічається з рядом проблем. Перш за все, це відсутність належної інфраструктури для зручного та безпечного відвідування при-

родних об'єктів, відсутність якісних послуг та привабливих пропозицій для відвідувачів. К найбільш вагомим проблемам відноситься низький рівень екологічної свідомості серед місцевого населення та туристів, що призводить до надмірного забруднення та деградації природних об'єктів. Крім того, необхідно вирішувати питання правового регулювання розвитку екотуризму та забезпечення захисту природи від незаконної діяльності.

Для розвитку екотуризму в Україні необхідно прийняти комплекс заходів. Перш за все, розвивати інфраструктуру туристичної галузі, зокрема будувати готелі, кемпінги, ресторани та інші послуги для туристів. Також необхідно залучати інвестиції для розвитку екотуризму, в тому числі від держави та приватних інвесторів.

Для забезпечення екологічної безпеки необхідно розвивати систему охорони природи та екологічної освіти серед місцевого населення та туристів. Також забезпечувати збір та переробку відходів на природних територіях та запроваджувати екологічні стандарти в готелях та інших об'єктах туристичної інфраструктури.

Прийняття правових норм та законів, що регулюють діяльність у сфері екотуризму, також має велике значення для забезпечення сталого розвитку екотуризму в Україні. До таких норм можна віднести заборону будівництва на природоохоронних територіях та заборону використання вуглеводнів в безпосередній близькості до територій природного захисту.

Наукова модель екотуризму в Україні може включати наступні елементи:

Природні об'єкти – ландшафтні, біологічні та геологічні формації, водні та повітряні простори, що є об'єктами екотуризму.

Інфраструктура – система транспорту, розташування баз відпочинку, готелів, кемпінгів та інших туристичних об'єктів.

Соціально-економічний контекст – рівень розвитку економіки, інвестиційна привабливість регіонів, місцеві традиції та культура.

Екологічна складова – стан екосистем та природних об'єктів, вплив людської діяльності на природу, міри захисту та відновлення біорізноманіття.

Правове регулювання – законодавство, що регулює екотуризм, управління та контроль за використанням природних ресурсів.

Туристи – люди, що приїжджають в регіон для відпочинку та пізнавальних цілей.

Місцеві жителі – люди, що проживають в регіоні та можуть бути включені в екотуристичну діяльність як провідники, організатори місцевих екскурсій, продавці місцевих продуктів та послуг.

Рис. 1. Модель екотуризму в Україні

Під час розробки наукової моделі екотуризму в Україні, необхідно враховувати інтереси всіх зазначених стейкхолдерів. З одного боку, екотуризм може стати важливим джерелом доходів для місцевих жителів та регіонів загалом. З іншого боку, екотуризм може мати негативний вплив на природні ресурси, якщо не дотримуватись екологічних принципів та мір захисту.

Тому розробка наукової моделі екотуризму в Україні повинна передбачати визначення оптимального балансу між розвитком туризму та збереженням природних ресурсів. Для досягнення цього балансу можна використовувати різні інструменти, такі як екологічні сертифікації, заборону на використання певних видів діяльності, обмеження на кількість туристів та інші заходи.

Висновки. Таким чином, екотуризм має великий потенціал для розвитку в Україні. Країна має багаті природні ресурси, що можуть стати привабливими для туристів з усього світу. Однак, для того, щоб цей потенціал було реалізовано, необхідно розв'язати проблеми, пов'язані з низьким рівнем інфраструктури, екологічної свідомості та правового регулювання. Одним із головних проблем, пов'язаних з розвитком екотуризму в Україні, є недостатній рівень інфраструктури. Більшість природних об'єктів не мають належних шляхів доступу, відповідного рівня безпеки та комфорту для туристів. Для вирішення цієї проблеми необхідно розробити та реалізувати програми будівництва і ремонту шляхів, мостів та інших інженерних споруд.

Також необхідно враховувати екологічну складову екотуризму. Нерідко туристи, навідуючись до природних заповідників та інших об'єктів, не дотримуються правил поведінки, що може призвести до порушення біологічної рівноваги та загрози для тваринного та рослинного світу. Для розв'язання цієї проблеми необхідно проводити систематичну роботу з виховання екологічної свідомості серед туристів та населення взагалі.

Однією з ключових проблем, що ускладнює розвиток екотуризму в Україні, є відсутність чіткого правового регулювання. Недостатньо законів та нормативно-правових актів, що б стимувували розвиток екотуризму та забезпечували захист природних ресурсів. Для розв'язання цієї проблеми необхідно прийняти нові законодавчі акти та додаткові правові норми, що б детально регулювали питання розвитку екотуризму в Україні.

Сьогодні в Україні вже діє декілька екологічних проектів та програм, які спрямовані на розвиток екотуризму. Такі ініціативи повинні бути підтримані та розширені, адже це сприятиме збереженню природи та розвитку туристичної галузі в країні.

Список використаних джерел:

1. Козаченко Ю. Розвиток екотуризму в Україні. *Бізнес Інформ*. 2019. № 10. С. 37–41.
2. Рошин О. В., Плюта Ю. В. Розвиток екотуризму в Україні як напрямок сталого розвитку. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2020. № 30(4). С. 47–53.
3. Горпиненко О. О., Слободяник О. М. Потенціал екотуризму в Україні: стан та перспективи розвитку. *Економічний вісник університету*. 2019. № 43(2). С. 23–29.
4. Гаврилюк Н. Екотуризм в Україні: тенденції, проблеми, перспективи. *Стратегії підприємництва та інновацій*. 2020. № 3. С. 75–81
5. Кравченко О. Зелений туризм як шлях до сталого розвитку України. *Український географічний журнал*. 2019. (1). С. 25–31.
6. Зайченко М. Екотуризм в Україні: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2020. (246). С. 16–26.
7. Kirilov Yu. E., Granovskaya V. G., Aleshchenko L.O. Economic mechanism of formation of competitive advantages of subjects of tourist branch. *International scientific-practical journal «Economics of AIC»*. 2020. № 5:45.
8. Krikunova V. M., Aleshchenko L. O. Strategic priorities for the development of youth entrepreneurship in the Kherson region in the field of tourism business. *Tavria Scientific Bulletin*. 2020. № 4.

References:

1. Kozachenko, Yu. (2019) Rozvytok ekoturizmu v Ukraini [Development of ecotourism in Ukraine]. *Biznes Inform*, 10, pp. 37–41.
2. Roshchyn, O. V., & Pliuta, Yu. V. (2020) Rozvytok ekoturizmu v Ukraini yak napriamok staloho rozvytku [The development of ecotourism in Ukraine as a direction of sustainable development]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, no. 30(4), pp. 47–53.
3. Horpynenko, O. O., & Slobodianyuk, O. M. (2019) Potentsial ekoturizmu v Ukraini: stan ta perspektyvy rozvytku. [The potential of ecotourism in Ukraine: state and development prospects]. *Ekonomichnyi visnyk universytetu*, no. 43(2), pp. 23–29.
4. Havryliuk, N. (2020) Ekoturizm v Ukraini: tendentsii, problemy, perspektyvy. [Ecotourism in Ukraine: trends, problems, prospects]. *Strategii pidpriemnytstva ta innovatsii*, no. 3, pp. 75–81.
5. Kravchenko, O. (2019) Zelenyi turizm yak shliakh do staloho rozvytku Ukrainy [Green tourism as a way to sustainable development of Ukraine]. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal*, (1), pp. 25–31.
6. Zaichenko, M. (2020) Ekoturizm v Ukraini: problemy ta perspektyvy. [Ecotourism in Ukraine: problems and prospects]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy*, (246), pp. 16–26.
7. Kirilov, Yu. E., Granovskaya V.G., Aleshchenko L.O. (2020) Economic mechanism of formation of competitive advantages of subjects of tourist branch. *International scientific-practical journal "Economics of AIC"*, no. 5:45.
8. Krikunova, V. M., Aleshchenko, L. O. (2020) Strategic priorities for the development of youth entrepreneurship in the Kherson region in the field of tourism business. *Tavria Scientific Bulletin*, no. 4.

ГРОШІ, ФІНАНСИ І КРЕДИТ

УДК 336.02

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.33>

Шубін В.Д.

аспірант кафедри фінансів імені Віктора Федосова,
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7367-1812>

Shubin Vadym

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

ФІНАНСУВАННЯ СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

FINANCING OF NATIONAL SECURITY AND DEFENSE SECTOR IN UKRAINE: CHALLENGES DURING THE WAR

У статті досліджуються прагматичні засади фінансування сектору національної безпеки в умовах воєнного стану в Україні. Проведено ретроспективний аналіз фінансування окремих складових сектору національної безпеки у період до 2022 року. Аргументовано, що з цілого ряду причин українською державою не було враховано ряд системних викликів для національної безпеки, які існували на той час. Хоча, починаючи з 2014 року, відбулося значне зростання різноманітних загроз національній безпеці, фінансова політика держави не завжди відповідала їх рівню. Початок відкритої агресії проти України визначив визначальну роль безпекових факторів в суспільних інтересах нашої держави. Акцентовано, що, навіть з врахуванням складнощів післявоєнного відновлення України, фінансові виміри національної безпеки мають залишатися одним із ключових пріоритетів.

Ключові слова: фінансова політика, бюджетна політика, державний бюджет, бюджетні видатки, національна безпека.

The article examines the pragmatic principles of financing the national security sector under martial law conditions in Ukraine. A retrospective analysis of the financing of individual components of the national security sector in the period up to 2022 was carried out. It is argued that for a number of reasons, the Ukrainian state did not consider a number of systemic challenges to national security that existed at that time. A number of explanations have been identified that determined such features in the state's budget policy. Among them, the most significant in terms of the level of influence were: first, the chronic budget deficit, which determined the absence of a sufficient amount of resources at the disposal of the state; secondly, excessive populism (especially in pre-election periods) in the form of a constant increase in social transfers against the background of a generally high level of poverty; thirdly, "politicization" of the financing of the national security sector in the conditions of acute political confrontations. Although, since 2014, there has been a significant increase in various threats to national security, the state's financial policy has only sometimes corresponded to their level. The question of the fiscal efficiency of the military levy was considered, the introduction of which resulted from the search for additional sources of filling the state budget in the conditions of the need to increase financing of the security sector. The beginning of open aggression against Ukraine determined the decisive role of security factors in the public interests of our state. In these conditions, disproportions in national security funding until 2022 were clearly manifested, and key priorities in this area were determined. It was emphasized that even considering the difficulties of the post-war reconstruction of Ukraine, the financial dimensions of national security should remain one of the key priorities. The full implementation of such a scenario will require a solid financial base. This problem will be one of the key ones, considering the complex social and economic challenges that Ukraine will face after the war.

Key words: financial policy, budget policy, state budget, budget expenditures, national security.

Постановка проблеми. Очевидно, що питання національної безпеки нині формують основний порядок денний для України. Зовнішня агресія проти нашої держави фактично відсунула на другий план іншу проблематику та визначила першочерговість національної безпеки в контексті суспільних інтересів. Разом з тим, треба чітко розуміти, що, вже починаючи з 2014 року, Україна зіткнулася з цілим рядом викликів у цій сфері, від вирішення яких, як показало сьогодні, залежить і місце нашої держави на політичній мапі світу. Варто зазначити, що національна безпека та оборона мають і свої фінансові виміри. В цьому контексті виникає цілий ряд складних питань, пов'язаних з особливостями фінансової політики держави у період 2014–2021 рр. Їх неоднозначний характер підкреслюється тим фактом, що зараз Україна як ніколи потребує зовнішньої фінансової підтримки, і не тільки з точки зору видатків на безпековий сектор, але й для забезпечення бюджетного фінансування інших напрямків. Все викладене і визначає надзвичайну актуальність питань фінансування національної безпеки в Україні як нині, так і в період поствоєнного відновлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження фінансової політики держави, в т. ч. її важливого складника – бюджетної політики – в Україні представлені у працях Т. Єфименко, Я. Жаліла, А. Крисоватого, В. Опаріна, В. Федосова, І. Чугунова, І. Шкодніої, С. Юрія та багатьох інших авторів. В свою чергу, питання національної безпеки, зокрема і фінансування безпекового сектору досліджувалися О. Левчук, В. Мунтіян, А. Павленко, В. Сокурєнко, Н. Щербюк. Разом з тим, виклики, що постали перед Україною з лютого 2022, визначають необхідність перегляду існуючих підходів до фінансового забезпечення сектору національної безпеки та оборони.

Формулювання цілей статті. Мета статті – на основі ретроспективного аналізу параметрів фінансування сектору національної безпеки визначити його ключові диспропорції та обґрунтувати ймовірні напрямки їх подолання з врахуванням стану публічних фінансів під час воєнного стану та у післявоєнний час.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи проблематику державної політики в частині фінансового забезпечення оборонної функції держави, варто звернути увагу, що в національному законодавстві України використовується досить змістовне поняття «сектор безпеки та оборони». Саме такий підхід міститься в Законі України «Про національну безпеку України: «Сектор безпеки і оборони – система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких... за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України» [1].

Зазначеним нормативно-правовим актом також чітко встановлені і мінімально допустимі межі фінансування: «Обсяг видатків на фінансування сектору безпеки і оборони має становити не менше 5% запланованого обсягу внутрішнього валового продукту, з яких не менше 3% – на фінансування сил оборони» [1]. Проте, треба зазначити, що в окремих пунктах Закону України «Про національну безпеку України» є норма щодо врахування «фінансово-економічних можливостей держави». І як буде показано нижче, досить часто саме фінансово-економічні фактори, пов'язані серед іншого і зі станом публічних фінансів) були домінуючими під час визначення реальних потреб фінансування безпекового сектору.

Змістовність та комплексний характер поняття «сектор безпеки та оборони» певним чином ускладнює і аналіз бюджетних відносин у цій сфері. Тим більше, що ця проблема проявляється більш виразно з врахуванням різниці у функціональному призначенні сформованих у цьому секторі органів державної влади, Збройних Сил України та інших формувань. В якості прикладу можна навести серед іншого функціо-

нальну класифікацію видатків та кредитування бюджету, яка на сьогодні діє в Україні за кодом 0200 «Оборона» (табл. 1).

Таблиця 1

**Функціональна класифікація видатків та кредитування бюджету
за кодом 0200 «Оборона»**

0200	Оборона
0210	Військова оборона
0220	Цивільна оборона
0230	Військова допомога зарубіжним країнам
0240	Військова освіта
0250	Фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері оборони
0260	Інша діяльність у сфері оборони

Джерело: сформовано на основі [2]

Аналізуючи кількісні параметри фінансування сектору національної безпеки та оборони за роки незалежності України варто окреслити радикальні зміни, що відбулися у суспільній свідомості за цей період. Очевидно, що початок таких трансформацій припадає на 2014 рік, коли зовнішня агресія проти нашої держави набула цілком реального втілення і призвела до втрати частини територій. Ми не відкидаємо навіть того факту, що ігнорування проблем національної безпеки у період до 2014 року було частиною цілком усвідомленої політики для певних політичних кіл. Її ключова мета полягала у підриві обороноздатності України, її поступовому перетворенні на «частину пострадянського простору» з обмеженим суверенітетом, особливо – в оборонній політиці. А фінансова політика, в своїй практичній площині, слугувала одним із важливих інструментів для досягнення таких цілей, що іманентно відобразилося на відповідних статтях бюджетних витрат.

Зокрема, зазначені тенденції можна продемонструвати на прикладі бюджетних видатків на оборону у 2014-2021 рр. (рис. 1).

Наведені на рис. 1 дані виглядають надзвичайно симптоматично на тлі того факту, що у 2009–2013 рр. обсяги фінансування оборонних витрат коливалися в діапазоні 9-14 млрд. грн. Проте, з врахуванням багатократної девальвації гривні за досліджуваній період, обсяг ресурсів, спрямований на оборону навіть у 2021 році в розмірі 127,5 млрд грн. не є достатньо переконливим. Тим більше, що, вже починаючи з 2014 року, став зрозумілим вектор щодо формування значних загроз територіальній цілісності України. Фактична втрата Криму, частини Донецької та Луганської областей визначили і зміну підходів до фінансування оборонних витрат.

Разом з тим, варто визнати, що на глобальному рівні у другому десятилітті XXI ст. виразно окреслилася кілька тенденцій у фінансуванні оборонних статей [4]: по-перше, за досліджуваній період свого максимального значення показник «Військові витрати / ВВП» сягнув у 2009 році (2,6%). Але протягом 2010-2018 року він неухильно знижувався – до мінімального рівня у 2,2%. У наступні два роки фіксувалося зростання зазначеного коефіцієнту – до 2,38%, тоді як у 2021 році знову відбулося незначне зниження; по-друге, більш показовою є чітка тенденція до зростання абсолютного показника військових витрат у світі, яка окреслилася ще на початку XXI ст. Так, у 2002 році обсяг військових витрат склав 815,7 млрд. дол. США, у 2021 році – 2,8 трлн. дол. США. На протязі цього періоду невелике зниження військових витрат було зафіксоване у 2015 році, в інші періоди цей показник або зростав, або був відносно стабільним у порівнянні з попереднім роком.

Міжкраїнові порівняння коефіцієнта «Військові витрати/ВВП» для України повинні враховувати не тільки фінансово-економічний потенціал, але також і наяв-

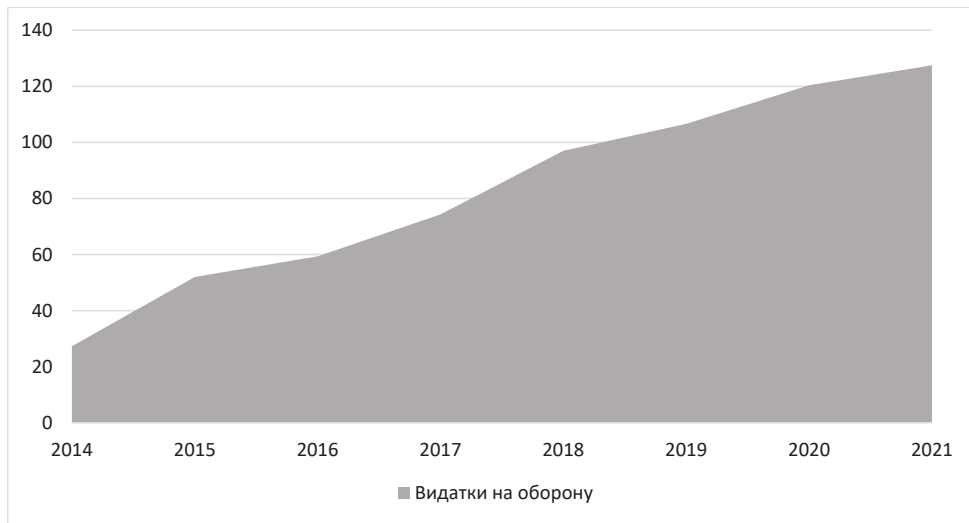

Рис. 1. Видатки Державного бюджету України на оборону у 2014–2021 рр., млрд. грн.

Джерело: систематизовано та узагальнено за даними [3]

ність/потенційну наявність військових конфліктів в тій чи іншій країні, що обрана для порівняння. Адже саме загроза воєнного конфлікту або його існування є додатковим фактором для нарощування військового бюджету. Для прикладу можна навести значення цього коефіцієнта для України, Грузії, Азербайджану, Вірменії (рис. 2).

За оцінками Світового банку, військові витрати України у 2014–2022 рр. коливалися в діапазоні 2,2–3,8% від ВВП. Це в середньому було менше ніж у Азербайджану та Вірменії, проте більше ніж у Грузії, показник якої у досліджуваному періоді виказував тенденцію до зниження.

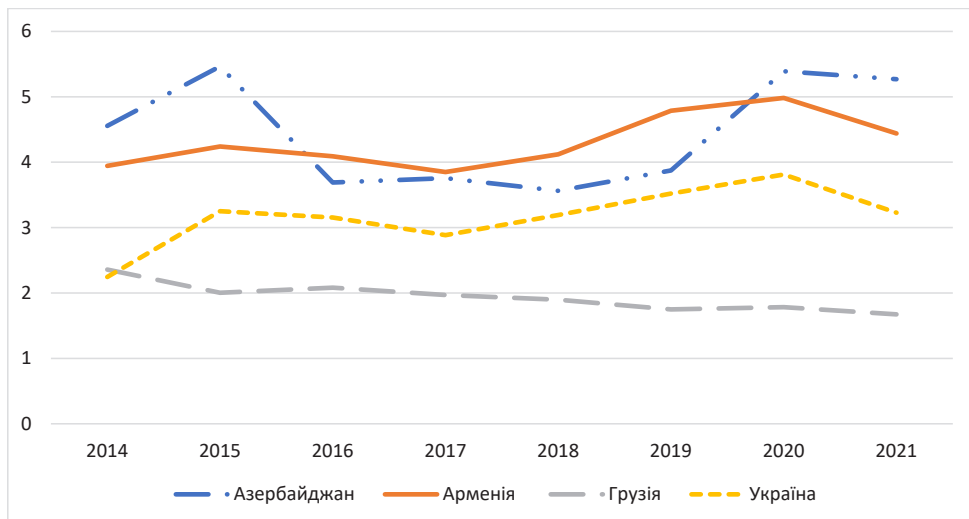

Рис. 2. Військові видатки у окремих країнах світу у 2014–2021 рр., % від ВВП

Джерело: систематизовано та узагальнено за даними [4]

У той же час, вітчизняна фахова література та засоби масової інформації як правило оперують дещо іншими показниками за допомогою яких характеризують бюджетного фінансування зазначених напрямків. Зокрема, досить часто використовують показник «обсяги фінансування сектору безпеки та оборони». Очевидно, що такий підхід суттєво відрізняється від оцінок, що використовуються Світовим банком, а показники фінансування відносно ВВП є вищими. Так, у 2020 році фінансування сектору безпеки та оборони складало 5,45% від ВВП, у 2021 році – 5,92% від ВВП [5]. Очевидно, що лютий 2022 року став відправною точкою для радикальних змін в історії сучасної України. Питання національної безпеки та оборони стали безумовним пріоритетом, тоді як усі інші – відійшли на другий план. Це визначило трансформацію фінансової політики держави у 2022–2023 рр. – і в частині нормативно-правового забезпечення [6–7], і з точки зору обсягів фінансування. Серед іншого ці зміни торкнулися пріоритетності здійснення бюджетних видатків, фінансування формувань територіальної оборони, які виникли в перші дні війни в усіх регіонах нашої держави, спрощення процедур закупівлі товарів для оборонних цілей тощо. Очевидно, що головний критерій зміни бюджетних пріоритетів – обсяги бюджетних видатків на сектор безпеки та оборони.

Загалом, варто звернути увагу на наступні визначальні вектори бюджетної політики в Україні в умовах воєнного стану у 2022 році [3]: відбулося значне зростання рівня бюджетної централізації – видатки державного бюджету у співвідношенні до ВВП становили 54,9%, тоді як спроможність інших каналів розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів значно скоротилася; видатки на національну безпеку та оборону склали 1537,5 млрд. грн., що на 1271,9 млрд. грн. більше ніж у 2021 році; протягом року державою неодноразово збільшувалися видатки, які спрямовувалися на статті, пов'язані з національною безпекою та обороною.

Зрозуміло, в умовах, коли ВВП України за результатами 2022 року скоротився майже на третину (-30,4%), відбулося різке зменшення бюджетних доходів та посилилася залежність нашої держави від зовнішніх джерел фінансування. За даними Міністерства фінансів України доходи державного бюджету України у 2022 році становили 1787,7 млрд. грн., з них 481,1 млрд. грн. – офіційні трансферти від Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ. Варто визнати, що у подальшому високий рівень потреби у зовнішньому (в тому числі – борговому – фінансуванні, збережеться). В таких умовах однозначно позитивно варто оцінити практику випуску військових облігацій, яка дала можливість залучити у 2022 році додаткові ресурси [8]. Втім, військові облігації в умовах вторгнення в Україну окрім суто бюджетного значення мають і інший контекст – їх емісія є яскравим свідченням єдності українського суспільства перед зовнішньою загрозою.

З нашої точки зору варто окремо зупинитися на питанні фінансування безпекових та оборонних функцій держави у післявоєнний час. Очевидно, що на той час перед Україною стоятимуть складні політичні, економічні та соціальні завдання. Поряд з цим, залишається відкритим питання і про обсяги фінансових ресурсів, які зможе акумулювати держава у бюджеті з врахуванням очевидних проблем в економіці, першопричиною яких є збройна агресія проти України. Вже зараз можна прогнозувати, що вибір буде надзвичайно складним. З одного боку, значні кошти необхідно буде спрямовувати на відновлення інфраструктури, якій завдано колосальних збитків. За окремими оцінками сума збитків, завданих інфраструктурі України з лютого початку активної фази воєнних дій станом на грудень 2022 року сягнула майже 137,8 млрд. дол. США [9]. При цьому, значна частина цих збитків стосується фізичного пошкодження критичної інфраструктури, відновлення якої є першочерговим завданням і з точки зору налагодження нормального життя людей, і з позиції стимулювання економічного зростання у післявоєнний період. З іншого, не варто забувати і про соціальну сферу, адже війна об'єктивно визначила збільшення рівня бідності населення, навіть з врахуванням значної вимушеної міграції за кордон.

Висновки. Збройна агресія проти України надзвичайно гостро висвітлила диспропорції у фінансовій політиці нашої держави до 2022 року. Саме з початком повномасштабного вторгнення стало зрозуміло – за кількісними показниками фінансування сектору безпеки та оборони не відповідає тим завданням, які стояли та є актуальними для України зараз. Пріоритет електоральних інтересів, свідомо політика окремих політичних сил, обмеженість ресурсів у розпорядженні держави не дали сформувати міцну фінансову базу для сектору безпеки та оборони до 2022 року. Лише бюджет 2022 року можна сміливо охарактеризувати як «військовий бюджет» зі значним впливом зовнішнього фінансування. У післявоєнному періоді перед Україною стоятимуть надзвичайно складні завдання, але фінансування та розвиток сектору безпеки та оборони беззаперечно надовго стане головним пріоритетом.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII від 18.06.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 07.03.2023).
2. Наказ Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію» № 11 від 14 січня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11#Text> (дата звернення: 07.03.2023).
3. Державний бюджет. Міністерство фінансів України. Офіційний сайт. URL: <https://mof.gov.ua/uk/budget> (дата звернення: 07.03.2023).
4. Military expenditure (% of GDP). *The World Bank data*. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS> (дата звернення: 07.03.2023).
Збільшення фінансування сил безпеки і оборони стане стимулом для розвитку підприємств ОПК. Міністерство з питань розвитку стратегічних галузей промисловості України. URL: <https://mspu.gov.ua/news/zbilshennya-finansuvannya-sil-bezpeki-i-oboroni-stane-stimulom-dlyarozvitku-pidpriemstv-opk> (дата звернення: 07.03.2023).
5. Порядок виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України № 590 від 9.06.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.03.2023).
6. Про внесення змін до особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування : Постанова Кабінету Міністрів України № 1495 від 30.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1495-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.03.2023).
7. Про випуск облігацій внутрішньої державної позики «Військові облігації» : Постанова Кабінету Міністрів України № 156 від 25.02.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.03.2023).
8. Загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну, зросла до майже \$138 млрд. Київська шккола економіки. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-priyamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zroslo-do-mayzhe-138-mlrd/> (дата звернення: 07.03.2023).

References:

1. Verkhovna Rada Ukrainy (2018) Zakon Ukrainy "Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy" [The Law of Ukraine "About the national security of Ukraine"]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (accessed 7 March 2023).
2. Ministerstvo finansiv Ukrainy (2014) Nakaz "Pro biudzhethnu klasyfikatsiiu" [The Order "About budget classification"]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11#Text> (accessed 7 March 2023).
3. Ministerstvo finansiv Ukrainy (2023) Derzhavnyi biudzheth [State budget]. Available at: <https://mof.gov.ua/uk/budget> (accessed 7 March 2023).
4. The World Bank (2023) Military expenditure (% of GDP). Available at: <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS> (accessed 7 March 2023).
5. Ministerstvo z pytan stratehichnykh haluzei promyslovosti Ukrainy (2021) Zbilshennia finansuvannia syl bezpeky i oborony stane stymulom dlia rozvytku pidpriemstv OPK [An increase in the funding of the security and defense forces will be an incentive for the development of defense industry

enterprises]. Available at: <https://mspu.gov.ua/news/zbilshennya-finansuvannya-sil-bezpeki-i-oboroni-stane-stimulom-dlya-rozvitku-pidpriyemstv-opk> (accessed 7 March 2023).

6. Kabinet Ministriv Ukrainy (2021) Poriadok vykonannya povnovazhen Derzhavnoiu kaznache-iskoiu sluzhboiu v osoblyvomu rezhymi v umovakh voiennoho stanu [The procedure for the exercise of powers by the State Treasury Service in a special regime under martial law]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2021-%D0%BF#Text> (accessed 7 March 2023).

7. Kabinet Ministriv Ukrainy (2022) Pro vnesennia zmin do osoblyvosti zdiisnennia publichnykh zakupivel tovariv, robiv i posluh dlia zamovnykiv, peredbachenykh Zakonom Ukrainy "Pro publichni zakupivli", na period dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini ta protiahom 90 dniv z dnia yoho pryypynennia abo skasuvannia [On making changes to the specifics of public procurement of goods, works and services for customers, provided for by the Law of Ukraine "On Public Procurement", for the period of the legal regime of martial law in Ukraine and within 90 days from the date of its termination or cancellation]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1495-2022-%D0%BF#Text> (accessed 7 March 2023).

8. Kabinet Ministriv Ukrainy (2022) Pro vypusk oblihotsii vnutrishnoi derzhavnoi pozyky "Viiskovi oblihotsii" [On the issue of bonds of the domestic state loan "Military Bonds"]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-2022-%D0%BF#Text> (accessed 7 March 2023).

9. KSE (2023) Zahalna suma priamykh zbytkiv, zavdana infrastrukturi Ukrainy cherez viinu, zrosla do maizhe \$138 mlrd [The total amount of direct damage caused to the infrastructure of Ukraine due to the war has increased to almost \$138 billion]. Available at: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zros-la-do-mayzhe-138-mlrd/> (accessed 7 March 2023).

БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК, АНАЛІЗ ТА АУДИТ

УДК 657.368

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.34>

Гавриленко Н.В.

кандидат економічних наук, доцент,
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2043-391>

Грищенко О.В.

кандидат економічних наук, доцент,
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9315-5030>

Козицька Н.О.

кандидат економічних наук, доцент,
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7928-0268>

Havrilenko Nataliia, Hryshchenko Olena, Kozitska Natalia
National University of Shipbuilding

ДЕЯКІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОБЛІКУ БУХГАЛТЕРСЬКИХ РИЗИКІВ

SOME CONCEPTUAL PRINCIPLES OF ACCOUNTING RISKS

В статті зазначено, що характерною особливістю страхового бізнесу є те, що, з одного боку страхування вважають одним із методів управління ризиком, а з іншого боку, страховик, як суб'єкт ринку, сам підпадає під вплив цілої низки ризиків. При цьому, очікуваним ефектом від надання страхових послуг бізнес визнає задоволення потреби безпеки, фактор впевненості господарюючого суб'єкта, який вступив у страхові відносини. Це зумовлює необхідність підвищення довіри обліково-аналітичних даних за своїм змістом до страхової компанії. Отже, запропонована нами більш розширена класифікація бухгалтерських ризиків дозволяє вести аналітичний облік за однорідними групами ризиків, в тому числі і страховими. Також в статті представлено авторське бачення методики бухгалтерського обліку і включення в бухгалтерську звітність страхових компаній можливих збитків, пов'язаних з наслідками бухгалтерських ризиків, які позитивно вплинуть на інформативність, достовірність даних про рух фінансових резервів, а також якість контролю щодо їх цільового використання.

Ключові слова: страхові резерви, страхові ризики, бухгалтерський облік, облікові ризики, інформація.

The article states that a characteristic feature of the insurance business is that, on the one hand, insurance is considered one of the methods of risk management, and on the other hand, the insurer, as a market entity, is itself exposed to a number of risks. At the same time, the expected effect of the provision of insurance services is recognized by the business as the satisfaction of the need for security, the confidence factor of the business entity that has entered into insurance relations. This makes it necessary to increase the trust of the accounting and analytical data in terms of its content to the insurance company. Accounting of an insurance company has its own specific subject, which is due to its direct insurance activity. Taking into account the peculiarities of the classification of accounting risks proposed by us, we consider it necessary to supplement this classification in relation to the peculiarities of the activities of insurance companies. It is noted that the accounting of the financial and economic activity of

an insurance company assumes the principle of prudence (conservatism), which affects the assessment of balance sheet items and the determination of the amounts of income and expenses of the insurance company. In this case, special attention should be paid to characteristic facts that arose in previous reporting periods, but were accepted for accounting and included in accounting for the reporting period. The essence of the aforementioned transactions can be assessed in future accounting periods, but the full amount of losses cannot be determined when preparing accounting statements. Therefore, when evaluating such consequences when preparing accounting statements, it is necessary to observe a certain caution, which implies the principles of prudence, which in accounting information turns into a factor of uncertainty. As for the latter, it is formed in real conditions in the form of economic facts and is manifested on the date of accounting recognition of income and expenses, in the assessment of assets, when deciding the issue of creating valuation reserves. Taking into account the above, we present the author's vision of the accounting methodology and the inclusion in the accounting statements of insurance companies of possible losses associated with the consequences of accounting risks, which will positively affect the informativeness, reliability of data on the movement of financial reserves, as well as the quality of control over their intended use.

Key words: *insurance reserves, insurance risks, accounting, accounting risks, information.*

Постановка проблеми. Господарська діяльність українських комерційних підприємств відбувається наразі, в умовах війни, під впливом факторів невизначеності та обумовленого нею ризику. Особливий вплив на невизначеність здійснює інформація, яка перебуває в розпорядженні господарюючого суб'єкта при прийнятті управлінських рішень від повної її відсутності до значних обсягів. Результати проведених нами досліджень показали, що найбільш важливими інформаційними ризиками в бухгалтерському обліку відносяться ті, що тісно пов'язані з інтерпретацією інформації у бухгалтерській звітності.

Немає жодного сумніву в тому, що в сучасному економічному середовищі господарські ризики слід своєчасно виявляти, оцінювати і приймати до бухгалтерського обліку, оскільки відсутність вірогідної інформації може стати потенційним джерелом збитків і спотворення даних про фінансові результати. Економіці України в умовах сьогодення притаманні різноманітні ризики різної складності, проте їх облік по суті перебуває на початковому етапі розвитку, система бухгалтерських ризиків майже зовсім відсутня. Таке становище обумовлює чисельні порушення в обчисленні податків, призводить суб'єкт господарювання до значних штрафних санкцій, прямому спотворенню даних бухгалтерської звітності і, навіть, до банкрутства.

На даний час майже зовсім не розроблені способи бухгалтерської оцінки бухгалтерських ризиків через механізм резервування, хоча деякі локальні способи були запропоновані в економічних умовах України дев'яностих років минулого століття. Реформування вітчизняного бухгалтерського обліку майже зовсім не відбулося на питаннях бухгалтерських ризиків, тому є необхідним перегляд практики ігнорування в обліку і звітності фактично наявних бухгалтерських ризиків, яка склалася. Все це зумовлює об'єктивну потребу українського бухгалтерського обліку в дослідженні суті бухгалтерських ризиків, їх класифікації, оцінки та бухгалтерського обліку в якості об'єктів, яку важко переоцінити. Явна обмеженість наукових досліджень та пов'язаних з ними публікацій у сфері бухгалтерського обліку ризиків і їх важливість при реформуванні системи вітчизняного бухгалтерського обліку стало передумовою для вибору теми даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методичні основи бухгалтерського обліку в умовах невизначеності в тому або іншому ступеню розглядалися в наукових працях вітчизняних і зарубіжних вчених. податкового менеджменту досліджувалася упродовж багатьох років українськими вченими: Т. Кулініч, І. Шепель, Н. Гавриленко [1], Д. Буханець [2], Т. Несторенко [3], М. Корінько і І. Гриненко [4], В. Муковіз і Ю. Гриценко [5], А. Грінко [6] та інших науковців [7–12]. В деякій мірі їм присвячені вітчизняні облікові стандарти та МСФЗ. Однак безпосередньо методології бух-

галтерського обліку ризиків належної уваги не приділено. Так, вважаємо недостатньо дослідженими джерела формування бухгалтерських ризиків, їх класифікації, системи обліково-аналітичного забезпечення та відображення в бухгалтерському обліку.

Формулювання цілей статті полягає в дослідженні методики системного бухгалтерського обліку ризиків в умовах невизначеності та війни.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, бухгалтерські ризики в аналітичному обліку доцільно класифікувати за трьома групами залежно від причин їх виникнення на:

1) бухгалтерські ризики, обумовлені забезпеченням достовірної звітної облікової інформації суб'єкта господарювання;

2) бухгалтерські ризики, пов'язані зі спеціалізацією господарської діяльності суб'єкта господарювання, які супроводжують його діяльність і включаються в бухгалтерський облік і звітність;

3) бухгалтерські ризики, не пов'язані з господарською спеціалізацією суб'єкта господарювання, що супроводжують його діяльність і є включеними в бухгалтерський облік і звітність.

На рис. 1 запропонована типова класифікація облікових ризиків, яка притаманна всім видам економічної діяльності та дозволить забезпечити облік бухгалтерських ризиків у їх конкретному змісті на господарюючих суб'єктах різних видів економічної діяльності.

Слід зазначити, що характерною особливістю страхового бізнесу є те, що, з одного боку страхування вважають одним із методів управління ризиком, а з іншого боку, страховик, як суб'єкт ринку, сам підпадає під вплив цілої низки ризиків. При цьому, очікуваним ефектом від надання страхових послуг бізнес визнає задоволення потреби безпеки, фактор впевненості господарюючого суб'єкта, який вступив у страхові відносини. Це зумовлює необхідність підвищення довіри обліково-аналітичних даних за своїм змістом до страхової компанії. Бухгалтерський облік страхової компанії має свій специфічний предмет, що обумовлено безпосередньою її страховою діяльністю. З врахуванням особливостей запропонованої нами класифікації облікових ризиків, вважаємо за необхідне доповнити цю класифікацію, стосовно до особливостей діяльності страхових компаній.

До першої групи ризиків доцільно включити облікові ризики, обумовлені забезпеченням достовірності звітної інформації страхової компанії, а саме: 1) облікові ризики, обумовлені рішеннями, прийнятими в обліковій політиці страхової компанії; 2) облікові ризики, обумовлені рішеннями, прийнятими в межах внутрішніх нормативних актів страхової компанії (інструкціях, положеннях, розпорядженнях); 3) облікові ризики, обумовлені порядком формування і надання звітності зовнішнім користувачам; 4) облікові ризики, обумовлені нормативно-правовими актами на страховому ринку.

Другу групу ризиків формують облікові ризики страхової компанії, які супроводжують її діяльність і є включеними до бухгалтерського обліку і звітності, а саме: 1) облікові ризики, пов'язані з обслуговуванням страхових полісів; 2) облікові ризики, пов'язані з обслуговуванням договорів перестраховання; 3) облікові ризики, пов'язані з відображенням в бухгалтерському обліку сумнівної дебіторської заборгованості; 4) облікові ризики, обумовлені розміщенням у активи засобів страхових резервів; 5) облікові ризики можливого банкрутства.

До третьої групи ризиків пропонуємо включити облікові ризики, що не пов'язані зі страховою діяльністю, а супроводжують діяльність страхової компанії і включаються в бухгалтерський облік і звітність, а саме: 1) облікові ризики зобов'язань, пов'язаних з визнанням оціночних зобов'язань; 2) облікові ризики знецінювання активів; 3) облікові ризики сумнівної дебіторської заборгованості; 4) облікові ризики війни та обставин непереборної сили.

Взагалі, будь-які господарські ризики страхової компанії в кінцевому підсумку автоматично стають бухгалтерськими і знаходять відображення в звітності. Однак, для того, щоб достовірно відобразити бухгалтерський ризик у звітності необхідними є

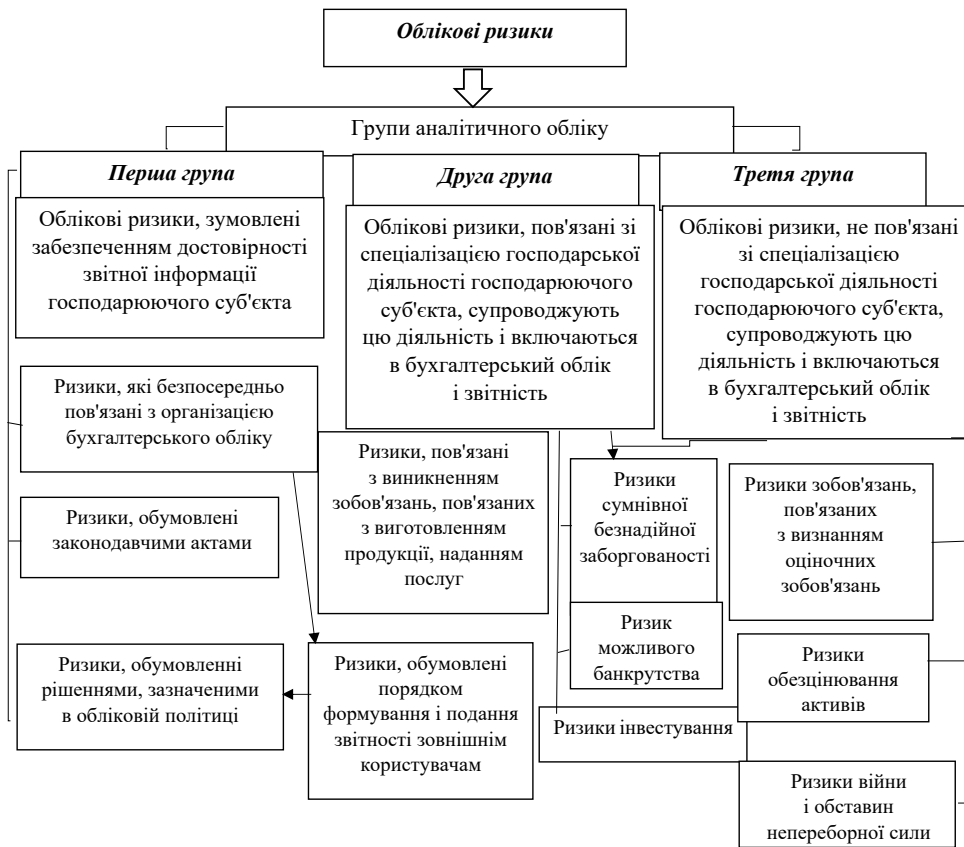

Рис. 1. Класифікація облікових ризиків

Джерело: складено авторами

попередні внутрішні процедури, які складаються з визначення ризику, його документування і оцінки.

Необхідно визнати, що всі оціночні резерви страхової компанії є більш-менш умовними, оскільки характеризуються невизначеністю терміну його тривалості. Бухгалтерський облік фінансово-господарської діяльності страхової компанії припускає принцип обачності (консерватизму), що впливає на оцінку статей бухгалтерського балансу і визначення сум доходів і витрат страхової компанії. В даному випадку особливої уваги заслуговують характерні факти, які зародилися в попередніх звітних періодах, однак прийняті до бухгалтерського обліку та включені в бухгалтерську звітність за звітний період. Суть вищезгаданих операцій можна буде оцінити в майбутніх звітних періодах, однак повну суму збитків при складанні бухгалтерської звітності визначити неможливо. Отже, оцінюючи такі наслідки при складанні бухгалтерської звітності, необхідно дотримуватися певної обережності, що припускає принци обачності, який у бухгалтерській інформації переходить у фактор невизначеності. Щодо останнього, то він утворюється в реальних умовах у вигляді господарських фактів і проявляється на дату бухгалтерського визнання доходів і витрат, в оцінці активів, при вирішенні питання щодо створення оціночних резервів.

Суми доходів і витрат звітного періоду, які обліковуються на рахунках бухгалтерського обліку, можна визнати їх оцінкою, оскільки вона базується на доступній інфор-

мації фінансового характеру. Проте, з врахуванням сум доходів і витрат необхідним є коригування початкової оцінки ризику звітного періоду, а в результаті впливу бухгалтерських ризиків початкова оцінка фінансового результату не буде дорівнювати його бухгалтерській сумі. Таким чином, зважаючи на принцип обачності, утворена сума різниці при формуванні бухгалтерської звітності повинна бути визнана витратами. А це зумовлює неминуче формування резервів під бухгалтерські ризики для відшкодування можливих наслідків і таким чином підтримання стійкого фінансового стану страхової компанії.

Вітчизняні та міжнародні стандарти не передбачають створення резервів під бухгалтерські ризики під бухгалтерські ризики, тому, з метою усунення даного недоліку, пропонуємо доповнити План рахунків бухгалтерського обліку субрахунком 499 «Резерви на усунення наслідків облікових ризиків». Ведення аналітичного обліку зумовлене особливостями запропонованої нами класифікації.

Відповідно до МСФЗ, страховик повинен регулярно оцінювати всі свої активи щодо їх знецінювання та у випадку наявності відповідних ознак, негайно створювати резерв під знецінювання відповідного активу. Наслідки ризиків знецінювання активів пропонуємо відображувати в резервах на одному рахунку, оскільки у них єдиним джерелом формування є прибуток. Таким чином, до субрахунку 499 «Резерви на усунення наслідків облікових ризиків» рекомендуємо відкриття наступних аналітичних рахунків:

- 499-1 «Резерви під бухгалтерські ризики»;
- 499-2 «Резерви під зниження вартості матеріальних цінностей»;
- 499-3 «Резерви по сумнівних боргах»;
- 499-4 «Резерви під знецінення фінансових вкладень».

Створення резервів під бухгалтерські ризики на кінець звітного періоду призводить до збільшення інших витрат поточного періоду на величину сформованих резервів, а скориговані в бік зменшення статті активу балансу і суми чистого прибутку за звітний період, знаходять своє відображення в балансі. Кореспонденція рахунків по субрахунку 499 «Резерви на усунення наслідків облікових ризиків», рекомендована нами для страхових компаній, наведена в таблиці 1.

Таблиця 1

Кореспонденція рахунків по субрахунку 499 «Резерви на усунення наслідків облікових ризиків», рекомендована нами для страхових компаній

Зміст господарських операцій	Кореспонденція рахунків	
	Дебет	Кредит
Нараховано резерв	94.2	499 (за аналітичним рахунками)
Списано сальдо (дебетове) по 499 субрахунку	94.2	499 (за аналітичними рахунками)
Списано сальдо (кредитове) по 499 субрахунку	499 (за аналітичними рахунками)	94.1

Джерело: розроблено авторами

Підставою для нарахування резервів може слугувати робочий документ, який в довільній формі слід розробити страховій компанії «Висновок щодо доцільності формування резервів під облікові ризики». В якості облікових реєстрів ми рекомендуємо «Відомість аналітичного обліку по рахунку 49», яка відкривається окремо по кожному субрахунку і дані якої дозволяють забезпечити контроль розрахунків сум резервів нарахування і використання.

Висновки. Отже, на підставі рекомендованих загальних класифікацій багатокритеріальних ризиків, нами запропонована більш розширена класифікація бухгалтерських ризиків за основними причинами їх виникнення для комерційних організацій, що дозво-

ляє вести аналітичний облік за однорідними групами ризиків, в тому числі і страхових. Також представлено авторське бачення методики бухгалтерського обліку і включення в бухгалтерську звітність страхових компаній можливих збитків, пов'язаних з наслідками бухгалтерських ризиків, які позитивно вплинуть на інформативність, достовірність даних про рух фінансових резервів, а також якість контролю щодо їх цільового використання.

Список використаних джерел:

1. Кулініч Т., Шепель І., Гавриленко Н. Розвиток управлінського обліку на основі ризик-орієнтованого підходу. *Економічний аналіз*. 2021. Т. 31. № 1. С. 17–24. URL: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6296>
2. Буханець Д. Облік та звітність в страхових компаніях (методологічні та організаційні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : спец. 08.06.04 «Бухгалтерський облік, аналіз та аудит». Київ, 2000. 19 с.
3. Nestorenko T. Digitalization and information society. Selected issues. Series of monographs Faculty of Architecture. *Civil Engineering and Applied Arts University of Technology* : monograph. Katowice, 2022. 53.
4. Корінько М., Гриненко І. Резерви як об'єкт бухгалтерського обліку: уточнення категорійно-понятійного апарату. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 4. С. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.4.15>.
5. Муковіз В., Грищенко Ю. Облік формування резервів в управлінні ризиками підприємства. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2019. № 2. С. 49–54.
6. Grinko A., Havrylenko N., Kostash T., Plekan M., Breus S. Organization of a strategic management accounting in an innovative economy. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*. 2020. Volume 24. Issue 5. P. 1–7. URL: <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/17632>
7. Гавриленко Н. В., Грищенко О. В., Козіцька Н. О. Основні проблеми функціонування системи збалансованих показників у стратегічному контролінгу. *Економіка. Фінанси. Право*. Київ : ТОВ «Міжнародний бізнес центр», 2020. № 5. С. 13–20. URL: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4691>
8. Гавриленко Н. В. Методичні підходи до розробки прогностичної звітності підприємства як бази для оцінки інноваційної діяльності. Problems of accounting, analysis and audit: the institutional dimension : collective monograph. Nürnberg, Deutschland : Verlag SWG imex GmbH, 2015. С. 21–27. URI: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5450>
9. Гавриленко Н. В., Грищенко О. В., Козіцька Н. О. Оцінка результативності управлінського обліку, аналізу та контролю витрат. Accounting, analysis and audit activities of the enterprises: problems, trends, prospects. 2016. С. 18–27. URI: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5446>
10. Гавриленко Н., Козицкая Н., Грищенко Е. Бухгалтерські критерії ідентифікації = Accounting criteria for identifying. The VIII International Academic Congress «Development of Countries in Asia, Africa and Europe: Past, Present and Future» (Republic of Korea, Seoul, 3-5 November 2015). Seoul, South Korea : Seoul National University Press, 2015. P. 80–87. URI: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6360>
11. Козіцька Н., Гавриленко Н. Управлінський облік та внутрішньогосподарський контроль виробничих процесів = Management Accounting and Internal Economic Monitoring of Production Processes. *Cambridge Journal of Education and Science*. Cambridge University Press. 2015. № 2 (14). Vol. 5. P. 321–329. URI: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5772>
12. Буга Н. Ю., Гавриленко Н. В. До и после 1 апреля 2011 года: бухгалтерский и налоговый учет. *Бизнес Информ*. 2011. № 10. С. 103–106. 691. URI: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6299>

References:

1. Kulinič T., Shepel' I., Havrylenko N. (2021) Rozvytok upravlins'koho obliku na osnovi ryzyk-orientovanoho pidkhodu [Development of management accounting based on risk-oriented approach]. *Ekonomichnyy analiz*, tom 31, no. 1, pp. 17–24. Available at: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6296>
2. Buhanec D. (2000) Oblik ta zvitnist v strahovih kompaniyah (metodologichni ta organizacijni aspekti) [Accounting and reporting in insurance companies (methodological and organizational aspects)], Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv.

3. Nestorenko T. (2022) Digitalization and information society. Selected issues. Series of monographs Faculty of Architecture : monograph. *Civil Engineering and Applied Arts University of Technology*. Katowice, 53.
4. Korinko M., Grinenko I. (2021) Rezervy yak ob'iekt bukhgalterskoho obliku: utochnennia katehoriino-poniatiinoho aparatu [Reserves as an object of accounting: specification of the category-conceptual apparatus]. *Investments: practice and experience*, vol. 4, pp. 15–20.
5. Mukoviz V., Hrytsenko Yu. (2019) Accounting for the formation of reserves in the risk management of the enterprise [Oblik formuvannia rezerviv v upravlinni ryzykamy pidpriemstva]. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini*, vol. 2, pp. 49–54.
6. Grinko A., Havrylenko N., Kostash T., Plekan M., Breus S. (2020) Organization of a strategic management accounting in an innovative economy. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, vol. 24, issue 5, pp. 1–7. Available at: <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/17632>
7. Havrylenko N., Hryshchenko O., Kozitska N. (2020) Osnovni problemy funktsionuvannia systemy zbalansovanykh pokaznykiv u stratehichnomu kontrolihu [The main problems of functioning of the system of balanced indicators in strategic controlling]. *Ekonomika. Finansy. Pravo* [Economy. Finances. Right], no. 5, pp. 13–20. Available at: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4691> (in Ukrainian)
8. Havrylenko N. (2015) Metodichni pidhodi do rozrobki prognoznoyi zvitnosti pidpriemstva yak bazi dlya ocinki innovacijnoyi diyalnosti [Methodical approaches to the development of enterprise forecast reporting as a basis for evaluating innovative activity]. *Problems of accounting, analysis and audit: the institutional dimension: collective monograph*. Nürnberg, Deutschland: Verlag SWG imex GmbH, pp. 21–27. Available at: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5450>
9. Havrylenko, N. V., Hryshchenko, O. V., & Kozitska, N. O. (2016) Otsinka rezultatynosti upravlinskoho obliku, analizu ta kontroliu vytrat. *Accounting, analysis and audit activities of the enterprises: problems, trends, prospects: collective monograph*. SAUL Publishing Ltd, Dublin, Ireland, p. 18–27. Available at: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5446>
10. Havrilenko, N., Kozickaya, N., Hrishenko, O. (2015) Buhgalterski kriteriyi identyfikaciyi [Accounting criteria for identifying]. *The VIII International Academic Congress "Development of Countries in Asia, Africa and Europe: Past, Present and Future"*. Seoul, South Korea: Seoul National University Press. Available at: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6360>
11. Kozicka N., Havrilenko N. (2015) Upravlinskij oblik ta vnutrishnogospodarskij kontrol virobnychih procesiv [Management Accounting and Internal Economic Monitoring of Production Processes]. *Cambridge Journal of Education and Science*. Cambridge University Press, no. 2 (14), vol. 5. hh. 321–329. Available at: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5772>
12. Buga N. Yu., Havrilenko N. V. (2011) Do i posle 1 aprelya 2011 goda: buhgalterskij i nalogovyj uchet [Before and after April 1, 2011: accounting and tax accounting]. *Biznes Inform*, vol. 10, pp. 103–106.

УДК 657.1

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.35>**Даценко Г.В.**

доктор економічних наук, професор,
Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8327-7301>

Кудирко О.М.

кандидат економічних наук, доцент,
Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5090-1208>

Лобачева І.Ф.

кандидат педагогічних наук, доцент,
Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6387-5240>

Datsenko Anna, Kudirko Olena, Lobacheva Iryna

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of
State University of Trade and Economics

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛІКУ ТА ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ ОПЕРАЦІЙ З ОСНОВНИМИ ЗАСОБАМИ ПІДПРИЄМСТВА

FEATURES OF ACCOUNTING AND INTERNAL CONTROL OF OPERATIONS WITH FIXED ASSETS OF THE ENTERPRISE

У статті розглянуто особливості відображення операцій, що пов'язані із основними засобами у процесі виробничої діяльності підприємства, а також основні етапи проведення внутрішнього контролю над ними, адже кожен об'єкт відповідає за певну ланку роботи підприємства, яку неможливо виключити із загального процесу. Вказані необоротні активи займають досить велику частку у валюті балансу будь-якого виробничого підприємства, а отже підлягають обов'язковому обліку операцій, що пов'язані із переміщенням та внутрішньому контролю для забезпечення правильності їх відображення та унеможливлення здійснення помилок під час поточного обліку та складання фінансової звітності. Необхідно зазначити, що виробниче обладнання досить часто зазнає певних ушкоджень, періодично необхідно здійснювати модернізацію та заміну певних частин об'єкту, тому велику увагу необхідно приділити саме цій ділянці обліку. З цього випливає, що у подальшому необхідно проводити якісну перевірку правильності відображення операцій поточного та капітального ремонтів основних засобів. Загалом, у статті детально висвітлено кожен вид операції на прикладі основних засобів виробничого підприємства.

Ключові слова: необоротні активи, основні засоби, бухгалтерський облік, виробництво, виробниче підприємство, обладнання, внутрішній контроль, амортизація, ремонт, продаж, ліквідація.

The article examines the peculiarities of displaying operations related to fixed assets in the production process of the enterprise, as well as the main stages of internal control over them, because each object is responsible for a certain link of the enterprise's work, which cannot be excluded from the general process. The specified non-current assets occupy a fairly large share in the currency of the balance sheet of any manufacturing enterprise, and therefore are subject to mandatory accounting of operations related to movement and internal control to ensure their correctness and prevent errors during current accounting and financial reporting. It should be noted that production equipment quite often suffers certain damages, it is periodically necessary to carry out modernization and replacement of certain parts of the object, therefore, great attention should be paid to this

area of accounting. It follows from this that in the future it is necessary to carry out a qualitative check of the correctness of the display of operations of current and capital repairs of fixed assets. Another type of transaction in which mistakes are often found is the correct display of depreciation. It is worth following the correctness of calculations and the selection of the method of calculation of depreciation, as well as the postings used in the process of carrying out operations of this type. Special attention should be paid to revaluation of fixed assets. The result of the revaluation can be an additional assessment or an assessment of a group of objects to which a certain fixed asset belongs. Also, the company can lease fixed assets, or rent them. This will also lead to certain correspondence of accounts in accounting. The last type of operations related to fixed assets is their removal from the enterprise. This can be done by writing off or selling. Each type of operation is covered in detail in the article using the example of fixed assets of a production enterprise. The article also states that a necessary condition for an effective internal audit of fixed assets is the involvement of self-developed working documents, the use of analytical tables and a step-by-step inspection of each object.

Key words: non-current assets, fixed assets, accounting, production, production enterprise, equipment, internal control, depreciation, repair, sale, liquidation.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день економіка України знаходиться на етапі швидкого розвитку й вдосконалення, щорічно з'являється велика кількість підприємств, які провадять діяльність у різних галузях.

Під час здійснення будь-яких операцій підприємство використовує певні матеріальні предмети: це техніка, обладнання, споруди, технічні засоби та багато чого іншого. Ця велика група матеріальних ресурсів називається основними засобами. Вони займають значну частку в загальній валовій балансу, оскільки безпосередньо приймають участь у виробничому процесі, при збуті продукції й адмініструванні, а також виступають рушійною силою, за допомогою якої починає працювати підприємство.

Необхідною передумовою для забезпечення безперервної діяльності підприємств є дотримання правил ведення бухгалтерського обліку операцій, що пов'язані із основними засобами, а також проведення внутрішніх заходів щодо перевірки правильності здійснення діяльності за участі основних засобів. Це дозволить вчасно виявити певні помилки у веденні обліку, несправності у роботі обладнання, а також дозволить зрозуміти як мають бути правильно оформлені операції, що пов'язані із цими активами для унеможливлення отримання штрафних санкцій зі сторони органів перевірки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана тема роботи була досліджена багатьма вченими, як вітчизняними, так і зарубіжними. Значний внесок у розробку знань з обліку та внутрішнього аудиту операцій, що пов'язані із основними засобами, зробили такі вітчизняні вчені як: Бруханський Р. Ф. – «Бухгалтерський облік» [1], Гудзь Н. В., Денчук П. Н., Романів Р. В. – «Бухгалтерський облік» [2], Кулаковська Л. П. та Піча Ю. В. – «Організація і методика аудиту» [3], Лозовицький С. П. – «Внутрішній аудит: теоретичні основи, організація та методика» [4]. Викладачі та студенти вищих навчальних закладів провели велику кількість різних досліджень із теми обліку основних засобів та наводять свої шляхи удосконалення обліку у процесі їх використання. Проаналізувавши наявні публікації, найбільш влучними є статті наступних дослідників: Кафка С. М. [5], Сеймон В. С. [6], Сторожук Т. М. [7] та інші.

Формування цілей статті. Метою проведення даного дослідження є визначення теоретичних засад обліку основних засобів, особливостей здійснення обліку на виробничих підприємствах. У частині внутрішнього контролю – розкриття економічної сутності та проведення внутрішнього аудиту операцій та фінансових показників, що пов'язані із основними засобами, розробка оптимальної методики проведення перевірки вибраної області та знаходження шляхів її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Однією з умов ефективного функціонування підприємств в умовах ринкової економіки є їх забезпеченість основними засобами. Однак однієї наявності цих ресурсів не достатньо для того, щоб підприємство мало змогу продуктивніше їх використовувати, адже обов'язково потрібно вести облік з дотриманням норм чинного законодавства.

Варто зазначити, що основні засоби – це матеріальні активи, які підприємство утримує з метою використання їх у процесі виробництва чи поставки товарів, надання послуг, здачі в оренду іншим особам чи для виконання адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний термін корисного використання (експлуатації) яких більше одного року, або одного оборотного періоду.

Основні засоби відносяться до I-ого класу рахунків, облік ведеться на активному рахунку 10 з однойменною назвою. За дебетом відображається надходження цих активів різними способами, операції, що пов'язані із удосконаленням та модернізацією основних засобів, а також результати дооцінки. За кредитом – вибуття основних засобів та уцінка. На рисунку 1 відображено операції з основними засобами, що є найбільш розповсюдженими у процесі здійснення діяльності виробничими підприємствами.

Першим видом операцій, що пов'язані із основними засобами – є їх надходження на виробниче підприємство. Найбільш поширеними способами надходження – є купівля за грошові кошти у резидентів та нерезидентів (таблиця 1), а також створення власними силами (таблиця 2).

Також варто зазначити, що у залежності від того, чи є продавець платником ПДВ, буде впливати вартість активу, що має бути відображена під час його оприбуткування: у разі якщо продавець є платником ПДВ – вартість об'єкту, що буде рахуватись на рахунку 15 до його оприбуткування, має становити суму за мінусом ставки ПДВ. У протилежному ж випадку – сума ПДВ буде включатись у вартість основного засобу, адже сума податкового кредиту не буде відшкодована покупцю.

Під час створення основного засобу власними силами повинні бути задіяні певні матеріали, комплектуючі вироби, запасні частини, а також робоча сила, яка буде здійснювати виробку активу, а отже потрібно буде здійснити нарахування заробітної плати, ЄСВ, вирахування податків і т. д.

Слід пам'ятати, що для вироблення активу знадобляться вже існуючі основні засоби, а отже певна частина амортизації має бути направлена на вартість побудованого активу.

У таблиці 2 наведено типову кореспонденцію з обліку надходження основного засобу на підприємство шляхом його вироблення власними силами.

Останньою проводкою є зарахування купленого активу до складу основних засобів із включенням до вартості усіх вищезазначених витрат. Кореспонденція рахунків буде наступна: Дт 10 Кт 151, 152.

Рис. 1. Типові операції з основними засобами на виробничих підприємствах

Таблиця 1

Облік надходження основних засобів шляхом придбання за грошові кошти

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспонденція рахунків	
		Дебет	Кредит
Придбання за грошові кошти у резидента			
1	Отримано лінію для смаження насіння і горіхів з ручною подачею на упаковку	152	631
2	Відображено податковий кредит з ПДВ (якщо постачальник – платник ПДВ)	641	631
3	Здійснено розрахунок з вітчизняним постачальником за обладнання	631	311
Придбання за грошові кошти у нерезидента (імпорт)			
1	Перераховано кошти як передоплату за автоматичну лінію пакування іноземному постачальнику	371	312
2	Сплачено митний збір під час розмитнення	377	311
3	Сплачено акцизний податок під час розмитнення	377	311
4	Сплачено податок на додану вартість	377	311
5	Відображено отримання податкового кредиту з ПДВ при оформленні митної декларації	641	377
6	Отримано автоматичну лінію пакування від іноземного постачальника	152	632
7	Сплачено за послуги автоперевезення вантажу	377	311
8	Включено вартість митного збору, акцизного податку та послуг з автоперевезення до первісної вартості автоматичної лінії пакування	152	377
9	Проведено взаємозалік заборгованостей	632	371

Таблиця 2

Облік надходження основних засобів шляхом створення власними силами

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспонденція рахунків	
		Дебет	Кредит
1	Передано в будівництво матеріали й запчастини для виготовлення вібраційного столу	151	201, 207
2	Нараховано заробітну плату працівникам, які займаються виробництвом вібраційного столу	151	661
3	Нараховано ЕСВ за заробітну плату працівників, які займаються виробництвом вібраційного столу	151	651
4	Нараховано амортизацію обладнання, що було використане під час будівництва вібраційного столу	151	131, 132

Також важливе місце в обліку основних засобів займає нарахування на них амортизації. Згідно з П(С)БО 7 «Основні засоби», амортизація – систематичний розподіл вартості, яка амортизується, необоротних активів протягом строку їх корисного використання (експлуатації) [8].

Для відображення амортизації на рахунках бухгалтерського обліку призначено рахунок 13 «Знос (амортизація) необоротних активів». За кредитом рахунку 13 «Знос

необоротних матеріальних активів» відображається нарахування амортизації та індексації зносу (накопиченої амортизації) необоротних активів, за дебетом – зменшення суми зносу (накопиченої амортизації) [9].

Підприємство має право самостійно вибрати спосіб нарахування зносу на основні засоби, але вибраний метод повинен бути закріплений в Обліковій політиці підприємства й систематично використовуватись.

На виробничих підприємствах зазвичай використовують або прямолінійний метод, за яким річна сума амортизації розраховується шляхом ділення вартості, яка амортизується на строк корисного використання об'єкту, або ж виробничий метод, за яким місячна сума амортизації визначається як добуток фактичного місячного обсягу продукції (робіт, послуг) та виробничої ставки амортизації [8].

Типова кореспонденція з обліку нарахування амортизації основних засобів представлена у таблиці 3.

Таблиця 3

Облік нарахування амортизації основних засобів

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспонденція рахунків	
		Дебет	Кредит
1	Нарахована амортизація основних засобів виробничого призначення	23, 91	131
2	Нарахована амортизація основних засобів, переданих в операційну оренду	949	131
3	Нарахована амортизація основних засобів загальногосподарського призначення	92	131
4	Нарахована амортизація основних засобів, що забезпечують збут продукції	93	131
5	Нарахована амортизація основних засобів житлово-комунального та соціально-культурного призначення	949	131

Важливою категорією операцій, пов'язаних з основними засобами є облік ремонту. Слід розрізнити поточний ремонт, який підтримує основних засіб у тому ж стані, вартість за яким повинна включатись у склад витрат звітного періоду, й капітальний ремонт, який повинен збільшувати вартість основного засобу та обов'язково покращувати економічні вигоди від використання цього об'єкту.

Від виду ремонту будуть залежати проводки, що використовуються під час обліку основних засобів. У таблиці 4 наведено кореспонденцію рахунків щодо відображення операцій із здійснення поточного та капітального ремонтів основних засобів.

Одним із критеріїв визнання активів основними засобами є використання у господарській діяльності більше одного року або операційного циклу, якщо він довший за рік. Зазвичай основні засоби використовуються досить довго, а тому куплене обладнання у 2010 році має бути переоцінене у 2020 році для приведення вартості основних засобів до вартості ринкового рівня, що наявний сьогодні. Варто зазначити, що у разі необхідності здійснення переоцінки певного об'єкту основних засобів, потрібно буде здійснювати й переоцінку усіх інших наявних на підприємстві однотипних основних засобів.

Дооцінка основних засобів означає збільшення їх вартості й суми зносу. Можливі варіанти дооцінки основних засобів на підприємстві й типову кореспонденцію цих операцій наведено у таблиці 5.

Іншим результатом переоцінки основних засобів може бути їх уцінка, вона являє собою зменшення вартості основного засобу та його зносу. Типова кореспонденція рахунків з обліку уцінки основних засобів представлена у таблиці 6.

Таблиця 4

Облік операцій, що пов'язані із поточним й капітальним ремонтами основних засобів

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспонденція рахунків	
		Дебет	Кредит
1	2	3	4
Поточний ремонт			
1	Здійснено поточний ремонт виробничого цеху (замінено проламаний шифер й побите вікно, покрашено двері)	91	20, 651, 661, 68
Капітальний ремонт			
1	Здійснено капітальний ремонт автомату для пакування (куплено генератор азоту для покращення зберігання готової продукції у пакувальному середовищі)	152	631
2	Відображено податковий кредит з ПДВ	641	631
3	Здійснено оплату постачальнику за генератор азоту	631	311
4	Включено вартість генератору азоту до складу вартості автомату для пакування	104	152

Таблиця 5

Облік дооцінки вартості основних засобів

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспонденція рахунків	
		Дебет	Кредит
1	2	3	4
Дооцінка основних засобів, які раніше не були уцінені			
1	Відображення дооцінки первісної вартості основного засобу	10	411
2	Відображення дооцінки зносу основного засобу	411	131
Дооцінка основних засобів, які раніше були уцінені			
1	Відображення дооцінки зносу основного засобу	10	131
2	Відображення дооцінки залишкової вартості основного засобу в межах попередніх уцінок, що були включені до складу витрат	10	746
3	Відображення дооцінки залишкової вартості основного засобу перевищену над сумою попередніх уцінок, що були включені до складу витрат	10	411

Останньою операцією, що пов'язана з основними засобами, є їх списання із балансу підприємства. Облік вибуття основних засобів передбачає вибуття активів внаслідок зношення та неможливості подальшого використання з метою отримання економічних вигід або продаж цих активів.

Слід зазначити, що на необоротні активи, у тому числі й основні засоби, утримувані для продажу, амортизація не нараховується. Нарахування амортизації припиняється з місяця, наступного за місяцем переведення об'єкта основних засобів до складу необоротних активів, утримуваних для продажу [10]. Особливості обліку вибуття основних засобів наведено у таблиці 7.

Розглянувши основну кореспонденцію рахунків з обліку операцій, що пов'язані із основними засобами, слід звернути увагу на проведення заходів внутрішнього контролю.

Таблиця 6

Облік уцінки вартості основних засобів

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспонденція рахунків	
		Дебет	Кредит
Уцінка основних засобів, які раніше не були дооцінені			
1	Відображення уцінки залишкової вартості основного засобу	975	10
2	Відображення уцінки зносу основного засобу	131	10
Уцінка основних засобів, які раніше були дооцінені			
1	Відображення уцінки зносу основного засобу	131	10
2	Відображення уцінки залишкової вартості основного засобу в межах попередніх дооцінок	411	10
3	Відображення уцінки залишкової вартості основного засобу перевищену над сумою попередніх дооцінок	975	10

Метою проведення внутрішнього аудиту є підтвердження достовірності відображення в бухгалтерському обліку і звітності операцій з основними засобами, правильності відображення початкової, ліквідаційної та залишкової вартостей основних засобів, правильності нарахування амортизації, здійснення переоцінки, віднесення певного об'єкту до певної групи та інше.

Таблиця 7

Облік списання основних засобів із підприємства

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспонденція рахунків	
		Дебет	Кредит
1	2	3	4
Вибуття основних засобів			
1	Списано знос основного засобу	131	10
2	Списано залишкову вартість основного засобу	976	10
3	Нараховано податкове зобов'язання з ПДВ	976	641
4	Відображено витрати з оплати праці та ЄСВ, пов'язані із ліквідацією основного засобу	976	661, 651
5	Оприбутковано запасні частини від ліквідованого основного засобу	207	746
Продаж основних засобів			
1	Переведено компресор до складу необоротних активів, утримуваних для продажу	286	104
2	Списано суму амортизації компресора	131	104
3	Відображено дохід від реалізації компресора	377	712
4	Нараховано податкове зобов'язання з ПДВ	712	641
5	Списано собівартість реалізованого компресора	943	286
6	Отримано грошові кошти від покупця	311	377
7	Списано дохід від реалізації компресора на фінансовий результат	712	793
8	Списано собівартість реалізованого компресора на фінансовий результат	793	943

У ході внутрішнього контролю перед працівником, що здійснює таку перевірку постають завдання, що наведено на рисунку 2.

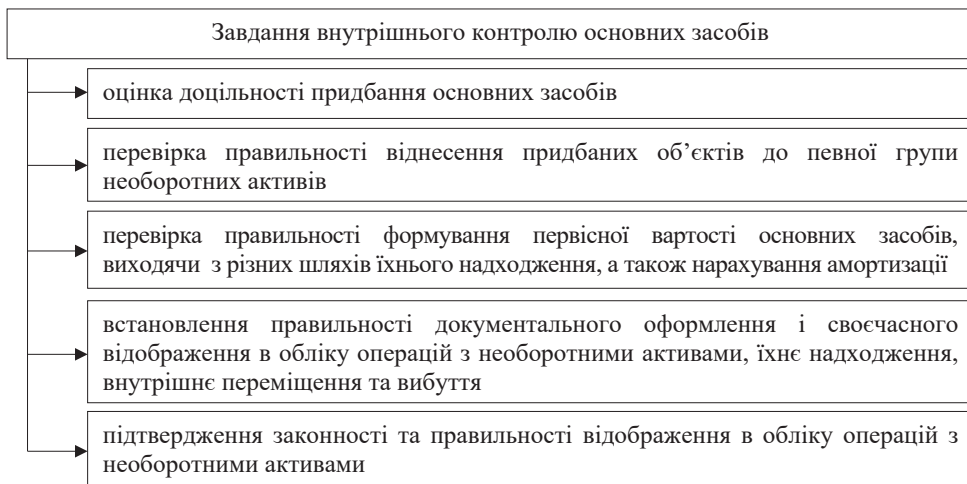

Рис. 2. Завдання внутрішнього аудиту основних засобів

Джерело: [11]

У процесі здійснення внутрішнього контролю необхідно проводити певні розрахунки, що допоможуть виявити доцільність використання того чи іншого основного засобу. За допомогою показників, що наведено у таблиці 8 проводиться внутрішній аналіз для виявлення сильних та слабких сторін у процесі здійснення виробничої діяльності із задіянням основних засобів.

Внутрішній аудит основних засобів, як і сам бухгалтерський облік, є невід'ємною частиною процесу здійснення господарської діяльності підприємства. За його допомогою здійснюється контроль правильності віднесення об'єктів до основних засобів, їх обліку, законності здійснених операцій, відповідності до чинно-нормативної бази, зіставлення даних первинних і зведених документів й інше.

Необхідною умовою ефективного проведення внутрішнього аудиту основних засобів є залучення самостійно розроблених робочих документів, використання аналітичних таблиць й проведення поетапної перевірки в розрізі кожного об'єкта. За допомогою вказаних показників, що наведені у таблиці 8, підприємство зможе проаналізувати свою діяльність, ефективність використання основних засобів та дослідити напрями удосконалення свого функціонування.

Висновки. Отже, основні засоби слугують матеріально-технічною базою виробництва, вони є фундаментом здійснення діяльності та розвитку підприємства.

Правильне відображення операцій, що пов'язані з основними засобами, допоможе підприємству уникнути штрафних санкцій у частині обліку з цими активами, забезпечить надання достовірної інформації в податкові органи й полегшить проведення внутрішніх перевірок під час проведення обов'язкової інвентаризації, внутрішнього та зовнішнього аудиту. Кожен об'єкт відповідає за певну ланку роботи підприємства, яку неможливо виключити із загального процесу.

Від ефективного використання їх та правильного відображення в обліку залежать багато показників: рентабельність, продуктивність праці, фондвіддача та інші. Здійснення внутрішнього контролю допоможе уникнути певних помилок в обліку основних засобів. За його допомогою підприємство може знайти додатковий потенціал, що призведе до покращення діяльності виробничого підприємства.

Таблиця 8

**Основні показники для проведення аналізу основних засобів
виробничого підприємства**

№ з/п	Показник	Визначення	Формула розрахунку
1	Коефіцієнт зношеності	Показник, який характеризує стан основних засобів на даний момент, вартість, що припадає на зношеність об'єкту.	$K_{\text{зн.}} = \frac{З_{\text{нОЗ}}}{\text{ПВ}_{\text{ОЗ}}},$ де $З_{\text{нОЗ}}$ – сума зношеності основних засобів; $\text{ПВ}_{\text{ОЗ}}$ – первісна вартість основних засобів.
2	Коефіцієнт придатності	Показник, що показує, яка частина основних засобів наразі є придатною для експлуатації у подальшій діяльності.	$K_{\text{пр.}} = \frac{З_{\text{ВОЗ}}}{\text{ПВ}_{\text{ОЗ}}},$ де $З_{\text{ВОЗ}}$ – залишкова вартість основних засобів; $\text{ПВ}_{\text{ОЗ}}$ – первісна вартість основних засобів.
3	Фондовіддача виробничих основних засобів	Показник, який характеризує ефективність використання засобів праці, тобто кількість виробленої продукції, виробленої з одиниці основних виробничих фондів.	$\Phi_{\text{В}} = \frac{\text{В}}{\text{ОЗ}_{\text{сер}}},$ де В – обсяг виготовленої продукції; $\text{ОЗ}_{\text{сер}}$ – середньорічна вартість основних засобів.
4	Фондомісткість основних засобів	Показник, що характеризує вартість основних засобів, які було задіяно підприємством задля виготовлення продукції вартістю 1,00 грн.	$\Phi_{\text{М}} = \frac{\text{ОЗ}_{\text{сер}}}{\text{В}},$ де $\text{ОЗ}_{\text{сер}}$ – середньорічна вартість основних засобів; В – обсяг виготовленої продукції.
5	Фондозброєність	Показник оснащеності праці виробничими основними фондами, іншими словами це вартість основних виробничих фондів, що припадає на одного працівника.	$\Phi_{\text{ОЗ}} = \frac{\text{ОЗ}_{\text{сер}}}{\text{П}_{\text{сер}}},$ де $\text{ОЗ}_{\text{сер}}$ – середньорічна вартість основних засобів; $\text{П}_{\text{сер}}$ – середньооблікова чисельність працівників.
6	Рентабельність основних засобів	Показник, що допомагає оцінити прибуток, який приносять експлуатовані у процесі виробництва основні засоби.	$P_{\text{ОЗ}} = \frac{\text{ЧП}}{\text{ОЗ}_{\text{сер}}},$ де ЧП – чистий прибуток; $\text{ОЗ}_{\text{сер}}$ – середньорічна вартість основних засобів.
7	Амортизаційність основних засобів	Показник, що показує наскільки підприємство має зношені активи та яка частка амортизації лягає в обсяг виготовленої продукції.	$A_{\text{ОЗ}} = \frac{\text{А}}{\text{В}},$ де А – амортизація основних засобів; В – обсяг виготовленої продукції.

Список використаних джерел:

1. Бруханський Р. Ф. Бухгалтерський облік : підручник. Тернопіль : ТНЕУ, 2016.
2. Гудзь Н. В., Денчук П. Н., Романів Р. В. Бухгалтерський облік. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Центр учбової літератури, 2016. С. 424.
3. Кулаковська Л. П., Піча Ю. В. Організація і методика аудиту: навчальний посібник. Київ : Каравела, 2012. 546 с.
4. Лозовицький С. П. Внутрішній аудит: теоретичні основи, організація та методика : навч. посіб. Львів : Растр-7 мп, 2015. 339 с.
5. Кафка С. М. Облік надходження необоротних активів та формування їх первісної вартості. *Ефективна економіка*. 2017. № 4.
6. Семйон В. С. Поняття необоротних активів, їх класифікація та склад. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2009. № 3(49). С. 162–167.
7. Сторожук Т. М. Особливості відображення необоротних активів у балансі за національними та міжнародними стандартами. *Бухгалтерський облік, аналіз та аудит*. 2019. № 29. С. 607–615.
8. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби». *Міністерство фінансів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00> (дата звернення: 21.02.2023).
9. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій. *Міністерство фінансів України*. 2019. URL: <https://i.factor.ua/ukr/law-90/section-536/article-10940/2014-02-8/> (дата звернення: 21.02.2023).
10. Плаксієнко В. Я., Мармуль Л. О., Маренич Т. Г. Бухгалтерський облік у виробничих та агросервісних кооперативах. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 520 с.
11. Виноградова О. М., Жидєєва Л. І. Аудит : навчальний посібник. Київ, 2014. 652 с.

References:

1. Brukhanskyi R. F. (2016) *Bukhhalterskyi oblik: pidruchnyk*. [Accounting: textbook]. Ternopil: TNEU.
2. Hudz N. V., Denchuk P. N., Romaniv R. V. (2016) *Bukhhalterskyi oblik*. [Accounting]. 2-he vyd., pererob. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.
3. Kulakovska L. P., Picha Yu. V. (2012) *Orhanizatsiya i metodyka audytu: navchal'nyy posibnyk* [Audit organization and methodology: study guide]. Kyiv: Karavela.
4. Lozovytskyi S. P. (2012) *Vnutrishnii audyt: teoretychni osnovy, orhanizatsiia ta metodyka: navch. posib* [Internal audit: theoretical foundations, organization and methodology]. Lviv: Rastr-7 mp.
5. Kafka S. M. (2017) *Oblik nadkhodzhenia neoborotnykh aktyviv ta formuvannia yikh pervisnoi vartosti*. [Accounting for receipt of non-current assets and formation of their initial value]. *Efektivna ekonomika*, no. 4.
6. Semion V. S. (2009) *Poniattia neoborotnykh aktyviv, yikh klasyfikatsiia ta sklad*. [The concept of non-current assets, their classification and composition]. *Visnyk Zhytomirskoho derzhavnogo tekhnolohichnogo universytetu*, no. 3(49), pp. 162–167.
7. Storozhuk T. M. (2019) *Osoblyvosti vidobrazhennia neoborotnykh aktyviv u balansy za natsionalnymy ta mizhnarodnymy standartamy* [Peculiarities of displaying non-current assets in the balance sheet according to national and international standards]. *Bukhhalterskyi oblik, analiz ta audyt*, no. 29, pp. 607–615.
8. Polozhennia (standart) bukhhalterskoho obliku 7 "Osnovni zasoby" [Provisions (standard) of accounting 7 "Fixed assets"]. Ministerstvo finansiv Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00> (accessed February 21, 2023).
9. Instruksiiia pro zastosuvannia Planu rakhunkiv bukhhalterskoho obliku aktyviv, kapitalu, zoboviazan i hospodarskykh operatsii pidpriemstv i orhanizatsii (2019) [Instructions on the application of the Plan of accounts for the accounting of assets, capital, liabilities and economic operations of enterprises and organizations]. Ministerstvo finansiv Ukrainy. Available at: <https://i.factor.ua/ukr/law-90/section-536/article-10940/2014-02-8/> (accessed February 21, 2023).
10. Plaksienko V. Ya., Marmul L. O., Marenych T. H. (2017) *Bukhhalterskyi oblik u vyrobnychykh ta ahroservisnykh kooperatyvakh* [Accounting in production and agricultural service cooperatives]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.
11. Vynohradska O. M., Zhydieieva L. I. (2014) *Audyt: navchalnyi posibnyk*. [Audit: study guide]. Kyiv.

МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ, МОДЕЛІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ЕКОНОМІЦІ

УДК 519.862.6

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.36>

Дебела І.М.

кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7990-4202>

Debela Iryna

Kherson State Agrarian and Economic University

СТАТИСТИЧНІ ОЦІНКИ ПАРАМЕТРІВ МОДЕЛЕЙ З АДАПТИВНОЮ СТРУКТУРОЮ

STATISTICAL ESTIMATES OF PARAMETERS OF MODELS WITH ADAPTIVE STRUCTURE

У статті досліджується статистичний метод оцінки параметрів моделей з адаптивною структурою, що представлені як суміш випадкових величин з невідомим законом розподілу. Структурна форма моделі передбачає поділ множини параметрів на два незалежних вектори – екзогенних та ендогенних змінних, але для більшості економічних задач здійснити такий розподіл не можливо, можна лише спостерігати результат одночасної дії всієї сукупності факторів на результуючу ознаку. Таким чином, вибір структурної форми моделі обмежений можливістю класифікації вектора параметрів. Крім того, до множини параметрів моделі адаптивної структури входять індикативні змінні, що відображують варіацію одної або декількох якісних ознак. Застосування теорії марковських ланцюгів дозволяє спростити процес моделювання до по-крокового алгоритму. Вибір послідовності кроків алгоритму структурної моделі визначається постановкою задачі та можливістю статистичної оцінки параметрів.

Ключові слова: марковський ланцюг, вектор параметрів, параметрична суміш, адаптивна структура, індикативні змінні.

The article examines a statistical method for estimating the parameters of models with an adaptive structure, which are represented as a mixture of random variables with an unknown distribution law. The adaptive structure model is more flexible to changes in input data, allows for the influence of variations in the chosen exogenous feature on the value of the endogenous parameter, and analytically reflects these changes in the structure. Statistical models with adaptive structure are widely applicable, but their construction algorithm, qualitative analysis of these models for individual management and economic problems, has not been thoroughly investigated. The choice of the analytical form of the model is based on prior statistical processing of stochastic, multidimensional information, characterized by the presence of qualitative, descriptive features. Qualitative features significantly affect the analytical structure of relationships between variables and can cause unpredictable variations in model parameters. The structural form of the model assumes the division of the set of parameters into two independent vectors – exogenous and endogenous variables, but for most economic problems, such a distribution is not possible, and we can only observe the result of the simultaneous action of all factors on the resulting feature. Thus, the choice of the structural form of the model is limited by the possibility of classifying the parameter vector. In addition, the set of parameters

of the adaptive structure model includes indicative variables that reflect the variation of one or more qualitative features. The application of Markov chain theory simplifies the modeling process into a step-by-step algorithm. The choice of the sequence of steps of the structural model algorithm is determined by the problem statement and the possibility of statistical parameter estimation. If parameter estimation is possible, then using known methods, a decision rule can be formulated according to which the set of parameters will be divided into classes. If the initial stage of model construction is the classification of the parameter vector, then the distribution function estimates in classes will be estimates of model parameters. Analytically, the distribution function of the set of parameters can be represented as a parametric mixture of random variables of two classes, the distribution of which is not known.

Key words: Markov chain, Markov chain, parameter vector, parametric mixture, adaptive structure, indicator variables.

Постановка проблеми. Складність математичного моделювання економічних задач пов'язана з особливістю об'єкта моделювання, з характерною неоднорідністю аналізованих кількісних параметрів та залежністю їх від певних якісних факторів, стохастичних величин з спостереженими, частково прогнозованими значеннями, або випадковими змінними з невідомим розподілом. Але, навіть у припущенні формалізації вхідних параметрів, визначення структурних взаємозв'язків між ними, їх математична інтерпретація, врахування динаміки зміни зв'язку та міри впливу варіації окремого параметра на результуючу ознаку моделі, є досить потужною, аналітично складною задачею. Статистичні моделі з адаптивною структурою, це відокремлений клас моделей, що можуть змінювати свою конфігурацію в залежності від варіації ознак окремого класу або окремого параметра. Модель адаптивної структури більш гнучка до змін вхідних даних, дозволяє врахувати вплив варіації обраної екзогенної ознаки на значення ендогенного параметра та аналітично відобразити ці зміни в структурі. Класифікація векторів змінних і параметрів на ендогенні та екзогенні досить умовна і залежить від обраної концепції моделі [1]. Доцільно в якості екзогенних обирати змінні, що можуть бути об'єктом управління. Статистичні моделі з адаптивною структурою є широко застосовними, але алгоритм їх побудови, якісний аналіз цих моделей для окремих проблем управління, економіки, не досліджено детально.

Метою статті є дослідження статистичних методів оцінки параметрів моделі з адаптивною структурою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Моделі адаптивної структури відносяться до класу статистичного моделювання та машинного навчання та використовуються для прогнозування станів, класифікації даних, дослідження кореляційних зв'язків, регресійних залежностей, визначення оптимальних альтернатив управлінських рішень. Досить детальний аналіз моделей адаптивної структури для технічних систем, використання інструментарію теорії множин для формалізації моделі, оцінка надійності таких моделей приведений в роботах [2; 3; 4]. Застосування теорії марковських ланцюгів для прогнозування інфляційних очікувань, стратегічного напрямку реформування підприємства, описано в роботах [5; 6]. Теоретичні основи алгоритмів оцінки параметрів стохастичних моделей викладені в [7; 8; 9].

Виклад основного матеріалу. Вибір структури моделі задачі економіко-математичного моделювання ґрунтується на попередній статистичній обробці стохастичної, багатовимірної інформації. Характерною особливістю якої є наявність якісних, описових ознак. Якісні ознаки суттєво впливають на аналітичну структуру зв'язків між змінними та можуть бути причиною не передбачуваних змін параметрів моделі. Найбільш дослідженою статистичною моделлю з адаптивною структурою є лінійні регресійні моделі з фіктивними змінними, в яких вектори економічних параметрів, що приймають значення в межах заданого числового інтервалу, доповнюються однією або кількома якісними ендогенними ознаками, що є результатом впливу екзогенних факторів. Додати в математичну модель якісну ознаку можна лише надавши їй певне числове значення – еквівалент, перетворивши якісну ознаку в кількісну «фіктивну»

змінну – індикатор. Індикатор може мати довільне значення, але найчастіше, за числовий еквівалент, обирають булеві змінні, що приймають значення 0 або 1. Відповідно, структура моделі доповнюється предикатом якісних оцінок $P: X \rightarrow (0;1)$, що виконує функцію ендogenous перемикача параметрів моделі. Фактично, перевіряється гіпотеза про наявність чи відсутність впливу якісного ендogenous параметра на структуру моделі. Елементарним прикладом є лінійна регресійна модель з 2-ма ендogenous перемикачами станів:

$$\tilde{y}(x, p_1, p_2) = \beta_0 + \beta_1 x + p_1 \beta_2 + p_2 \beta_3 + \varepsilon, \quad p_1 = \begin{cases} 1 \\ 0 \end{cases}; \quad p_2 = \begin{cases} 0 \\ 1 \end{cases}. \quad (1)$$

Якщо кількість рівнів якісної змінної $n > 2$, то в регресійну модель додається m -фіктивних змінних, за умови $m < n$. Для дослідження моделей типу (1), параметри яких містять індикативні змінні, застосовують марковські моделі з ендogenous перемикачами, в яких імовірності переходу між станами системи S (є множиною можливих n -реалізацій випадкового процесу $S = \{S_t\}, (t = 0 \div n)$) в дискретному часі вважаються постійними величинами, тобто, на момент дослідження t відома матриця по крокового переходу $A = (a_{ij})$ [10].

Марковську модель з ендogenous перемикачами станів системи S можна записати наступним функціоналом:

$$G = FS; P; \Theta; A; B \quad (2)$$

де: $S = \{S_1, S_2, \dots, S_i, \dots, S_n\}$ – стани системи з відповідним набором параметрів;

$P = (p_1, p_2, \dots, p_j, \dots, p_n)$ – вектор значень фіктивних змінних;

$\Theta = (\Theta_1, \Theta_2, \dots, \Theta_i, \dots, \Theta_n)$ – вектор апіорних імовірностей для станів S_i ;

$A = (a_{ij})$ – матриця перехідних імовірностей;

$B = p \left(\begin{matrix} S_i \\ p_j \end{matrix} \right)$ – апостеріорна імовірність.

Регресійна модель (1) будується на принципі незалежності варіації факторів, але для більшості економічних задач, це припущення є хибним. Варіація одного параметра може відбуватися при практично не змінному значенні решти та однозначно приводить до зміни структури моделі. Таким чином, окреме рівняння регресії не може адекватно описати економічну задачу. Широке застосування в економіко-математичних дослідженнях отримала система взаємопов'язаних структурних рівнянь (3), що містить $[m \times (n + m - 1)]$ параметрів: m – ендogenous змінних Y та n – екзogenous X , визначених змінних що впливають на Y , але не залежать від них.

$$y_i = a_i + \sum_{j=1}^{m-1} (y_j) \times (\beta_{ij}) + \sum_{j=1}^m (\alpha_{ij}) \times (x_j) + \sum_{j=1}^n \varepsilon_j; \quad i = 1 \div n \quad (3)$$

Структурна форма моделі (3) передбачає поділ вектора параметрів на складові – екзogenous та ендogenous змінні $\bar{C} = \begin{pmatrix} y_j \\ x_j \end{pmatrix}$, якщо такий поділ передбачений постановкою задачі моделювання. Один набір економічних змінних для задачі N може бути класифікований як екзogenous, для іншої задачі Q , як ендogenous. В якості екзogenous обирають умовно керовані змінні – зовнішні, до об'єкту моделювання, параметри. Для більшості економічних задач розділення параметрів на два незалежних вектори змінних є не можливим, ми можемо фіксувати лише результат одночасної дії всієї сукупності факторів, а вплив випадкових ознак визначається вектором $\sum_{j=1}^n \varepsilon_j$. Отже, вибір структурної форми моделі обмежений можливістю класифікації вектора параметрів [1].

Припустимо, що досліджується модель на принципі марковського ланцюга з дискретним часом [4], що в момент t ($0 \leq t \leq n$) визначається станом S_t з параметрами $C = (c_t)$, що містить сукупність спостережених значень та випадкових величин. Тоді, початкова постановка задачі поділяється на під задачі: задача оцінки параметрів

(параметрична задача); задача класифікації параметрів. Статистично, вектор C описує вибірка X_{AB} , що визначається щільністю розподілу $f_{AB}(C) = f(X_{AB})$, та може бути представлена як суміш щільності розподілу двох вибірок та $f_A(C) = f(X_A)$, $f_B(C) = f(X_B)$:

$$f_{AB}(C) = \pi f_A(C) + (1 - \pi) f_B(C); 0 \leq \pi \leq 1. \quad (4)$$

Параметрична задача ґрунтується на припущенні: $f_{AB}(C)$, $f_A(C)$, $f_B(C)$ – щільності нормально розподілених випадкових величин відомі, з точністю до параметрів (математичного сподівання та дисперсії). Значення параметрів розподілу знаходять відомими класичними методами (метод максимальної правдоподібності, метод Ейткена, ЕМ-алгоритм). Тобто, параметрична задача обмежена умовою: тип розподілу у класах можна вважати гаусівським. Якщо розподіл вибірок X_A та X_B далекий від нормального, або складно специфікований, то починати треба з класифікації вектора параметрів, як суміші випадкових величин A і B . Для не параметричної задачі щільності розподілів $f_A(C)$, $f_B(C)$ не відомі, можна лише припустити, що математичні сподівання випадкових величин X_A та X_B різні

$$M(X_A) = \int X_A f(X_A) = a, M(X_B) = \int X_B f(X_B) = b; a \neq b. \quad (5)$$

- Змістом не параметричної задачі є розділення вибірки X_{AB} на складові X_A , X_B за умов:
- можливим є визначення двох вибірок X_{AB} та X_A із $f_{AB}(C)$ та $f_A(C)$ відповідно;
 - відома кількість компонент суміші t ;
 - статистична оцінка $\tilde{f}_{AB}(C)$ суміші (4) формалізована

$$\tilde{f}_{AB}(C) = \sum_{i=1}^t \pi_{AB_i} f(C, \tilde{\theta}_{AB_i}); \quad (6)$$

- визначено вагові коефіцієнти компонент суміші π_{AB_i} ;
- функція щільності розподілу $f(C, \tilde{\theta}_{AB_i})$ оцінена з точністю до параметрів $\tilde{\theta}_{AB_i}$.

Спочатку за X_{AB} оцінюють $\tilde{f}_{AB}(C)$, потім враховуючи X_A , підбираються оцінки $\tilde{\pi}$, $\tilde{f}_A(C)$, $\tilde{f}_B(C)$, що задовольняють рівність

$$\tilde{\pi} \tilde{f}_A(C) \approx \tilde{f}_{AB}(C) - (1 - \tilde{\pi}) \tilde{f}_B(C). \quad (7)$$

Розв’язок задачі розщеплення суміші параметрів (6) базується на припущенні: параметричну суміш (6) можна розділити на два класи без спільних елементів

$$\tilde{f}_{AB}(C) = \begin{cases} \tilde{f}_A(C) \\ \tilde{f}_B(C) \end{cases}; \tilde{f}_A(C) \neq \tilde{f}_B(C). \quad (8)$$

Оцінювання $\tilde{f}_A(C)$, $\tilde{f}_B(C)$, $\tilde{f}_{AB}(C)$ здійснюється шляхом вибору оптимальної множини індексів суміші

$$\tilde{S}_i = \tilde{\pi}_{AB_i} f(C, \tilde{\theta}_{AB_i}), i = 1 \div t, \quad (9)$$

за яких досягається максимальне значення функції правдоподібності для вибірки X_A , в межах заданої похибки:

$$\tilde{\pi}_{B_i} f(C, \tilde{\theta}_{B_i}), i = 1 \div n, \quad (10)$$

n – об’єм вибірки X_A .

Оцінки $\tilde{\pi}$, $\tilde{f}_A(C)$, $\tilde{f}_B(C)$ з урахуванням (10):

$$\begin{aligned} \tilde{\pi} &= \sum_{i \in S_i} \tilde{\pi}_{AB_i} \cong \sum_{i=1}^n \tilde{\pi}_{A_i} \\ \tilde{f}_A(C) &= \frac{1}{\tilde{\pi}} \sum_{i=1}^n \tilde{\pi}_{AB_i} f(C, \tilde{\theta}_{AB_i}) \\ \tilde{f}_B(C) &= \left\{ \tilde{\pi}_{AB_i} f(C, \tilde{\theta}_{AB_i}), i = 1 \div t \right\} \setminus \left\{ \tilde{\pi}_{B_i} f(C, \tilde{\theta}_{B_i}), i = 1 \div n \right\} \end{aligned} \quad (11)$$

Вибірki X_{AB} та X_A , кількість елементів суміші t вважають заданими початковими умовами. Оцінка параметрів суміші за вибіркою X_{AB} , як правило, виконується за EM-алгоритмом [5; 6].

Висновок. Розглянутий метод розділення суміші випадкових величин, приведений в роботі, на думку автора, є прийнятним для формування вектора параметрів структурної моделі економічних задач, початкова умова яких обмежена класифікацією вектора параметрів на ендогенні та екзогенні змінні. Вибір послідовності кроків алгоритму побудови структурної моделі визначається постановкою задачі та можливістю статистичної оцінки параметрів. Якщо оцінка параметрів можлива, то застосувавши відомі методи (байєсовський метод, метод дискримінантного аналізу), можна сформулювати вирішальне правило, за яким сукупність $C = (c_i)$, буде розділена на класи. Якщо початковим етапом побудови моделі є класифікація вектора параметрів, то оцінки функцій розподілу в класах, будуть оцінками параметрів моделі. Наступним кроком буде побудова структурної моделі.

Список використаних джерел:

1. Дебела І. М. Класифікація станів системи за вектором параметрів. *TNV. Серія : Економіка*. 2022. № 11. С. 114–119. DOI: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2022.11.16>
2. Саковіч Л., Криховецький Г., Небесна Ю. Теоретико-множинні моделі об'єктів зі змінною структурою. *Системи управління, навігації та зв'язку. Збірник наукових праць*. 2018. Т. 5. № 51. С. 136–139. DOI: <https://doi.org/10.26906/SUNZ.2018.5.136>
3. Саковіч Л., Криховецький Г., Небесна Ю. Оцінка надійності багаторежимних технічних об'єктів. *Системи управління, навігації та зв'язку. Збірник наукових праць*. 2019. Т. 1. № 53. С. 153–157. DOI: <https://doi.org/10.26906/SUNZ.2019.1.153>
4. Ігор Кузьо, Юрій Шоловій, Надія Магерус. Моделювання динаміки систем змінної структури на прикладі руху інерційного збудника на пружних опорах. *ISTCIPA*. 2022. Вип. 56. С. 39–47. DOI: <https://doi.org/10.23939/istcipa2022.56.039>
5. Федорович О., Прончаков Ю. Метод та моделі вибору траєкторії руху підприємства, що розвивається до найближчої цілі реформування. *Системи управління, навігації та зв'язку. Збірник наукових праць*. 2020. Т. 2. № 60. С. 40–43. DOI: <https://doi.org/10.26906/SUNZ.2020.2.040>
6. Лук'яненко І., Насаченко М. Моделювання інфляційних очікувань на основі Марківської авторегресійної моделі з перемикачами. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2020. Т. 5. № 1. С. 82–88. DOI: <https://doi.org/10.18523/2519-4739.20205.1.82-88>
7. О. V. Kasitskyj, P. I. Bidyuk, L. A. Korshevnyuk. Effective implementation of the EM-algorithm using GPGPU. *Наукові вісті Національного технічного університету України Київський політехнічний інститут*. 2013. № 5. С. 35–39.
8. Радзіховська Л. М., Гусак Л. П., Панчук Ю. С. Побудова багатофакторної регресійної моделі засобами програмного забезпечення Eviews. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*. 2021. Вип. 44. С. 54–59. DOI: <http://dx.doi.org/10.36910/6775-2524-0560-2021-44-09>
9. О. М. Ткаченко, Н. О. Біліченко, О. Ф. Грійо-Тукало, О. В. Дзись. Метод кластеризації на основі послідовного запуску k-середніх з обчисленням відстаней до активних центрів. *Реєстрація, зберігання і обробка даних*. 2012. Т. 14. № 1. С. 25–34. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/handle/123456789/50557> (дата звернення: 06.03.2023).
10. Дебела І. М. Байєсовський метод оцінки альтернативних рішень. *Гаврійський науковий вісник. Серія : Економіка*. 2021. № 8. С. 76–81. DOI: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2021.8.11>

References:

1. Debela I. M. (2022) Klyasyfikaciya staniv sy'stemy' za vektorom parametrov [Classification of system states by parameter vector]. *TNV Series: Economy*, no. 10, pp. 114–119.
2. L. Sakovich, G. Krykhovetskyi, Y. Nebesna (2018) Teorety'ko-mnozhy'nni modeli ob'yektiv zi zminnoyu strukturoyu [Theoretical multiple models of objects with a variable structure]. *Control, navigation and communication systems. Collection of scientific papers*, vol. 5, no. 51, pp. 136–139.

3. L. Sakovich, G. Krykhovetskiy, Y. Nebesna (2019) Ocinka nadijnosti bagatorezhy'mny'x texnichny'x ob'yektiv [Reliability assessment of multi-mode technical objects]. *Control, navigation and communication systems. Collection of scientific papers*, vol. 1, no. 53, pp. 153–157.
 4. Ihor Kuzio, Yurii Sholovii, Nadiya Magerus (2022) Modelyuvannya dy'namiy' sy'stem zminnoyi struktury' na pry'kladi ruxu inercijnogo zbudny'ka na pruzhny'x oporax [Modeling the dynamics of variable structure systems using the example of the motion of an inertial exciter on elastic supports]. *ISTCIPA*, vol. 56, pp. 39–47.
 5. O. Fedorovich, Yu. Pronchakov (2020) Metod ta modeli vy'boru trayektoriyi ruxu pidpry'emstva, shho rozvyvayet'sya do najbly'zhchoyi cili reformuvannya [The method and models of choosing the trajectory of the enterprise, which is developing towards the nearest goal of reform]. *Control, navigation and communication systems. Collection of scientific papers*. vol. 2, no. 60, pp. 40–43.
 6. Lukianenko, I., & Nasachenko M. (2020) Modelyuvannya inflyacijny'x ochikuvan' na osnovi Markivs'koyi avtoregresijnoyi modeli z peremy'kachamy' [Markov autoregressive model with switches]. *Scientific notes of NaUKMA. Economic sciences*, vol. 5, no. 1, pp. 82–88.
 7. O. V. Kasitskyj, P. I. Bidyuk, L. A. Korshevnyuk (2013) Efekty'vna realizaciya EM-algoritmu z vy'kory'stannjam GPGPU [Effective implementation of the EM-algorithm using GPGPU]. *Scientific news of the National Technical University of Ukraine Kyiv Polytechnic Institute*, no. 5, pp. 35–39.
 8. Radzikhovska L. M., Husak L. P., Panchuk Yu. S. (2021) Pobudova bagatofaktornoyi regresijnoyi modeli zasobamy' programnogo zabezpechennya EvIEWS [Building a multivariate regression model using EvIEWS software]. *Computer-integrated technologies: education, science, production*, vol. 44, pp. 54–59.
 9. O. M. Tkachenko, N. O. Bilichenko, O. F. Griyo-Tukalo, O. V. Dzis' (2012) Metod klasteryzaciyi na osnovi poslidovnogo zapusku k-serednix z obchy'slennjam vidstanej do akty'vny'x centroyidiv [A clustering method based on sequential running of k-means with calculation of distances to active centroids]. *Registration, storage and processing of data*, vol. 14, no. 1, pp. 25–34. Available at: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/50557> (accessed 06 March 2023).
 10. Debela I. M. (2021) Bajjesovsjkyj metod ocinky aljternatyvnykh rishenj [Bayesian method of evaluating alternative solutions]. *Taurian Scientific Bulletin. Series: Economics*, no. 8, pp. 76–81.
-

МАРКЕТИНГ

УДК 339.138:659.11

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.37>

Довбуш О.С.
ТОВ «СКРІНЛАЙФ СТУДІЯ»

Dovbush Oleksii
SCREENLIFE studio, LLC

МЕТОДИ ТА ПІДХОДИ ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ СТВОРЕННЯ РЕКЛАМНИХ ВІДЕОКРЕАТИВІВ

METHODS AND APPROACHES TO THE PSYCHOLOGICAL COMPONENT CREATION OF ADVERTISING VIDEO CREATIVES

У статті досліджено психологічний вплив, що здійснює креативна відеореклама на мозок людини в залежності від джерела надходження. Адже перегляд телепередач та інтернет-контенту мають суттєво різний вплив. Акцент зроблено на дослідженні особливостей реакцій різних частин людського мозку на креативний рекламний відеоконтент, адже ліва частина мозку обробляє деталі, що зчитує людське око, а права – більш глобальні контекстуальні стимули. Доведено, що в процесі перегляду телевізійної реклами активно задіяні обидві півкулі мозку. У статті встановлено, що процес кодування довготривалої пам'яті напряду впливає на запам'ятовування рекламних відеосюжетів. Автором запропоновано комплекс методів, що сприятимуть кодуванню довготривалої пам'яті під час перегляду відеореклами: релевантність реклами, емоційна інтенсивність, емоційне спрямування та тизерність рекламного відеоконтенту. Кожен з методів розглянуто на прикладах рекламних кампаній, реалізованих командою Screenlife в різні роки. Встановлено, що телевізійна реклама позитивно впливає на залученість аудиторії в інтернеті, рекомендовано після розповсюдження рекламної кампанії на телебаченні, переносити її на онлайн-ресурси, що сприятиме збільшенню залученості аудиторії, а також призведе до кращого запам'ятовування бренду рекламодавця, особливо коли об'єкт реклами знаходиться на перших етапах життєвого циклу. У статті формовано спільні вимоги до телевізійного та онлайн рекламного відеоконтенту з огляду на психологічний аспект його сприйняття потенційним споживачем.

Ключові слова: реклама, відеореклама, креатив, креативна реклама, соціальні мережі, телевізійна реклама, праймінг, підсвідомість, психологічний вплив, ефективність реклами, рекламна стратегія, рекламодавець.

The article examines the psychological impact of creative video advertising on the human brain, depending on the source of income. After all, watching television programs and Internet content have significantly different effects. Emphasis is placed on the study of the peculiarities of the reactions of different parts of the human brain to creative advertising video content, because the left part of the brain processes details that the human eye reads, and the right part – more global contextual stimulus. It has been proven that both hemispheres of the brain are actively involved in the process of watching television advertising. The article found that the long-term memory encoding process directly affects the memorization of advertising video plots. The author proposed a set of methods that will contribute to the encoding of long-term memory while watching video advertisements: advertisement relevance, emotional intensity, emotional direction and teaser content of advertising video content. Each of the methods is considered using examples of advertising campaigns implemented by the Screenlife team in different years. It has been established that television advertising has a positive effect on audience engagement on the Internet,

it is recommended that after the advertising campaign is broadcast on television, it should be transferred to online resources, which will contribute to increasing audience engagement and will also lead to better recall of the advertiser's brand, especially when the object advertising is in the first stages of its life cycle. In the article, common requirements for television and online advertising video content are formulated, taking into account the psychological aspect of its perception by a potential consumer.

Key words: *advertising, video advertising, creative, creative advertising, social networks, television advertising, priming, subconsciousness, psychological influence, effectiveness of advertising, advertising strategy, advertiser.*

Постановка проблеми. Одним з ключових запитань, що турбує фахівців у сфері реклами вже багато років є, чи дійсно креативна реклама ефективніша у стимулюванні потенційних споживачів до купівлі, аніж звичайна реклама, яка або перераховує атрибути продукту або бренду, або робить акцент на конкурентних перевагах. Результати багатьох досліджень, отримані переважно експериментальним шляхом, демонструють, що креативні повідомлення привертають значно більше уваги та призводять до підвищення рівня лояльності з боку споживачів. Доречно згадати слова Стефана Фогеля, головного креативного директора Ogilvy&MatherGermany, який казав: «Немає нічого ефективнішого за креативну рекламу. Креативна реклама краще запам'ятовується, довше зберігається, працює з меншими медіа-витратами та створює фан-спільноту швидше».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізувавши наявні літературні джерела можна стверджувати, що вивченням рекламного відеоконтенту займалося багато вчених. Це У. Аренс, К. Бове, Д. Денісон, Ф. Джефкінс, С. Займан, Х. Кафтанджієв, Е. Левіс, Д. Огілві, К. Хопкінс.

Серед українських науковців ринок телевізійної реклами досліджували Т. Архипова, Ю. Бернадська, М. Берда, О. Зіміна, Л. Козуб, Є. Корнілова, К. Красуліна, В. Лозовська, М. Маслова, Ю. Шмига.

Аналіз проблем креативності в рекламні належить таким авторам, як А.С. Борисов, А.Д. Джулер, Б.Л. Дрюніані, І.А. Імшинецька, М.К. Ковриженко, Л.М. Дмитрієва, Т.О. Примаєк, проте ці питання потребують подальшого вивчення та аналізу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Маркетингове просування продукту або бренду за допомогою використання рекламних креативів – найефективніша рекламна практика. Відеоконтент підсилює цю ефективність, адже наразі відео – найдієвіший інструмент реклами. Це означає що креативний рекламний відеоконтент, що розповсюджується на телебаченні, стрімінгових платформах чи в соціальних мережах є актуальним об'єктом для досліджень. Особливо мало дослідженим є психологічний вплив, що здійснює креативна відеореклама на мозок людини в залежності від джерела надходження. Адже перегляд телепередач та інтернет-контенту мають суттєво різний вплив на мозок.

Метою цієї роботи є дослідження відмінностей психологічного впливу на мозок людини креативної відеореклами, що розповсюджується на телебаченні та в мережі інтернет.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати першого дослідження щодо впливу креативного контенту на мозок людини, реалізованого компанією Thinkbox, були опубліковані ще у 2010 році. У якісному дослідженні було поєднано два основні нейронаукові методи, щоб з'ясувати, як працює креативність у телевізійній рекламі та як впливає на мозок медіа-розміщення – зокрема, взаємозв'язок між телебаченням та інтернетом – на роботу мозку. Головною метою дослідження було вивчення того, як різні частини людського мозку реагують на креативну рекламу. Адже історично було відомо, що ліва частина мозку обробляє деталі, що зчитує людське око, а права – більш глобальні контекстуальні стимули. Тобто виходить, що обидві частини мозку при споживанні рекламного продукту працюють одночасно, але виконують різну роботу.

До функцій лівої півкулі людського мозку можна віднести: виокремлення деталей; послідовність та обробку; мову та слова; причину та наслідок; абстракції та символи; впорядкування інформації, а також пригадування складних послідовностей. Права півкуля мозку відповідає за сприйняття «загальної картини»; одночасну обробку інформації; зображення, музику та колір; бачення зв'язків; почуття та образи; патерни та почуття; пригадування складних образів.

Результати психологічних досліджень демонструють, що захоочення довготривалого кодування пам'яті в ключові моменти реклами є найбільш вірогідним способом підвищення її ефективності. Телевізійна відеореклама стимулює обидві півкулі та здатна впливати на глибинні процеси мозку, які впливають на лояльність, емоційні асоціації, вподобання та з рештою – прийняття рішення щодо купівлі. Саме залученість та емоції є рушійними факторами кодування довготривалої пам'яті, порівняно з увагою.

Автором пропонуються наступні методи, що сприятимуть кодуванню довготривалої пам'яті під час перегляду відеореклами:

1. Створення релевантного рекламного відеоконтенту. Контент, що сприяє максимальному зануренню потенційного споживача у процес, що відбувається на екрані. Безумовно, це можливо лише за умов правильного таргетингу, коли ключовий меседж рекламного роликів є зрозумілим аудиторії і не потребує додаткових роз'яснень. Прикладом залучення такого методу є рекламна кампанія Pravenor forte, розроблена агенцією Screenlife для ООО «ПРОФАРМА ПЛАНТ». Релевантність контенту полягає в чіткій орієнтації на аудиторію 50+.

2. Використання емоційно інтенсивного контенту. Протягом всього рекламного відеоролику емоційна напруга тримається на одному максимально високому рівні. Прикладом емоційно інтенсивного рекламного відеоконтенту є розважальне тревел-шоу «Welcome to», реалізоване командою Screenlife у 2021 році для стрімінгового сервісу MEGOGO із активним залученням соціальних мереж YouTube, Instagram, TikTok та Facebook. Тревел-проект з Микитою Добриніним в ролі ведучого та відомими українськими інфлюенсерами в ролі учасників тримав аудиторію в напрузі протягом кожної хвилини кожного випуску. А такі рекламодавці як SAMSUNG, MAU, LEXUS, GoPro та MEGOGO органічно вписалися в загальну ідеологію та концепт.

3. Емоційне спрямування. Створення у споживача контенту ілюзії наближення чи віддалення, притягнення до чогось чи відштовхування від чогось. Прикладом такого рекламного контенту є український веб-серіал «Вільні гроші», що був розроблений та реалізований компанією Screenlife у 2019 році на замовлення компанії ТОВ «Фрідом Фінанс Україна». В сюжет ігрового фільму було органічно інтегровано рекламний контент, покликаний донести пересічному українцю складну інформацію із фінансової сфери. Одночасно з цим споживач міг співпереживати складним особистим стосункам головних героїв.

4. Створення тизерного контенту, коли інколи єдиний кадр повністю захоплює та утримує візуальну увагу глядача. Прикладом залучення тизерного контенту може слугувати промо кампанії до фільму «Давай Танцюй» за участі компанії Київстар, реалізована командою Screenlife у 2018. Для фінальної сцени була використана техніка флешмобу, що стало епіцентром уваги для споживачів рекламного контенту.

Перегляд телевізійної реклами та реклами на будь-яких ресурсах в мережі інтернет мають суттєво різний вплив на мозок. Телебачення генерує набагато вищий рівень залученості та значно вищий рівень кодування довготривалої пам'яті. Телебачення активно стимулює обидві півкулі головного мозку людини. Онлайн доповнює телебачення, генеруючи вищий рівень зорової уваги, але зорова увага не має сильної кореляції з кодуванням довготривалої пам'яті. Подібне припущення підтверджує теорію Хіта про «Обробку низької уваги», яка довела, що людям не обов'язково приділяти пильну візуальну увагу рекламі, щоб вона була ефективною. Рекламні повідомлення насправді посилюються, коли вони «прослизують нижче когнітивного радара».

Різні формати рекламного відеоконтенту в мережі інтернет генерують різну мозкову активність. Це залежить в першу чергу від місця розповсюдження (сайт рекламодавця, соціальна мережа, стрімінгова платформа тощо) та від тривалості перегляду. Перед початком перегляду рекламного ролика у, припустимо, соціальній мережі Instagram, у глядача виникає мозкова активність дуже схожа на ту, що виникає при перегляді телевізійної реклами. В той самий час пошук інформації в соціальній мережі більше залежить від візуальної уваги.

Телевізійна реклама позитивно впливає на залученість аудиторії в інтернеті. Саме тому рекомендовано після розповсюдження рекламної кампанії на телебаченні, переносити її на онлайн-ресурси. Такий підхід сприяє збільшенню залученості аудиторії, а також призводить до кращого запам'ятовування бренду рекламодавця, особливо коли об'єкт реклами знаходиться на перших етапах життєвого циклу.

Можна констатувати, що йдеться про процес праймінгу, коли реклама чинить вплив на підсвідомість людини на різних рівнях: слуховому, візуальному, семантичному або їх поєднанні. Зважаючи на таку особливість телевізійної реклами її можна за правом вважати фундаментом будь-якої рекламної кампанії, бо саме вона активізує та змушує інші носії, в першу чергу онлайн, працювати інтенсивніше, особливо коли телебачення та онлайн використовуються для досягнення різних цілей.

Звичайно, не всі представники бізнесу можуть собі дозволити телевізійну рекламу. Малий та здебільшого середній бізнес дуже рідко виходить на телебачення, використовуючи здебільшого в якості рекламних майданчиків соціальні мережі. Саме тому важливо сформувані спільні вимоги до телевізійного та онлайн рекламного відеоконтенту з огляду на психологічний аспект його сприйняття потенційним споживачем.

1. Головні герої рекламного відеоролику повинні викликати у потенційного споживача позитивні емоції. 90% рекламного контенту містить зображення людини. Споживач повинен мати змогу ідентифікувати себе з героєм рекламного відеоролику, побачити спільні з ним риси, відчутти емпатію. Саме особливості обличчя запускають людські «дзеркальні нейрони». Тому, некоректна чи не відповідна ситуації міміка чи жести, неприємне через неправильну емоцію обличчя може слугувати своєрідним викидачем в процесі обробки інформації людським мозком. Саме тому бажано проводити претестинг реклами, щоб запобігти помилкам. Прикладами невдалих рекламних відеоексів можна вважати рекламу Епіцентру під пісню Satisfaction, Карпатської Джерельної із неправдоподібно мускулітним головним героєм, горілки Prime тощо.

2. Відчутний вплив на рівень залученості аудиторії до відеореклами та на рівень задоволеності нею чинить музичний супровід. Музика може в рази посилювати емоції та зацікавленість. Музичний супровід реклами значно підвищує її емоційну виразність та замученість потенційної споживачької аудиторії, здатний позитивно впливати на кодування пам'яті та рівень вподобання реклами. Вимоги до музики у відеорекламі дуже дотичні до вимог щодо музикального супроводу художніх фільмів. Адже за допомогою музики можна підсилити чи навпаки послабити вплив того чи іншого рекламного меседжу, сформувати ту чи іншу емоцію. Частою практикою є залучення відомих виконавців до музичного супроводу. Для українського рекламного ринку прикладами подібної коллаборації є Джеррі Хейл та бренду «Розетка», Альони Альони та Rabota.ua, Потапа та Comfy.

3. Концептуальне завершення. Мозок людини розбиває інформацію, яку він отримує, на фрагменти, запам'ятовуючи «стоп-кадри», що викликають максимально стійкі асоціації з відчуттями людини в процесі перегляду рекламного відеоконтенту. Зазвичай такі фрагменти визначаються зміною місця дії, різкою непередбачуваною зміною сюжетної лінії, викликаним в процесі перегляду когнітивним дисонансом, розв'язкою, музичними акцентами. Поки мозок зайнятий обробкою фрагменту, кодування пам'яті знижується. Тому в ці моменти не варто розміщувати складові айдентики бренду, адже ймовірність їх запам'ятовування буде мінімальною.

Історично так склалося, що реклама просуває не продукт чи бренд, вона в першу чергу продає ілюзії, позитивні враження та емоції від покупки, своєрідні символи престижу. Технології впливу на споживача не обмежуються лише такими формами, є багато інших прийомів, які здатні впливати на процес прийняття рішення щодо здійснення покупки. Одним з таких методів є навіювання – прямий і неаргументований вплив однієї людини на іншу або на групу людей. Саме навіювання найчастіше використовують інфлюенсери при налагодженні комунікацій із своєю аудиторією. Доволі розповсюдженим є метод створення умов для наслідування. Він спрацьовує коли об'єкт реклами для людини є престижним та ключова потреба, яку вона воліє задовольнити в процесі купівлі, – бажання бути схожим на популярну, авторитетну особу. Близьким до методу наслідування вважається метод зараження, який полягає у несвідомій схильності до певного психічного стану, його зміст найчастіше проявляється в умовах випадкових, імпульсивних, незапланованих купівель. Більш класичний психологічний прийом, що активно використовується в сучасній рекламі – метод переконання, що базується на перебільшенні значущості продукту, співставленні його переваг з недоліками товарів конкурентів, на демонстрації об'єкту реклами в дії. Серед методів психологічного впливу на людину використовують також методи, засновані на використанні стереотипів.

Висновки. Реклама постійно змінюється, перетворюється, набуває нових рис та вдосконалюється залежно від часу, технологій, потреб споживачів, а також світових тенденцій. Через той факт, що сучасна реклама має масове поширення, вона суттєво впливає на переконання людей та сприйняття ними навколишнього світу. Цей процес відбувається на підсвідомому рівні. З поширенням цифрових медіа та зміною споживачьких звичок аудиторії, рекламодавці повинні постійно оновлювати свої знання та навички в галузі телевізійної реклами та використовувати нові технології та інструменти для досягнення кращих результатів.

Але, не дивлячись на активний розвиток технологій, відеоконтент був та продовжує бути найдієвішою формою рекламного звернення. Креативний рекламний відеоконтент здатний миттєво привертати увагу аудиторії за умов використання окреслених в статті методик впливу.

Список використаних джерел:

1. Створення ефективних рекламних креативів. *Мynizhyn*. URL: <http://surl.li/hnohx>
2. Григорова З.В. Сучасні тенденції розвитку рекламного ринку України. *Економіка та суспільство*. 2021. № 24. С. 6. URL: <http://surl.li/gpyzr>
3. Білоскурський О. Телевізійна реклама – ринок перших. 2022. URL: <http://surl.li/gpzad>
4. Як зрозуміти, який креатив спрацює краще? Тестувати. *Newage*. URL: <http://surl.li/hnoix>
5. How creativity in TV advertising impacts the brain. Thinkbox. 2010. URL: <http://surl.li/hnojoy>
6. Wu, L., Danko, Y., Chen, F., Yao, X., Zhang, F. Mapping the literature of integrated marketing communications: A scientometric analysis using CiteSpace. *Innovative Marketing*. 2022. 18(1), 152–167.

References:

1. Stvorennia efektyvnykh reklamnykh kreatyviv. *Mynizhyn*. Available at: <http://surl.li/hnohx>
2. Hryhorova Z.V. (2021) Suchasni tendentsii rozvytku reklamnoho rynku Ukrainy. *Ekonomika ta suspilstvo*, no. 24, p. 6. Available at: <http://surl.li/gpyzr>
3. Biloskurskyi O. (2022) Televiziina reklama – rynek pershykh. Available at: <http://surl.li/gpzad>
4. Iak zrozumity, yakyi kreatyv spratsiue krashche? Testuvaty. *Newage*. Available at: <http://surl.li/hnoix>
5. How creativity in TV advertising impacts the brain. Thinkbo (2010). Available at: <http://surl.li/hnojoy>
6. Wu, L., Danko, Y., Chen, F., Yao, X., & Zhang, F. (2022) Mapping the literature of integrated marketing communications: A scientometric analysis using CiteSpace. *Innovative Marketing*, 18(1), 152–167.

УДК 339.138

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.38>

Купрієнко А.А.
ТОВ «СКРІНЛАЙФ СТУДІЯ»

Kupriienko Andrii
SCREENLIFE studio, LLC

СТРАТЕГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА АКТУАЛЬНІСТЬ РОЗРОБКИ ТЕЛЕВІЗІЙНОЇ РЕКЛАМИ ДЛЯ АУДИТОРІЇ 55+

STRATEGIC FEATURES AND RELEVANCE OF THE DEVELOPMENT OF TELEVISION ADVERTISING FOR THE 55+ AUDIENCE

На основі дослідження демографічної ситуації в Україні та світі в статті доведено, що тривалість життя людини протягом останнього століття демонструє тенденцію до зростання, що не враховується провідними стейкхолдерами телевізійного рекламного ринку. Адже переважна більшість сучасних рекламних кампаній розрахована на потенційних споживачів віком 18-50, ідентифікуючи її як найбільш платоспроможну аудиторію. У статті акцент зроблено на доведенні перспективності аудиторії 55+ в якості споживачів телевізійного рекламного контенту. Станом на початок 2022 року українська аудиторія 55+ становила понад 10,5 мільйона. Крім того, аналізуючи демографічну складову вимушених переселенців, встановлено, що частка українців старшого віку є меншою в порівнянні із молодішою аудиторією. Чим старішою є людина, тим відповідно важче їй адаптуватися на новому місці, в іншому мовному середовищі, важче змінювати канали комунікації. Сьогодні майже половина всіх телевізійних рейтингів приходить від людей 55 років і старше. І подібна тенденція продовжує зростати. Автором виділені споживачькі особливості аудиторії 55+: наявність вільного часу, схильність до заощаджень, високий ступінь довіри до медійних постатей, вищий ступінь уваги до деталей при перегляді телевізійного рекламного контенту, низький рівень охоплення процесом діджиталізації тощо. В статті представлені результати авторського дослідження щодо представленості аудиторії 55+ в українській телевізійній рекламі. Доведено, що рівень представленості аудиторії 55+ в українській телевізійній рекламі. Доведено, що рівень представленості аудиторії 55+ в українській телевізійній рекламі. Доведено, що рівень представленості аудиторії 55+ в українській телевізійній рекламі. Доведено, що рівень представленості аудиторії 55+ в українській телевізійній рекламі.

Ключові слова: реклама, відеореклама, телевізійна реклама, цільова аудиторія, сегментація, сегмент, контент, диференціація, ефективність реклами, рекламна стратегія, рекламодавець.

Based on the study of the demographic situation in Ukraine and the world, the article proves that the life expectancy of a person during the last century shows an upward trend, which is not taken into account by the leading stakeholders of the television advertising market. After all, the vast majority of modern advertising campaigns are designed for potential consumers aged 18-50, identifying them as the most paying audience. The article focuses on proving the prospects of the 55+ audience as consumers of television advertising content. As of the beginning of 2022, the Ukrainian audience of 55+ was more than 10.5 million. In addition, analyzing the demographic composition of forced migrants, it was established that the share of older Ukrainians is smaller compared to the younger audience. The older a person is, the harder it is for him to adapt to a new place, in a different language environment, and the harder it is to change communication channels. Today, nearly half of all television ratings come from people 55 and older. And this trend continues to grow. Highlighted by the author consumer characteristics of the 55+ audience: availability of free time, tendency to save, high degree of trust in media figures, higher degree of attention to details when viewing television advertising content, low level of coverage of the digitalization process, etc. The article presents the results of the author's research on the representation of the 55+ audience in Ukrainian television advertising. It has been proven that the level of representation is insufficient. Using

the example of the Pravenor forte advertising campaign developed by the Screenlife agency for PROPHARMA PLANT LLC, the effectiveness of using non-traditional creative content in creating advertising messages for the 55+ audience has been proven.

Keywords: advertising, video advertising, television advertising, target audience, segmentation, segment, content, differentiation, advertising effectiveness, advertising strategy, advertiser.

Постановка проблеми. Тривалість життя людини демонструвала тенденцію до поступового зростання протягом всього ХХ століття та продовжує цю тенденцію в ХХІ столітті. Люди сьогодні залишаються активними навіть після виходу на пенсію. Тема протидії ейджизму в будь-якій сфері життя є актуальною на всіх рівнях та серед всіх вікових груп. Згідно з опитуванням британсько-американської компанії Attest, 40 % покоління Z (18–24 роки) вважають, що вік не впливає на їхні інтереси чи хобі. А більше 90 % американських і 85 % європейських бебі-бумерів (55–64 роки) не згодні з тим, що на їхню жагу до життя вплинуло старіння.

Проте, коли йдеться про демографічні показники, які бренди використовують для сегментації своїх клієнтів, вік зазвичай відіграє домінуючу роль. Переважна більшість сучасних рекламних кампаній розрахована на потенційних споживачів віком 18-50, ідентифікуючи її як найбільш платоспроможну аудиторію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням телевізійної реклами займалося багато закордонних дослідників в сфері журналістики та маркетингу: У. Аренс, К. Бове, Д. Денісон, Ф. Джефкінс, С. Займан, Х. Кафтанджизев, Е. Левіс, Д. Огілві, К. Хопкінс.

Серед українських науковців ринок телевізійної реклами досліджували Т. Архипова, Ю. Бернадська, М. Берда, О. Зіміна, Л. Козуб, Є. Корнілова, К. Красуліна, В. Лозовська, М. Маслова, Ю. Шмига.

Телерекламу як окремих маркетинговий комунікаційний феномен вивчали Т. Архипова, С. Герасимова та М. Кривко.

Питаннями дослідження процесу сегментації аудиторії опікувались такі науковці, як: Г. Бербах, К. Крістенсен, М. Шеррінгтон.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аудиторія 50+ традиційно не є в пріоритеті у рекламодавців. Проте, на думку автора, з часом ситуація буде поступово змінюватись, цей процес вже розпочато. Саме ця вікова категорія є найбільш вдячним та послідовним прихильником телебачення та споживачем цілої низки товарних категорій: продуктів харчування, побутової техніки, вітамінів, будівельних виробів, продукції категорії «сад-город» тощо. До того ж українська нація невинно старішає.

Лінійному телебаченню з кожним днем стає дедалі важче боротися за увагу молоді аудиторії, адже молодь все більше віддає перевагу споживанню телевізійного контенту на інших платформах – переважно на YouTube та різних ОТТ (метод надання послуг споживачам відео контенту через Інтернет). Натомість доросліша аудиторія залишається з телеканалами і продовжує їх дивитись. Тому цілком логічним та виправданим для рекламодавців вбачається замислитись над активізацією рекламного телевізійного контенту саме для вікової аудиторії.

Метою цієї роботи є формування стратегічних підходів та визначення актуальності рекламного телевізійного контенту, націленого на аудиторію 55+.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-якій маркетинговій діяльності повинен передувати процес сегментації потенційної цільової аудиторії, адже саме споживач робить той чи інший продукт економічно успішним. Цільова аудиторія – це сукупність реальних і потенційних клієнтів, зацікавлених в конкретному продукті та готових змінити свої переваги на користь конкретного бренду під впливом різноманітних маркетингових заходів. Задля ефективного управління цільовою аудиторією, вона повинна бути поділена на групи за спільними характеристиками: географічними, демографічними, економічними, соціо-культурними, психографічними тощо. Чим

більш детальний портрет цільової аудиторії, тим легше розробити комплекс маркетингових комунікаційних технік впливу на неї, адже представники одного сегменту потенційно мають подібні очікування та аналогічно реагують на схожі комерційні пропозиції, тип контенту або повідомлення.

Не дивлячись на той факт, що в більшості випадків критерії поєднуються між собою для виокремлення більш цільових сегментів споживачів продукту, такі критерії як вік, стать та рівень доходу є визначальними для будь-якої сфери діяльності. Коди йдеться про аналіз телевізійної аудиторії, перше, що ми чуємо, – це вікова характеристика.

Цінність телевізійної аудиторії визначається не виключно лояльністю певної цільової аудиторії до конкретного медіа, а попитом на неї. Сьогодні аудиторія 55+ є фундаментом в процесі вибудови різноманітних телевізійних рейтингів, проте дуже рідко можна побачити рекламний контент, спрямований саме на неї. Найбільший інтерес у рекламодавців викликає аудиторія 20-50, адже саме її вони вважають максимально платоспроможною.

Станом на початок 2022 року (до початку повномасштабного вторгнення, що спричинило активні міграційні процеси) за даними VizeumUkraine українська аудиторія 55+ становила понад 10,5 мільйона. При чому, зважаючи на темпи старіння української нації, щорічно ця цифра повинна б була збільшуватись майже на 0,5 мільйона. Крім того, аналізуючи демографічну складову вимушених переселенців, варто відзначити, що частка українців 55+ є меншою в порівнянні із молодією аудиторією: багато кейсів, коли молодша частина родини виїзжає закордон, а доросліша залишається доглядати за майном дітей або просто не вбачає для себе перспектив на чужині. Чим старшою є людина, тим відповідно важче їй адаптуватися на новому місці, в іншому мовному середовищі, важче змінювати канали комунікацій.

Всі ці причини в комплексі є підтвердженням перспективності та недооціненості аудиторії 55+ для рекламодавців на українському телевізійному ринку.

Якщо верхню межу наявної комерційної аудиторії українського телебачення – 18-54 роки – зсунути лише на десять років, це додасть 2,5 млн людей та 800 млн доларів грошової маси. Важливо, що згідно з оновленим пенсійним законодавством половина з цієї маси людей формально припадає на працюючих, тобто таких, що продовжують вести активне соціальне життя. Багато дослідницьких центрів та компаній в процесі соціологічних досліджень до працюючого населення зараховують людей, незалежно від гендеру, до 65 років включно. Цікаво також, що і в економічно розвинених країнах прогнозують, що до 2050 року кожен третій працівник буде старше 70 років, бо люди старшого віку хочуть вести активне життя все довше, а розвиток медицини і трансформація суспільних відносин, у тому числі ролей у родині, їм це дозволяють.

Важливим на думку автора є розуміння того факту, що поняття «комерційна аудиторія» та характеристики цієї аудиторії завжди мали динамічну природу. Адже, нижчий віковий показник варіювався від 14 до 18 років, а вищий – від 49 до 65 років. Тому, зважаючи на той факт, що звички телеперегляду досліджуються у глядачів віком старше 4 років, – кожен рекламодавець завдяки сегментаційному процесу може на свій власний розсуд приймати рішення щодо вікових характеристик власної комерційної цільової аудиторії.

Сьогодні майже половина всіх телевізійних рейтингів приходить від людей 55 років і старше. І подібна тенденція продовжує зростати.

Вважається за доцільне проаналізувати та виділити домінуючі споживачькі особливості аудиторії 55+. Згідно з дослідженням Gradus, майже половина людей віком 55–64 роки довіряють відомим постатям: це можуть бути телеведучі, співаки та актори, блогери тощо. Це означає, що залучення селебріті до рекламних телевізійних сюжетів відчутно збільшить їх ефективність.

Ще одна особливість аудиторії 55+ полягає у схильності до заощаджування. Більшість українців старшого віку воліють мати фінансову подушку безпеки. З одного

боку це є свідченням того, що ця аудиторія важче піддається стимуляційним рекламним імпульсам та не проявляє схильності до незапланованих закупівель, а з іншого – що українці 55+ є перспективною платоспроможною цільовою аудиторією за умов знаходження правильного маркетингового підходу.

Люди старшого віку мають набагато більше вільного часу. Вони обговорюють новини, цікавляться соціально-політичними подіями в країні та світі, споживають контент в соціальних мережах, планують покупки, менш критично налаштовані до реклами та більш уважно дивляться її. У цьому віці люди більше дбають про своє здоров'я, купують вітаміни, зацікавлені у здоровому способі життя. Все це вкотре свідчить про недооціненість аудиторії 55+.

Аналізуючи споживацькі вподобання старшої аудиторії можна констатувати, що вони є дотичними до вподобань комерційної аудиторії. Це різноманітні серіали, розважальні шоу та спортивні програми. У два довоєнні карантинні роки у фокусі їхньої уваги були розважальні шоу «Маска», «Танці з зірками» та «Співають всі!», соціальне токшоу «Говорить Україна», серіали «Таємна любов. Повернення», «Чужі гріхи» та «Теорія зла», спортивні змагання. Особливістю аудиторії 55+ є схильність до перегляду концертів, навіть в не святкові періоди.

Ще однією особливістю старшої аудиторії є те, що вона є не повністю охопленою процесом діджиталізації, одночасно маючи найбільший потенціал в цьому напрямку, адже зростання діджиталу можливе лише за рахунок старших вікових груп, оскільки люди в віці до 50 років у містах з населенням 50-100 тис. та більше вже майже діджиталізовані.

У розвинених країнах, які демонструють однакові з Україною темпи старіння населення, кількість суб'єктів господарювання, орієнтованих на сегмент 55+ демонструє усталену тенденцію до зростання. І це не лише фарма, – це туристичний бізнес, FMCG сектор, сфера послуг тощо.

На українському рекламному ринку кейси з вектором на аудиторію 55+ є, однак вони трапляються рідко. В основному це компанії фармацевтичної галузі, в рекламі продукції яких акцент робиться на фізіологічні вікові зміни: крем для фіксації зубних протезів «Корега» від Stafford Miller, урологічні прокладки TENA Lady тощо.

Прикладом дещо іншого сюжетного спрямування може слугувати реклама банку ПУМБ, який декілька років тому виводив на ринок нову кредитку. Рекламний телевізійний відеоконтент був покликаний сформулювати архе потрібні в сучасному світі діджитал-звички у людей старшого покоління.

Проте, варто зазначити, що телевізійного рекламного контенту, орієнтованого на аудиторію 55+ наразі дуже мало. Якщо розглянути стандартний рекламний блок на середньостатистичному українському телевізійному каналі, то зпоміж 10-12 рекламних роликів в одному блоці, в середньому лише чотири мають за об'єкт продукт, потенційною цільовою аудиторією якого можуть бути люди старшого віку та лише один містить зображення людей 55+. Ці факти свідчать про занадто низьку представленість такої аудиторії.

Більшість рекламного відеоконтенту, спрямованого на аудиторію 55+ має стандартний формат «проблема-рішення» та не містить ознак креативу.

Прикладом кардинально іншого, креативного рекламного контенту, що зачіпає не зовсім звичну та просту для українського рекламного ринку тему, можна вважати рекламну кампанію, розроблену агенцією Screenlife для Pravenor forte від ООО «ПРОФАРМА ПЛАНТ». Йдеться про рослинний комплекс для підвищення чоловічої потенції та лікування простати. «Чоловіки оцінять – жінки запам'ятають» – слоган рекламної кампанії. За допомогою протиставлення інтенсивності інтимного життя двох пар однолітків 50-55+ в рекламі продемонстровано, яким чином інтимне здоров'я впливає на якість життя людей, не залежно від статі. Протиставлення підсилюється за допомогою прямих, зрозумілих кожному споживачеві рекламної інформації образів, в першу чергу йдеться про зміни у зовнішньому вигляді героїв відеоролику на початку та в фінальній сцені.

Можна констатувати, що герої 55+ зображені крізь призму проблематики, яка в класичному стереотипізованому суспільстві є майже табуованою. Цей факт підтверджує резонанс, що мав рекламний відеоролик серед українців. Проте, не дивлячись на незадоволення певного сегменту аудиторії, рекламна кампанія виявилась вдалою, адже до появи реклами Pravenor forte на українському телебаченні серед асортиментного ряду: Імпаза, Трибестан, Верона, Йохімбіну, Віагра, – лише Віагра була знайома потенційним споживачам, але особливості позиціонування бренду позбавляли його можливості прямої конкуренції через високу ціну.

Рекламна кампанія Pravenor forte на телебаченні відчутно підвищила рівень впізнаваності бренду та довела, що рекламний відеопродукт, орієнтований на аудиторію 55+ може містити ознаки креативності та зачіпати не завжди зручні теми.

Висновки. Сегментація аудиторії дозволяє рекламодавцям максимально ефективно розподіляти та використовувати свій бюджет, більш глибоко розуміти потреби та інтереси своєї цільової аудиторії та збільшувати ефективність своїх рекламних кампаній.

Об'єктивні демографічні процеси в Україні свідчать про необхідність врахування потреб аудиторії 55+ у маркетингових та рекламних стратегіях. Такі тенденції повинні неминуче призвести до необхідності врахування рівня спроможності телевізійних каналів генерувати рекламний контент, розрахований на старшу цільову аудиторію, що в свою чергу сприятиме змінам у комерційній політиці телевізійних сейлз-хаусів. Сьогодні зміна параметрів комерційної аудиторії, яка востаннє змінювалась майже десять років тому назад, – на часі. На думку автора, на часі також аналіз подальшої перспективи аудиторії 55+ з точки зору вигоди для всіх основних стейкхолдерів.

Монетизація споживачів телевізійної реклами старшого віку у перспективі може стати викликом для сучасних брендів. І хоча наразі 90 % рекламодавців в Україні не зацікавлені в цій аудиторії як пріоритетній, для деяких груп класичних FMCG-товарів вона вже сьогодні становить 30–40 % продажів.

Список використаних джерел:

1. Бондаренко Т.Г. Технології формування сучасної телеаудиторії. URL: <http://surl.li/hacpg>
2. Хто повинен користуватися телевізійною рекламою. Маркетинговий довідник. 2021. URL: <http://surl.li/hdsns>
3. Лiniйне телебачення не виживе без старшої аудиторії. Детектор медіа. 2021. URL: <http://surl.li/glfad>
4. Телевізійна реклама: специфіка і основні функції. 2021. URL: <http://surl.li/hacnv>
5. Проблеми розвитку ринку телевізійної реклами в Україні. *Науковий вісник НЛТУ України*. Випуск 20.7. URL: <http://surl.li/hacoq>
6. Wu, L., Danko, Y., Chen, F., Yao, X., & Zhang, F. Mapping the literature of integrated marketing communications: A scientometric analysis using CiteSpace. *Innovative Marketing*. 2022. 18(1), 152–167.

References:

1. Bondarenko T.H. Tekhnologii formuvannia suchasnoi teleaudytorii. Available at: <http://surl.li/hacpg>
2. Khto povynen korystuvatsia televiziinoiu reklamoiu. Marketynhovyi dovidnyk (2021). Available at: <http://surl.li/hdsns>
3. Liniine telebachennia ne vyzhyve bez starshoi audytori. Detektor media (2021). Available at: <http://surl.li/glfad>
4. Televiziina reklama: spetsyfika i osnovni funktsii (2021). Available at: <http://surl.li/hacnv>
5. Problemy rozvytku rynku televiziinoi reklamy v Ukraini. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, vol. 20.7. URL: <http://surl.li/hacoq>
6. Wu, L., Danko, Y., Chen, F., Yao, X., & Zhang, F. (2022). Mapping the literature of integrated marketing communications: A scientometric analysis using CiteSpace. *Innovative Marketing*, 18(1), 152–167.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Антоненко І.Я.	244	Лапчук Б.Ю.	43
Булик О.Б.	252	Лисогор І.О.	134
Варнавська І.В.	9	Лобачева І.Ф.	278
Варганова О.В.	144	Лобода О.М.	172
Вольська О.М.	151	Луцик Ю.О.	74
Гавриленко Н.В.	271	Мазур К.В.	84
Гаврилук І.І.	252	Матійчук Л.П.	91
Гарафонова О.І.	161	Мірзоєва Т.В.	99
Гонтарук Я.В.	84	Нікітенко К.С.	259
Грищенко В.Ф.	66	Новиков Д.М.	201
Грищенко І.В.	66	Огренич Ю.О.	180
Грищенко О.В.	271	Орлик М.В.	17
Даценко Г.В.	278	Пенкіна Н.М.	225
Дебела І.М.	288	Повод Т.М.	192
Дем'янчук О.І.	167	Посаднєва О.М.	192
Діброва В.О.	180	Савченко В.М.	109
Дмитрик О.В.	134	Сазонова С.В.	201
Довбуш О.С.	294	Сало Я.В.	209
Дубель М.В.	26	Сеник Ю.І.	216
Дяченко О.П.	116	Сподар К.В.	225
Жосан Г.В.	161	Степаненко С.В.	116
Іванов Є.І.	36	Томашевський В.Ю.	99
Ільченко С.В.	66	Фенюк Я.К.	57
Карбівнича Т.В.	225	Франко Л.С.	123
Кириченко Н.В.	172	Фурман І.В.	134
Козіцька Н.О.	271	Хохонік К.В.	167
Кононенко Л.В.	109	Шаповал О.А.	231
Кудирко О.М.	278	Шевченко І.О.	49
Купрієнко А.А.	299	Шорнікова С.В.	237
Курбацький І.Ю.	244	Шубін В.Д.	264

НОТАТКИ

Таврійський науковий вісник

Випуск 15

Серія: Економіка

Адреса редакції:
73006, м. Херсон, вул. Стрітенська, 23
Телефон редакції: +38 (050) 050 20 12
Електронна пошта: ebitda@helvetica.ua
Сторінка журналу: www.tnv-econom.ksauniv.ks.ua

Підписано до друку 03.04.2023 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 35,57.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.